

סאנסקי מוסט

SANSKI MOST

DERVENTA דרוונטא

TRAVNIK טראוויניק

BIJELJINA בייליינא

BRČKO ברצ'קו

DOBOJ דובוי

אנייה לוקא

BANJA

זאווידוביצי

ZAVIDOVIĆ

זאגרב

ZAGREB

TUZLA טוזלא

VLASENICA ולאסניצה

ZENICA זניצה

VISOKO ויסוקו

ŽEPČE ז'פצ'ה

VIŠEGRAD

וישגראד

SARAJEVO

בלגראד

BEOGRAD

MOSTAR מוסטאר

MI SMO

PREŽIVELI...

JEVREJI O HOLOKAUSTU

טיינה

סקופייה

SKOPLJE

MI SMO PREŽIVELI...
Jevreji o holokaustu

Izdavač

Jevrejski istorijski muzej
Saveza jevrejskih opština Jugoslavije
Beograd, Kralja Petra 71/a

Odgovorni urednik
Aleksandar Gaon

Redakcija

Eli Deleon, Branka Džidić (*sekretar redakcije*), Aleksandar Gaon,
Aleksandar Mošić, Eta Najfeld, Luci Petrović, Andreja Preger i
Boža Rafajlović

Lektor

Dragica Stojanov

Tehnički urednik
Milinko Radević

Štampa

IVONA, Zemun

Tiraž

500 primeraka

Korice:

Dolina zatrtih zajednica – detalji sa spomenika nestalim
jevrejskim zajednicama u Memorijalnom muzeju „Jad Vašem“
u Jerusalimu

**MI SMO
PREŽIVELI...**

Jevreji o holokaustu

BEOGRAD, 2001.

*Objavljivanje ove zbirke sećanja
Jevreja žrtava progona preživelih u
Drugom svetskom ratu omogućili su
svojom donacijom Haim Mile Pinkas,
njegova supruga Mia i sinovi Migel
i Daniel.*

*Porodica Pinkas je time obele-
žila 80. rođendan Haima Pinkasa,
rođenog Beograđanina.*

UVOD

U ovoj knjizi su sakupljena svedočenja malobrojnih preživelih članova jevrejske zajednice sa tla bivše Jugoslavije o vremenu Drugog svetskog rata. Jedan broj svedočenja potiče iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu, a drugi deo je napisan za ovu knjigu. Zbog brojnosti priloga sva svedočenja nisu mogla da budu uvršćena u ovo izdanje. Ostaje nada da će se pojaviti u prvom narednom izdanju iste vrste.

Svest o propuštenom vremenu pratila je rad na pripremi rukopisa. Ostalo je malo onih koji mogu da napišu ili da govore o tome šta im se dešavalo pre gotovo šezdeset godina. Mnogi su nas davno napustili, a sa njima su nestala i sećanja na strašno vreme holokausta. Iako knjiga izlazi sa zakašnjenjem, ona će, nadamo se, ipak ispuniti svoju poruku: da se ne zaboravi, da se nikada ne ponovi! Da nikada ne možemo biti sigurni u neponovljivost zla svedoči književnik Goran Babić, prognanik druge generacije, svojim epilogom u ovoj knjizi.

Na početku rada, Redakcioni odbor je smatrao da je vredno da se objave autentična svedočenja preživelih boraca protiv fašizma, zatočenika logora širom Evrope, izbeglica, spasene dece odvedenih roditelja... i da se na taj način prikažu različiti putevi spasavanja prognanika. Odbor je raspolagao sa većim brojem priloga. Izbor je vršen tako da po mogućnosti budu zastupljeni pojedinci iz svih zajednica nekadašnje Jugoslavije. Osobnost prilika u kojima se zateklo celokupno stanovništvo Kraljevine Jugoslavije ogleda se u činjenici da je tu državu, početkom rata okupiralo pet zavojevača: Nemačka, Italija, Bugarska, Mađarska, Albanija i jedna fašistička satelitska tvorevina, tzv. Nezavisna Država Hrvatska. Te okolnosti su uslovile i različite

načine spasavanja. Treba istaći i jedinstvenu priliku koju su imali Jevreji Jugoslavije, a to je da su u redovima Narodnooslobodilačke vojske mogli da se bore protiv nacizma i fašizma. Oko 4600 Jevreja učestvovalo je u borbama sa oružjem u ruci, poginulo ih je više od 1300, desetero ih je proglašeno za narodne heroje, a četrnaestoro je dobilo činove generala.

Istorijska nauka utvrđuje činjenice i događaje vezane za progone Jevreja u vreme Drugog svetskog rata. Međutim, istorija se ne bavi pojedincem i njegovim ličnim doživljajima, a motiv za pripremu ove knjige bila su upravo sećanja pojedinaca na to vreme. Stoga je ona samo doprinos već postojećoj građi za istoriju. Grupa koja ju je pripremala u sastavu Eli Deleon, Branka Džidić, Aleksandar Gaon, Aleksandar Mošić, Eta Najfeld, Luci Petrović, Andreja Preger i Boža Rafajlović radila je u okviru Jevrejskog istorijskog muzeja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu.

Mnoge jevrejske zajednice su već obradile vreme holokausta i na svojoj teritoriji sakupile dosta memoarske građe. Mi to još uvek nismo uspeli da uradimo i zato se o sudbinama Jevreja nekadašnje Jugoslavije malo zna u svetu. Ova knjiga bi trebalo da popuni bar deo te praznine. Ona je i deo zaveštanja pokoljenjima, zavet da nikada ne zaborave šest miliona ljudi čija se jedina krivica sastojala u tome da su bili Jevreji.

Redakcija

I

SA PARTIZANIMA

Mina KOVAČEVIĆ

IŠČEKUJUĆI KRAJ MUČENJA

Rođena je u Kaunasu, tadašnjoj prestolnici Litvanije, u porodici Šoloma Haima Braude i Rebeke, rođene Solski. Imala je tri godine mlađu sestru Brainu. Niko od njenih najbližih nije preživio holokaust.

Kada je došlo oslobođenje zaposlila se u Ministarstvu spoljnih poslova kao prevodilac. Udala se za Voju Kovačevića, Narodnog heroja, general-pukovnika, komesara V armije u Skoplju, gde je počela da radi u OZNI, takođe kao prevodilac. U Beogradu je radila u Interpolu do penzije.

Ima dvoje dece – sina Gorana, ekonomistu, i kćer Planinku, slikara, dve unuke i unuka i dva praunuka.

Pripadam grupi od preko 4 500 Jevreja Jugoslavije boraca protiv fašizma i nacizma.

Rođena sam 1920. u gradu Kaunasu koji je tada bio glavni grad Litvanije sa oko 180 000 stanovnika, od kojih 40 000 Jevreja. Porodice moje majke Rebeke Solski i oca Šoloma Haima Braude bile su poznate u Litvaniji kao imućne, a njeni članovi kao veliki dobrotvori, intelektualci i industrijalci. Porodice petorice ujaka i naša stanovale su u bloku zgrada koje su pripadale dedi Abiju Solskom. Pored moje mlađe sestre Braine i mene, ova zajednica je imala mnogo dece. Naše dvorište i voćnjak bili su mesto okupljanja brojne jevrejske dece iz celog grada. Sva deca su bila vaspitavana u duhu cionizma. Prošli smo kroz hebrejsko zabavište i hebrejske osnovnu školu i gimnaziju.

Studije u Parizu, druženje sa Jugoslovenima i građanski brak sa Srbinom Spasojem Spajićem, doktorandom prava sa Sorbone, bili su ključni događaji u mom životu. Godine i zbivanja koji su sledili vezali su me za zemlju kojoj ću pripadati celoga života.

Fotografija profesora i maturanata Jevrejske gimnazije u Kaunasu (Litvanija), 1937. godine

U septembru 1940. došla sam ovde, u tuđu zemlju, bez poznavanja jezika i kulture naroda koji u njoj žive. Nisam stigla ni da se priberem, a ovde je započeo rat. Doživela sam demonstracije 27. marta 1941, a da nisam znala šta će tome slediti. Moj suprug je predvideo šta nas čeka, posebno kakva opasnost vreba mene, pa me je smestio u voz za Hercegovinu. Stigla sam u njegovo rodno mesto Zupce kod Trebinja, selo Grab. Nisam ni znala šta je goli krš jer je Litvanija ravnica. U selu nisam nikada ranije živela i to je za mene bio potpuno nov svet.

Ubrzo je nastala kapitulacija Jugoslavije i taj deo Hercegovine je pripao ustaškoj tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Tek tada sam bila u šoku jer sam bila svedok ustaških nedela nad Srbima. Jevreja u tom kraju nije bilo.

Grupa mladića na čelu sa mojim mužem započela je pripreme za ustanak. I ja sam se priključila toj organizaciji punim žarom, svesna da je to jedini način da nešto doprinesem borbi protiv fašizma. Govorili su

mi da sam isuviše nežna za fizički napor i pešačenje po planinama. Ni danas ne umem da objasnim kako su me razumele mlade seljančice kada sam im na svom oskudnom znanju njihovog jezika držala »kurs prve pomoći«. Govorila sam im ono što sam zapamtila iz škole, iz predmeta higijena. Takođe ne shvatam kako sam gladna i promrzla u pocepanim opančićima pešačila po snegu i kiši. Često bih u mraku zalutala i ostajala iza kolone.

Vlast u tom kraju preuzeli su Italijani. Prve borbe su započele u decembru 1941, kada su partizani oslobodili sva zubačka sela, njih sedamnaest. Došao je red da se napad izvrši na italijansku posadu na granici s Bokom, pa sam i ja učestvovala prvi put. Pao je veliki sneg i bilo je veoma hladno. Imala sam zadatak da iz jedne jame vadim i predajem municiju borcima. Tu sam se prehladila i dobila zapaljenje srednjeg uha, od čega trpim posledice do današnjeg dana. Partizani su zarobili 30 Italijana; jedan je bio ranjen u ruku i ja sam mu ukazala prvu pomoć.

Desilo se da umalo izgubim glavu zbog jednog beznačajnog događaja. U moje selo je stigla jedna partizanka sa bebom, starija i iskusnija od mene, i požalila se da nema sat, a da ga nema ni u seljačkoj kući u kojoj boravi. Sat joj je bio potreban zbog dojenja deteta. Bez razmišljanja sam joj dala moj zlatni satić uz objašnjenje da sam ga dobila na poklon od moje mame za Bat Micva. Na pozadini satića bio je ugraviran moj monogram hebrejskim slovima.

Uskoro je nastupila ofanziva, pa smo se povlačili u grupama. Neću nikad zaboraviti marš pod vatrom topova. Granate su padale između nas, ali niko nije bio ni okrznut. To je trajalo nekoliko dana. Na kraju su nas opkolili i zarobili četnici. Bila sam jedina žena u grupi.

Nastupilo je vreme bezvlašća. U stvari, taj kraj je bio pod vlašću Italijana, ali lokalnu vlast su držali četnici koji su hapsili i pljačkali. Tako je jedan pljačkaš ugledao moj sat kod one žene i počeo da je šamara govoreći joj da je muslimanka, ali je ona poricala i rekla da je sat moj. Posle nekoliko dana, kada su četnici doveli našu zarobljenu grupu u svoj zatvor, počela su moja stradanja. Prvi put u životu dobila sam batine i šamare, uz psovke da mi je ime Emina, a ne Mina. Šamari i čupanje kose su mi bili teži i gori od batina motkom. Pravedala sam se da nisam muslimanka nego Jevrejka. Sve je to trajalo dok se nisam onesvestila. Posle su me priključili grupi sa kojom sam bila zarobljena. Tako izmrcvareni, cele noći smo ležali u učionici jedne škole, a ujutru su nas izveli na streljanje. Sedeli smo vezani na livadi pored puta i čekali da nam drugovi iz zatvora iskopaju raku. Masa naroda se okupila da vidi šta se zbiva. Naši drugovi zatvorenici su polako kopali tvrdu zemlju,

kao da su nešto iščekivali, a mi smo im dovikivali da požure jer smo želeli da se naše muke okončaju što pre. U sebi sam tiho šaputala: „Šema Jisrael, Adonaj elohejnu, Adonaj ehad...“ Verovala sam da moji u Litvaniji neće nikada saznati kako sam i gde nestala. Tada nisam znala da su i oni poniženi i prognani iz svojih domova, da se nalaze u getu, po raznim logorima.

Upravo kad su naši drugovi završavali kopanje dogodilo se čudo: naišao je automobil sa dvojicom italijanskih oficira koji su, ugledavši taj prizor, zaustavili kola i izašli da vide šta se dešava. Kada su spazili moga supruga i mene učinili smo im se drukčiji od ostalih, pa su nas na italijanskom jeziku upitali šta se to događa. Odgovorili smo na francuskom da su nas doveli na streljanje. Iako su četnici sarađivali sa Italijanima, ipak nisu imali ovlašćenje da vrše streljanja bez dozvole. Oficiri su naredili da se zatvorenici vrate u zatvor, a mene i mog supruga su automobilom odvezli u svoj zatvor u Trebinje. Bili smo im neobično zanimljivi: jedan doktor prava iz ovog zabačenog siromašnog kraja i njegova mlada žena čak iz Litvanije. Posle desetak dana boravka u trebinjskom zatvoru krenuli smo u pratnji dvojice karabinijera na voz za Dubrovnik. I u vozu se dogodilo čudo: tu se našao italijanski podoficir koji je svojevremeno bio ranjen u ruku i zarobljen kod nas, onaj kome sam tada ukazala prvu pomoć. Prepoznao me je, ušao u naš kupe i pokazao mi ožiljak na ruci. U prvi mah nisam ništa razumela, niti sam zapamtila njegov lik. Taj Italijan, čije ime nisam nikada saznala, samoinicijativno je otišao u svoju komandu i izjavio da sam mu ranjenom ukazala pomoć i da nisam imala nikakvo oružje. Time sam bila spasena od streljanja.

Sa voza su nas sproveli u zatvor „Kazbek“, kako se pre rata zvao noćni bar na Lapadu, a sada je tu bila karabinijerska komanda. Zatvor se nalazio u mračnom kamenitom podrumu bara. Čim sam ušla, odmah su se oko mene okupile zatvorenice i zapitale me ko sam i zbog čega sam dovedena, ali sam ja bila škrta na rečima. Iako sam bila odevena kao seljanka, odmah su neke primetile: „Ti si drukčija i drukčije govoriš. Nisi odavde.“ Ležala sam i sedela na golom i prljavom kamenom podu. U jednom ćošku na dušekju je ležala lepa žena srednjih godina, prava dama. Ona me je samo posmatrala i nije ništa pitala, ali kad je pao mrak i kad su žene počele da se smeštaju na spavanje dala mi je znak da legnem pored nje. Legla sam i ona mi je šapnula:

„Čim sam čula da si iz Zubaca, odmah sam znala da si ti žena doktora Spajića. Znam sve o tebi. Žao mi je što se prvi put vidimo u ovakvim okolnostima. Ja sam Dada, supruga doktora Novakovića iz Cavtata.“

Kad mi je to rekla, odmah sam se setila da smo u odredu preko kurira dobijali iz Cavtata lekove i mandarine za ranjenike. Tako smo šaputale cele noći a ostale zarobljenice nisu primetile da se poznajemo. Ja sam sve vreme ležala potrbuške na golom kamenu jer zbog dobijenih batina od četnika nisam mogla ležati na leđima. Na takav način sam ležala dugo, čak i posle oslobodjenja. Dada je verovala da će brzo biti puštena usled nedostatka dokaza da je pomagala partizanima. Odmah je shvatila moju situaciju i obećala da me neće zaboraviti. Svoje obećanje je ispunila. Moga supruga su tih dana streljali sa ostalim zarobljenim mladićima iz grupe.

Moj plač se čuo čak do dvorišta „Kazbeka“, pa su Italijani pustili glasnu muziku da se ne bi čulo moje ridanje jer su se prolaznici zaustavljali kod kapije „Kazbeka“. Posle sam saznala da su četnici nastojali da i mene pridruže toj grupi pošto sam mnogo znala o njihovim nedelima, ali Italijani me nisu dali. Komandant karabinijera me je pozvao u svoju kancelariju i rekao mi da neće dozvoliti četnicima da me ubiju jer sam spasla italijanskog podoficira kad je bio ranjen. Rado bi me prebacili na Rab na kome se nalazio logor za Jevreje, ali je to bilo teško izvodljivo samo za mene jednu.

Ubrzo su me iz „Kazbeka“ prebacili u tvrđavu Lovrijenac, gde je takođe bio italijanski zatvor. Opet zidovi i pod od kamena, ali je bilo više svetla nego u „Kazbeku“. Hrana oskudna, a voda na porcije. Iz Lovrijenca su me sproveli u logor na poluostrvo Prevlaka. Tu smo se slobodno kretale u prostoru ograđenom žicom i spavale u drvenim barakama na drvenom patosu s jednim ćebetom. Na Prevlaci je bilo žena svih doba starosti i mnogo dece – svi taoci zbog svojih muževa, braće, očeva. Mnoge logorašice, a naročito deca, umirali su od gladi i žeđi.

Mina, u Parizu 1939. godine

Dobijali smo po litar vode na dan i samo nas je kiša spasavala (skupljali smo vodu u razne konzerve). Dada mi je slala pakete s hranom jednom mesečno, koliko je bilo dozvoljeno, i to me je održalo. Preko paketa me je šifrom obavestila da ona i njen suprug hoće da me usvoje i da su preduzeli mere da bi to ostvarili. Na Prevlaci sam ostala nepunu godinu dana. Kada su Italijani prebacili ženski logor brodom u Italiju, mene su vratili u Lovrijenac. Međutim, uskoro je Italija kapitulirala, pa su se svi zatvorenici i stražari iz Lovrijenca razbežali.

Stigla sam u Dubrovnik u prvi mrak. Svi su strahovali da će Nemci svakog časa ući u grad. Bila sam sama, nisam poznavala grad, nisam imala nikakvu adresu. Lutala sam ne znajući gde da se sklonim barem preko noći, svi su se zatvorili u kuće, nigde žive duše napolju. I opet se dogodilo čudo; ugledala sam dve ženske figure u crnom kako lagano kreću meni u susret. To nije bilo priviđenje: to su bile majka i sestra moje poginule drugarice Dragice Pravice.¹ One su kao taoci bile izvesno vreme sa mnom na Prevlaci. Zagrlile su me i brzo odvele u svoj stan. Od tada sam ostala u ilegali, nisam bila sama, imao je ko da brine o skrovištima koja sam često menjala. Opasnost je doduše vrebala na svakom ćošku, ali ja sam se izvežbala da se čuvam. Izvesno vreme sam se krila u odeljenju za zarazne bolesti dubrovačke bolnice. I tu je Gestapo počeo da zaviruje. Otkrili su nekoliko mladića ilegalaca.

Posle raznih peripetija, konačno sam dobila vezu s partizanskim odredom u Konavlima u zimu 1943. Mali odred, tridesetak boraca, nalazio se u planini zvanoj Dunavske rupe. Odred se nalazio u napuštenoj brvnari, a ja sam sa drugaricom Fanikom,² stotinak metara udaljena od njih, bila u jednoj maloj pećini; tu smo negovale i čuvale i ranjenika Ljubu Kosića.³ Imale smo i radio-aparat na baterije, pa smo noću slušale vesti „Slobodne Jugoslavije“ i sve što smo mogle uhvatiti na drugim jezicima. Ja sam prevodila, a Fanika je kucala i umnožavala. Kurir iz odreda nam je donosio oskudnu hranu, kakvu su i oni imali, i odnosio desetak-dvadesetak letaka s vestima. Letke su noću rasturali po okolnim mestima. Ma koliko da se to konspirativno radilo, neprijateljska špijunaža je ipak otkrila odakle stižu leci. Kad su se Nemci jedne noći popeli uz planinu i našli našu pećinu, mi smo se već bile povukle dole u selo jer smo bile blagovremeno obavestene. Ja sam se te noći krila u jednom vinogradu, odevena u konavosku nošnju dvanaestogodišnje

1 Narodni heroj Dragica Pravica; ubili su je četnici u junu 1942. godine.

2 Fanika Božanić, nosilac Spomenice 1941; umrla 1953. u Beogradu.

3 Ljubo Kosić, pukovnik, nosilac Partizanske spomenice. Umro 80-ih godina.

devojčice Nike Valjalo, kasnije udate Lasić, sa kojom sam i danas, u našim starim godinama, ostala prisna prijateljica.

Prvih dana maja 1944. došla je veza da me prebaci u Hercegovinu na slobodnu teritoriju. Nabavili su mi falsifikovanu legitimaciju i pristojnu haljinu. Naš aktivista Ljubo Filipović,⁴ koji je živeo legalno, prebacio me je usred belog dana na motociklu pored desetak nemačkih straža iz Cavtata do Zatona.

Iz Zatona me je novi vodič poveo u odred. Nismo imali drugog puta nego da noću pregazimo Trebišnicu koja je u to doba godine bila nabujala i hladna. Gazili smo ispod mosta na kome su stražarili Nemci i čuo se bat njihovih cokula. Najmanji zvuk s naše strane mogao nas je izdati. I danas mislim da mi je od svih fizičkih tegoba koje sam proživela u ratu, ta bila najteža. Pri mesečini, voda mi se činila crna i prljava, a dopirala mi je do usta. Natopljeni vodom, teški, mokri do gole kože trčali smo četiri kilometra do prvog sela na slobodnoj teritoriji.

Na slobodnoj teritoriji, u 29. hercegovačkoj diviziji, sa već boljim znanjem jezika, osećala sam se sigurnije i samostalnije sa partizanima. Prešla sam celu Hercegovinu, Crnu Goru, deo Bosne i Hrvatske, Istru i Sloveniju. Oslobođenje me je zateklo na Bledu.

Vratila sam se iz rata u Beograd kao nosilac Spomenice sa činom kapetana. Počela sam traganje za svojim najbližima u Litvaniji. Ponekad sam u samoći razmišljala o preživlom holokaustu. Mislila sam da mi moji iz Litvanije neće verovati kad im budem pričala šta sam sve prošla. Nisam ni pomišljala da su svi moji stradali u getu Viampole, u Dahau i drugim koncentracionim logorima. Ostale su mi samo njihove slike.

Krajem 1945. sam se udala za general-pukovnika Voju Kovačevića, Narodnog heroja. S njim sam izrodila sina Gorana, službenika JATA, i kćer Planinku, slikarku, danas stalno nastanjenu u Ranani, u Izraelu. Naravno, stigli su i unuci, pa su počeli da pristižu i praunuci. Na žalost, moj muž Voja, s kojim sam često putovala po Izraelu, umro je 1997. godine.

4 Ljubo Filipović, inženjer, pukovnik u penziji, moj pobratim.

UZ POMOĆ DOBRIH LJUDI

Rahela-Seka Volah rođena je 15. marta 1927. u Bijeljini u porodici Blanke, rođene Pinto, i Izidora Volaha. Imala je sestru Sarinu-Lotiku i braću Jakoba-Batu i Ašera. Od velike porodice u životu su posle holokausta ostali samo majka i brat Ašer.

Demobilisala se iz Jugoslovenske armije u novembru 1945. Radila u Izvršnom veću BiH i FNRJ do 1951. Na raznim poslovima u Jugoslovenskom aerotransportu radila do 1957, a potom premeštena u Kabinet Predsednika Republike do novembra 1964. Do

penzionisanja u julu 1982. radila u Saveznom sekretarijatu za inostrane poslove sa službama u Štokholmu, Londonu i Geteborgu.

Ima sina Gorana Altarasa, oženjenog Vladislavom, i jednu unuku.

Moji roditelji su se nastanili u Bijeljini, u Bosni, još 1924. godine i tu smo živeli do izbivanja rata. Imali su nas četvoro dece. Moja sestra Lotika je poginula za vreme rata, kao i brat Jakov-Bata, otac je ubijen u ustaškom logoru Jasenovac, a rat smo preživeli moja majka, najmlađi brat Ašer i ja.

Otac je po zanimanju bio mašinbravar i imao je zanatsku radnju koja je pružala usluge ne samo ljudima iz Bijeljine nego i iz svih okolnih sela. Tako je otac stekao mnoge prijatelje i bio je veoma poznat i cenjen građanin, kao i cela naša porodica. Tako je bilo sve do izbivanja rata 1941. godine, kada su taj deo Jugoslavije okupirali Nemci, pa je pripao njihovoj fašističkoj tvorevini tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH).

Odmah po dolasku nemačke vojske i ustaša, mom ocu su kao Jevrejinu oduzeli radnju koja je bila bogato snabdevena savremenim mašinama i alatom. Ostali smo bez sredstava za život, pa su nam prijatelji krišom donosili nešto za hranu. Otac je takođe krišom popravljao poneku mašinu ili alatku, a majka je šila. Kretanje nam je bilo ograničeno, a meni, starijoj sestri i starijem bratu bilo je zabranjeno da nastavimo školovanje, dok mlađi brat nije još bio dorastao za školu. Iz kuće u kojoj smo stanovali izbacili su nas nešto kasnije i oduzeli nam sve stvari. Kako smo preživeli taj strašni rat neću nikad zaboraviti, ali su mi u sećanju najснаžnije ostala dva događaja: hapšenje i internacija mog oca u logor Jasenovac u kome je mučki ubijen, i spasavanje majke sa nama decom od logora i smrti.

Bio je 1. avgust 1941. godine. Moja starija sestra Lotika se teško razbolela i svi smo bili veoma zabrinuti. Komšije su pokušale da pozovu lekara, pa smo ga čekali. Onda je neko zakucuo na kapiju, otac je otvorio, ali umesto lekara stigle su ustaše koje su ga odmah svezale i rekle da ga vode u zatvor. Zamolio ih je da mu dopuste da se bar pozdravi sa ženom i decom, a posebno sa bolesnom kćerkom. Kad je tata ušao u sobu u kojoj je ležala moja sestra i poljubio je, ona je počela da vrišti: „Gdje vodite mog taticu?“ Te reči mi i danas odzvanjaju u ušima i nagne me na plač. Ne sećam se da li je i nas ostale poljubio, jer su ga ustaše požurivale.

Sledećeg dana smo čuli da su pohapsili sve odrasle Jevreje u Bijeljini, a niko nije znao šta će biti sa njima. Majka je spremila nešto od odeće i poslala me do zatvora da to predam za tatu. Imala sam tada trinaest godina. Kad sam stigla do zatvora rekli su mi da odem na železničku stanicu pošto se uhapšeni Jevreji transportuju u logor. Odjurila sam na stanicu i videla kako ih guraju u vagone za stoku. Tražila sam pogledom oca a on me je valjda primetio dok su ga uteravali u vagon, nekako uspeo da se pojavi iza malog otvora sa rešetkama i poslao mi „poljubac“ sa tužnim izrazom lica. To je poslednje sećanje na mog dragog oca.

Neću zaboraviti ni noć 2. avgusta 1942. godine. Tek što sam usnula osetila sam kako me neko snažno drma. Probudila sam se i ugledala Ristu Ristića koji je veoma uznemiren vikao: „Brzo, brzo, ustajte, bežite, ustaše u gradu kupe sve preostale Jevreje i vode ih u logor!“

Moja prestrašena majka je obukla moju braću i iz ormara izvadila i dala nam već pripremljene ruksake sa najnužnijim stvarima. Brzo smo sa tetkom napustili kuću i uspeli da pretrčimo na drugu stranu ulice, u kuću komšije Mađara, a on i njegova žena su nas prihvatili i sakrili.

Nije prošlo ni pola sata, a ustaše su već bile pred našom kućom i počele snažno lupati na vrata i prozore, uz povike, psovke i bes što nikog nisu našle. Pretresli su nekoliko kuća u okolini ali na našu sreću nisu ušli u kuću komšije Mađara.

U banji Vitnički kiseljak kod Zvornika, 1935/36, gde je Rahela (u drugom redu četvrta s leva) boravila sa porodicom

Čim su se ustaše udaljile, a već je svitalo, izvukli smo se iz grada. Mesto gde smo stanovali nalazilo se na samom kraju grada. Pognuti i puzajući, provlačili smo se kroz šipražje, gazili hladnu vodu potoka koji je tuda tekao i molili Boga da nas niko ne primeti jer bi odmah obavestio ustaše. Posle nekoliko sati tumaranja, već potpuno klonuli, naišli smo na prve kuće sela Zagoni. Seljani su nas pozvali u kuću i dali nam nešto da jedemo. Ispričali smo im šta nam se dogodilo, ali im nismo odmah rekli da smo Jevreji. Bilo je tada mnogo izbeglica i drugih nacionalnosti. Tek kasnije su saznali ko smo, ali su nas u međuvremenu zaveli i nikom nije padalo na pamet da nas izda.

Najpre smo bili smešteni kod porodice Lukić u sobici sporedne zgrade u dvorištu. Pomagale su nas i druge porodice, posebno porodica Travarić. Oni su se posle dosetili da nas smeste u razrušenu popovsku kuću u crkvenom dvorištu opet u sporedne prostorije. Tu smo bili do kraja decembra 1942. Nikad neću zaboraviti ni događaj od 19. decembra te godine, kad je u selo ušla nemačka kaznena ekspedicija i stacionirala se upravo u crkvenom dvorištu. Svoje konje su smestili u

polurazrušenu štalu tik uz našu sobicu. Zadržali su se ceo dan, a mi smo se za to vreme pritajili, očekujući svakog trenutka da neko grune na vrata, pronade nas i ubije. Niko nije smeo ni da se zakašlje, a mama i tetka su drhtale u šoku. U sumrak su Nemci napustili selo, a odmah zatim su seljaci, koji su znali da smo tu, dotrčali da vide šta je s nama. Bili su srećni kad su videli da smo živi.

Nekako u to vreme su partizanske jedinice, posebno 6. istočnobosanska brigada, razbile četnike na Majevidici. Borci 6. brigade su se spustili u podnožje Majevice gde se nalazi selo Zagoni. Tada smo se prvi put sreli sa partizanima, a za nas su posebno bili dirljivi susreti sa Jevrejima koji su bili u toj brigadi: dr Roza Papo, prva i jedina žena general u Jugoslovenskoj armiji, Nisim Albahari, posle rata proglašen za Narodnog heroja, i Blanka, čijeg se prezimena ne sećam. Partizani su ubrzo oslobodili i Bijeljiniu i držali je dva-tri meseca. Sa njima smo otišli u Bijeljiniu. Moja sestra Lotika je ostala sa tom brigadom, a ja sam otišla u jedinicu. Mama i tetka su sa moja dva brata upućene komandi pozadine. Kada se razbolela, tetka je ostavljena da se oporavi u jednoj porodici u selu Čađavica. Stariji brat Bato (Jakov) je dodeljen komandi mesta u Trnovi i određen da bude kurir za vezu sa okolnim selima. Negde u leto 1944. iskoristio je priliku da obiđe tetku pošto je bio blizu Čađavice. Tu su ih uhvatili četnici i oboje ubili. Nikada nisam saznala gde im je grob.

Moja sestra je izvesno vreme bila sa mnom u 17. majevičkoj brigadi, a u proleće 1944. je prešla u 16. vojvodansku brigadu. Srele smo se nekoliko puta za vreme šeste neprijateljske ofanzive. Prema pričanju saboraca moje sestre, ona se razbolela od pegavog tifusa i sa težim ranjenicima bila smeštena u bazu na Majevidici. Planirano je da svi budu evakuisani u Italiju. Jedna grupa najtežih ranjenika je evakuisana, a očekivano je da će za dan-dva stići avioni i po one koji su ostali u bazi. Međutim, ustaše su otkrile bazu i pobile sve koje su u njoj našle. Nikad nisam uspela da saznam gde je sestrin grob.

Posle rata je pred gimnazijom u Bijeljini podignuto spomen-obeležje za sve postradale učenike i profesore bijeljinske gimnazije, a među njihovim imenima je i ime moje sestre.

Ja sam dalje nastavila borbu u 17. majevičkoj brigadi, zatim u 38. diviziji, pa u Štabu 38. korpusa, gde mi je neposredni starešina bio Moni Finci. Iako je smrt vrebala na svakom koraku jer smo se neprekidno borile protiv ustaša i četnika, pa i Nemaca, ja sam se osećala slobodnom i nisam razmišljala o smrti, nego o danu kada ćemo osloboditi našu

zemlju. I to se u mom slučaju dogodilo 6. aprila 1945, kad je moja jedinica ušla u Sarajevo.

Udala sam se 1945. za Ratka (Rafaila) Altarasa i sa njim imam sina Gorana, rođenog u Sarajevu u novembru 1947. Završio je Tehnološki fakultet, prehrambeni smer. Oženio se svojom kolegicom Vladislavom i sa njom ima ćerku Anu koja je završila Filozofski fakultet (psihologiju).

Rahela (sa bombom o pojasu) sa majkom, bratom i dve drugarice iz jedinice u oslobođenoj Tuzli 1944.

Moja majka je posle rata živela u Banjoj Luci sa najmlađim bratom Ašerom. Umrla je 1964. a po želji svih nas sahranjena je na Jevrejskom groblju u Beogradu. Brat Ašer je do 1996. živio u Banjoj Luci, preživeo sve strahote ovog poslednjeg rata, a potom se iselio u Izrael. Živi u Jerusalimu.

Posle rata je Jad Vašem na našu molbu proglasio Ristu Ristića za Pravednika. On je u Bijeljini 1942. spasio od ustaša moju majku Blanku Volah, rođenu Pinto, zatim njenu sestru Bukicu-Sarinu Montiljo, moju sestru Lotiku-Sarinu, moju braću Jakova-Batu i Ašera, i mene. Risto je tada spasio i sve članove jevrejskih porodica Haima i Bukice Levi, te Mojsija Altarca i Merikada Levija.

Haim MEJUHAS

PUT U NEIZVESNOST*

Rodno mesto Haima Mejuhasa je Beč u Kome je rođen 21. juna 1920. u porodici Nisima i Gisele, rođene Rozenblih. Imao je sestru Lili. U holokaustu mu je stradalo jedanaest članova uže porodice: otac, majka, baka Ana Rozenblih, stričevi Avram sa ženom Kamilom, Joška sa ženom Matildom i sinom Hajnrihom, Benko sa ženom Elom i sinom Haimom.

Posle završene Srednje tehničke škole 1939. zaposlio se u fabrici „Utva“ i radio na realizaciji jedrilica „Vrabac“ i „Čavka“. Posle rata je radio u Komandi ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane, u Odeljenju za studije i projekte pri RV i PVO. Kao mlad talentovan stručnjak upućen je 1947. na dalje školovanje na Mašinski fakultet u Beogradu. Tokom školovanja saradivao na projektu aviona sa inž. Bešlinom. Od 1954. do svog pensionisanja radio je u Vazduhoplovno-tehničkom institutu. Pukovnik Mejuhasa je bio u malobrojnom timu projektanata koji je realizovao prvi jugoslovenski mlazni serijski projekat aviona „Galeb“. Kao rukovodilac je radio na realizaciji projekata „Kraguj“, „Jastreb“, „Orao“ i „Super galeb“. Mnogi projekti na kojima je radio: „Pčela“, „Pelikan“,

* Ovaj tekst je redigovani odlomak iz obimnog rukopisa namenjenog autorovim unucima. Tekstu je prethodilo objavljivanje jednog odlomka u „Jevrejskom almanahu“ 1971–1996. str. 457-474. Opisani događaji su se delom odigrali u zapadnoj Makedoniji pod albanskom, odnosno italijanskom okupacijom, i delom na prostoru pod bugarskom okupacijom.

„BAC-311“, „M-10“ ostali su nerealizovani, ali je i u njih ugradio svoj talent obdarenog projektanta.

Radio je i kao profesor na Mašinskom fakultetu u Mostaru. Svojim stvaralaštvom je bitno doprineo da Vazduhoplovno-tehnički institut dobije nagradu AVNOJ-a.

Deo svog bogatog talenta, Haim Mejahas je posvetio pronalazačkoj i konstruktorskoj delatnosti. Od mladih dana je razmišljao, saradivao i realizovao neobične projekte, na primer rovokopač, za to vreme veoma velikog kapaciteta, građevinske mašine za izradu zemljanih brana, čistač snega sa aerodromskih pista i auto-puteva nove koncepcije, itd. Do svoje smrti je sanjao veliki neostvaren san o proizvodnji električne energije korišćenjem snage vetra na velikim visinama.

Haim Mejahas je umro početkom 2001. godine.

Majka njegove dece Vera Mejahas se razbolela i umrla, a u daljem radu ga je podržavala druga supruga Zorica. Sin Marsel je oženjen, a kćer Vesna je udata. Od njih je imao četvoro unučadi.

U odlomku sećanja objavljenom u Jevrejskom almanahu Haim Mejahas slikovito opisuje svoje doživljaje u Beogradu pod nemačkom okupacijom; prinudni rad, hapšenja, boravak u zatvoru Specijalne policije, ponašanje pravih i lažnih prijatelja. Romantična i nevinna ljubav prema Verici, njegovoj budućoj supruzi, unela mu je nešto sreće u te mučne dane. Pukim slučajem nađen na ulici italijanski dokument – pasoš na ime Miroljuba Pančetovića iz Kičeva omogućio mu je bekstvo iz Beograda.

...

Trebalo je odlučiti: kuda ići – do Kičeva, gde bih sigurno naišao na nekoga ko je poznavao Miroljuba Pančetovića, ili do Skoplja gde su pored Bugara i Nemci, ili do Tetova. Odlučio sam – u Tetovo. Stigao sam sutradan ujutro. S koferom sam krenuo prema centru grada ne znajući kuda idem. Tako sam naišao na jedan han i tu prenoćio. Nameravao sam da radim bilo šta, da ne biram posao. Međutim, fizička radna snaga nije bila potrebna nikom ovde, u carstvu Šiptara koji su bili nosači na stanicama, inače i u Beogradu, i koji su rezali i cepali drva. Počeo sam lutati ulicama zagledajući dućane i zanatske radnje. Nije bilo industrije gde bi bio potreban tehničar, a nisam znao nikakav zanat. Tako lutajući stigla su me dvojica ljudi: nosili su gvožđa pomoću kojih se može penjati na drvene bandere. Najednom mi je sinula ideja: električna centrala! Pošao sam za njima i upitao ih gde je centrala. Bili su ljubazni i odveli me u Upravnu zgradu kod glavnog poslovođe. Bio je to čika Aleksa.

„Posla nemamo, ali želim da ti pomognem koliko-toliko da ne lutaš. Mogu da te zaposlim kao stažistu bez plate. Kad se direktor vrati s puta izbaciće te, ali možda ćemo za to vreme nešto drugo da nađemo.“ Iznenadilo me to „da nađemo“. Znači, pomoći će mi čovek koji me prvi put vidi. Nisam shvatio zašto će me „direktor izbaciti“ kad radim besplatno.

Dvojica mladih ljudi koja su me dovela do čika Alekse bila su zadužena za održavanje električne mreže Tetovo. Prvih nekoliko dana išao sam sa njima da učim zanat. Ubrzo sam uz njihovu kontrolu savladao posao, ali me nisu pustili da radim sam. Nakon dve nedelje pozvao me je čika Aleksa i rekao: „Direktor je došao i ovde više ne možeš ostati; ali ne brini, našao sam ti nov posao.“

Odveo me je do jedne električarske radnje, kod majstora Serafimovića. Tek posle oslobođenja mi je majstor Sima, tako se zvao Serafimović, priznao da je Aleksa još od prvog dana bio siguran da sam Jevrejin. Za celo vreme rata pravili su se da sam Miroljub Pančetović iz Kičeva; da nije bilo njih i njihove nenametljive brige i pomoći, pitanje je da li bih o svemu tome mogao da pišem. Majstor Sima mi je objasnio da šegrta nemaju platu, ali kada bude i ako bude imao koristi od mog rada častiće me nešto. Počeo sam da učim i radim električarski zanat.

Nakon mesec dana počeli su problemi sa Kvesturom (italijanska policija). Direktor električne centrale, ruski emigrant iz Prvog svetskog rata, prijavio me je kao komunistu pobeglog iz Srbije. Italijani su me ispitivali zbog čega sam došao, zašto nisam otišao u Kičevo, zašto se nisam prijavio kod njih – sve tako uz šamare i udarce palicom. Iznenadili su se kako dobro govorim italijanski. Konačno je islednik rekao: „Možemo sve to da rešimo jednostavnije. Postoji li neko ko može potvrditi da si ti Miroljub Pančetović?“

Sinula mi je ideja i rekao sam: „Kako da ne, poznajem jednu veoma značajnu ličnost, Konte M. – jednog od glavnih direktora fabrike. Da li bi bilo dovoljno da on potvrdi ko sam?“ Islednik je odgovorio: „Sigurno, tada bi sve bilo u redu.“ Odmah sam pripremio pismo čiji je sadržaj, po sećanju, bio sledeći: „Poštovani Konte M. Verujem da me se sećate, sin sam vlasnika firme ‘Motor’ iz Beograda. Prošle godine sam stažirao u vašoj fabrici po planu koji ste vi lično za mene pripremili. Sada sam u Tetovu, a rado bih došao u Italiju i zaposlio se u vašoj fabrici. Molim da mi svakako odgovorite i to preporučeno na ime Miroljub Pančetović, Tetovo. S poštovanjem Miro.“ Za manje od dve nedelje stigao je preporučeni odgovor. Islednik je bio iznenađen; bio sam i dalje sumnjiv, ali više nisam bio pozivan u Kvesturu.

Nekako je prošla zima. Kad nije bilo posla pričao sam sa komšijom fotografom. Jednog dana me je zapitao: „Ti si tehničar, pa bi morao da se razumeš i u radio-aparate.“ Priznao sam da nisam popravio još nijedan radio-aparat, ali sam odlučio da pokušam i – uspeo sam. Nekoliko dana kasnije našao mi je novu mušteriju, pa sam i taj drugi aparat uspeo da popravim. Tako je krenuo posao, ali je bilo potrebno imati ogromno strpljenje, gvozdene živce i istrajnost. Retko da koji aparat nisam uspeo da popravim. Upoznao sam se sa mladićem Žikom Marinkovićem, bio je slovoslagač, ali ni za njega nije bilo posla u Tetovu. Otac mu je umro, a majka mu se bavila vraćanjem da bi izdržavala sina i kćerku. Umela je da leči neke bolesti travama. Nije naplaćivala svoje usluge, ali je primala poklone koji su omogućavali porodici da se prehrani.

Nenaviknut na nerad, Žika se spremio za odlazak u Skoplje, tada pod bugarskom okupacijom, da nađe posao, a tražio je i društvo. Ilegalni prelaz preko granice nije predstavljao teškoću. Žika koji je bio iz Tetova znao je kako da neopaženo napustimo grad. Kretali smo se sporednim putevima, bez razgovora, osluškujući i pritajivši se kad je trebalo.

Stigavši u Skoplje hteli smo da nabavimo lične karte da bi sve bilo legalno. Bilo je uobičajeno da se prijavimo Tetovsko-gostivarskom bratstvu gde bi nam na osnovu albanske lične karte dali preporuku za bugarsku policiju, koja bi nam potom na osnovu te preporuke izdala bugarsku ličnu kartu. U bratstvu su nas lepo primili kao mladiće „koji su došli u svoju domovinu“, dali nam preporuke za policiju koja se nalazila preko puta i ispratili do izlaska. Islednik me je u policijskoj stanici pitao kako se zovem. U Tetovu sam se zvao Miroљub Pančetović, tako je i pisalo u mojoj albanskoj ličnoj karti, a pošto su u Skoplju bili Bugari preporučeno mi je da se nazovem Pančetov. Zato sam i rekao: „Miroљub Pančetov.“

Kao grom iz vedra neba pogodila me je pesnica islednika koji se pretvorio u zver. Pljuštali su udarci i pitanja: „Ko si ti? Kod koga si došao? Koja ti je veza?“ Onda je prekinuo rečima: „Za danas dosta, ali propevaćeš ti meni!“

Odveli su me u poveću ćeliju gde su mi zatvorenici stavljali obloge na zadobijene ozlede. Prva noć u zatvoru bila je strašna: osim umora od hodanja, gladi, batina i straha od onoga što me čeka pojavile su se i stenice koje su me nemilosrdno grizle, pa nisam spavao. Idućeg jutra su me ponovo odveli na saslušanje: Bila su trojica, vezali su mi šake, a ispod kolena provukli gredu. Greda su podigli na naslone stolica, tako da mi je glava visila nadole, a tabani nagore. Potom su izvukli pendrek, lanac i kaiš i počeli naizmenično da udaraju. Prosto je neverovatno koliko čovek može da izdrži čak i onda kad misli da je to nemoguće.

Vrištao sam od bolova, padao, puzao, primao udarce, hodao po krvavom tragu od mojih rana i bauljao po krugu, ali me je kaiš svugde stizao. To je trajalo... do večnosti. Ono što nisam mogao da verujem desilo se: bio sam ne samo fizički nego i psihički slomljen. Rekao sam svoje pravo ime, da sam Jevrejin i odakle sam i na kraju upitao islednika šta će biti dalje. Slegao je ramenima i rekao: „Ništa, vratićemo vas obojicu nazad u Albaniju.“

Pomoću stolice, dvojica islednika su me odnela u ćeliju; tu su me Žika i ostali zatvorenici prihvatili i od donjih delova košulja napravili obloge i zavoje. Nakon deset dana počeo sam polako da stajem na noge i da se smirujem. Konačno, posle dve i po nedelje pozvao je islednik Žiku i mene i rekao da smo nepoželjni u novoj Bugarskoj, da će nas sprovesti do granice i vratiti u Albaniju. Vratiti – značilo je ilegalno prebaciti kao što smo i došli. Pod stražom smo se noću kretali sporednim putevima prema graničnom prelazu. Graničari su nam pokazali mesto na kojem možemo da predemo a da ne naiđemo na albansku patrolu.

Fotografija sa lične karte iz 1941. i Haim Mejuhas 1945. godine

Vojnici su nas napustili i mi smo se kretali kroz gustu šumu sve dok nismo izbili na proplanak. Išli smo izvesno vreme proplankom, a onda smo čuli komandu: „Stoj! Lezi!“ Legli smo potrbuške i tada su počele batine, sve dok se graničar nije zamorio i upitao: „Koliko para imate?“ Odgovorili smo da nemamo para jer smo bili u zatvoru i sve potrošili. Bio je besan i nastavio da nas bije, ali je najzad rekao: „Begajte!“ Nije trebalo dva puta da kaže; skočili smo, potrčali prema ivici šume i tu smo pali od umora i bolova.

Da bismo se lakše orijentisali pričekali smo da svane. Ujutro smo nedaleko ispod nas videli put za Tetovo. Stigli smo do Žikine kuće negde oko podne. Bio je to kraj našeg putešestvija u veliku Bugarsku. Žikina dobroćudna i mudra majka prihvatila me je kao i svog Žiku, bez reči. Znala je da nemam ništa i rekla da ću joj pomoći kad budem nešto zaradio, a ako ne, ipak ću imati da jedem koliko i oni. Nastavio sam da radim kod Sime, koji je počeo da određuje koliko će biti naplaćivan moj rad, i prihvatio sam taj novi način. Za divno čudo, posla preko glave, a zarada odlična! Svaka opravka bila je izazov za mene. Niko me nije podučavao kako se popravljaju radio-aparati, a postao sam dobar majstor.

Nakon povratka iz Skoplja povezo sam se sa simpatizerima NOB-a. Sima i ja smo davali mesečni prilog jednom od skojevaca. Prepuštajući Simi nalaženje poslova i njihovu naplatu zarađivao sam mnogo bolje i živio tako da sam Žikinoj majci mogao plaćati znatno više nego što je trebalo. Ali želeo sam da joj se odužim, a ona mi je to vraćala ponašajući se prema meni kao da sam joj drugi sin. Na nesreću, ta dobra žena je poginula od zalutalog metka kad je došlo do puškaranja u vreme kapitulacije Italije.

Koliko god da je taj događaj, kapitulacija Italije, bio radostan za pravoslavni živalj, toliko je još više učvrstio vlast Šiptara. Trebalo je da prođe gotovo mesec dana do dolaska Nemaca u ove krajeve. U međuvremenu se razbukvalo nasilje Šiptara nad pravoslavnim življem. Meni je bilo jasno da moram nestati iz Tetova, što znači da je trebalo uspostaviti vezu s nekim partizanskim odredom.

Pošto je protiv mene postojala prijava gestapovca direktora električne centrale morao sam u ilegalu. Ni kući nisam smeo da idem, pa me je Sima smestio na tavan kod neke porodice. Tu sam živio u krajnjoj neizvesnosti pošto je za skrivanje ilegalca sledilo streljanje, ili bar odvođenje u logor. Nije više bio u pitanju samo moj život nego i bezbednost onih koji su želeli da mi pomognu.

Konačno se Sima javio: „Polazi se u petak ujutro.“ Ide se prema Gostivaru jer je petkom pazarni dan, pa ima mnogo naroda i zaprežnih kola. Ja treba da napustim pešice Tetovo i da sednem u zaprežna kola iza onih u kojima sedi moj znanac Mirko. U Gostivaru treba da pratim Mirka i da posle njega uđem u istu kuću.

U kući smo ostali sve dok nije došao jedan Šiptar i rekao nam da će biti naš vodič. Svak će ići sam, na odstojanju, a pravac puta je planinski greben prema bugarskoj granici. Uz mnoge usputne neprilike izgubio sam i vezu sa vodičem i Mirkom, kretao se kroz gustu i neprohodnu šumu, sretao divlje zveri, hodao sam valjda više od deset sati gladan i umoran. Padalo je veče i mirisalo je na sneg. Lupao sam

štapom po drveću, zviždao i mislio da negde ipak mora biti kraja ovoj šumi. Onda sam iznenada čuo: „Ko ide?“ Rekoh: „Miro.“ Na to čuh: „Miro napred, ostali stoj.“ Prišao sam bliže i upitao, ne videvši nikog: „Ko si ti?“ Sledio je odgovor: „Jugoslovenska vojska u otadžbini.“ Sad sam ga video: imao je crnu bradu i brkove i šajkaču sa amblemom orla. Rekao je da je Mirko došao, da me odavno čekaju i odveo me u logor gde sam nešto pojeo. Spavalo se u zemunicama na ležajevima od suvih grana i bilo je veoma hladno. Osećao sam se vrlo neprijatno, kao da nešto mili po mom telu i vratu. Počešao sam se po vratu, a ispod nokta mi je ostala sitna bela vaška.

Odveli su me u komandantovu zemunicu na razgovor. Ne sećam se o čemu smo razgovarali, ali znam da je odred brojao do četrdeset ljudi. Bili smo potpuno odsečeni od sveta, stalno na ivici gladi, često u pokretu.

Jednog dana su me pozvali i rekli: „Izjavio si da si tehničar, probaj da popraviš našu radio-stanicu.“ Branio sam se da sam samouk, da nemam alata i rezervnih delova. Odlučeno je da napravim spisak potrebnog alata i instrumenata, da pošaljem Simi uz pismo i sve bi moglo stići za nedelju dana, što se i desilo. Radio sam tri dana i uspeo: uhvatili smo Radio-London i čuli da Nemci gube na svim frontovima. Radio-telegrafista je uspostavio vezu i sa centralom negde u Srbiji i dobio naredbu: „Krenite sa celim odredom u Srbiju.“ Pitao sam: „Kako? Kojim putem?“ Sledio je odgovor: „Javite se nemačkom majoru na skopskom aerodromu, on će vam obezbediti marš-rutu.“ Bilo je to poslednje javljanje preko radio-stanice.

Sledećeg dana je komandant sazvao zbor celog odreda, izneo šta se od nas traži i rekao da on neće saradivati s Nemcima. Opšte razočaranje i kolebanje zavlдалo je u odredu. Bio je početak jula 1944, kad se čulo da jedna partizanska izvidnica želi da uspostavi kontakt sa našim odredom, pa je određena delegacija odreda za razgovor. Na sastanku je prihvaćeno da komanda brigade primi sve ljude iz našeg odreda i rečeno da ćemo biti izjednačeni sa partizanima i u pogledu dobijanja oružja i u pogledu obaveza. Dogovor je prihvaćen sa oduševljenjem i mi smo krenuli na zbornu mesto, u susret sa Trećom makedonskom brigadom.

Bio sam raspoređen u omladinsku četvu, a dotadašnje bežanje i skrivanje po planinskim vrhovima i šumama pretvorilo se u aktivno sudelovanje u napadima i borbama. Napadali smo Nemce koji su se povlačili iz Grčke, kao i bugarske garnizone, patrole i izvidnice. Napali smo Prilep i zarobili nemački garnizon sa kompletnim naoružanjem i kamionima, putničkim automobilima i motociklima. Među kamionima je

bilo svega šta nam je trebalo: auto-radionica sa alatima za sve popravke i rezervni delovi.

Kapetan me je zadržao i sa njim smo formirali Prvu makedonsku motorizovanu brigadu čiji je komandant postao baš on, kapetan Vlado, a ja njegov zamenik. Svi koji su znali da voze kola bili su uključeni u tu brigadu. Ja sam bio zadužen da organizujem tehničku službu, obezbedim ispravnost vozila i snabdevanje gorivom. U radionicama je bilo mnogo posla; stalno se radilo jer je bilo mnogo kvarova i lomova pošto je pretovar ljudstva i opreme vršen seoskim drumovima da bi se izbegla opasnost susreta sa nemačkim kolonama, brojno jačim i bolje naoružanim.

U međuvremenu sam bio ranjen na jednom izviđačkom zadatku; iako su hteli da me zadrže u bolnici, ja sam se vratio u jedinicu jer se moralo raditi. Za razliku od drugih brigada, moji ljudi su bili stalno na putu ili u akcijama. Nemci su konačno prestali da se povlače iz Grčke, pa je došlo vreme odlučnog napada na Skoplje. Glavni zadatak brigade bio je prebacivanje drugih jedinica; naša kolona ušla je u Skoplje još dok su trajale borbe.

Život u oslobođenom Skoplju... Spavalo se u krevetima, a i hrane je bilo dovoljno. Trebalo je uvesti novu vlast, a moj ideo u tome ograničio se na moju delatnost: organizovao sam rad u velikoj skopskoj auto-radionici, uz stroge odredbe o korišćenju materijala, vozila i goriva.

Negde početkom novembra saopšteno mi je da se hitno javim Apostolskom, komandantu Glavnog štaba za Makedoniju. Ranije sam ga već video, ali nisam pretpostavljao da on zna ko sam ja. Iznenadilo me je kad me upitao: „Miro, koje ti je pravo ime?“ Rekao sam mu. Dalje me nije pustio da govorim. Kazao je da zna dosta o meni i da me je izabrao za jedan posebno poverljiv zadatak. Objasnio mi je da Skoplju ove zime preći glad, pruga prema Srbiji je uništena, drumska veza je loša, a nemamo ni dovoljno kamiona za snabdevanje Skoplja brašnom. Jedina nada je u tome da nam Bugari pomognu. Moj zadatak je bio da odnesem njegovo zapečaćeno pismo jednom bugarskom generalu u Sofiju. On je od tog generala zatražio da za Skoplje obezbedi određenu količinu brašna koju bi Bugari doneli do Krive Palanke, a ja kamionima moje brigade prevezao u Skoplje.

Uz mnogo komplikacija uspeo sam da dođem do tog generala. Pročitavši pismo rekao je da sačekam. Ujutro mi je predao zatvoreno pismo za Apostolskog uz reči: „Ispunićemo vašu molbu. Skoplje neće biti gladno.“ Sutradan sam predao pismo Apostolskom.

Predstojao nam je ogroman posao. Sa trideset kamiona i toliko šofera organizovao sam prevoz i kontrolu brašna, uz mnoge usputne neprilike usled opšte nemaštine, gladi, bezvlašća i zime. Na putu od

Skoplja do bugarske granice sam neprestano kontrolisao šta se događa. Bila je to tromesečna borba šofera i vozila protiv gladi, zime, snega i zamora. Bila je to zima kad dnevno nisam spavao više od četiri sata, smrzavao sam se i gladovao, ali se u brigadi niko nije setio da i meni treba odmor i zamena. Najzad, početkom marta 1945. završio se naš transport brašna.

U rano proleće 1945. dobio sam prvo pismo od sestre Lilige. Javila mi je da su jedino Stevo, ona i njihova kćerka preživeli, da su naša majka i baka sprovedene na Banjicu, a odatle u dušegupki odvedene u Jajince. Otac je nešto ranije zatvoren u logor na Banjici, a odatle upućen prema Pančevu, ali pošto nije mogao da se kreće brzo streljan je i gurnut u šanac pored puta. Svedok tog zločinačkog ubistva bio je neki biciklist koji je poznao mog oca.

Uspostavio sam vezu sa Beogradom i saznao da je Verica završila srednjotehničku školu i da se nalazi u nekoj partizanskoj jedinici na Sremskom frontu. Rat je još trajao i moja jedina želja je bila da se što pre vratim u Beograd.

Nakon bezbroj muka odobrena mi je nedelja dana odsustva, a radost susreta sa Lilikom bila je ogromna. Stevo se ponašao rezervisano jer je svu robu iz radnje rasprodao i novac potrošio na provode. Kad je nestalo novca našao je i drugu ženu.

Najveća želja mi je bila da nađem Vericu, ali u tome nisam uspeo. Boravak u Beogradu pokazao mi je da se ceo moj predratni svet srušio, da je od moje porodice preživela samo Lili, a sva imovina i stan su nestali.

Vraćajući se u Skoplje bio sam veoma potišten.

Bližio se kraj rata. Jednog dana, potpuno neočekivano, sa kapije kasarne javili su da me traži neka nepoznata partizanka. Bila je to Verica. Nemoguće mi je da opišem trenutke susreta posle četvorogodišnjeg iščekivanja, strepnje i nadanja, straha, sumnji i ko zna čega još.

Bila je divna, lepša nego ikad. Od devojčice je postala mlada žena, za mene najlepša žena na svetu.

Odmah po završetku rata demobilisala se i vratila u Beograd, a onda krenula u Skoplje, gde smo proveli nezvaničnih deset medenih dana. Imali smo toliko toga da ispričamo jedno drugom da deset dana nije bilo dovoljno da saznamo jedno od drugog sve što smo želeli, a kamoli da se dogovorimo o našoj budućnosti.

Nakon rata završio sam studije. Sa Vericom sam obavljao sve poslove u kući i oko dece dok ona nije obolela od teške neizlečive bolesti. Imala je samo 33 godine.

Judita KRIVOKUĆA

PROBUĐENO ZLO

Judita Albahari-Krivokuća je rođena 1925. u Sanskom Mostu u porodici Lune, rođene Levi, i Davida M. Albaharija. Ima stariju sestru Rahelu, udatu Perišić, i mlađeg brata Morica, a najstarija sestra Flora, udata Simić, umrla je 1993. godine. Imaju i brata, Morica Š. Albaharija, kojeg je porodica usvojila posle smrti njegovih roditelja. Srećom su svi preživeli holokaust.

Posle rata je završila gimnaziju i Poljoprivredni fakultet u Sarajevu. Radila je na elektrifikaciji poljoprivredne proizvodnje, obavljala ogleda i objavljivala stručne i naučne radove. Zatim je radila na projektovanju i izgradnji parkovskih površina. Penzionisana je 1984, ali je nastavila da radi sve do 1990. godine.

Ima kćerku Tatjanu, udatu Tejlor, arhitektu, koja živi u Londonu.

Prije Drugog svjetskog rata živjela sam sa roditeljima u Drvaru. Moj otac je bio trgovac.

Rat sa Nijemcima nije nas iznenadio. Do tada smo živjeli u Kraljevini Jugoslaviji i nismo se nikada dijelili po vjeri. Živjeli smo zajedno, poštujući svaku vjeru. O nacionalnoj opredijeljenosti se među mojim vršnjacima znalo veoma malo.

Na dan upada Njemačke u našu zemlju našla sam se u bolnici u Virovitici na operaciji slijepog crijeva. Doktor Kolibaš, Srbin, hirurg u Virovitici, tri dana pred napad mi je rekao: „Ostani u bolnici, operisat ćemo te, jer ti kao Jevrejka nećeš moći biti operisana ako Nijemci uđu.“

Poslušala sam ga. U Virovitici sam dvije godine pred rat, živeći kod rodice Rahele Laipnik u Podravskoj Slatini, pohađala III i IV razred gimnazije.

Grad je pao bez ijednog ispaljenog metka. Prvi put sam ugledala Nijemce kada su ušli u bolnicu, samo dvojica mladih vojnika, veoma lijepo odjevenih. Taj prvi i naoko prijatan utisak, odmah je poljuljan kad sam u njihovim rukama ugledala duge crne pištolje uperene u nas bolesnike, a srce je stegao strah. Toga dana, još nezaliječena, izbačena sam iz bolnice sa još nekolicinom bolesnika. U strahu da me ko ne otkrije Nijemcima, mnogo mi je pomogla časna sestra iz moje bolničke sobe. U posljednjem trenutku strgla je moju bolesničku listu i pocijepala je.

Izašla sam na ulicu. Rukom sam pridržavala ranu; jako me je boljela, a konci strahovito žuljali. U prvoj ulici susrela sam moje školske drugove u ustaškim uniformama i sa puškama. Skamenila sam se, pogledala u njih, ali pozdrava nije bilo. Ono veliko „U“ na njihovim kapama podsjetilo me je na ono stravično „ustaša“. To sam ponekad čula među đacima, ali ni u snu nisam vjerovala da sa sobom nosi toliko zla. Odmah sam se upitala kako je moguće da smo prije nekoliko dana, 27. marta, svi profesori i đaci išli gradom i uzvikivali: „Bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob?“ Je li moguće da su oni onda lažno demonstrirali protiv pakta s Nijemcima kako bi što uspješnije prikrili svoju organizovanu ustašku, neprijateljsku ilegalu?

Krenula sam ulicom. Moja naivna dječja pamet nije me vodila u neku od jevrejskih kuća. Išla sam kući moje najdraže školske drugarice Grete Ambruster. Bile smo najmanje u razredu, sjedile smo u prvoj klupi i na gimnastici bile posljednje, što nas je zbližilo i vezalo. Ne sluteći zlo, noseći nepromijenjena osjećanja prema Greti, na ulaznim vratima sačekalo me je bezvoljno lice njene majke: „Možeš, Judita, prenoćiti samo ovu noć. Mi te dalje ne smijemo držati!“

Noć sam probdjela u nedoumici. Kako i kuda sutra? Izlazeći iz njihove kuće, uplašena, shvatila sam da nisam više ista osoba, da sam na neki način žigosana. Sama sebe sam preispitivala: šta sam to loše učinila? Zar nisu u školi stalno govorili da sam dobra i draga?

Krenula sam u jevrejsku porodicu Volfovih, kući mojih školskih drugova. Oni su me roditeljski primili. Tu sam prvi put spavala pod pernatim laganim jorganom, što je za mene bilo veliko iznenađenje. Iz kuće nigdje nismo izlazili, svi smo bili u velikom strahu i svakog trena iščekivali korake na ulaznom stepeništu. Kroz prozor smo gledali osione njemačke vojnike kako lome i bacaju naše puške dok zarobljeni jugoslavenski vojnici bespomoćno leže po dvorištima i čekaju dalju

sudbinu. Iščekivala sam Rahelu, jedinu u koju sam bila sigurna da će me vratiti mojim roditeljima. Put do Slatine bio je nekoliko dana zatvoren. Rahela je došla kada su Nijemci zauzeli i Slatinu. Na putu smo sretno sretno jugoslavensku vojsku i znakove okršaja; tu su pretežno živjeli pravoslavci. Inače se najveći dio Banovine Hrvatske predao Nijemcima, izgleda bez otpora.

Preko Kapele Batrine i Slavanskog Broda krenule smo do Prnjavora, sela Hrvaćana, gdje me je Rahela namjeravala ostaviti kod svog oca Jakoba Albaharija koji je tu živio. U vlaku je bučno, svijet se raspištoljio i sa uzbuđenjem govorio o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, o hrabrom Hitleru koji im je, navodno, donio spasenje. Tek poneki saputnik, spuštene glave i tupog pogleda, promatrao je tu euforiju slavanskog seljaka. Rahela takođe nije ni sa kim razgovarala, pretvarala se da spava. Kontrole u vlaku nije bilo.

U čekaonici željezničke stanice u Slavanskom Brodu smo cijele noći čekali čamac koji će nas preko Save prebaciti u Bosnu jer je most na Savi već bio porušen. Čekaonica je bila puna njemačkih vojnika. Jedan od njih je stalno gledao u nas, a onda prišao i rekao mojoj rodici: „Meni se vaša kćerka dopada, uzeću „urlaub“ (vojno odsustvo) i odvešću je u Njemačku, tamo ću je oženiti.“ Njihov razgovor na njemačkom sam potpuno razumjela. Grčevito sam se bacila Raheli u zagrljaj i počela plakati. I, eto, u tom odsutnom trenutku, moja oštroumna rodica je odgovorila: „Da, ali mala je tuberkulozna, ima otvorene kaverne, bila je kod mene u bolnici, sada je vodim roditeljima.“ Mene je šapatom upozorila da što više i jače kašljem. Vjerovatno je taj mladi njemački vojnik zaista bio dobronamjeran, ali šta bi se desilo kada bi saznao moje klasično jevrejsko ime?

Čamac je pristao u zoru pun putnika. Pored budnih ustaša, koje su posmatrale svakog putnika, nadovezao se i strah od potapanja u Savi.

Napokon smo stigle, što pješice, što u kolskim kolima, u Hrvaćane. Tu još nije bilo ustaša; stric i tetka su bili presretni, oni su još uvijek bili bezbjedni.

Poslije kratkog vremena, iako se tog puta vrlo malo sjećam, sama sam stigla u Drvar. Tamo su već uveliko vladale ustaše.

Drvar je bio izrazito srpsko mjesto; ustaše su privodile ugledne Srbe, hapsile ih i tukle, oduzimale sve što im se prohtjelo. Našu radnju su odmah konfiskovali. U našu kuću, zajedno sa još jednim ustašom, došao je drvarski zet Franjo Bodnaruk. Oduzeo je radnju mog oca, uzeo ključeve i krčmio stvari kako i kad je htio. Ušao je u naš stan i odnio sve vrijedne stvari, kao i bogato ruho moje najstarije sestre. Tom prilikom je okrenuo rever na kaputu, pokazao ustašku značku i rekao: „Ja sam od

1934. godine zakleti ustaša!“ Iako je bio zet poznate srpske porodice nije se libio najgnusnijih postupaka; kao bilježniku u opštini bilo mu je sve dostupno.

Nisu prošla ni dva mjeseca po mom dolasku u Drvar, a iz ustaškog redarstva smo obaviješteni da će nas otpremiti u sabirni logor u Bosanskom Petrovcu. Nisam znala šta je to logor. Sjećam se priča mog oca o Prvom svjetskom ratu, priča o austrougarskim lagerima u kojima, po njegovoj priči, nije bilo tako loše. Ipak, u mojoj glavi je iskrsnulo pitanje: „Zašto sam ja kad smo ribali ustaško redarstvo, sa dvije ribaće četke, ribala prljave i začepljene klozete, zar nisu tada vidjeli da sam vrijedna i da ih sve slušam? Zar im nismo dali sve iz kuće i sada treba i dušu da nam uzmu?“

Trebalo je ići pješice do Bosanskog Petrovca, 36 kilometara, sa desetak kilograma prtljaga. Poslije molbe moga oca, upravitelj Kotarske ispostave Kuharski odobrio je da u šprajc kolima idemo sa nešto više ličnog prtljaga.

Tog 16. jula 1941. uoči odlaska u logor bilo nam je veoma teško. Da li zaista u logor, ili ćemo biti likvidirani negdje na prvoj okuci. Pred polazak se uznemirio cijeli Drvar, dolazili su prijatelji, nudili novac i pomoć. Kola sa dvojicom mladih, naoko bezazlenih ustaša stajala su pred kućom. Vlado Kravić, moj školski drug, pozvao me je u stranu i rekao: „Ti, Judita, i Morice, nemojte ići u logor, mi ćemo vas sakriti u šumi.“ Tada je Vlado Kravić bio član SKOJ-a, što se tek kasnije saznalo. Taj prijedlog nije vjerovatno samostalno donio. Meni, do tada krajnje građanski odgojenoj djevojčici, bilo je to strano. Ipak sam to saopštila ocu, a on je pun gnjeva rekao: „Ko je vidio da se cura po šumi sa dječcima skita? Gdje idem ja, idete i vi, pa šta ako idemo u lager, nije tamo tako loše.“

U vrijeme našeg odlaska u logor 16. jula 1941. oko podne, moje dvije starije sestre nisu bile u Drvaru – Flora je bila kod tetke u Hrvacanima, a Rahela kod tetke u Ključu. Zahvaljujući majčinskom intuitivnom osjećanju mam ih je na taj način htjela ukloniti od ustaških zlih očiju. Sa zebnjom smo očekivali našu predviđenu i već duže nagovještavanu deportaciju.

Pred sam ulazak u kola, majka mi je stavila zavežljaj u njedra. To je primijetila gospođa Šiklić i šapnula mami: „Ne mećite to djetetu u njedra, doći će moj Željko i donijeti vam zlato!“ Moja mama je povjerovala do rata veoma bliskoj komšinici i dala joj zlato.

Prošla je prva sedmica našeg boravka u logoru. Željko nije došao, a druge sedmice nije ni mogao doći jer se oko Drvara digao ustanak.

I pored svih zvjerstava koje su sinovi porodice Šiklić do tada učinili u Drvaru, mama je imala povjerenje da im preda zlato. Moja sestra Rahe-la, koja je učestvovala u ustanku, prilikom ulaska u kuću porodice Šiklić našla je u njihovoj peći skriveno i naše zlato, koje je kasnije upućeno u Vrhovnu komandu ustanka.

Na putu do logora išli smo u pratnji dvojice ustaša koje su stalno pričale i nagovještavale da će im „na red pod kamu“ poslije Srba i Jevreja doći i muslimani, njihovi trenutni saveznici.

Stigli smo poslije podne u logor u Petrovac pod planinom Oštrelj. U logorskom dvorištu okupilo se mnogo nepoznatog svijeta. Bili su to Jevreji iz Bihaća. Oni su još u aprilu protjerani iz svojih kuća, a zajedno sa njima protjerane su i sve srpske porodice koje su se potom nastanile po selima oko Bosanskog Petrovca, dok su Jevreji otjerani u logor. Bihać je bio prvi od gradova u Bosni koji je tako rigorozno kažnjen već u prvim danima ustaške vladavine. Tadašnji gradonačelnik i veliki župan iz Bihaća bili su okorjele ustaše. U logoru se nalazilo oko tridesetak jevrejskih porodica, sa oko stotinu i pedeset duša.

Pošto je sve bilo popunjeno, našu porodicu su smjestili u jednu malu prostoriju predviđenu za klozet, sa malim hodnikom za lavabo. Ostali logoraši su ležali na podu velikih bolničkih soba. Iz tih soba su se često čuli krici, žustre prepirke i, najčešće, plač. U tom malom prostoru je naša majka ipak napravila skladan razmještaj. Napuštajući kuću, a vjerujući ocu „da u lageru nije tako loše“, razmišljala sam šta da ponesem od moje garderobe. Uzela sam svoje slike i spomenar, dok sam suznih očiju napuštala kutak u velikoj sobi gdje su u besprekornom redu bile postavljene moje igračke: mala spavaća soba sa bebom i kuhinjica. To su mi priborom za rezbarenje napravili otac i brat.

Život u logoru je bio sve teži. Boraveći u tek sagrađenoj bolničkoj zgradi, bez vode i struje, s loženjem vatre na dvorištu, postajali smo sve prljaviji i neuredniji. Jedina tema razgovora bila je – šta dalje. Svaka nova vijest je veoma brzo raznošena po logoru. Pored puta koji je vodio za Petrovac, uz bodljikavu žicu su stajali logoraši u iščekivanju da im neko od prolaznika nešto podari i da čuju novosti. Među nama je bilo i nekoliko veoma uglednih porodica iz Bihaća: Levi, Kaveson, Atijas, poznati advokati, sudije, inženjeri. Još uvijek su se nadali izbavljenju jer su se uzdali u svoj dotadašnji autoritet i pomoć koju su pružali narodu. Slali su delegacije vlastima u Petrovac, pisali peticije Gutiću, gradonačelniku Banje Luke, dotadašnjem prijatelju uglednih bihaćkih Jevreja.

Režim u logoru se zaoštavao, pa su čak ukinuli i hranu. Male rezerve novca ili hrane, što se pri dolasku uspjelo prokrijumčariti, već su ponestale. Ono što se dobije od prolaznika skriva se. Svakodnevna glad

natjerala je najhrabrije dječake da se i po cijenu života izvuku iz žice. Noću bi se tiho išunjali u obližnja sela i po dogovoru zakucali tri puta na prozore srpskih kuća. Domaćini bi ih primili, nahranili i davali im da ponesu koliko mogu. U posljednji suton, prije dolaska ustaške kontrole, dijelili su hranu, pretežno starima i djeci. Moni Atijas je i meni donosio komadić sira i malo pure. Tiho bi zakucio na vrata i pružio mami dragocjeni poklon. Moj mali desetogodišnji brat bi se slatko nasmijao i rekao: „Ne radi to Mono tek tako, vidim ja kako on stalno za tobom hoda.“

Svakog jutra, a često i poslije podne, ustaše su dolazile u kontrolu. Saznavši da u logoru ima lijepih i mladih žena dolazilo ih je mnogo. U prolazu bi pokazali prstom na djevojku ili ženu koja bi im se svidjela, zatim ih odvodili i nad njima se izživljavali. Tako je nestala i najljepša žena iz logora, supruga advokata Levija, majka dvoje djece, porijeklom Njemica. Iako sam imala svega šesnaest godina, majka me je svakog jutra pred ulazak ustaša garavila čađu, raščupavala mi kosu, oblačila u prljavo i odrpano.

Vremenom smo počeli primjećivati kako se nekolicina mladih ljudi povremeno sastaje i nešto šapuće. Bili su to David Atijas, predratni student i član SKOJ-a, braća Kaveson i braća Levi. Pripremali su bjekstvo iz logora. Uspostavili su vezu sa partizanima iz narodnooslobodilačke gerilske vojske koji su već bili zauzeli Oštrelj. Sa Oštrelja su se vrlo često oglašavali tada jedinim topom hrabreći nas, a zastrašujući ustaše. U znak da smo još uvijek živi, na srednji prozor bolnice je stavljana bijela posteljina. Ustanici su noću raznim signalima sa upaljenim baterijama davali svoje znake. I moja sestra Rahela je bila sa ustanicima. Otac se priključio grupi koja je organizovala bjekstvo iz logora. Sav taj posao je sproveden u strogoj konspiraciji. Znam jedino to da smo sjedeći na livadi bolničkog kruga sa Davidom Atijasom slušali savjete o odnosima među ljudima, klasama i o naprednom radničkom pokretu. Tada sam od njega, drugi put u životu, čula za riječ komunizam. David Atijas je odveden u logor Jasenovac i u proboju iz logora 1945. godine je poginuo.

*Judita pred deportaciju
u logor 1941.*

Hrabra šaćica ustanika sa Oštrelja je jednog ranog jutra krenula preko Petrovačkog polja u napad na bolnicu da oslobodi logoraše. Ustaše su nas odmah utjerale u podrumske prostorije i zaključale. Borci su na juriš upali u bolnicu. Nisu ni slutili da smo zaključani u podrumu. Čuli smo pucnjavu, ali se nismo oglasili jer nismo bili sigurni da su gerilci zauzeli bolnicu. Pošto nas nisu zatekli, ustanici su se brzo povlačili prema Oštrelju, a veliko ustaško pojačanje je nastupalo prema bolnici. Kroz visoke podrumske prozore posmatrali smo kako se gerilci povlače. Bili su nam čudni, neko u odijelu, neko u seljačkoj nošnji, na nogama najčešće opanci, a na glavama kape sa tri roga.

U podrumu je rastao strah od ustaških pogleda i usmjerenih pištolja. Lutamo podrumom. Stari se naglas mole. Organizatori bjekstva smiruju prisutne. Došao je čas biti ili ne biti. Na kraju, opušteni, pa šta Bog da.

Oglasio se ključ. Ustaše su digle sve logoraše i naredile da nose do grada njihove ranjene i poginule. Na vrhu stepeništa ugledali smo Ota Turnšeka, dotadašnjeg komšiju u Drvaru, sada ustaškog glavešinu u Petrovcu i jedinog katolika u tom mjestu. Teško ranjenog previla ga je moja majka. Dan ranije donio je mojoj majci dvije kokoške sa molbom da mu skuha lijepu supu jer, kako je rekao, ne može više da jede bosansku kuhinju. Iako smo umirali od gladi, niko od logoraša nije poslije njegove smrti htio ništa da okusi, pa ni onu divnu žutu kokošju supu. Tako se naše bjekstvo na slobodnu teritoriju nije ostvarilo. Poslije toga su se stvorila dva tabora: oni neupućeni u zbivanja, grčevito su zauzimali stav da je dobro što mladi nisu otišli u gerilu pošto bi u tom slučaju ustaše odmah pobile starce i djecu. Oni koji su fašističke metode i namjere dobro poznavali smatrali su da mladi i zdravi treba da bježe u šumu, da se spasi što se spasiti može!

Nekoliko dana poslije, u logor su neočekivano uletjele ustaše naoružane do zuba. Na jednu stranu postrojili su muškarce, a na drugu žene. Ispred tih redova su na desetak metara postavili dva puškomitraljeza. Mi djeca smo bila na trećoj strani. Naređeno nam je da igramo kolo, a ustaše su nas slikale da bi u novinama Međunarodnog crvenog krsta lažno prikazale naše bezbrižno djetinjstvo u logoru. Istog trenutka je u logor uletio i Adamec, pukovnik domobranske satnije u Petrovcu, i uzviknuo: „Dok sam ja ovdje, strijeljanja neće biti!“

Poslije toga dana, vjerujući u riječi oficira Adameca, bilo nam je lakše. Naveče su stariji sjedili i pričali, ili se molili Bogu. U jednoj od podrumskih prostorija, mi smo poluglasno pjevušili i uz zvuke usne harmonike plesali.

U logor je vrlo često u ustaškoj uniformi navraćao čovjek zvan Osman, „Osmica“, rodom iz Petrovca. On je prolazio kroz logor kao i svi ostali, ali nas nije strogo i krvnički gledao. Imali smo osjećanje da nas možda sažaljeva. On se kao ilegalac komunista nalazio u ustaškim redovima, ali mi o njegovom ilegalnom radu nismo tada ništa znali. Tek negdje 1947. saznala sam pravu istinu o njemu. Pri našem prvom susretu u Sarajevu, uzbuđeno sam mu prišla i podsjetila ga na naše teške dane. Zagrlio me je i rekao: „Nismo vas dali ubiti, ja sam obavijestio Adameca i činio sam koliko sam u tim okolnostima mogao.“

Zahvaljujući pukovniku Adamecu, režim u logoru je bio ublažen. Žene logorašice, frizerke i šnajderice, išle su u grad da poslužuju tadašnje petrovačke gospođe, a zanatlije muškarci su radili kod privatnika. Zbog izvjesne komunikacije sa gradom postajali smo nešto smireniji. Naveče kad su se vraćali bili su puni priča.

Svak je priželjkivao i očekivao spasenje. Javljali smo se familiji i prijateljima sa molbom da nam dostave neku lažnu propusnicu, paket ili slično, ali je malo ko mogao pomoći. Oni koji su to željeli nisu smjeli. Oni koji su smjeli i mogli, ti su nas mrzili i nisu željeli. Moja rodica iz Podravske Slatine je pismom zamolila ustaške vlasti da me puste iz logora jer školska 1941/42. godina već počinje, a ja sam dobar đak i grehota je da ne nastavim školovanje. Na to su se ustaške vlasti samo nasmijale.

U Ključu, udaljenom oko dvadeset kilometara od Bosanskog Petrovca, živjela je mamina sestra Sarina sa mužem muslimanom, jednim od uglednih i vodećih ljudi u tom kraju. Otac mu se obratio za pomoć. On je dobro znao da nas čeka teška budućnost, ali nije našao za potrebno ni da nas obiđe, a kamoli da nas izvuče, iako je to sigurno mogao. Iz Ključa smo dobili mali paket hrane, što je sigurno na svoju ruku poslala tetka Sarina.

Bez nade da će nam neko pomoći, ponovo smo padali u depresiju i beznade. Počelo se šaputati da konačno krećemo u logor Jasenovac. U duši smo radosni – samo neka već jednom negdje krenemo! Kako će nam tamo biti, gore, bolje, ne znamo. Možda će ipak biti bolje s obzirom na njegov evropski značaj. Tako su rezonovali učeniji ljudi iz logora.

Negdje potkraj oktobra i zvanično smo obaviješteni da se čeka na kamione kako bismo krenuli u Jasenovac. U Gornjem Bravsku, u ustaškom srcu, trebalo je da sačekamo voz iz Drvara koji će nas prebaciti do Prijedora. Bili smo raspoloženi. Ne liježe se noćima, prave se kombinacije. Mladi bi da i po cijenu života bježe niz Petrovačko polje,

ali je na sreću prevladao razum. Bjekstvo preko dugog Petrovačkog polja, uz jako pojačanje ustaških bojovnika oko logora, donijelo bi samo žrtve. Opet se u logoru spremaju delegacije od poznatih bihaćkih Jevreja da lično posjete Viktora Gutića, gradonačelnika Banje Luke. Voljan da naš problem do kraja riješi, dobronamjerni pukovnik Adamec je omogućio odlazak naše delegacije do više instance. Ali Gutić je sa prezirom i sa visine otpremio delegaciju.

U logoru je opet sve po starom. Starci sa talitima, čučeci na zavežljajima svojih već otrcanih stvari, mole se Bogu. Mladost je uznemirena. Nema više povjerenja ni među nama u logoru. Oči su uprte na veliku gvozdenu kapiju i dva ustaška bojovnika pored nje.

Jednog jutra se uz kapiju poredaše tamnozeleni kamioni. Bacivši posljednji pogled na to naše, možda posljednje prebivalište pohitasmo u kamione jer su nas ustaše požurivale. Stari i nemoćni jedva se penju, pomazemo im. Ali, ubrzo, neočekivana komanda: „Stari, mladi i djeca – svi u posebne kamione!“ Ukočeni, hladni i nijemi, ljubimo se sa roditeljima. Ja sam negdje u prvim kamionima, mali brat, na sreću u sve to još nedovoljno upućen, u srednjim, a roditelji u posljednjim kamionima.

Silne su okuke i serpentine – penjemo se uz Bravsko. Negdje iz daljine oglašavaju se pojedinačni pucnji. Možda će gerila i ovog puta pokušati da nas spase. To nas uzbuđuje i raduje, ali i zabrinjava. Majka koristi svaku okuku da baci pogled na nas. Otac, inače vječiti optimista, utučen je. Grub seoski makadam, pun oštih krivina, baca nas sad na jednu, sad na drugu stranu. Povraća nam se. Ustaše vade iz ruksaka velike komade salame koje sijeku u debelim šnitama. Nude i nas. Pogledah u starije, te za njima počeh halapljivo jesti. Zašto su odjednom tako samilosni, je li možda pred našu smrt? Žalim što moj mali mršavi i žgoljaivi braco nije sa mnom da bi i on jeo.

U Gornjem Bravsku, na dodiru ceste i uskotračne pruge, kamioni stadoše. Tek tada smo povjerovali da ustaške riječi nisu bile varka. Skačemo iz kamiona i trčimo u zagrljaj svojim. Sunce je već u zenitu, a „ćire“ još nema. Ustaše razgovaraju ljubaznije sa nama. Zaželiše da im naše djevojke otpjevaju jedan poznati francuski šlager. Istog trenutka se sa obližnjeg vrha brda, na desnoj strani puta, začu pucnjava. Meci su fijučali iznad naših glava, pa među nama nastade metež, počesmo jaukati i bježati. Ustaše nisu dozvolile da se rasturimo, te se sklanjamo za ono malo prtljaga koji nosimo. Ja sam među stvari sklonila glavu, kao da sve ostalo nije važno, a majka i otac su okružili brata. Ne znamo ko nas to tuče, ali meci ne udaraju po nama, fijuču visoko iznad naših glava. Među nama se čuju šapati: „To je gerila, pokušava da spase naše živote.“ Ali našoj sreći brzo stiže kraj.

Iz Donjeg Bravska, na bijelom drumu, ugledasmo kamione pune crnih ustaških uniformi. Sad smo već sigurni da je ovakav život bezvrijedan i mirno očekujemo pogubljenje. Iz kamiona iskočiše ustaše i u streljačkom stroju se uputiše prema selu pod brdom. Gotovo dva sata smo tu, očiju stalno uperenih u brdo. Zapažamo tromi i bahate korake ustaša. Izgleda da su se gerilci predali i sad će ih strijeljati zajedno sa nama. Što su ustaše prilazile bliže, to je prizor bio sve gori. Na ustaškim bajonetima raspoznajemo krvave seoske kijklje (suknje) i ustaške uniforme skorene od krvi. Simbolično se na razderanim košuljama nalazi i posmrtna srpska trobojka. Da li su gerilci prihvatili borbu nismo nikad saznali, ali ustaše su u znak odmazde poklale cijelo selo i bajonetima porile stomake i rezale grkljane nevinom narodu.

Okrvavljene ustaše prodoše mimo nas ne zaustavljajući se. Iz daljine čujemo tutnjavu, djeca se spuštaju na šine i uzvikuju: „Ide voz, ide čira!“ Samo da se oslobodimo te velike neizvjesnosti na ovom već krvlju natopljenom tlu. I zaista se uskoro pojavio „čira“. Penjemo se u zadnje vagone, dok nas narod iz prednjih vagona začuđeno gleda. Ustaše i mašinovođa nas požuruju. Dugi mračni vagoni, smrdljivi i prljavi. Dva mala rešetkasta prozorčića, tik ispod plafona, propuštaju slabu svjetlost. Poredani smo kao sardine. Uskoro se začu škripa reza. Otac nas tješi: „Prijedor nije daleko, izdržaćemo!“ Ubrzo nam ponestaje daha, svi se guramo prema prozorima. Samo oni visoki imaju sreće da udahnu malo svježine, a takvih je među nama malo. Slatka mala curica, sestra Mente Levija (preživio je rat), već se guši. David Atijas, visok i stasit momak, prinosi je prozorčiću. Kroz prozorčice primjećujemo plamen, a zadah paljevine dopire i do nas. To gore sela Bravska i Sanice.

Za desetak časova stigli smo uskotračnom prugom na prijedorsku stanicu. Vrata se otvaraju i ostaju samo pritivorena. Željni smo vazduha i svjetlosti. Umjesto donedavno uredne i mirne željezničke stanice nalazimo kaos. Stanica je puna naoružanih Nijemaca i ustaša. Nadmene i bahate ustaše piju, bacaju prazne boce, pjevaju ustaške pjesme i uzvikuju parole. Ipak, na stanicu stižu i mnogi poznati i nepoznati Prijedorčani. Čuvši za prispjeli transport Jevreja, Srbi dolaze i donose nam hranu. Ustaše samovoljno, da bi njihova lična moć i vlast bila očigledna, postupaju po svom trenutnom raspoloženju: nekom dozvoljavaju pristup i razgovor, a nekog dušmanski i uz prijetnju vraćaju. Kako je teško bilo mirisati svjež burek i zeljanicu i gledati kako se taj opojni miris udaljava od nas zajedno sa našim znancima. Tako su nam došle naše stare prijateljske porodice iz Lušci-Palanke: Brujići, Batesi, Krnete,

Vještice, Majkići, Lapci i mnogi drugi. Prijedorski Jevreji koji još nisu bili deportovani u logor nisu smjeli da se pojave.

Među mnoštvom ljudi ugledala sam blag i drag, još uvijek dječiji pogled uperen u mene. Uzbudeno viknuh: „Omilje!“ Bio je to Omilj Kreco, moj školski drug iz Drvara, po majci Jevrejin. Ustaše i roditelji su me pustili, pa sam jednom od malih prijedorskih ulica krenula sa Omiljem u šetnju. Prisjetih se nekad divne slobode, bez osvrtanja desno i lijevo, prijatnih šetnji. Plakala sam, a Omilj me je tješio: „Vjeruj, sve će ovo brzo proći. Naši su oko Drvara sve jači.“ On je bio utučen jer su njegovog najstarijeg brata, kršnog Bobu, među prvim Srbima u Drvaru bacili poluživog u jamu. Na rastanku, uz pruženi paketić hrane, sa očima punim suza, Omilj me je brižno poljubio u čelo.

Judita Albahari sa bratom Moricom prilikom slučajnog susreta u Sarajevu 1945.

Radi hitnog transporta Nijemaca, naš boravak u vagonima na prijedorskoj stanici otegaao se na više od nekoliko dana. Ustaše su bile već toliko pijane da nisu primjećivale ko je izašao, a ko ušao u vagone. Mali Mento Levi se izgubio tokom dana da bi predveče donio nešto hrane sestrici i roditeljima. Moj otac je donedavno imao u Prijedoru dosta prijatelja među trgovcima svih vjera. U njih je tvrdo vjerovao, ali se gorko prevario i neizmjereno razočarao. Neki ga ne vide, a neki samo sliježu ramenima.

Nepoznata budućnost nas potresa. Bježati se nema kuda, svaki korak od naših vagona je metak u čelo. Moj otac ipak priprema plan.

Možda je majku pripremio, ali mi djeca nismo ništa znali. Pred sam suton je rekao mami: „Tražite da idete u klozet, ostanite iza klozeta na ljubijskoj stanici i u ne vraćajte se u vagon!“

Prva je izašla majka, zatim ja, pa brat i na kraju tata. Majka mi je rekla da po izlasku sačekam brata i dovedem ga na ljubijsku stanicu. Sve je to do dolaska na stanicu bilo lako izvesti jer su logoraši stalno ulazili i izlazili iz vagona. Ali ta pusta, hladna i neizvjesna noć u žbunju za klozetom ljubijske stanice bila je ubistvena i oteгла se unedogled. Moj mali brat, već naviknut na muke, ništa ne pita i samo se skriva u majčine skute. Strah nas je da nas ne potraži neko iz vagona. Zbog učestalih napada oko Prijedora, ljubijska stanica je samo povremeno radila, što nam je pružalo izvjesnu sigurnost.

U ranu zoru smo sjeli u voz za Sanski Most, do kojeg smo se vozili čitav sat i više. Propusnice nismo imali, a karte smo kupili u vagonu. Ipak imamo sreće jer se niko ne pojavljuje da nas legitimira. U vozu su neki Sanjani prepoznali tatu. Nisu znali da smo bjegunci iz logora. Neupućeni u fašistički režim predlažu tati da se i sada kao nekadašnji opozicionar uključi aktivno u politički život.

Kad smo stigli u Sanski Most krenuli smo sporednim ulicama, da ne bismo bili primjećeni, kući naših dobrih prijatelja, pokojnog Avrama i Mazalte Atijas. Nikad i ničim se ne može opisati tadašnja radost zbog oslobođenja iz tog mučnog logora. Krećem se prema slobodi i voljenoj porodici koja mi je još od ranog djetinjstva ostala u duši. Sjetila sam se svećanih prazničnih dana Roš Hašana i Jom Kipura. Tada je cijela naša porodica iz Lušci-Palanke, gdje smo tada živjeli, dolazila tui Avramu na svetkovinu. U svećanoj odjeći odlazili smo u templ, a potom na bogatu specijalnu špansku trpezu u kući tui Avrama i tetke Mazalte. Porodica Atijas nas je toplo primila. Kod njih su bili njihovi rođaci iz Zagreba. Živjeli smo u kući, ali u stalnom iščekivanju, a dosta vremena smo provodili u podrumu. Jevreji u Sanskom Mostu su još bili kod svojih kuća, ali utučeni i isprepadani. Taj bol u njihovim pogledima bio je stalno prisutan.

Ustaše su i tu kao i svuda u svojoj NDH činile nečuvane brutalnosti i bezakonja. Mi smo u Sanu stigli kada je cijela Sana bila uvijena u crno. Zbog ustanka koji se iz Drvara prenio na sve ostale dijelove Krajinе i zbog pogibije jednog njemačkog oficira u okolini Sane, u avgustu 1941. pohapšen je sav muški živalj u Sani i okolini. Najprije su ih zlostavljali i mučili, a potom su jednog dana oko 7 000 ljudi, od najmlađe djece do staraca, vezanih po deset konopcem i žicom, povelі na stratište. Iskopane rupe i dugi šanci bili su tako plitki da je iz raka dugo

oticala krv niz brdo. Strijeljali su ih grupno, tako da je veliki broj mučenika bacan u jame izranjavan i živ. Prilikom zatrpavanja raka čuli su se jauci. U toj velikoj tuzi, narod se po ulicama nije ni sretao. Do tada ugledni sanski Hrvati – Cerjani, Šarići i Minige, nekad cijenjena sanska gospoda – nisu ni pokušali da spasu srpski narod od masovnog pokolja.

U kući tetke Mazalte bilo je toplo, ali tužno. Njena dva sina, Pubu i Lolu, ubile su ustaše prilikom masovnog strijeljanja Srba na Sani. Njenom najmlađem sinu Mimi, kojeg su takođe povelili na strijeljanje, jedan od žandara je, vidjevši ga tako malog, rekao: „Bježi, dijete, sklanjaj glavu!“

Moj otac i majka su u svakom trenutku željeli da na neki način ublaže tu tugu koja se svila nad kućom. Tako je tata jedne subote naveče, da bi Mazaltu podsjetio na supruga Avrama, otpjevao pjesmicu:

*„Kad se hodža na munari javi,
Da svoj selam narodu objavi,
Tada Avram kutiju otvara,
Bujrum, stara, evo ihtibara.“*

Moja majka i tetkina kćerka Švesta su od već dobro iznemogle i stare Mazalte preuzele sve kućne poslove. Meni je taj divni, prostrani i mirni dom, sa velikim starinski namještenim sobama izgledao kao svetište. Više mi ne smrde ruke, ne idem u poljske klozete, spavam u čistoj sobi, a veliki starinski sat me svojim kucanjem blago uvodi u san.

Za manje od mjesec dana počelo se govoriti da ustaše odlaze, a da stižu Talijani. Poznavajući talijansku vojsku još iz Prvog svjetskog rata u borbi na rijeci Pijavi, moj otac je presretan. Vjerujući u njegovo znanje i iskustvo počesmo se i mi radovati. U gradu je nemir, ustaške porodice i njihovi simpatizeri se bune, napadaju Hitlera i Pavelića što su cijelu teritoriju Dalmacije, Crne Gore i dobar dio Bosne predali u talijanske ruke. Povlače se sa ustašama. Uskoro su kolone kamiona sa vojskom u zelenim uniformama i sa velikim šeširima ušle u grad. Talijani su ulazili u grad mirno, sa osmijehom, mašući građanima.

Uskoro se u kući Atijasa nastanio talijanski oficir ne osvrćući se na to što je jevrejska. Oni su jedino tražili lijepe, uredne i udobne stanove. Svi u kući razgovaraju sa talijanskim oficirom – naši španski, a on talijanski, ali se razumiju. Tata je odmah zamolio talijanskog oficira da nas njihovim kamionom prebaci u Drvar. To mu je uspjelo, ali uz nadoknadu u žitu. Srećni da se konačno vraćamo u naš dom, negdje polovinom decembra napuštamo Sanski Most.

Dan je bio kišan i tmuran. Talijanski vojnik podiže ceradu na zadnjem dijelu kamiona, ali se moj brat opire ulasku u njega. Počeo je da se koči i sa čudnim jecajima bacio se na ulicu. Nemajući vremena za utjehu i razmišljanje, onako ukočenog ubacuju ga u kamion. Dugo je još drhtao i tresao se, da bi uz majčinu nježnost došao napokon sebi. Talijanski oficir mu nudi neki napitak, po mirisu sličan mentolu, ali on ne može da pije. Svi smo van sebe; zar poslije svih muka izgubiti to najdraže biće u porodici? Vozimo se u vojnom kamionu; cijelim putem nismo vidjeli ništa.

Napokon, sretno pređosmo ustanički teren i počesmo se spuštati serpentinama naše, nama dobro poznate drvarske brine. Cerada se nigdje ne može podići, a vani je i gusta magla, tako da čekamo tren kada će kamion stati pred kuću. Tata im je unaprijed rekao da stanu pored pravoslavne crkve gdje se nalazila naša kuća. Izlazimo, zapravo prosto naglavačke iskačemo iz kamiona. Tata nas usporava, plaši se da su možda ustaše u Drvaru. Komšije se okupljaju, grle nas i ljube: „Neka si nam, gazda, došao, pa kako nama tako će i tebi biti!“ Trčimo hodnikom, lupamo. Vrata su zatvorena, ali se zatim pomalo usporeno otvaraju. Ukaza se lik naše Rahele, a pored nje Mila, njena drugarica.

„Zar ona nije u partizanima? Šta radi ovdje, zašto je napustila partizane?“ Sve nas to kopka i uzbuđuje. Kućne stvari su raznijete, ogoljeni zidovi i prazne sobe zjape. Ništa nas to ne uzbuđuje, „tamo“ u logoru bilo je mnogo gore.

Rahela i Mila ne izlaze iz kuće, ponašaju se neuobičajeno. Rahela je vjerovatno sve vrijeme po našem dolasku razmišljala šta da kaže ocu. Lagati nije naučila, a istinu kazati ne smije. Mila Beoković, koja joj je u julu pomogla da pobjegne iz ustaškog zatvora, nešto je mekša. Pred sam ustanak su obje pobjegle u šumu.

Ubrzo u kuću ulazi nepoznata grupa mladića i djevojaka, odjevena po seljački, a među njima poznajem samo Duška Carića. Uđoše u jednu sobu i zadržase se kratko vrijeme. Po njihovom izlasku iz kuće, otac upita Rahelu: „Kakvo je to društvo sa kojim se vas dvije sastajete?“ Rahela odgovori: „Ovo je rad za pomoć pokretu otpora.“ Tati zadrhta brada, strah i radost obuzeše mu dušu, te drhtavim riječima prozbori: „Moramo se dogovoriti.“ Ova Rahelina izjava nije mu bila strana. U logoru je učestvovao sa naprednom omladinom radi bjekstva iz logora. Ipak mu je teško palo to što su tako odgovorni poslovi povjereni neiskusnim djevojkama. Uskoro se iz Hrvaćana prebacila i Flora. Sada smo svi na okupu.

Gradom se, pored Talijana, kreću i četničke patrole. Sve su to nama znani momci i ničim nas ne ugrožavaju. Dolaze tati, piju kafu i

razgovaraju. Kako bi nam Veljko Vođević, naš prvi komšija, vječni zaljubljenik u našu Floru, mogao učiniti išta zlo?

Tata pomaže Raheli u prikupljanju lijekova; drvarska apotekarica, Jevrejka, krišom mu daje sanitetski materijal. Nismo svjesni u šta smo se uvalili. Talijani su blagi, jedino im je stalo do pića, plesa i razonode, pa izgleda da je ilegalni rad ovdje nezapažen. Tu je i književnik Ervin Šinko, Jevrej, sa suprugom doktorkom. Gladuju. Majka me često šalje da im nosim hranu, iako i mi gladujemo.

Da bi se spasli deportovanja, Joži Kabiljo iz Prijedora i Mimo Atijas iz Sane dolaze u Drvar u namjeri da odu u partizane. Objašnjeno im je da u redovima boraca nema dovoljno hrane. Njihovim dolaskom u našu kuću, zahvaljujući vedrom, zabavnom i plemenitom Jožiju, život se sasvim izmijenio; pričalo se, slikalo, pisalo, čitalo, učili jezici, radili ručni radovi, a pred veče lagano pjevušile španske pjesme i šlageri.

Sve je naoko teklo bezbrižno i bezopasno. Međutim, crni oblaci su se nadvili nad našu kuću. Rahelina ilegalna organizacija je otkrivena, pa Mila i Rahela u ranu zoru bježe u šumu, ali je naša bezbjednost neizvjesna. Svi smo napeti: šta će dalje biti, sigurno će nas Talijani uzeti za taoce. Ne mogavši na drugi način napustiti kuću, Rahela je rekla: „Tata, ako vas Talijani otjeraju u zatvor, ja ću se vratiti i predati Talijanima da bi vas oslobodili.“

Moj otac je već sutradan otišao u talijansku komandu i prijavio nestanak kćerke i njene kolegice koje je „gerila“ otela dok su „kupovale mlijeko u selu“, pa su možda i ubijene. Od tog dana bio nam je zabranjen izlazak iz kuće i oduzeto sljedovanje hrane koje su ostali građani imali. Vrlo često su talijanski karabinjeri dolazili noću u našu kuću sa snažnim dugim baterijama, pretpostavljajući da Rahela noću navraća kući. Joži i Mimo su dospjeli u italijanski zatvor, ali na kratko vrijeme.

U julu 1942. godine, talijanska vojska je napustila Drvar. Partizanske jedinice su potpuno opkolile i odsjekle talijansku vojsku tako da su se Talijani morali povući u Knin. Čim su Talijani posljednjim tenkom napustili Drvar, svi ljudi u gradu su izletjeli na ulice. Sa suzama radnicama dočekali smo slobodu i zagrlili partizanske vojnike koji su se spustili u grad.

Sve do kraja rata, naša cijela porodica sa četvoro djece je živjela na slobodnoj teritoriji, a djeca se borila u partizanskim redovima. Svi naponi, glad, zima, sniježni nameti, bombe, avioni, ofanzive i ostalo, lakše su podnošeni jer smo zauvijek prestali strahovati od crne ustaške uniforme i ustaške kame.

II

PREŽIVELI PROBOJ IZ JASENOVCA

Josip ERLIH

DEČAK U LOGORU

Josip Joža Erlih rođen je u selu Koška, kotar Našice, Hrvatska, 27. novembra 1927. godine. Majka Berta, rođena Polak i otac Vilim Erlih stradali su u holokaustu uz još oko pedeset članova šire porodice.

Posle rata je radio kao službenik u vojsci do 1. januara 1973, kada je penzionisan. Kao honorarni službenik radio je u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije još deset godina.

Ima dve kćerke, Ružicu i Branku, i četvoro unučadi.

Rođen sam 27. novembra 1927. u selu Koška, kotar Našice, u porodici Vilima Erliha i Berte, rođ. Polak. Bio sam mali, ali se dobro sećam vremena pred rat, kad smo sa zebnjom pratili Hitlerove nasrtaje na Čehoslovačku, Poljsku i ostale zemlje. Slom Jugoslavije u aprilu 1941. video sam i u svom selu Koška (jer više nisam mogao pohađati gimnaziju u Osijeku) udaljenom 33 kilometra zapadno od Osijeka, gde je došlo do rasula jedne vojne jedinice. Starešine su im se podelile – jedni su bili uz vojnike, drugi su se odazvali pozivu nacista i ustaša. Čuli smo da je Beograd bombardovan. Prvi na udaru u našem kraju našli su se Srbi i Jevreji. Već u ranu jesen 1941, ustaše su zatvorile nekolicinu Jevreja iz Našica i zverski ih pobile, zabranjujući čak i da se javno sahrane.

Negde u oktobru osetili smo pun bes ustaša. Jedne noći začuli smo škripu automobilskih kočnica pred kućom, a onda se sve desilo munjevito. Ustaše su odvele mog oca i još tri Jevrejina: Teodora Flajšera,

Bernarda Kona, njegovog sina Ota i jednu staricu u nepovrat. Kasnije smo čuli da su ih sproveli najpre u Našice, posle u Gospić, zatim u Krapje, pa u Jasenovac. Tek kad sam i ja kasnije dospao u Jasenovac saznao sam da je otac okončao život u tom logoru krajem 1941. ili početkom 1942. godine. To mi je rekao ujak, majčin brat, koga sam zatekao još živog u Jasenovcu kad su me tu doveli iz Stare Gradiške u junu 1943, a nešto kasnije je ubijen i on.

Posle očevo hapšenja, mi smo uz majku proveli tešku i hladnu zimu 1941/42. godine. Našu porodicu i porodicu Flajšer, ustaše su najpre prebacile u stan treće jevrejske porodice u selu, kod Konovih. Tu su nas držali do pripreme transporta za Našice. Srećom, zahvaljujući akciji Jevrejske opštine iz Osijeka, članovi „leteće ekipe“ su mene i mog školskog druga Milana, sina porodice Flajšer, prebacili u Osijek kod jedne porodice, pa smo bar mi deca bila privremeno spasena odlaska u logor.

Moja majka je zajedno sa Konovima, Flajšerovima i staricom Fanimom Štajn, koja je kasnije umrla ili je likvidirana, odvedena iz našeg sela najpre u Našice, a zatim u Jasenovac. Svi su pobijeni odmah po dolasku.

Iz Osijeka sam se uz dosta muka prebacio do Slavonske Požege u kojoj sam imao neke rođake. Oni su se zbog glave porodice, mog teče Armina Rehnicera, kao veoma aktivnog u „Hrvatskom sokolu“ nadali da će se spasti progona. Razume se da to nije pomoglo i svi su uhapšeni krajem avgusta 1942, a takođe i ja sa njima, da bismo se nekoliko dana kasnije već našli u transportu za logor.

Bilo nas je u dva plombirana vagona oko osamdeset, pretežno Hrvata, ali i dosta Srba, nešto Jevreja, pa čak i dvojica Rusina. U Okučanima su nas iskricali iz voza i pešice poterali ka Staroj Gradiški. Zatvorili su nas u čuvenu „Kulu“. Nas su odveli na sprat na zapadnoj strani. Sećam se i pretresa u „Kuli“ – dobio sam i batine pošto su mi u parčetu gaze u džepu našli i nešto sakrivenog novca. Tu su odvojili muškarce od žena. Izvodili su nas samo jednom dnevno u „šetnju“, a žene više nismo ni videli. Čuo se jedino plač sitne dece.

Broj nas uhapšenih i sakupljenih je rastao sve više. Jednog jutra pojavila se ogromna masa sveta. Naime, ustaše su započele sakupljati sve Srbe iz sela oko Pakraca i iz Požeške kotline. Tako su doveli seljane Kukunjevaca, pa su muškarce potrпали u još prazne samice, a žene i decu držali u dvorištu pod vedrim nebom. Ljudi je iz dana u dan bivao sve veći broj, a dovodili su i srpski živalj sa područja Kozare. U logoru „Kula“ zatekli smo i grupu umobolnih iz pakračkog Zavoda za mentalne bolesnike.

Pošto je među zatvorenicima bilo dosta Hrvata počeli su da pozivaju za rad na obližnjim ekonomijama. Jednom sam se i ja javio jer sam želeo da vidim malo sunca van zatvorskih zidova. Tako sam naišao na dvojicu rođaka, oca i sina Krausa, od kojih sam čak dobio i nešto hrane, pa sam se stoga počeo javljati na rad. Jednom pri povratku doživeo sam pravi šok: od velikog broja žena po dvorištu nije bilo nikog. Ustaše su odvele u nepoznatom pravcu sve žene Jevrejke i Srпкиnje. Među njima je, odvedena i moja tetka Ružica sa dvoje male dece, sinom Vladom i devojčicom od nekoliko meseci kojoj ne znam ni ime.

Jednog dana su u „Kulu“ doterali oko pedesetak sremskih seljaka; navodno su bili partizani. Samo nekoliko dana kasnije vezali su ih žicom i na očigled svih ostalih logoraša postavili na stratište kraj zida ustaške bolnice i tu ih pokosili mitraljezom. Neki su još davali znake života i molili da ih ne sahrane žive. Slično se desilo i sa zatvorenim umobolnicima: za vreme ručka ubrizgali su im neke injekcije, sačekali da popadaju i odneli u već pripremljene jame.

Sećam se da sam u „Kuli“ sreo i rođaka Ervina Šmelcera koji je još 1941. pobjegao iz Jasenovca sa grupom svojih drugova iz Našica. Uspeo je da se poveže sa partizanima i da ode na Kozaru. Međutim, posle borbe na Kozari izgubio je „vezu“ i ustaše su ga ponovo uhvatile. Strpan je najpre u Crnu kuću u Banjoj Luci, zatim prebačen u Staru Gradišku i konačno stigao u „Kulu“, pa sam popričao sa njim. Jednog dana su i njega vezali žicom i odveli u Jasenovac, gde je ubijen na najgrozniji način.

Upravo te 1942. godine počeli smo shvatati težinu našeg položaja. Sve češća ubistva zatvorenika pred drugim logorašima bila su nam sve jasnija poruka da to i nas čeka. Tih dana sam video kako stražar prilazi jednoj ženi i hladnokrvno je ubija iz puške. Drugi slučaj se desio kad je zlikovac Vrban pred kapijom „Kule“ ubio jednu logorašicu zbog malo kukuruza što ga je našao kod nje. Ubio je i drugu ženu koju je tako uhvatio.

Već su bili nastupili kišoviti jesenji dani kada su nas iz „Kule“ prebacili u deo kaznionice, a mene uz veliku molbu najpre u obučarsku radionicu, odakle su me isterali, a zatim u krojačku. Tu sam ostao do juna 1943, kad su me prebacili u Jasenovac.

Teško je i nabrojati sve životne patnje u Staroj Gradiški; tu je pre svega bilo epidemija, naročito tifusa, kada sam i ja oboleo i slučajno se izlečio, a dnevno je umirao veći broj bolesnih logoraša. Radilo se naporno i mnogo, trokratno radno vreme do deset uveče, hrana nikakva, uz dodatak smrznutog krompira. Napadale su nas vaške, kasnije i stenice.

A onda su započeli tzv. „nastupi“ – postrojeni u redovima čekali smo na naredbe, prozivku ili streljanje. Morao sam da gledam kako je ustaša Majstorović streljao jednu grupu dovedenu iz Bistrice. Sećam se kad je vodnik Grubišić, koji je bio šef krojačke radionice, streljao nekolicinu pred „nastupom“ nas logoraša, a isto je uradio i krvnik Maričić. Tako je to išlo redom, a ja sam premirao od straha. Onda je zavladao tifus, odnosno kako su lekari rekli „gradišćanska gripa“, jer da su lekari rekli istinu, ustaše bi likvidirale ceo logor. I ja sam kunjao od bolesti, nešto na tavanu radionice, nešto u logorskoj bolnici kod dra Polaka koji je bio iz Vinkovaca. Srećom, prijatelji – sobni starešina Čičin i još jedan su me izvukli iz te bolnice i opet sakrili bolesnog u radionicu. Preboleo sam. Valjda je mladost pobedila, a prošla je i zima. To je bilo u proleće 1943, a već u junu odredili su me za transport u Jasenovac.

U Jasenovcu su me odmah rasporedili na rad u ciglani, a na spavanje u baraku kod zloglasnog Ilije Paripovića, kriminalca bez nogu, ali sa čeličnim rukama. Radno mesto – „pićulin“ – pomoćni radnik koji iz kalupa izbacuje cigle pravljene ručno. Od šest izjutra do šest uveče, s prekidom za ručak, a hrana još lošija od one u Gradiški. Radio sam sa Davidom Pintom (danas živi u Izraelu) i Filipom Grinvaldom (kasnije je ubijen). Rad nas je iscrpljivao, ali su još teži bili „nastupi“ – čekanje u postrojenom redu na dolazak ustaških oficira i stražara. Streljanja sve češća, a izvršioći opet Zrinjušić, pa Šakić, ili drugi poznati krvnici.

Tu u Jasenovcu sam zatekao ujaka Marka Polaka iz Zagreba i od njega sam doznao za sudbinu mojih roditelja. Otac je okončao paćenički život krajem 1941. ili početkom 1942, a majka je ubijena po dolasku u logor. Uz nju su pobijene i druge rođake koje su bile u istom transportu.

U zimu krajem 1943. godine me je logornik Viner, poznat zatvorenicima kao vanredno dobar čovek, prebacio iz ciglane na rad u zatvorenu radionicu, u lančaru. Raspoređen sam u limarsku radionicu, a sa mnom i moj prijatelj David Pinto, ali je on već na proleće sledeće godine vraćen u ciglanu, dok su mene zadržali u limarskoj radionici.

U ciglani je bilo teško, a u limariji mi je izgledalo malo lakše. U ciglanu je jednom došao bojničnik Pićili i primetio da su vagoneti sa svežim crepom zastali i da mašina ne radi. Kaznio je celu ciglanu: sve nas je okovao i naredio da nam nekoliko dana ne daju nikakvu hranu. Još jednom su nas okovali kad je jedna grupa zatvorenika, upravo sa ciglane, pokušala da pobege. Bilo je to posle kapitulacije Italije, kad su ustaše postale toliko besne da samo što nisu ujedale. Prelaskom u limariju izvukao sam se iz spavaonice po barakama u kojima su premlaćivanja bila veoma česta. Sad sam spavao na tavanu limarije i lančare, a radio sam uz mnoge dobre i hrabre ljude. Sećam se da je šef limarije bio

Arpad Vajs, rodom iz Slavenskog Broda, koji je dugo, do anšlusa Austrije, radio u Beču. Bili su tu i Ignjo Langfelder iz Osijeka, Marko Haham sa sinovima Izikom i Abrahamom, sva trojica limari iz Osijeka, zatim Altarac, pa dvojica braće Bela i Filko Štajn iz Zagreba i drugi. Od mlađih su pored mene bila još dvojica dečaka, jedan se zvao Gaon, a drugi je bio sa Kozare, neki Ćikić.

Često su nas vodili na rad i van radionice, do ustaške bolnice u Jasenovcu, do zatvora, do novih ustaških kuća. Naravno, uz majstore sam išao i ja, svi pod stražom, ali su izlasci bili uvek dobrodošli jer smo nailazili i na hranu koju smo krijući pod nogavicama donosili i drugovima u radionicu.

Bilo je sve manje izlazaka, a sve više „nastupa“ i prozivki sa mučenjima i streljanjima. Obično se to dešavalo izjutra ili u predvečerje. Zauvek ću se sećati jednog „nastupa“ krajem maja ili početkom juna jer je to bila prava groza.

U građevinskoj grupi bio je logoraš Ivan Volner, inače student iz Zagreba, koji je zaista lepo svirao na harmonici. Svirao je i u logorskom orkestru i svi su ga znali. Jednom prilikom su naišle neke ustaše, ili su to možda bili i lokalni stražari, tek uglavnom su povelili Volnera, navodno bez znanja logorske uprave, u obližnje naselje, u Dubicu, da im svira na nekoj zabavi. Ustaše su se međutim napile i svog svirača jednostavno zaklale, a logorskoj upravi je javljeno da je pokušao da pobegne, da je uhvaćen i likvidiran. Dinko Šakić, veoma mlad ustaša koji je bio određen za komandanta logora, kao da je jedva čekao takvu priliku da započne streljanja i ubistva.

Zakazan je „nastup“ svih logoraša pred barakom. Ustaše su lako proturile glasove da će biti mnogo streljanja i svi smo bili izbezumljeni od straha. Pre Šakića je pred stroj na nosilima doneseno telo zaklanog Volnera, a odmah je stigao i Šakić sa svojom svitom. Najpre je počeo ispitivati logoraše iz građevinske grupe: ko je radio sa Volnerom, ko je spavao uz njega, ko je jeo sa njim. Šakić je samo gledao na sat i nervozno mahao rukom. Naredio je da odstupi građevinska grupa i da nastupe svi članovi logorskog orkestra. Pred nama su žicom vezali svirače, a među njima i nekolicinu zaista vrsnih umetnika, tu je bio i Arpad Vajs, a sećam se i jednog advokata iz Zagreba, „Čele“ (ime sam zaboravio). U tom trenutku se jedan od zatvorenika, verovatno usled straha, a možda i zbog dijareje koja je harala u logoru, uneradio i napunio pantalone. Logorašu pored njega je valjda to izgledalo smešno, pa se satnik Mihić koji je to primetio obratio Šakiću: „Pogledaj ih, oni ti se smiju!“ Kad je to čuo, Šakić je obojicu pozvao da istupe i kad su prišli malo bliže ubio

ih je revolverom pred svima. Jednog od ubijenih sam poznao, bio je to mladi krojač Leon Perera, a drugi mladić je bio Avram Montiljo.

Šakić je tada komandovao: „Svi Židovi naprijed u trored! Pošto je Židov pokušao bjekstvo, Židovi će sada platiti.“ Kad su se mnogi Jevreji postrojili, Šakić je naredio jednom ustaši da donese „askericu“, a glavnom pisaru da donese spisak zatočenih Židova. Za tren oka su se vratili noseći svoje rekvizite: ustaša je imao šmajser, a pisar je nosio dugačak spisak svih Jevreja. Ja sam još uvek stajao u grupi logoraša iz ciglane. Razmišljao sam: ako me prozovu, a nisam u stroju sa Jevrejima streljaće me na licu mesta. Polako i oprezno sam se približio troredu postrojenih Jevreja, a za mnom još nekolicina koji to ranije nisu učinili. Pisar je po naređenju čitao preko reda, uglavnom je sakupio poveću grupu, a Šakić je naredio da ih vežu žicom i uputio ih zajedno sa muzičarima ka zvonari, krvavom zatvoru u logoru. Međutim, jedan od vezanih se istrkao i pokušao da beži, ali su ga ustaše pokosile mecima iz automata.

Od tada su zaredali „nastupi“. Najpre je bio „nastup“ sa vešanjem Srba, navodnih četnika, zatim streljanja zbog pokušaja bekstva nekolicine logoraša iz grupe električara, a onda veliki „nastup“ u kome je stradao 21 zatvorenik. Izgleda da su ustaše saznale nešto o radu ilegalne partijske organizacije komunista, pa su zatvorile veliku grupu logoraša, Srba, Jevreja, Hrvata i muslimana. Među zatvorenicima bili su Remzija Rebac (kasnije proglašen za Narodnog heroja), pa dvojica Boškovića, jedan arhitekta, drugi lekar, zatim veterinar Ladislav Matej i mnogi drugi. Ustaše su u zvonari mučile mnoge logoraše i palile let-lampama, pa ih izlomljenih kostiju vukle do pod vešala i do bandera. Tu su svi obešeni osim dra Boškovića koji je tražio da bude streljan, što je Šakić lično učinio. Sticajem prilika bio sam u prvom redu stroja, pa ne samo da sam sve video nego sam čuo i svaku izgovorenu reč. Taj događaj se ne može opisati jer ne postoje reči kojima se može opisati taj strašni dan.

I tek što prođe jedan „nastup“ dođe drugi, ili se pak dogodi nešto treće, što te još više potrese. Postalo je pravilo da sve radne grupe s

Ponovo rođen: Erlih posle Jasenovca u uniformi

vremena na vreme daju ljude na rad u šumsku grupu, ili na vanjski rad. Odlazak u šumu na seču bio je veoma čest. Ode grupa na rad dva-tri puta, a četvrtog se više i ne vrati, likvidiraju je u šumi. Imao sam sreću da nikad nisam bio izabran za rad u šumskoj grupi.

Tokom 1944. imali smo i retke trenutke radosti jer su gotovo svakodnevno iznad logora počele preletati eskadrile savezničkih aviona. Odlazili su na bombardovanje ili se vraćali sa bombardovanja. Prvih dana je poneki nemački avion pokušavao da napadne eskadrilu, ali je premoć Saveznika bila očigledna, a huk avionskih motora nad našim glavama donosio je osećanje radosti i nade. Iako izolovani, ipak smo doznawali i poneku vest: čuli smo za neuspeo atentat na Hitlera, saznali smo za bombardovanje Osijeka, čuli da je Beograd oslobođen.

Krvnicima je polako ali sigurno dolazio kraj. Međutim, ne krijući, i oni su nama pripremali kraj. Nakon tolikih patnji i muka, izgleda da su naišli još teži dani i smrt je vrebala sa svih strana. Najpre je likvidiran logor Stara Gradiška, što je značilo da su logoraši pobijeni. Tako su nam rekli oni malobrojni Jevreji i Hrvati koji su se čudom spasli i koje su ustaše poštedele masovnih ubistava valjda zbog potrebe da vrše još neke poslove i radove. Tek, svi Srbi iz logora u Staroj Gradiški su pobijeni. Jevreje i Hrvate iz logora nisu smeli da vode cestom jer su ustaše strahovale od napada partizana, pa su logoraše iz Gradiške do Jasenovca vodile obalom Save. Logoraši su terani da trče, ko nije mogao dobio je metak u potiljak, ili udarac maljem u glavu, a Sava je odnosila njihova tela. Među logorašima koji su tako kao učesnici „trke života“ stigli iz Gradiške u Jasenovac bio je i moj ujak. Mnogo sam se tome obradovao, ali na žalost kratko. Naime, neko od kriminalaca ga je prijavio da se navodno sprema na bekstvo, pa su ga ustaše odmah ubile.

U međuvremenu su u logor odjednom pristigli mnogi tzv. četnici. Pričalo se da su ih ustaše namamile kao saveznike za sukob protiv partizana. Bilo ih je podosta dobro odevenih i obuvenih, gotovo svi sa novim cokulama. Jednog dana je pred skladištem kod zapovedništva, umesto zatvorenih četnika bila složena velika gomila njihovih uniformi i cokula. Likvidirali su ih kao i druge logoraške grupe kod „Granika“, dizalica na Savi, i to sekirama.

Ceo logor Jasenovac je krajem 1944. počeo da se proređuje. Bivalo nas je sve manje i manje, ljudi su jednostavno nestajali. U zimu 1944/45. godine, jedne noći je jedan mali avion namerno ili slučajno bacio bombu iznad logora. Nekolicina zatvorenika koji su spavali na ringu u ciglani je poginula. Veliko bombardovanje je počelo na katolički Veliki petak 1945. godine. Približavao se kraj. Mala grupa aviona,

mislili smo da su to bili partizanski ili engleski „spitfajeri“, počela je kružiti nad logorom i najpre bacila samo jednu bombu na zid i žicu oko logora. Zatim je drugom bombom pogođena električna centrala, a treća je pala na vrata kraj peći ciglane, odakle je suknula vatra i zapalila ciglanu i lančaru. Bežali smo na sve strane, ali ne od bombi i aviona nego od ustaša koje su sa stražarnica pucale po nama. Poterani smo da gasimo požar. Videli smo zastavnika Zrinjušića kako revolverom ubija logoraše koji su odbijali da se popnu na krov i uklone zapaljene crepove, ili da šmrkom gase vatru oko ciglane i lančare. Gore na zapaljenom krovu čekala nas je vatra, dole na zemlji ustaše i metak. U tom košmarnom jurenju s jednog kraja na drugi pao je ubijen drug Volf, dok sam ja nekako uspeo da se sklonim na teren gde se nalazilo staro železo. Volf je bio poznati sindikalni rukovodilac koji je radio kod Hlavke u Zagrebu.

Bombardovanje iz aviona se ponavljalo nekoliko sledećih dana. Srušeno je sve što se moglo označiti kao industrijski objekt, kao i upravna zgrada ustaške komande, dok su logorske barake ostale netaknute. Ustaše su vikale: „Eto, ubijaju vas vaši saveznici, pa sad to ne moramo mi“, ali u stvari je veoma mali broj zatvorenika stradao od avionskih bombi. Gotovo svi su stradali od ustaških metaka koji su zviždali svuda oko nas.

Tako su počeli dani strave i užasa. Ne sećam se tačno datuma, ali to je sigurno bio već april 1945. kad se pronela vest da se svi zatočeniци sele u tri grupe u logor u Sisak jer je probijen Sremski front. Prethodno je bilo naređeno da se seku železničke šine na kraće komade, zatim da se nafta i benzin prebace u Gradinu, a svakodnevno je određivan znatan broj logoraša koji su sa lopatama, motikama i krampovima odlazili na rad u Gradinu. Sa rada iz Gradine se više nisu ni vraćali – sa Gradine se samo dizao visok i gust stub crnog dima. Bilo nam je jasno da se vrši spaljivanje i onih upravo ubijenih i onih davno već sahranjenih po masovnim grobnicama. Cilj je bio da se izbrišu svi tragovi ustaških zločina.

Dvadesetog aprila određena je prva grupa za „preseljavanje u Sisak“, pa je istog dana i odvedena. Sutradan je veliki crni stub dima bio užasan, što je značilo da je preseljenje izvršeno, ali ne u Sisak nego u smrt. Druga grupa za „selidbu“ određena je za 21. april, a treća za 22. april. Mene su odredili u poslednju grupu, ali je sirena pred veče 21. nešto ranije objavila znak za večeru i tada nam je saopšteno da će obe grupe od oko 1.200–1.300 logoraša, odmah krenuti u „nove nastambe“ u zgrade koje su se nalazile izvan žice, ali unutar logora, između logorskih žica i zida, na sporednom izlazu odakle put iz logora ide niz Savu

prema Košutarici. Tako su se svi logoraši našli pod stražom u dve zgrade, veoma pogodno mesto za masovno odvođenje i brzu likvidaciju.

Nastupila je noć koju ne mogu ni zaboraviti niti opisati. Haos, strava, užas, bes, muka i nada, sve se to izmešalo, a kretali smo se svesno ili nesvesno po tom košmaru od stvarnosti, među obešenima, nekolicinom samoubica koji su podlegli depresiji još u logoru. Sećam se tela braće Bek, Mira i Raula iz Bjelovara, a zatim još nekih, i to u novim zgradama u koje su nas upravo preselili. U jednoj smo bili mi muškarci, a u drugoj, preko puta nas nalazilo se oko 700 žena, ili možda i više.

Josip Erlih sa roditeljima 1939. godine

Ustaše su najpre izvele žene. One su bacale stvari i čuli smo njihovu prkosnu pesmu, gordo su otišle u smrt. Oni sa našeg tavana koji su mogli i da to vide rekli su nam da su ustaše sve žene spalile žive.

Upravo je prolazila noć, a ustaše su iz naše zgrade odvele neke grupnike i viđenije logoraše, među njima ing. Salamona, braću Grinberger iz Pakraca, grupnika ciglane i još neke.

Svanulo je jutro, nedelja 22. april 1945. godine, kišan i prohladan dan. Odluku o ustanku donela je partijska organizacija, a odluka je išla od usta do usta. Nešto oko 10 ili 11 sati prolomio se tresak i svi smo jur-nuli na izlazna vrata. Ubijen je jedan ili nekolicina ustaša. Trebalo je samo pretrčati prostor od zgrade do kapije, relativno mali prostor, ali nas je sa obližnjih „izvidnica“, sa visokih stražarskih mesta, zasula ubojita ustaška vatra. Na nas su pucali i bacali bombe. Tu na izlazu iz zgrade pao je naš drug Ante Bakotić, duhovni vođa cele akcije za prodor logoraša. Mnogi su izlazili, mnogi su padali, mnogi su ostali u zgradi. Bili

su isuviše slabi da učine i jedan jedini korak ka sopstvenom spasenju. Bilo je onih koji su se probili kroz kapiju, ali su kasnije pali pokošeni metkom, i onih koji su bili slabi da dalje beže, pa su potražili spas skokom u hladnu i mutnu Savu.

Bio sam u grupi koja je uspela da se probije pored kapije i žice. U međuvremenu je Edo Šajer, koji je bio sa nama, odmah skrenuo prema cesti da preseče telefonsku vezu kako ustaše ne bi mogle da pozovu pojačanje. Heroj je bio i naš drug Milan Ristić koji je od ustaša oteo puškomitraljez i bacio ga tek onda kad je ostao bez municije.

Uspeli smo da se u grupicama probijemo prema šumi u Košutarići. Svaka grupa je pošla svojim pravcem, a našu grupu su vodili drugovi Marić i Delibašić. Išli smo prema šumi između Save, pruge i ceste. Savu nismo mogli preplivati, a cestu i prugu nismo mogli preći jer su tuda prolazili oklopni vozovi i vozila ustaša i Nemaca, pa smo nastavili istim pravcem. Naišli smo na jednog otpuštenog ustašu i naterali ga da nas prevede preko rečice Struge na mestu gde je bila najplića i da nam bude vodič do prvih kuća u obližnjem naselju. Međutim, on je uspeo da nas zavara i da pobegne, pa smo strahovali da će nas izdati i prijaviti, te smo još više požurili tražeći spas.

Zbacio sam sa sebe gotovo sve jer mi je sve smetalo i ostao tako reći u dronjcima. Noge su mi bile pune trnja, ruke na nekoliko mesta raskrvavljene, jedva sam hvatao korak sa ostalima. Jedini koji je poznao teren bio je Savo Delibašić (docnije oficir JNA) koji je predložio da ode do obližnjeg sela, u zaselak Klenik kod Vrbovljana, da proveri ima li tamo ustaša. Ako ih ne bude vratiće se po nas, trenutno sakrivene među kukuruzima i kupušnjakom. Delibašić se vratio tek u predvečerje, rekao da u blizini nema ustaša i poveo nas u zaselak.

Preostali seljaci u srpskom selu dočekali su nas sa kačamakom i mlekom. Nismo stigli ni da se pozdravimo sa našim prvim domaćinima, a već smo halapljivo jeli. Onda se čuo pucanj. Devojka koja je na desetak metara od zaseoka čuvala stražu dotrčala je prestrašena vičući da idu ustaše, pa smo se razbežali po njivama i jarugama. Ubrzo se ispostavilo da je uzbuna bila lažna. Naime, jedan stariji seljak, srećan što smo se spasili, opalio je iz svoje puške od radosti. Vratili smo se i nastavili da jedemo, a potom otišli u jedan šumarak. Uz nas se sakupila još jedna grupa, pa nas je već bilo tridesetak. Iz sela su nam javili da su stigli partizani. Bilo je to 25. aprila, a susret sa borcima 21. srpske divizije bio je dirljiv, radostan i tužan. Slikali su nas i ponudili nam da odemo kućama, ali je većina nas krenula sa partizanima prema Trstu, gde smo dočekali i kraj rata. Bio je to i kraj našim patnjama. Neki od nas su zbog

dijareje smešteni u Vojnu bolnicu u Lipik, pa smo tek posle nekoliko dana pošli za jedinicom i stigli u Zagreb gde je svako dobio raspored.

Da li sam sve rekao? Ni približno sve, ni precizno, ni potpuno. Od Jevreja zatočenika kojima sam zapamtio imena, sa mnom su se spasli David Pinto, Julijo-Đusi Bing, Edo Šajer, Adolf Fridrih, Marko Flajshaker, Ješua Abinun, Leo Klajn, Oto Langfelder, Karlo Vajs, Jakov Finci, Jerko Gaon, Rafo Levi, Jakica Atijas, Šimun Abinun, Joco Morgenštern, Šimon Montiljo, Ervin Miler i Leon Maestro.

Možda će oni uspeti da ispričaju ono što sam ja propustio. Jer, Jasenovac je bio logor istrebljenja, gori od nemačkih koncentracionih logora. Tamo se ubijalo industrijski, a ovde je to bio „ručni rad“ – sekire, maljevi, noževi i drugi slični alati za ubijanje.

Logor u Jasenovcu bio je ograđen bodljikavom žicom u osam redova

*Eduard ŠAJER**

MIRIS KREMATORIJUMA

Eduard-Edo Šajer je rođen 13. aprila 1922. u Avtovcu kod Gacka, od oca Adolfa i majke Hermine koja je ubijena u Jasenovcu 1942. Imao je braću i sestre: Morisa (1914) koji je bio u Jasenovcu od 16. novembra 1941. do 1945, kad je ubijen, Manciku (1909) ubijenu u Jasenovcu 1942, Reginu (1915) ubijenu u Jasenovcu 1942, Alberta (1924) ubijenog u Jasenovcu 1942. i Viljima koji je bio u nemačkom zarobljeništvu od 1941. do 1945, a umro je 1953. Strinu i njenog sina ubili su Nemci u Čačku 1941. godine.

Od oslobođenja do svog penzionisanja službovao je kao oficir u JNA. Sada živi kao penzioner u Nišu sa suprugom Milevom, rođenom Radonjić. Imaju dve kćerke: Gordanu, (45) i Herminu (37), i četiri unuke.

Rođen sam u Avtovcu kod Gacka, a od svoje prve godine živeo sam u Sarajevu sve do 1941. U Sarajevu sam završio zanatsku školu, električarski zanat. Otac mi je umro 1932. godine, a majka je ostala sa nas petoro dece. Sa grupom komunista i naprednih omladinaca, 5. avgusta 1941. uhapsilo me je ustaško redarstvo na čijem je čelu bio Jure Francetić, docnije komandant po zlu poznate „Crne legije“. Nakon sprovedene istrage bio sam u zloglasnom sarajevskom zatvoru „Bogoslovija“

* Svedočenje pripremljeno na osnovu intervjua koji je Jaša Almulji, nekadašnji predsednik Jevrejske opštine u Beogradu, obavio sa Eduardom Šajerom za US Holocaust Memorial Museum u Vašingtonu

sa svojim starijim bratom. U tom zatvoru sam ostao sve do bekstva Vase Miskina, Ise Jovanovića i Nisima Albaharija, a potom smo prebačeni u sudski zatvor gde su istragu nad nama vodili poznati zagrebački agent Cividini i Viktor Tomić.

Odlaskom Jure Francetića za komandanta „Crne legije“, na čelo ustaškog redarstva došao je Viktor Tolj, poznati zločinac koji je naredio: „Nikakve istrage, sve to poslati u Jasenovac.“ Tada smo povezani žicom, sprovedeni u vojnički logor i utovareni u marvene vagone.

U Jasenovac smo stigli 16. novembra 1941. Uz put, gde god bi voz stao upadale su ustaše u vagone i tražile novac, prstenje i satove. Kad smo premlaćeni stigli u Jasenovac, po izlasku iz vagona bili smo postrojeni i naterani da trčimo od stanice do ustaškog zdruga. Ko je pao, na licu mesta je bio likvidiran. U zdrugu su nas odvojili po nacionalnoj pripadnosti; odvojili su nas Jevreje Aškenaze i Sefarde, muslimane, Hrvate, Srbe, žene. Žene su kasnije odvedene u logor, a svi Srbi su pobijeni. Pred ulazom u logor bila je rampa koju je otvarao Maestro, jedan Jevrejin koga sam znao iz Sarajeva. Došli smo do kapije iznad koje je pisalo: „Radni logor broj tri – Jasenovac“ i bili postrojeni ispred zdruga. Komandant logora bio je raspop Brkljačić. Ponovo su nas razdvojili: Hrvati i muslimani su određeni za spavanje iznad ciglane, dok su Sefardi išli u 3-A, a Aškenazi u 3-B. Neki Hrvati su bili određeni da budu pisari. Svaka baraka je imala svog logornika koji nas je vodio u baraku. Idući do baraka videli smo logoraše koji nisu ličili na ljude nego na skelete umazane blatom.

Kad smo ušli u baraku, zatočenici koji su tu bili okupili su se oko nas i zatražili bilo šta za jelo, ali ni mi nismo jeli nekoliko dana. Neki su prilazili i zagledali nas da bi možda prepoznali nekog i saznali nešto o svojim bližnjima. Barake su bile od dasaka, bez patosa, zemlja je u njima bila pretvorena u blato, krovovi su prokišnjavali, a nije bilo ni pokrivača. Prvu noć smo proveli tako što smo se smrzavali, a kasnije smo išli od jednog do drugog logoraša da vidimo da li se neko smrzao ili umro, pa smo sa njega uzimali pokrivač, ali bi to i nama neko ukrao. Rad je bio težak, a grobari su celog dana odvlačili leševe. Videli smo da se u samom logoru kopaju ogromne rake u koje su sahranjivani logoraši, neki umrli od gladi i bolesti, a neke su ubile ustaše. Svaki ustaša je bio vlast, naoružan volovskim žilama, sajlama, gvozdenim šipkama i tako se kretao po logoru. Ako mu se nešto ne bi svidelo, ako je neko upro prst u nekoga, on bi ga dokrajčio. Radilo se na ograđivanju logora bodljikavom žicom i nabijanju šipova na koje su kasnije postavljane barake kao sojenice. To je bilo u Lonjskom polju koje je plavilo.

Rad je počinjao rano u zoru i trajao do kasno uveče. Hrana se sastojala od čorbuljaka od repe, bez soli i masnoće, a ponekad se dobijao neki razređen kačamak, pa su se ljudi razboljevali i masovno umirali. Tako je bilo sve dok nije počeo rad na nasipu da bi se logor obezbedio od poplave. Radili smo najobičnijim alatkama, lopatom i krampom. Iz-nemogle su ubijati, pa mi preživeli logoraši računamo da je u taj nasip „ukopano“ otprilike dvadeset hiljada ljudi.

Edova majka Hermina, ubijena sa svojim ocem u Jasenovcu, i otac Adolf, umro 1932.

Grobarska grupa je obično brojala 40 ljudi i jedina je bila stalna. Inače se svakog dana izlazilo pred zapovedništvo gde su ustaše izabirale žrtve, određivale šta će se raditi, a zatim su logornici, grupnici i nadzornici vodili logoraše na rad. Stalno su stizali transporti Jevreja i Srba iz Bijeljine, Brčkog i drugih mesta. Kad bi transporti stigli, stari logoraši su bivali likvidirani, a novi su zauzimali njihova mesta. Formiran je logor 3-C (srpski) na čijem je čelu bio neki Slobodan. Organizovane su šumske grupe, građevinske i druge, a postojale su pilana, ciglana, lančara za izradu lanaca, ustaških kama i specijalnih noževa za paranje stomaka.

Stariji logoraši su ubeđivani da se prijave za Đakovo, Sunju i Sisak da bi radili u stambenim zgradama gde su bili bolji uslovi za život. Oni koji su se javili, iste noći su likvidirani. Po izvođenju iz logora trpani su

u vagone, navodno da će putovati, a put im se završavao kod Broćice i tu su ubijani. Na katolički Božić 1941. godine desio se poznati pir ustaša: odabrani zatočnici su ubijeni, a leševi su potom danima zakopavani u pripremljene jame.

Za pravoslavno Badnje večer 1942. godine, jedan voz partizana je pripućao na logor. Ustaše su sutradan u logoru, upravo ispred 3-C, maljevima poubijale više od dvesta zatočenika kao odmazdu za napad. Kasnije je ispražnjeno selo Gradina u kome su kopane masovne grobnice.

Prolazeći jednog dana ispred zapovedništva video sam grupu zatočenika i među njima ugledao svog mlađeg brata o kojem nisam ništa znao. Kada su ih rasporedili po logoru uspeo sam da se nađe među nama.

Brat Albert i sestra Regina, ubijeni 1942. u Jasenovcu, i brat Moric poginuo prilikom proboja iz ovog logora

Najgore je bilo raditi u šumskoj i grobarskoj grupi; grobari su radili izvesno vreme, a onda su ih ubijali i zatim formirali drugu grobarsku grupu. Nekako sam uspeo da pređem u lančaru pošto sam bio zanatlija i radio sam kao bravar. Sve radionice su prema broju ubijenih morale pojačati grobarsku grupu, pa sam jednog dana i ja određen za taj posao. Otišli smo u Broćicu i kopali jame, kad sam među poslednjim logorašima koje su doveli ugledao i mog mlađeg brata; ubijen je maljem pred mojim očima. Ubijene smo obično vezivali za nogu kaišem i vukli po blatu do iskopane jame. Ja sam mog brata koji je imao jedva tridesetak kilograma preneo i sahranio. Po povratku u logor otišao sam u baraku, a drugi brat me je pogledao bez reči i samo smo se nemo zagrlili. Rekao sam: „Znam.“ On je rekao isto. To mi je bio prvi gubitak.

U naselju Tri došlo je do poplave, nasip je bio probijen, reka Strug koja utiče u Savu razlila se i poplavila Lonjsko polje i logor. Jedino je deo na kome su se nalazili pilana, ciglana, lančara, zapovedništvo i komanda stražare ostao na uzvišici, dok je sve drugo bilo poplavljeno. U logoru je ostalo nešto više od hiljadu zatočenika. U to vreme je natporučnik inženjer Pićili, kasnije zapovednik logora, konstruisao primitivan krematorijum. Sa ciglarskog ringa je ubacivan otrov, paljena je vatra, pa se nad logorom širio smrad izgorelih ljudskih tela. Sarajevski kantor Vajs, zatim neki Žiga Levinger, pa profesor Štajner, otac Ilije Goranina, komesara Romanijskog odreda (kasnije Narodnog heroja), kao i još neki Jevreji iz Sarajeva koje sam prepoznao, svi su živi spaljeni.

Kad se voda povukla nastavljeno je ubijanje u Gradini. U aprilu 1942. proneo se glas da se u Ferićancima osniva ekonomija, a Gradiška je već imala ekonomiju u Bistrici i još u nekim selima. Ja u to nisam verovao, ali mi je jedan logoraš iz Ogulina rekao da mu je jedan ustaša, inače njegov zemljak, kazao da treba da se javim da radim kao kočijaš. Odgovorio sam da nikad u životu nisam prišao konju. Međutim, stanje je bilo takvo da su ljudi masovno umirali od gladi, čak je bilo i kanibalizma, pa je bilo bolje da pokušam, možda je to tačno, jer sam čuo za logor Bisticu. Jednog dana su nas pozvali, nas trideset su postrojili na ekonomiji i naredili nam da uzmemo stvari, pa sam uzeo porciju i neku krparu za pokrivanje. Grupnik ekonomije je bio Rafo Gaon, advokat iz Zagreba. Odredio je trojicu koja su otišla i donela po jedan hleb, tri smrznuta krompira i komad slanine, a potom su nas ustaše povele. U stanici Jasenovac čekao nas je vagon i krenuli smo za Ferićance. Išli smo preko Vinkovaca, a u Osijeku smo morali presedati, pa dok smo čekali voz za Našice okupila se masa Osječana. Dovikivali su nam svašta: „Čivuti, vlasu srpski, četnici“, a zatim su poletele i kamenice. Ustaše su pucale da bi rasterale masu koja je počela bacati komade cigle na nas. Tada je stigla jedna četa ustaša koja nas je sprovedla u jednu fabriku u gradu. Kasnije smo saznali da je to fabrika macesa. Tamo su nas smestili tačno na Pesah. Ustašama je spremljeno da jedu i piju, a onda su i nama odobrili da nešto prezalogajimo. Pred nas su postavili hleb i svak je trpao u džepove, ali je najveće iznenađenje sledilo kad smo dobili maces knedle i normalno jelo. Zatim smo krenuli dalje i poneli tri vreće hrane. U Ferićancima nije bilo ni stoke ni bilo čega drugog, ali su ustaše za tri dana opljačkale okolna srpska sela, doterale koње i stoku i tako smo počeli da stvaramo ekonomiju. Jedna grupa bila je određena za kravare i čobane. Krdo krava na popovskom imanju čuvali su zatočenici koji su tokom boravka uspeali da se povežu sa meštanima, a ovi su ih povezali s partizanima. Čekajući da partizani

napadnu na logor, njih sedmorica su pobjegla samoinicijativno. U Ferićancima smo uspeli da kontaktiramo sa nekim meštanima, povezali smo se i očekivali napad. Među nama je bio jedan koji nas je izdao natporučniku Sušiću, komandantu tog logora, pa smo u roku od pet sati utovareni i otpremljeni u Jasenovac u zatvorenim vagonima.

Kad smo stigli u Jasenovac iznenadili smo se videvši da je logor okružen bodljikavom žicom. Nisu nas tu uterali, nego pozadi u žicom ograđen prostor. Čudili smo se šta ćemo tu, ali nam je iskustvo govorilo da će nas noć progutati. Oko pola šest, sa velikim vučjakom je došao Bonzo, ustaša bez čina, Luburićev miljenik, poznati krvnik i koljač. On je među nama prepoznao nekog Grinberga, Zagrepčanina koji je bio u logoru u Gospiću, pa u logoru na Slanom, te u logoru u Krapju, i upitao ga: „Šta ćete vi ovdje?“ Ovaj je odgovorio: „Gospodine Bonzo, čekamo raspored rada.“ Na to je Bonzo zapovedio stražaru: „Otvori, ovo su stari logoraši“, a nama rekao da idemo u svoje grupe na rad i tako nas je spasao.

Zatočenici Jasenovca na prinudnom radu u „Korpari“

Pre odlaska u Ferićance, u logor je došla jedna međunarodna komisija sastavljena od italijanskih oficira, domobrana, Nemaca, ustaša i popova. Logor je još bio pod snegom, ali su barake bile uređene, čak je radila i bolnica. U tu bolnicu su zatočenici dolazili po danu, a noću su odvođeni i ubijani. Kada je stigla komisija, ustaše su pokupile zdrave

ljude u selu, tobožnje zatočenike, pa je komisija otišla u uverenju da se vodi briga o logorašima. Pre nego što će doći komisija bila je pojačana hrana, kuvan je pasulj sa komadima govedine jer je bilo dosta napljačkane stoke, pa su zatočenici jeli koliko god su mogli. Nakon odlaska komisije nastala je užasna situacija: proliv, dizenterija, ljudi su masovno umirali. Pre su umirali od gladi, jeli mrtve sapatnike, sada su umirali od preobilne hrane. To je pokosilo logor.

Tada se nije slutilo zlo: Mancika (sestra) sa majkom Herminom, bratom Albertom (svi ubijeni u Jasenovcu) i bratom Moricom (stradao u proboju iz logora); sa njima su teča i tetka Roteštajn, takođe ubijeni u Jasenovcu

U međuvremenu je počela izgradnja novog nasipa na koju su dolazili zatočenici smešteni u 3-C ograđen žicom, okovani u bukagije i radili do iznemoglosti. Kad je nasip završen, ostatak logoraša iz 3-C nije više dobijao hranu. Istaknute su tablice na kojima je pisalo: „Tifus, ne približavaj se.“ Poslednjih osamnaest logoraša prebačeno je u Gradinu i zatvoreno u jednu kuću koja i danas postoji u Gradini. Prilikom otvaranja zgrade nađen je samo jedan ceo leš jer su svi ostali bili oglodani. U Gradini se oralo, sejalo i kosilo, a ja sam radio i kao kočijaš. Brojni zatočenici koji su išli na rad nisu se ni vraćali, a mi kočijaši smo imali

sreću da smo morali vraćati konje u selo Mlaku na rad. Pre odlaska okivani smo u bukagije i lance zato što su tri naša zatočenika pobe- gla iz logora i tako smo u Mlaci radili okovani. U to vreme započinje kozaračka epopeja, kako smo je mi nazvali, to jest masovno dovođenje u logor starijih ljudi, žena i dece, a danima su stizale i kolone iz Srema. U međuvremenu su 1942. dovedeni Jevreji iz Slavenskog Broda, iz Osijeka, zatim žene uhapšene 1941. i 1942. u Tuzli, Doboju, Sarajevu. Neki su ostajali u logoru, a neki su odmah poubijani. Masovno su dovođeni Cigani iz Srema, a najposle su 1942. dovedene žene iz Đakova i likvidirane.

Kada smo mi došli, zapovednik je bio Brkljačić, a njega je nasle- dio pop fra Majstorović koji je počinio užasne zločine u selima oko Banje Luke. Đakovački logor je likvidirao Ljubo Miloš.

Nakon likvidacije Cigana, što nismo znali, doterani su katolici iz Perušića i nastanjeni u Gradini kao slobodnjaci sa ustaškim kapama. Pomagali su u kopanju grobnica, sortiranju, pa čak i u ubijanju. Kasni- je je u logoru formirana takozvana zvonara u koju su trpani zatočenici. To je bila zgrada u kojoj se nalazila paketarnica, a tu je bio i zatvor. Zvonara je dobila naziv po tome što se u nastavku te zgrade nalazila šupa u kojoj je bio smešten ogroman broj zvona sa porušenih pravos- lavnih crkava.

Poznati sarajevski slikar Danijel Ozmo koji je tokom rada na nasi- pu i u logoru pravio skice logoraša uspeo je da preko Safeta Filipovića (nakon oslobođenja ministar unutrašnjih poslova BiH) iznese te skice, a one su posle obnarodovane u NOB kao „Rad na nasipu“. Ozmo je uhapšen, odveden u zvonaru, izvesno vreme ispitivan, mučen, polumr- tav vezan za ta zvona i tako je i umro.

Zatim je 1942. opet došla jedna komisija i sve se ponovilo tako da je zaključeno da je to radni logor, čak su i neki zatočenici išli na Zagre- bački velesajam da prikažu stolarske, bravarske i ciglarske proizvode urađene u ustaškom radnom logoru Jasenovac. Među logorašima bilo je i onih sa tablicom „desetar“ koji su kroz logor išli sa letvom, navod- no za održavanje reda, a među njima je bilo dosta kriminalaca. To su sve bili ustaški poverenici među kojima je bilo i kažnjenih ustaša. Na- stalo je vreme kad je bilo dovoljno da se samo upre prst u nekoga i oni su ga ubijali.

Stiže 1943. godina kao lakša. Grade se dve zgrade: jedna izvan lo- gora, ali na teritoriji logorskog kompleksa, u koju su smeštene šnajderska i šusterska radionica; u drugoj, preko puta, bio je ženski logor. Uprav- nica ženskog logora bila je Nada Luburić-Šakić, sestra Maksa Lubu- rića, a žena Dinka Šakića, logornika u Jasenovcu. Bila je poznata kao

pravi zločinac; ona je na poseban način mučila zatočnice koje su živjele pod mnogo težim uslovima od nas muškaraca. U taj logor sam kasnije ulazio kao električar. Izgladnele žene su boravile u neprovetrenim prostorijama koje su zaudarale. Nada Šakić je birala pojedine zatočnice za pirove i ustaška izivljavanja.

Danijel Ozmo: „Jasenovac“, akvarel

Ubijanja su do 1942. vršena i u Gradini i na Graniku, na Savi, u logoru, u kojem su klali, udarali maljevima i čerečili sekirama. Gomile leševa plutale su Savom, a gde bi se zakačili za nešto bacali su bombe koje su pomerale leševe, pa su plovili do Beograda i dalje.

Godine 1943. pobjegla su trojica logoraša: Zlatko Vajler (kasnije pukovnik), zatim poznati zagrebački sportist Levi i jedan Srbin, ne sećam se njegovog imena. To je za logoraše bilo veliko ohrabrenje, ali smo brzo iskusili odmazdu – svi smo bili okovani u lance. Ja sam i dalje bio kočijaš u Mlaci i obrađivao zemlju; svi smo bili u ranama jer su nas bukagije žuljale.

Nakon Vajlerovog bekstva, svi Hrvati i muslimani su odvedeni u Gradišku, a preostali Jevreji i Srbi iz Gradiške su prebačeni u Jasenovac. U Gradiški su se nalazile šnajderska i šusterska radionica i tamo su

bili mnogo bolji uslovi za život nego u Jasenovcu. Nastalo je jedno mirnije vreme jer su transporti odlazili u Gradinu. Šakić je postao logornik. Prvi put su organizovani i verski obredi u logoru. Za katolike je bila određena stolarska radionica, a Majstorović i Brkljačić su povremeno držali mise. Jedna zgrada u selu bila je prepravljena u džamiju za muslimane koji su imali nekog svog ustaškog natporučnika sa fesom sa ustaškim znakom, te im je on držao bogoslužjenje. Misa je održavana uz muziku jer je među logorašima bilo dosta muzičara. Poznati su bili braća Samlajići iz Zemuna, violinist Jahijel Finci iz Sarajeva, harmonikaš Volner, a ponekad su i logoraši priređivali koncerte. Sve je to bila farsa da bi se smirilo napeto stanje u logoru zbog iščekivanja kada će ko biti ubijen. Jednog dana su doneli mrtvog harmonikaša Volnera koji je bio izboden, bolje reći iskasapljen.

Takozvani „nastupi“ su bili najteža kazna za logoraše jer je pred zapovedništvom određivano koliko će ih biti pobijeno za odmazdu zbog nekog slučaja. Kako se kasnije saznalo, Volner je odveden na neku svadbu u Dubočicu, pa su ga posle svirke izbole pijane ustaše, navodno zato što je pokušao da beži.

Za odmazdu zbog ranije pomenutog Vajlerovog bekstva bili su okovani i drugi logoraši koji su izlazili na radove. Iz Gradiške su iz šnajderske i šusterske radionice prebačeni Jevreji i Srbi u logor Jasenovac koji je postao likvidacioni logor, mada je to i prethodno bio jer se u Gradiški nije toliko ubijalo. Dakle radio sam kao kočijaš u Mlaci i bio okovan. Jednom kad su konji mirovali da bi se odmorili, ustaše su odredile deseticu kočijaša da ih odvedu na Savu da se napoje. Začuli smo pucnjavu, a ustaše su ubrzo doterale konje vičući: „Majku im četničku srpsku, zar nama da pokušaju da bježe!“ U stvari, oni su se dogovorili da isprobaju oružje i pobili kočijaše, a zatim su naredili nama četvorici da na obali Save iskopamo jame i da tu deseticu pokopamo. Ustaše su imale neki svoj proračun koliko mesečno treba da ubiju zatočenika.

Radi prašenja kukuruza, žene i devojke su vodile konje i tukle ih, konji su se trzali, a nama su se okovi usecali u noge i pravili žive rane, što je užasno bolelo. To je trajalo 3–4 meseca, a onda smo se vratili u Jasenovac. U međuvremenu se dogodilo to sa Volnerom zbog njegovog tobožnjeg bekstva, pa su za odmazdu izdvojili šezdeset zatočenika, među kojima dva brata Samlajića i još neke muzičare. Izabrani su ljudi koji su bili intelektualci, valjda su najviše smetali, čime su prestali dani popuštanja jer su opet započeli nastupi i ubijanja.

Tokom 1943. godine, šumska grupa je često odlazila na rad van logora, a logoraši se mnogo puta nisu vraćali. Jedna grupa u kojoj je bilo starijih ljudi uspjela je da ubije nekoliko ustaša. Među njima je bio i jedan iz Zavidovića, Musafija, koji mi je kasnije ispričao kako su ubili četvoricu ustaša: s volovima su prevozili oborena stabla, a pret hodno su se dogovorili kako da iznenade ustaše i pobiju ih. Ta sedmorica logoraša su pobjegla, a među njima i taj Musafija koji je imao sina Hajndriha Musafiju, evidentičara na ciglani u vezi sa isporukama cigle i crepa.

Drugi događaj je bio odlazak zatvorenika u šumu da obaraju stabla za električne stubove, a među njima su bila šestorica električara i izvesni Moric Romano (kasnije umro u Izraelu). U blizini je neki seljak čuvao krave i jedna krava je zašla među zatvorenike, pa je seljak zapitao ustaše može li doći da je istera. Pošto su mu ustaše dozvolile, on je uzgred upitao zatočenike da li će i sutra raditi na istom mestu, što je jedan logoraš potvrdio. Sutradan kad su ih dovezli kamionom opkolili su ih partizani i nastalo je puškaranje. Poginulo je nekoliko ustaša, neki su zarobljeni, a četrnaesticu logoraša oslobodili su partizani. Koliko sam posle uspeo da saznam, to je bila neka slavonska jedinica, njen komandant je bio Geca Bogdanović, a komandant brigade bio je Radojica Nenezić (kasnije general-pukovnik). Za ustaše je to bio strašan udarac, pa su čak neke satnije otišle da izvide šta se dešava; poginuo je satnik Knežević, a dovukli su i dosta ranjenih u ustašku bolnicu u selu.

Posle četiri-pet dana pozvao me je grupnik ekonomije Rafo Gaon i kad sam došao u kancelariju rekao mi je: „Evo, došao je gospodin Markić, ti ideš sa njim. Uzmi stvari.“ Rekoh da nemam nikakvih stvari. Znao sam da je taj Markić bio vrhunski koljač, pa čim je došao po mene znači da sam gotov. Izderao se: „Idi odmah, uzmi...“ Imao sam porciju, jednu krparu kojom sam se pokrивao i sa onim što je bilo na meni, to je bilo sve što sam posedovao. Kao kočijaš sam spavao u štali jer je tamo bilo sigurnije nego u baraci odakle su masovno izvodili i ubijali. Zatočenici koji su se zatekli ispred štala pognuli su glave uvereni da idem na likvidaciju. Poveo me je prema stražari i kad smo prišli blizu naredio je: „Desno!“ Znači ne vodi me na likvidaciju i krenuo sam prema prolazu, a onda sam čuo: „Ne tamo, u tunel.“ Pomislio sam da su opet aktivirali krematorijum u ciglani. Doveo me je u električarsku radionicu u kojoj je grupnik bio Singer, émigrant iz Nemačke, inače veliki stručnjak, i rekao mu: „Singeru, evo ti električara.“ Razume se da sam se radovao što sam došao u električarsku radionicu, jer to je ipak neka sigurnost, ali me je zapanjilo to što je znao da sam električar. Tu je

radio i neki vinkler iz Zenice, Remzija Rebac, koji mi je rekao: „Uspjeli smo da te dovedemo.“

Rad u logoru te ekonomske zajednice bio je pomoć u hrani i lekovima za zarobljene partizane strpane u „bajer“. Mnogi ne znaju šta je „bajer“: to su ogromne rupe pune vode u kojima je kopana zemlja za proizvodnju cigala. Ljudi su radili okovani i izgledali su očajno, a mi smo organizovali pojačanje ishrane da bi se oni nekako održali. To su bili većinom partizani zarobljeni prilikom borbi na Sutjesci, oboleli od tifusa, dovedeni u logor, okovani i bačeni u „bajer“ da poumiru.

Kao električar ulazio sam u ustašku bolnicu u kojoj su lekari bili uglavnom Jevreji. Oni su sakupljali hranu i lekove, a mi smo to uspevali da unesemo u logor. U tome nam je pomoglo to što je logor imao lokomotivu budući da su transportovane cigle i daske iz pilane. Jedna šumska lokomotiva vukla je vagone do normalnog koloseka. Kada smo dolazili sa rada, uvek nas je sačekivao jedan Jevrejin, mašinovođa na šumskoj železnici u Zavidovićima. On je preuzimao ono što smo donosili, tobože zato što je bilo teško, a mi smo mnogo rizikovali.

Stalno opterećenje logoraša bila je misao da će neko pokušati da uradi nešto zabranjeno, da će pokušati da bar nekoga oslobodi. Organizacija je delovala u izuzetno teškim okolnostima. Pre nego što su električari oslobođeni, partizani su u Dubici zapalili električnu centralu, pa su iz logora poslali trojicu zatočenika da je poprave, od kojih su dvojica bili električari, a jedan je bio običan logoraš. Kad stigne transport i kad se zatočenici postroje ispred zapovedništva bilo je uobičajeno da im pridemo, pa ako nekog prepoznamo da mu pomognemo tako što će odgovoriti da je električar kada ga budu upitali šta je po zanimanju. Tako su u radionicu dolazili i oni koji nisu imali veze sa tim poslom, ali su znali da kopaju rupe za bandere.

Čučo Papo rodom iz Visokog, inače odličan majstor, otišao je da popravlja centralu. Kad je radio u Sarajevu bio mi je poslovođa kod mog majstora Davida Fincija, inače streljanog 3. avgusta 1941. godine među prvim Jevrejima taocima u Sarajevu zato što su seljaci u Ilijašu minirali prugu. Taj Čučo Papo je otišao sa onom dvojicom, popravio centralu i sva trojica su pobjegli.

Logornik 1944. godine bio je Dinko Šakić, pa su ponovo nastali dani ubijanja. Ustaše su prisiljavale zatočenike da im nabave zlato, a ovi su to činili verujući da će tako spasiti život. Ustaše su organizovale i grupu ljudi koji su pronalazili zlato među zatočenicima.

U barakama 3-C nalazili su se Srbi, a među njima je bio izvesni Kajmaković, zemljoradnik iz Janje, koji je na ekonomiji pravio puter.

Od tog putera je dosta otišlo u ženski logor preko veze, sve dok ustaše to nisu otkrile. Kajmaković je bio osuđen na pedeset udaraca batinom, a za izvršenje je bio određen kovač, ali je on odbio i rekao: „Ne mogu. Vi me ubijte, ja neću!“ Onda je jedan ustaša tukao volovskom žilom Kajmakovića, koji je živio još tri dana, a potom su ga ubili. Nakon dva dana ubili su i kovača koji nije hteo da izvrši njihovo naređenje.

Te 1944. godine izvršena je provala u logoru, u električarskoj radionici. Imali smo šegrte, sinove ustaša koji su navodno učili zanat, a nisu ništa radili nego se kartali i tukli zatočenike. To su bili dečaci koji su imali oko petnaestak godina. Povremeno su imali obuku, pa su čak učestvovali i u ubistvima. Iz Slavenskog Broda je bio neki Jukić, takođe star petnaestak godina, koji je ubijao i klao zajedno sa ustašama. U radionici je bilo raznih rezervnih delova, pravljene su puške i akumulatori, a između ostalog bio je i jedan šalter za visoki napon. Dečacima je inače bilo dosadno, pa su ga iz znatiželje otvorili i našli plan minskog polja. Zadatak Remzije Repca je bio da prema Graplju, u skrivenom bloku, skicira minska polja i da ih označi ako slučajno dođe do partizanskog napada, a sa te strane je bilo najlakše napasti Jasenovac. Sava je bila s jedne strane, sa druge strane se nalazila železnička pruga uzdignuta dva do tri metra, a sa treće su bili bunker i prema šumi, prema Košutarici. Ovi dečaci, koji su ipak imali nešto obrazovanja, uzeli su taj nacrt i odneli u zapovedništvo. Šta se dalje dogodilo?

Na ekonomiji je radio veterinar Jevrejin Lev Matej. Pošto su se u Dubici nalazile bitnice, kako se zvala hrvatska artiljerija, on je odlazio tamo sa jednim vodnikom da leči konje i tako je održavao vezu sa komitetom u Dubici. Čim su to ustaše otkrile, telefonom su naredile da u Dubici uhapsu Mateja, a njegov pratilac ustaški vodnik je izvršio samoubistvo. Među uhapšenima su bili od Jevreja Hajnrih Musafija i Druker, a ostali su bili Srbi i Hrvati, ukupno njih dvadeset i jedan. I dan-danas mislim da Matej nije odao, nego da su to uradili oni dečaci. Kod nas su pokupili letkome i let-lampe; prljili su ljude da bi priznali. Emerik Blum je saznao šta se sprema i uspeo je da pobegne iz Gradiške jer je morao ili pobeći ili će stradati. Podignuta su vešala iza takozvane zvonare i javno je obešen dvadeset i jedan zatvorenik. Među njima je bio i Mile Bošković (docnije proglašen za Narodnog heroja) koji je zamolio Šakića da ga ne vešaju pošto je Crnogorac, nego da ga streljaju, što je izvršio lično Šakić koji mu je naredio da legne i ispalio dva metka u njega. Kad je doveden Remzija Rebac prišao mu je natporučnik Frković, krvolok Ličanin, i rekao: „Remzija, sada hajde nešto priznaj.“ Remzija ga je pljunuo i to mu je bilo priznanje, na šta je Frković skočio na njega, povukao ga i tako ga obesio.

Posle nekoliko dana izmišljeno je da tobože postoji četnička organizacija u kojoj su navodno bili i šef kuhinje, Srbin iz okoline Rogatice, i još neki koje sam poznavao, pa su ih obesili. Onog iz kuhinje su pitali: „Šta kažeš, vojvodo?“ Odgovorio je: „Majku ću vam majčinu kada dodete gore!“ Posle su da bi zaplašili logoraše likvidirali nekolicinu električara i telefonista, navodno zato što su slušali vesti.

Šajer posle uspelog bekstva iz logora 22. IV 1945. u kojem je bio od 1941. do tog dana

Kada se čulo za oslobođenje Beograda učestala su ubijanja Jevreja i Srba na koje su vezivali tablice sa „pozdravom oslobođenom Beogradu“.

Početakom 1945, u lančari se pojačava rad: dovoze se železničke šine koje više od dvesta ljudi prenosi u Gradinu, odnose se ogromne bačve nafte, iskopavaju grobovi i pale kosti da se zatre svaki trag, svuda bukne ogromne vatre, smrdi ceo kraj, likvidira se logor. Avioni u naletu pogađaju logor 13. aprila, ruše pogone, električnu centralu, zapovedništvo, bajer, ciglanu, lančaru. Mesto izlaska prema Novskoj kroz koje bi zatočenicima navodno mogli pokušati da pobegnu, ustaše su posle odlaska aviona odmah popunile stražom. Po-

strojavaju nas 21. aprila pred zapovedništvom, u stvari pred stražarom pošto je zapovedništvo srušeno, i naređuju da uzmemo stvari. Među zatočenicima nastaje panika, a potom se vrše brojna vešanja. U logoru su se nalazile police koje su služile za sušenje crepova, a sada su bile popunjene obešenima. Dva brata Bek iz Ludbrega, jedan je imao sedamnaest, a drugi četrnaest godina, obesili su zagrljene.

Jedan moj drug mehaničar iz Knina, uhapšen u Zemunu, imao je na stomaku nešto ispupčeno. Upitao sam: „Šta je to?“ Odgovorio je: „Spremio sam žicu i za tebe da se obesiš.“ Rekao sam da se ja neću obesiti, pa dok sam se okrenuo tamo-ovamo, njega više nije bilo. Obesio se iza radionice.

Poterali su nas u zgradu šusteraja i šnajderaja, a prema nama je išlo više stotina zatočenica iz ženskog logora. Kada su došle do nas počele su pevati „Do svidanja, družo“, digle su šake i pozdravile nas. Ustaše više nisu znale šta da rade od besa, samo su tukle; žene su odvedene i

pobijene. Mi smo uterani u zgradu, gotovo oguglali na sve što se događalo. Posle izvesnog vremena prišao mi je jedan drug i rekao da me zove Ante Bakotić, grupnik hemijske grupe. U logor su za vreme Pićilija doneseni veliki Papenovi kazani. Vršene su probe da se pravi sapun od ljudi, ali pošto smo bili samo kost i koža, operacija nije uspela – ostala je samo voda. Bakotić nam je mnogo pomogao jer je u hemijskoj grupi dobijao industrijski loj, pa je to filtrirao i time našim drugovima koji su bili okovani u bajeru poboljšavao ishranu. Posle likvidacije drugova iz organizacije, on je preuzeo da je vodi. Rekao mi je: „Doneli smo odluku da na dati znak provalimo i pobijemo ustaše! Idemo na kapiju broj pet, pa neka nas barem sto ostane živih!“ Malo kasnije su dolazila po dvojica ustaša i izvodila grupnike, valjda računajući da će nas to obeshrabriti da bilo šta pokušamo. Posle izvesnog vremena nastala je kanonada iz minobacača, logor je planuo, gorelo je desetak baraka, bolnica, kuhinja. Negde oko devet sati krenuli smo na dogovoreni uzvik „Idemo, drugovi!“ U međuvremenu smo se naoružali: neko je uzeo šusterski čekić, neko testeru, neko drugi alat, a pre toga smo likvidirali petoricu kriminalaca da nas ne bi odali. Rvajući se sa ustašama oteli smo nešto oružja i navalili na kapiju koja je imala četiri stuba i izgledala kao izvrnut sto, pa na njemu jedan sanduk kao bunker. Na samoj kapiji su se nalazila dva teška mitraljeza koja su neprekidno pucala, pa su jedni padali, a drugi nasrtali. Imao sam nesreću da naletim na starijeg brata, teško ranjenog, koji je povikao: „Beži, od mene nema ništa!“ U trenutku kada su tela prekrila mitraljeze i kad je naš drug Gile Ristić oteo jedan mitraljez, a ustaše bežale u bunker, nas možda stopedeseterica smo uspeli da izletimo iz logora. Kad su se ustaše povratile počele su tući bombama i više nije bilo izlaza.

Dobio sam zadatak od Bakotića da prekinem telefonske linije ukoliko uspem da izađem kako ustaše ne bi mogle javiti posadama oko logora i u bunkerima. Zastao sam pred prvom banderom i upitao se šta da radim: svi beže, a ja da se popnem dok iz Gradine pucaju ustaše iz svih oružja? Onda sam se kao član organizacije upitao šta će biti ako ostanem živ, pa me neko prozove i kaže da sam kukavica, da nisam izvršio zadatak. Popeo sam se na stub, prekinuo žicu sa šusterskim kještima i nastavio da bežim. Više nisam vodio računa o tome hoće li me pogoditi ili neće, izvršio sam svoj zadatak!

Iza logorskog zida je bio nasip, a na nasipu bunker. Preko pojasa bunkera, na ivici šume prema logoru, nalazilo se selo Košutarice. U daljini sam video kako drugovi prolaze. Mnogi su skočili u Savu koja je

bila nabujala od kiše i hladna, pa su se davili. Znam samo za jednog koji mi je rekao da je preplivao Savu, a zvao se Čedo Huber. Sakupili smo se nas petorica: Fridman iz Zagreba, neki Jovica, Slavko, Arso i ja. Lutali smo tri dana gladni i ozebli, ali nisam osećao ni umor, ni bol, niti da gazim po trnju. Najzad smo stigli do Jablanca nakon što smo sedam puta preplivali Strug koji krivuda kroz šumu. Kod Jablanca smo začuli paljbu iz mitraljeza, pa smo krenuli prema drugom kraju i stigli do jednog velikog pašnjaka. Tu se nalazila neka kuća u koju smo se sklonili da provedemo noć. Bilo je hladno, a mi nismo imali čime da zapalimo vatru, pa smo ujutro izašli ukočeni. Ugledali smo seljaka koji je došao da ore, torbu sa hranom je obesio o drvo, ali ako je ukrademo, on će dići dreku, a ustaše su u blizini... Tada nam je on prišao i upitao da li smo iz logora. Odgovorili smo: „Mi smo Crnogorci, čoče, iz bolnice bježimo“, na šta je on rekao da je Gradiška tu odmah u blizini i otišao, a mi smo požurili do pruge da bismo se dohvatili Papuka. Međutim, na pruzi su bili Nemci, ustaše, domobrani, četnici... Vratili smo se i opet naleteli na onog čoveka, rekli mu da smo logoraši i opkolili ga držeći u rukama grane za svaki slučaj. Upitali smo ga zašto nas je pitao da li smo iz logora, a on je odgovorio: „Poslat sam iz komande Srpcu, nas smo petorica terenaca, pa treba da vas sklonimo ako ste iz žice.“ Zatim nam je pokazao nekakvu legitimaciju, a mi smo se oslobodili straha čim smo videli petokraku na njoj. Potom nas je doveo pred neku zemunicu, otvorio vrata i rekao: „Ovde ćete se skloniti. Naši kuriri su od 1941. koristili ovo mesto za odmor, da dočekaju noć. Nije nikada otkriveno, a ako nešto čujete, samo ostanite mirni; ja ću nastojati da vam obezbedim hranu, ali tek ujutro.“

Kada je otišao, mi smo tri dana jeli lišće po onoj šumi, a izašli smo iz logora polumrtvi od gladi. Odmah smo odredili ko će biti u grmlju da dojavu ukoliko oseti da neko dolazi, pa da bežimo. Tokom noći čuli smo da neko ide, najpre tup udarac, pa normalan korak. Bio je to neki starac koji je pao, pa smo ga podigli i videli da je bez noge i da ima štaku. Upitao je ko smo, na šta smo odgovorili: „Sigurno ti nismo neprijatelji čim si došao do skloništa.“ Onda nam je on rekao: „Imam dva sina u partizanima, ustaše se spremaju da beže, pobiće sve u selu, ovde se sklanjam već dan-dva. Ja sam partizanski odbornik.“ Sutradan ujutro došle su dve žene i donele nešto hrane. Posle pola sata, onaj starac ide preko polja i viče: „Drugovi, sloboda... sloboda!“ Gledam neku vojsku, ali mi to ne liči na vojsku; obučeni su u pirotske opanke, zakrpljeni kao što smo i mi. To je bila 21. srpska divizija koja je formirana u topličkom kraju. Stupili smo u Petu srpsku brigadu. Kad smo došli i kad su nas videli onako polumrtve doneli su nam hleb i slaninu, ali je ubrzo stigao

neki oficir s pištoljem i povikao: „Bacajte to!“ U njemu sam tada video Hitlera. On nam je objašnjavao: „Drugovi, to ne smete sada jer stomak, creva, proliv... Mi ćemo kuvati čaj za vas.“ Najveći broj nas koji smo pobjegli iz logora stupio je u 21. srpsku diviziju. Lepo su nas dočekali, neke su otpremili u bolnice, neke starije kućama. Ja to nisam hteo da prihvatim, nego sam mada onako slab želeo da idem u borbu. Kad smo stigli do Celja prepoznao sam priličan broj ustaša iz logora Jasenovac, a spasao sam dosta domobrana zato što su im ustaše silom nabile ustaške kape.

U ratu sam izgubio majku, dve sestre, dva brata (u Jasenovcu), o daljim rođacima da i ne govorim. Iz Celja sam došao u Niš, tu sam bio na dužnosti, oženio se, imam dve kćerke i četiri unuke. To mi je sav kapital jer sam 1941. sve izgubio. Imao sam kuću u Neumu, ali je tamo došla Tuđmanova vlast, pa sam i to izgubio i opet sam na istom. Sada kao penzioner živim od penzije.

III

PREŽIVELI LOGORE
AUŠVIC, BERGEN-BELZEN,
BIRKENAU, SAJMIŠTE, ĐAKOVO

Eva TIMAR

IZ ANEKTIRANE MAĐARSKE U NEMAČKI LOGOR

Eva Timar je jedino dete Julija i Julije Balog, rođene Šoltes. Rođena je u Somboru 30. marta 1926. godine. Majka je stradala u zloglasnom Aušvicu. Završila je Tehnički fakultet u Beogradu i radila kao građevinski inženjer do penzionisanja. Ima sina Aleksandra-Sašu, kćerku Lidiju i četvoro unučadi.

Moji roditelji su bili mađarski Jevreji. Otac Julije Balog, rođen 1896, završio je studije u Budimpešti, a kao diplomirani građevinski inženjer nastanio se 1922. u Somboru. Majka Julija Šoltes, rođena 1903, odrasla je u Košicama (današnja Slovačka). Venčali su se 1924. i do 1944. živeli u Somboru. U našem domu vladala je topla porodična atmosfera.

Taj lep harmoničan život moje porodice je naglo prekinut izbijanjem rata i posebno kad je mađarska vojska u aprilu 1941. okupirala Bačku. Već za vreme vojne mađarske uprave, do septembra 1941, kod nas Jevreja je zavladao stalan strah. Bilo je ubijanja (u gradu je ubijeno šest Jevreja), hapšenja talaca, zahtevane su i oduzete ogromne sume novca koje su Jevreji morali da sakupe, a muškarci su nedeljama bili na prinudnom radu, gde su nemilosrdno zlostavljani i ponižavani.

Sa prestankom vojne i uspostavljanjem mađarske civilne uprave, napetost je donekle popustila i život se kako-tako normalizovao. Sa ostalim jevrejskim đacima nastavila sam da pohađam gimnaziju. U školi je prema nama Jevrejima bila tolerantna većina i profesora i đaka.

U leto 1942, veliki broj Jevreja muškaraca starosti od 21 do 45 godina odveden je na Istočni front, u Ukrajinu, gde su gotovo svi stradali pod najsurovijim uslovima. Mislim da su se u Sombor vratila samo njih šestorica. Našu porodicu je mimoišla ta nesreća pošto je moj otac imao više od 45 godina, pa smo ostali zajedno u našem domu. Međutim, usled rigoroznih antijevrejskih zakona bila je ugrožena naša egzistencija zato što moj otac nije imao stalan posao, ali se moglo nekako živeti.

U proleće 1944. poverovali smo da je najgore prošlo i da smo izbegli tragičnu sudbinu Jevreja iz drugih delova Jugoslavije. Sovjetska Crvena armija je stigla do severne granice Mađarske, ali je Hitler 19. marta 1944. preplavio vojskom Mađarsku. Time je naša sudbina bila zapečaćena. Usledio je veliki broj antijevrejskih naredaba, svakodnevno neke nove, sve moguće zabrane i ograničenja, uz obavezno nošenje žute trake. Škola je prestala da radi, ali je nama jevrejskim učenicima i dalje bilo dozvoljeno da se sa ostalima spremamo za maturu. Položila sam pismeni ispit, a na dan usmenog bila sam u vagonu za Aušvic.

Moj otac je odveden još prvih dana aprila sa delom somborskih Jevreja muškaraca. Iz Sombora su prebačeni u logor u Bačkoj Topoli. Majka i ja smo se tada preselile kod najbližih prijatelja, takođe Jevreja, pošto nam je stan rekviriran za Mađare. Sve je trajalo kratko i teklo ubrzanim tempom. Krajem aprila započelo je masovno hapšenje i odvođenje svih Jevreja. Akcija je trajala četiri dana. Majka i ja smo uhapšene među prvima i već sutradan smo prebačene u Baju, a u noći između 27. i 28. aprila sprovedene smo sa grupom žena u logor u Bačku Topolu. Tamo su nas u zoru 29. aprila ukrcali u vagone.

Mog oca su sa nekolicinom inženjera i lekara zadržali u Bačkoj Topoli sve do pred oslobođenje, kada su ih prebacili u Budimpeštu. Tamo je krajem oktobra pao u ruke mađarskim fašistima njilašima. Otac je prošao mukotrpan put peške do Mauthauzena, pa do Gunskirhena, gde je oslobođen početkom maja 1945. godine.

Majka i ja smo se našle u mračnom vagonu, stisnute tri dana i tri noći sve do Aušvica. Nismo znale da od takvog transporta postoji još nešto strašnije. U docnijim transportima bili su zajedno muškarci, žene, deca, stari i bolesni, i to po devedeset u jednom vagonu. A mi smo bile odabrana ekipa, starosti od 16 do 50 godina, sposobne za rad. Kakva za bluda! Od tri hiljade ljudi iz transporta, u logor je ušlo manje od četvrtine, a preživelo je znatno manje. U toku putovanja su nas nekoliko puta

pustili pred vagone. Tu smo se oprostili od ljudskog dostojanstva, izloženi pogledima žandara i esesovaca.

AUŠVIC–BIRKENAU

Kompozicija se zaustavila. Već toliko puta opisana rampa, urlanje esesovaca, poziv: „Wer kann laufen?“ („Ko može da trči?“). Odvajanje mlađih od starijih.

Krenuli smo u koloni ne osvrćući se na one koje će prevesti kamionima jer ne mogu toliko pešačiti. Videćemo se posle, zar ne? Prolazimo pored logorašica čudnih praznih pogleda. Ulazimo u veliku baraku i u njoj provodimo ceo dan. Tetoviranje brojeva, davanje ličnih podataka. Povremeno se pojavi neka od logorašica i donese „čaj“, odvratnu smrdljivu crnu tečnost. Tek pred veče ulazimo u kupatilo, skidamo odeću i stojimo gole u dugačkom hodniku. Pored nas prolaze Nemci i poneki muškarac logoraš. Stid?! Pa to nije više za nas, to je za ljude. Šišanje, prskanje nekom dezinfekcionom tekućinom, što su obavljale logorašice Jevrejke, veoma osorne i hladne. Nekoliko minuta pod tuš, zatim po veš, cipele (rasparene), pa tzv. haljinu. Izgledale smo jadno, cvokotale, gladne i žedne. Postrojili su nas pred kupatilom i povelu nas je naša Blokelteste blokova Fani, slovačka Jevrejka, dugogodišnji stanovnik Aušvica. Na naša pitanja gde su ostali i otkuda dolazi dim izbegla je odgovor. Smestile smo se po „kojama“ (kvadratne pregrade na sprat), nas šest u jednoj.

Prebrojavanje dva puta dnevno, kad smo satima stajale gladne i promrzle u hladnim jutrima. Rečeno nam je da ćemo ostati šest nedelja u karantinu, a posle će nas rasporediti po radnim komandama.

Jutra su bila užasna. Sanjam da sam kod kuće, a onda me iz sna probudi poziv na ustajanje. Prvi put sam u Aušvicu čula jidiš i poljski. Na smenu smo morale donositi kafu iz kuhinje. To je bilo strašno. Po mraku smo se spoticale noseći teške kante i prosipale po nogama vruću tečnost. Jurnjava u zahod. Posle toga „umivanje“, brzo natrag u blok, nameštanje slamarica na „kojama“, pa prozivka.

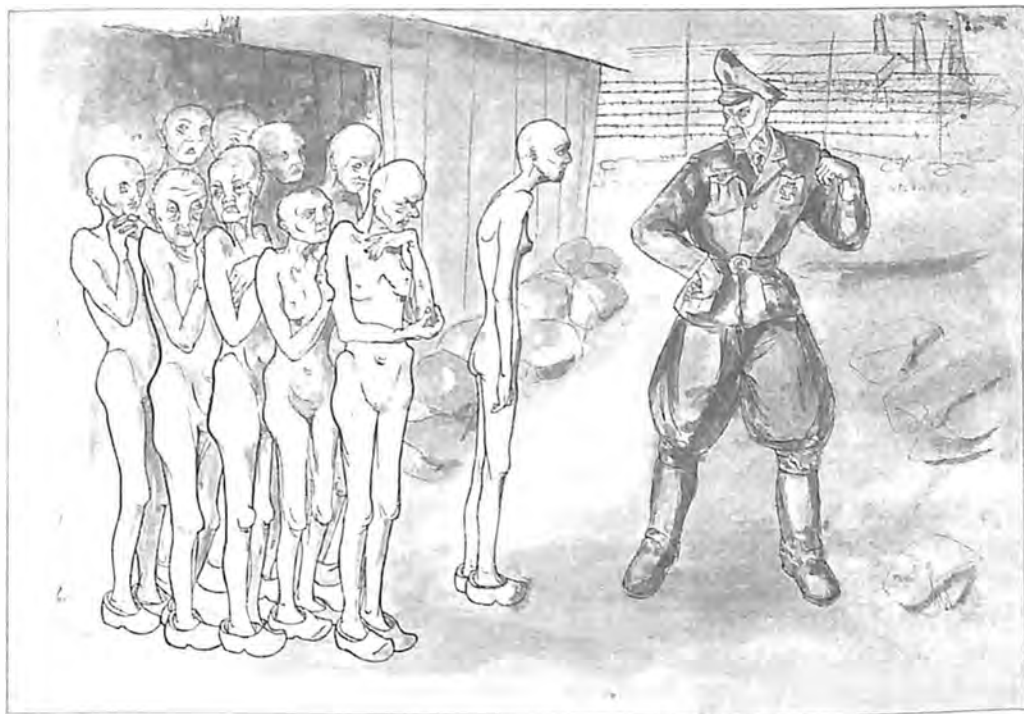
Ja sam se krajem druge nedelje razbolela od šarlaha. Šest nedelja sam provela u logorskoj bolnici – reviru. Lekarke su uglavnom bile Poljkinje. Poneka lekarka je bila poljska Jevrejka. Naravno, u tim užasnim uslovima bilo je teško lečiti druge i lečiti sebe. Revir je svakodnevno obilazio Mengele u pratnji doktorke Ene, visoke samouverene slovačke Jevrejke iz Prešova.

U vreme mog boravka, od maja do juna 1944, u reviru je započela najmasovnija i najubrzanija akcija ubijanja u istoriji Birkenaua. Krematorijumi i gasne komore bili su u punom pogonu jer su transporti sa Jevrejima, pretežno iz Mađarske, pristizali danonoćno. Plamen je sukljao iz četiri dimnjaka Birkenaua, a vazduh je bio prezasićen zadahom izgorelog mesa. Čuli smo zvižduke lokomotiva, osobito noću. Uurlanje esesovaca. U to vreme smo već bile „prosvećene“: objašnjeno nam je da dimnjaci ne pripadaju pekarama, a Nemci su nas informisali (svakodnevno) da se iz Aušvica može izaći samo tim putem – kroz dimnjak! Stizali su transporti. Znala sam dan kad su stigle moja baka, bolesna tetka i mala sestričina. Beskrajno sam ih volela i nisam imala nikakvu iluziju u vezi sa njihovom sudbinom. A suze su mi usahle; osećala sam jedino tup dubok bol koji nije prestajao. Neće nikad ni prestati.

Spomenula sam da sam u Aušvic–Birkenau stigla sa mojom majkom, koja je tada imala četrdeset jednu godinu. Bila sam sa njom šest meseci, dok je nisu selektirali. O njenom stradanju, izdvajanju u blok smrti (blok 25) i strašnoj smrti u gasu, ja jednostavno ne mogu pisati.

Kada je isteklo obaveznih šest nedelja, koliko traje šarlah, pustili su me iz bolnice revira i doveli u „saunu“ (kupati) radi raspoređivanja u neki blok i radnu komandu. Dok sam bila u reviru, ceo moj transport, odnosno onaj deo koji je ušao u logor, raspoređen je po komandama: Union i Veberaj (Weberei), vojna industrija, dok su „Kanada“ i „Brežinka“ bili stovarišta stvari oduzetih od onih koji su pristigli novim transportima. Zahvaljujući zauzimanju šefice bloka, češke Jevrejke Elene, kod koje je bila raspoređena moja majka, i ja sam dospela u njen blok. Tu je bila smeštena komanda „Brežinka“. Radile smo u noćnoj smeni, nedeljama, u vreme pristizanja mađarskih Jevreja. Taj rad nije bio fizički naporan, ali... Svake večeri pešaćile smo na rad oko pet kilometara, a ujutro se vraćale u logor, B-Lager (karantin je bio u A-Lageru). Komanda „Brežinka“ se nalazila u velikim barakama koje su bile pretrpane raznoraznom „robom“. U neposrednoj blizini nalazila se sauna za pristigle, a iza živice, nedaleko od „Brežinke“, bili su gasna komora i krematorijum. Mi smo tokom cele noći sortirale stvari po vrstama. Noći na radu su bile još nekako podnošljive, ali jutro – užasna! Pošto su transporti stizali tako reći neprekidno, svakog jutra smo bile svedoci potrebnih prizora dok smo stajale postrojene preko puta kupatila. Vidale smo kolone pristiglih iz daleka. Baka vođi unuča, majka nosi bebu na rukama. I još takvih prizora... U prolasku pored krematorijuma, uvek su nas terali da trčimo i nismo smele da zastajemo. A iza živice se čuo žagor nesrećnika koji nisu ni slutili gde se nalaze, kuda ih vode i šta ih čeka.

Sredinom jula prestali su mađarski transporti, pa je komanda „Bre-
 žinka“ rasformirana. Dospela sam u blok sa Poljkinjama i Ukrajin-kama
 na rad u „Ausenskomando“ – rad napolju. Ne znam šta je bilo strašnije,
 dani ili noći. Danju je sunce nemilosrdno pržilo. Kopanje dubokih ro-
 vova, prenošenje zemlje, žeđ, batine, psovke. Nenavikle na fizički rad,
 naš slab učinak je pored snažnih Poljkinja i Ukrajinke, koje su pretežno
 bile sa sela, bio više nego uočljiv. A posledice? Batine, batine, batine!
 Predradnice – takođe Poljkinje i Ukrajinke – nisu nas štedele što se tiče
 fizičkog zlostavljanja, a da i ne govorimo o psovka-ma koje su nam stal-
 no upućivale. Bile smo im strane, iz drugog sveta.

*Selekcija – odabiranje za gasnu komoru pri kojem stariji, slabi i deca
 do 15 godina nisu imala šansu da prežive (rad češke slikarke Helge
 Veisove, Jevrejke, takođe bivšeg logoraša)*

U podne smo imale pola sata predaha za ručak – porciju čorbulja-
 ka od stočne repe. Rad se završavao kasno posle podne. Ni povratak u
 blok nije donosio olakšanje. Posle pešačenja do logora stajale smo sati-
 ma da bi nas prebrojali. Večera – parče hleba i margarina, kriška „vur-
 sta“. Borba za mesto kod česme, za mesto u zahodu. Pošto smo bile
 u mešovitom bloku, a šef je bila Poljkinja (panji Zoša, kriminalka sa
 zelenim trouglom), nije teško zamisliti kakav nam je bio položaj. Mi

Jevrejke smo spavale u mračnim rupama ispod „koja“. Pacovi su po celu noć trčali po nama. Blok je u vrelin letnjim noćima vrveo od stenica.

Iako su prestali transporti iz Mađarske, i dalje je bilo velikih zahvata eksterminacije. Stravična je bila noć likvidacije ciganskog logora, kad su porodice zajedno odlazile pod gas, zatim pražnjenja češkog logora: kompletne porodice dovedene iz Terezina da bi još mesecima živele tu u Birkenauu, a onda bile podvrgnute tzv. posebnom tretmanu (SB – Sonderbehandlung) u krematorijumu.

Ja sam se ponovo razbolela. Noga, stalno izložena suncu, buknila je u gnojnim ranama i opet sam dospela u revir. Bila je jesen, a tada su redovno vršene selekcije – odabiranje za gasne komore. Pred nama se 13. oktobra pojavio Mengele sa svojom svitom. To je već danima očekivano sa strahom. „Jüedinnen herunter! Ausziehen!“ („Jevrejke dole! Skinite se!“) Prolazile smo pred njim gole, a on je odlučivao ko može, a ko ne treba dalje da živi. „Nepodobnima“ je zapisan broj sa ruke, a potom je sledilo vreme čekanja, dok ih jedne noći nisu odveli.

Prilikom jedne od poslednjih selekcija izgubila sam majku.

U BERGEN-BELZENU 28. OKTOBRA 1944.

Dim je kuljao, jarkocrven plamen je sukljao iz dimnjaka. „Blocksperrre!“ („Zatvaranje bloka!“). Ceo logor je bio u stanju pripravnosti. Transport. „Entlausung!“ („Razlaz!“). U sauni gde sam stajala u košmaru, psihički slomljena, prišla mi je Vera Rip: „Znam šta se desilo. Ja sam to preživela pre šest meseci. Ostaćemo zajedno.“ Trgla me je sa ivice beznađa. Transport za Bergen-Belzen. Put je trajao danima. U to vreme, taj logor još nije bio pretrpan, nije bilo epidemija tifusa kao docnije, nije bilo dimnjaka, dima i plamena, zadaha izgorelih tela. Prvih dana smestili su nas u šatore, ali se naš šator jedne noći srušio usled nevremena. Posle toga premeštene smo u barake. Bile smo dve u krevetu, ja sa Verom. Želela sam da verujem dobronamernim obmanjivanjima prijatelja da ONO na kraju u Aušvicu nije bila „selekcija“ nego transport. Dolazili su novi transporti iz Aušvica koji je postepeno evakuisan, a sa transportima zloglasni komandant Kramer. Ujutro 18. decembra prozivka, biranje za transport. Vera i ja smo se sakrile. Posle podne druga prozivka, pa smo zašle iz skrovišta. Naravno da se nikad nije znalo šta je bolje učiniti, koji će transport doneti nešto bolje. Bile smo zle sreće: odveli su nas u Braunšvajg.

Tu smo od 18. decembra 1944. Nema bodljikavih žica sa strujom visokog napona, nema stražarskih kula, jedino na periferiji grada dve

zgrade, a između njih prostorija sa česmama do kojih je teško doći. A grad je lep, sa srednjovekovnim crkvama, pitoresknom arhitekturom. Prometne ulice, kvartovi vila sa baštama, prozori sa nežnim zavesama. Ponekad sa prozora užasnuti pogledi, kao da se pitaju: „Ko su te prosjakinje?“ Koliko je bolelo prolaziti kroz naseljen deo grada! Fragmenti iz ranijeg, pravog života, kad smo još hodale trotoarom i imale svoj dom, porodicu.

U taj grad su nas doveli da čistimo ruševine jer su neke četvrti bile praktično srušene sa zemljom. Mi smo svakog jutra prolazile kroz prometni centar kao horda prosjaka. Bombardovani kvart se nalazio na kraju grada suprotnom od našeg prebivališta. Po ciči zimi prenosile smo kamenje sa mesta na mesto. Čuvari, vojnici veterani, imali su čovečan odnos prema nama. Povratak u štalu bio je užasan. Na ulazu smo dobijale grozan čorbuljak i parče hleba. U štali je bio razastrt tanak sloj slame. Svugde vaši, vaši, vaši! Po pola noći smo trebale vaši jer se nije moglo spavati od njih. Nedeljama nije bilo kupanja.

Učestali su alarmi zbog vazdušnih napada. Tada bi nas saterali u polusrušenu crkvu. U tim teškim danima nalazila se među nama jedna izvanredna žena koja je zaslužila da je nikad ne zaboravimo. To je bila gospođa Hodoši koju smo svi zvali Mancineni. Ona nam je pomagala da ne klonemo, bodrila nas, zalazila u podrume porušenih kuća i tu pronalazila hranu.

U našem boravištu su komandovale dve slovačke Jevrejke, kapoi, Edita i Magda. Bile su debele (!), čiste, lepo odevene, ali grube i bezdušne. Ne znam kakva ih je sudbina zadesila posle rata. Ako su ostale žive, pitam se da li im je san bio miran?!

Žene su umirale svakodnevno. Nije bilo lekova.

Jednog dana pronela se vest da će biti „selekcija“. Ja sam imala visoku temperaturu, ali me je Vera vukla sa sobom na rad. Zar se nije znalo šta biva sa bolesnima? Sela sam na jedan kamen, a Vera je lutala između ruševina sa praznom zardalom konzervom i tražila vode za mene jer sam gorela od temperature dok me je žeđ strašno mučila. Toga dana se nije ništa desilo, ali sledećeg, 21. februara ujutro podelili su nas u dve grupe: na bolesne i bolesnije! Ja sam dospela među bolesnije. Rastavili su me od Vere.¹ Bila sam ubeđena da je tu kraj. Bacali su nas na kamione uz obavezno urlanje esesovaca. Sećam se da je sunce grejalo,

¹ Veru Rip sam ponovo srela tek u oslobođenom Somboru. I ona je prošla svoj pakao i stigla kući u Jugoslaviju. U ratu je izgubila roditelje i rođenu sestru dr Ružicu, partizansku lekarku koju su četnici osudili na smrt i ubili u Kolašinu početkom 1942. godine. Vera Rip Obradović živi i danas u Beogradu.

što mi je prijalo. Inače sam bila sasvim obamrla, ravnodušna, pomirila sam se sa krajem.

Kasno uveče 21. februara 1945. stigle smo kamionom pred bolničku baraku logora Vatenštat. Mala lekarka Poljkinja nije bila Jevrejka, ali kod nje nije bilo ni traga antisemitizma, tako čestog kod mnogih Poljaka. Bila je oličenje plemenitosti i humanosti, a svoje držanje prema nama prenela je i na bolničarke. Činile su što su mogle: topla ljudska reč, relativna higijena, tišina jer ništa drugo u onim uslovima nisu mogle ni pružiti. Ovaj predah je za neke stigao kasno pošto su već prvih dana boravka u Vatenštatu izdahnule. Tada su saveznička bombardovanja bila već svakodnevna – saveznički obruč se stezao, Saveznici su se približavali sa svih strana. Početkom aprila strpali su nas u otvorene furgone i krenuli smo. Kuda?

Sećam se da je kompozicija bila dugačka. Sedele smo zgrčene, zbijene, bez hrane, bez vode. Kružili smo okolo, od logora do logora. Nigde mesta. Oranijenburg – Sachsenhausen. Povremeno alarm, pa se esesovci sklanjaju u rovove, podalje od pruge. Najzad smo jedne noći konačno stali. Bio je 12. april u Ravensbriku. Esesovci su urlali: „Raus, raus! Roosewelt wartet euch!“ („Napolje, Ruzvelt vas čeka!“). Toga dana je umro Ruzvelt.

Poterali su nas u barake. U mraku se penjem na gornji poslednji ležaj. Stropoštavam se i padam u san sličan bunilu. U Ravensbriku nismo radile. Logor je bio u potpunom rasulu. Pričalo se o kraju rata, o evakuaciji. Hrana više nije pripremana nego su nam podelili konzerve iz nekih paketa. Ti paketi su odneli i svoje žrtve pošto organizam nije podnosio jaču hranu. A otimačine, krađe? Glad, kojoj smo bile izložene cele godine, nemilosrdno je kosila i uništavala.

Dva dana smo tavorile van baraka, a onda smo konačno 28. aprila krenule pešice. Kolonu su vodili esesovci i esesovke sa vučjacima, uz urlanje i pretnje metkom za slučaj zastajanja. Putevi su bili zakrčeni sa svih strana, u svim pravcima. Nemačko stanovništvo je ponešto od svoje imovine natovarilo na kola sa konjskom zapregom i bežalo na zapad. Mi smo išle, išle, bolje reći bauljale poslednjom snagom ne znajući kuda. Front je bio oko nas, avioni su nas nadletali. Kraj je tu, ali mi smo još uvek bile robovi. Pred veče smo stigle u Malhov, polegale po podu i zaspale.

Svanulo je jutro. Po navici smo se postrojile u petoredove i čekale, čekale – ali nigde Nemaca! I pojavio se prvi Crvenoarmejac na rukama

Francuza iz susednog muškog logora. Bio je to kraj rata – naše oslobođenje. Da li sam klicala? Ne znam, osetila sam se beskrajno usamljena. Na taj put nisam krenula sama, a sad sam sama, bez majke.

U logoru je nastao haos, jurilo se na sve strane u potrazi za hranom, logor je ličio na mravinjak. Ja sam u to vreme bila sa jednom devojkom iz okoline Budimpešte. Vukle smo se po logoru, odrpane, kao kosturi, svaka po 30 kila! Uveče nam je saopšteno da svi logoraši prelaze u susedno esesovsko naselje. To su bile lepe napuštene jednospratne vile, potpuno demolirane. Ostali su samo kreveti. Smestili smo se na mansardu jedne takve kuće.

Tako je protekao prvi dan na slobodi, u košmaru, u apatiji. Trebalo je da prođe još mnogo dana da bih počela da osećam život. Posle 8. maja, Sovjetska vojna komanda je organizovala ishranu za nas. Donosili smo hranu iz bivše esesovske kuhinje u kojoj su kuvali oslobođeni francuski zarobljenici. Jednog dana je objavljeno da je proradilo kupatilo: topla voda, kabine sa kadama, svak sam u kabini! Iz susednih kabina čula se pesma. Zaplakala sam.

Sredinom maja saopšteno nam je da se sabirni logor za repatirce Jugoslovene nalazi u Nojbrandenburgu, pa smo krenule tamo. Jedne večeri pre polaska pojavila se Julika Ofner, sedamnaestogodišnja Somborka koja je prvih dana odvedena transportom iz Aušvica. Beskrajno smo se obradovale jedna drugoj. Pripadale smo istom svetu, provele dečinstvo u istom gradu. Ostale smo zajedno.

Putovanje za Nojbrandenburg bilo je prava avantura. Pruge su bile razrušene, pa je vozova bilo samo mestimično – ostalo pešice.

Stigle smo u Nojbrandenburg; sabirni logor je bio smešten u pet sabirnih zgrada na brdu. Susrele smo Jugoslovene, bivše zarobljenike. Kako su nas toplo pozdravili, ganuti našim izgledom! A izgledale smo bedno. Odveli su nas kod komandanta pukovnika. Mislim da se zvao Bošnjak. Bio je blag i ljubazan i pobrinuo se za naš smeštaj. Tek smo onda počele da se opuštamo. To je bila prva etapa povratka kući.

Iz Nojbrandenburga, gde sam ležala bolesna od infiltrata pluća, krenuli smo krajem jula češkim autobusima u Prag. Put kroz porušenu Nemačku, Drezden, Berlin. U Pragu smo bili tri dana u karantinskoj stanici. Zatim vozom, beskrajno dugom kompozicijom, krenuli smo u Jugoslaviju. Put je trajao dugo. Tek 9. avgusta smo stigli u Petrovgrad (današnji Zrenjanin), gde smo dobili objave i krenuli kućama kojih više nije bilo. Stigla sam u Sombor i smestila se kod prijatelja. Vratila sam se bez majke. Otac je stigao deset dana posle mene.

Moj otac se ubrzo oporavio i krenuo na teren, na gradnju mosta u Baranju. To je bio jedini lek za napaćenu dušu. Ja sam prionula na učenje. Privatno sam položila maturu, a u proleće 1946. upisala sam se na Tehnički fakultet u Beogradu, na Građevinski odsek. Zahvaljujući Jevrejskom studentskom domu, u kome se nalazila većina onih koji su pretrpeli velike gubitke i patnju, imala sam snage da nastavim i vratim se u život.

Ipak, rane su veoma duboke, neće se nikad zalečiti.

Svoj radni vek provela sam u Beogradu kao građevinski inženjer. Moj muž Nikola Timar, elektroinženjer-elektroničar, takođe je preživeo holokaust, ali je izgubio celu porodicu. Brata Zoltana su mu mađarski okupatori obesili 1941. u Novom Sadu. Imamo sina Aleksandra-Sašu, kćerku Lidiju i četvoro unučadi. Oni su nam jedina uteha za patnje iz prošlosti.

U AUŠVICU POD BROJEM 62183

„Lekar nije pregledao, već bi samo pogledao bolesnika, Li odredio ko ide na desnu, a ko na levu stranu. Jedna je značila život, a druga smrt...“ David Perlštajn je tako preživeo holokaust.

Svoje svedočenje izdiktirao je u pero sestri Ljerki Jagodić po povratku u Osijek 1945. Posle bratovljeve smrti, Ljerka je ovo svedočenje dostavila Jevrejskom istorijskom muzeju u kome je zavedeno pod br. KŽ – 715 od 8. juna 1987. godine.

U avgustu 1942, po nalogu zloglasnog krvnika Tolja, zajedno sa ostalim zatvorenicima iz logora na Tenjskoj cesti, sproveden sam u zatvorenom vagonu u logor u Loborgradu. Tamo su odmah počela nemilosrdna mučenja, udaranja kundacima i debelim štapovima, tako da su zatočenici već u prvom delu svoga puta bili mrtvi umorni i bez nade. Iz Loborgrada smo uz batine i maltretiranje otpremljeni u zatvorenim vagonima u Aušvic. Putovanje je trajalo tri dana i tri noći. Za to vreme bilo nam je dozvoljeno da samo jednom izađemo iz vagona da obavimo nuždu i samo jednom nam je dodeljeno malo vode za piće.

Po dolasku u logor kad su vagoni otvoreni, u njih su kao divlje zveri nagrnuli esesovci sa štapovima i palicama i vikali: „Los, raus aus dem Wagon!“ Za tili čas su vagoni ispražnjeni, iako je u njima bilo ljudi na kraju snage i života. Odmah je izvršeno odvajanje muškaraca od žena i majki od dece. Nemoguće je zaboraviti očajnički plač majki za decom i dece za roditeljima. Sve molbe majki da ih ne razdvajaju od dece popraćene su pogrđnim rečima i udaranjem toljagama. Mnoge su odmah i dotučene.

Iz grupe koja je brojala četiri stotine ljudi izdvojeni su 45 muškaraca i 42 žene, a ostali, deca i stariji ljudi, sprovedeni su u logor Birkenau, udaljen dva kilometra od Aušvica, i tamo ugušeni gasom. Odabrani muškarci odvedeni su u logor, skinuti do gola, ošišani i obrijani. Čekali su 24 sata da dobiju logorsku odeću i matične brojeve koji su utetovirani na levu podlakticu. Brojeve su dobili samo oni zatočnici koji su bili predviđeni da bar za izvesno vreme ostanu živi. Ostali su likvidirani tako da za njima nije ostao nikakav trag. Tada sam ja, David Perlstajn, dobio broj 62183.

Neka deca su zadržana u životu da bi se na njima vršili pseudo medicinski eksperimenti. Snimak posle oslobođenja logora Aušvic: grupa dece koja je pokazivala tetovirani logorski broj na ruci

Život u stambenoj zgradi odvijao se pod nadzorom zapovednika bloka i sobnog starešine. Oni su bili takođe zatočnici, a glavno zaduženje im je bilo da uz batine i šikaniranje upoznaju nove zatočnike sa kućnim redom i disciplinom. Prve noći nije niko mogao da spava. Izmučeni glađu i žeđu, prepušteni teškim mislima i obuzeti tugom zbog izgubljenih najbližih plakali su bez suza.

Dodelili su me grupi od pedeset zatočenika koji su radili na istovaru delova za stambene barake. Rad je obavljan uz prisustvo SS Komandofirera i nadglednika koji je imao naziv „kapo“. Obično su to bili nemački zatočnici kriminalci sa debelim štapovima. Oni su logoraše redovno tukli dva puta: jednom pri silasku s kamiona, drugi put pri penjanju u kamione. Razloga za udaranje nije bilo; nije ga trebalo ni biti, ali su oni tim postupkom održavali svoj privilegovan položaj. Hrana je bila

veoma loša: ujutro crna voda koja se zvala kafa, ili smeđa voda koja se zvala čaj. U podne topla voda bez soli i zaprške u kojoj su plivale neoprane i nedokuvane ljuske od krompira – što se zvalo supa. Glad je terala ljude da nastoje da dobiju supu što kasnije, sa dna kazana, jer je tada bila gušća zbog ljusaka i blata. Naveče smo dobijali 250 grama nečega što se zvalo hleb sa nekim minimalnim dodatkom.

Od gladi, mučenja, teškog rada i nepodnošljivih uslova života, mnogi zatočenici su oboleli. Javljanje na pregled kod lekara esesovca značilo je stajanje u redu pred bolnicom u grupi od 150 ljudi, sasvim nag na snegu. Lekar nije pregledao, već bi samo pogledao bolesnika i odredio ko treba da ide na desnu, a ko na levu stranu. Jedna je značila život, a druga smrt. Ležanje u bolnici nije uvek značilo život, jer su esesovci obilazili bolnicu i po unapred određenom broju birali žrtve za gasne komore.

Po izlasku iz bolnice imao sam 39 kilograma i jedva sam hodao. Srećom sam naišao na zemljake koji su me odveli nekom bivšem španskom borcu, a on me je smestio u stolarsku radionicu. Tu sam ostao zaposlen sve do evakuacije logora koja je započela 18. januara 1945. godine.

Logor Aušvic je bio opasan visokim betonskim zidom, a sa unutrašnje strane je bila ograda od bodljikave žice pod visokim električnim naponom. Mnogi ljudi su na toj žici okončali svoje muke i patnje. Proces „fergasovanja“ ili gušenja plinom zbivao se u obližnjem logoru Birkenau. Pred jednom velikom zgradom koja je bila okružena parkom, zatočenički orkestar je održavao koncert uvek kad su stizali transporti. Tu su zatočenici puštani iz vagona. Mala deca su dobijala bombone ili druge poslastice, a odrasli svežu vodu za piće. Svima je bilo rečeno da sledi kupanje i da se formiraju grupe od po 200 lica. Dobili bi sapun i peškir i tada bili upućeni u prostoriju za „tuširanje“. Kad bi poslednji prekoračio prag, vrata bi se hermetički zatvorila. Nakon nekoliko minuta otvarana su vrata na suprotnoj strani gde je čekalo 200 zatočenika iz Sonder-komande sa vagonetima u koje su ubacivali leševe i gurali vagonete do prvog krematorijuma udaljenog 50 metara. Tamo su spaljivani i pretvarani u pepeo. Za to vreme je orkestar u parku svirao i „razveseljavao“ jadnike za sledeći turnus.

U Birkenauu su bile tri zgrade za gušenje plinom, zatim četiri krematorijuma i još nekoliko velikih jama za bacanje i spaljivanje živih zatočenika, naročito onih koji su u junu 1944. stizali iz Mađarske pošto krematorijumi nisu uspevali da „obrade“ toliki broj žrtava. U Aušvicu

je postojao i naučni institut u kome su vršeni najsumanutiji eksperimenti na živim ljudima koji su ubrzo umirali u mukama.

U januaru 1945, kad je započela ofanziva Crvene armije, evakuisano je 8000 zatvorenika iz Aušvica. Krenuli su pešice prema logoru Mauthauzen, a marš po snegu i hladnoći trajao je četiri dana i četiri noći. Zatim su potrpani u otvorene vagone. Usled teške zime, gladi, iscrpljenosti i slabo odeveni, mnogi su putem stradali.

U Mauthauzenu su logoraši radili za tvornicu aviona „Meseršmit“ po 12 sati dnevno u smenama od po 3000 ljudi. Zbog pretrpanosti logora, uslovi smeštaja su bili krajnje nepogodni, hrane sve manje, rad sve teži, a uz to su sledila teška zlostavljanja. Sve je to trajalo do 5. maja 1945, kada smo mi malobrojni koji smo preživeli najzad dočekali oslobođenje.

Vera KON ALKALAJ

OŽILJCI NA SRCU I DUŠI

Vera Alkalaj je najranije detinjstvo provela u Zagrebu kao mlađa ćerka Leopolda Kona i Sarine, rođene Isaković. Gimnaziju je pohađala u Beogradu i tu upisala studije prava 1939. Ometena ratom diplomirala je 1949. godine. Od jeseni 1945. radila je u više institucija i organizacija – beogradskom predstavništvu Agencije Ujedinjenih naroda za obnovu i razvoj, zatim u Narodnoj banci Jugoslavije. U sledećoj deceniji je u Centralnom veću Saveza sindikata Jugoslavije, a od 1961. u Generalnom konzulatu Jugoslavije u Njujorku, i najzad

od 1965. do 1970. u Institutu za naučnu i tehničku dokumentaciju u Beogradu.

U braku sa Jozefom Alkalajem od 1953. godine rodila su se dva sina: Predrag (1955–1999) i Leon (1958). Sada živi u Los Anđelesu sa suprugom i sinovljevom porodicom.

Cela porodica Kon je stradala u holokaustu po logorima u Hrvatskoj, osim oca koji je život izgubio u Bergen-Belzenu. Jedan majčin brat sa porodicom je stradao u Aušvicu, a drugi, takođe sa porodicom, u Beogradu.

Rođena sam 8. jula 1921. u Zagrebu od oca Leopolda Kona i majke Sarine (Sare) Isaković. Imala sam još i mlađu sestru Rene-Lelu (1924–1987). Do 1927. živeli smo u Zagrebu, a onda prešli u Beograd, rodni grad moje majke u kojem je živela njena cela porodica. Moj otac

je radio sa ocem moje majke Josifom Isakovićem i sa dvojicom svojih ujaka – Zaharijem (Zaretom) i Jakovom (Žakom) Isakovićem. Oni su kao ortaci imali nekoliko prodavnica gotovih odela (konfekcija) pod imenom „Braća Isaković“. Sudeći po tadašnjim standardima, spadali smo među „dobro stojeće familije“.

Moja majka je imala još dva brata: najstariji Isak (Isaković) bio je advokat, a najmlađi Samuilo-Bata bio je sudija. Ja sam u to vreme (do 1941) završila gimnaziju i upisala Pravni fakultet.

Odrasla sam u sefardskoj jevrejskoj porodici koja se držala tradicionalnih obeležja jevrejskog života. Bili smo članovi Jevrejske opštine, a moja majka je bila aktivna članica WIZO-a. Svi veći praznici su ceremonijalno obeležavani, a petak uveče („noći di Šabat“) je tradicionalno poštovan kao skup cele porodice. Povodom praznika, u hram su odlazili samo stariji.

Mladalačke šetnje beogradskim ulicama: Vera, na slici levo, i njena sestra Rene Kon, krajnja desno na desnoj fotografiji

Antisemitizam nismo osećali. Bila sam jedina Jevrejka u razredu i uvek vrlo dobar đak. Jedanput nedeljno smo imali „čas veronauke“ u Jevrejskoj opštini (istorija i ivrit). Od oca smo dobili čvrste moralne

temelje: da sam Jevrejka, da moram biti u svemu skromna, povučena i poštena. Imala sam sve uslove za šire obrazovanje, naročito za učenje stranih jezika (francuski, nemački i engleski).

O događajima u Nemačkoj i o progonu Jevreja čuli smo čim su započeli. Naravno, to smo i pratili, ali smo mislili „da se to ne može nama desiti“.

Osvestilo nas je bombardovanje Beograda 6. aprila 1941, kad smo shvatili da treba bežati. Tako smo 12. aprila 1941. uzeli po ruk-sak na leđa, obukli zimske kapute i otišli na železničku stanicu. Tog dana su nemačke trupe ušle u Beograd. Pošli smo u pravcu Priboja na Limu. To je mesto u kome je mamin mlađi brat Samuilo bio sudija. Taj deo raskomadane Jugoslavije okupirali su Italijani, a oni nisu progonili Jevreje. U Priboj su stigli i majčin najstariji brat Isak i brat Žak sa ženom Šelikom i sinom Josifom-Jolom od pet godina. Tada počinje naša odiseja.

Moja mlađa sestra Rene (16 godina) i ja krećemo dalje na jug sa maminom braćom, s tim da roditelji dođu za nama. Stigli smo do Boke Kotorske i sela Orahovac u nameri da tu sačekamo kraj rata. Međutim, 13. jula 1941. izbija ustanak u Crnoj Gori protiv okupatora. Italijani su nas odmah uhapsili kao i ostale Jevreje izbeglice iz Beograda i Sarajeva koji su stigli u Kotor, Herceg Novi i Dubrovnik. Roditelji nisu o nama ništa znali tri godine!

Sa ostalim Jevrejima ukrcani smo na brod „Kralj Aleksandar“ i upućeni u Albaniju. Preko Drača smo stigli u logor u Kavaji.

U logoru nas je bilo 187, većina iz Beograda i Sarajeva, ali i iz Vojvodine. Logor je bio improvizovan u velikim barakama, bez osnovnih uslova za život – bez vode, bez struje. U Kavaji smo bili do oktobra 1941. Tada smo ponovo transportovani preko Drača brodom za Bari, zatim do Kozence u južnoj Italiji (Kalabrija) u koncentracioni logor Feramonti.

Logor Feramonti je bio prvi i najveći koncentracioni logor u Italiji, smešten u maloj kotlini među brdima, daleko od naselja. Bele drvene barake bez vode i svetla u močvari, leglu malarije. Trudili smo se da živimo „normalno“ u nenormalnim uslovima. Za spas naših duša brio se jedan stari misionar, padre Kaliostro. On je takođe pokušao da spase Mirka Daviča (brata Oskara Daviča) čije su izručenje tražile ustaše. Italijani su ga predali, a ustaše su ga ubile u Jasenovcu. Padre Kaliostro je pokušao da pomogne i nama. Sestra i ja smo napisale molbu Vatikanu da omogući našim roditeljima da dođu u Italiju kako bismo ih izvukli iz ratnog vrtloga. Dozvolili su nam da iz logora zajedno

sa ujakom Žakom Isakovićem i njegovom ženom i detetom odemo u Mezano Inferiore, selo u severnoj Italiji blizu Parme. Smešteni smo po seljačkim kućama, gde su nas čuvali i gledali kao najdraže jer nisu znali šta je to „Ebreo“ (Jevreji), ni zašto smo tu dovedeni. Tu smo bili u slobodnoj konfinaciji. Početkom proleća 1943. stigao je odgovor od Papske nuncijature na našu molbu. Nama sestrama, „dvema siroticama bez roditelja“, dozvolili su da se sastanemo sa roditeljima, ali ne u Italiji nego tamo gde su nam roditelji. Sandžak je u to doba bio vrtlog borbi koje su besnele u tom kraju Evrope. Sprovedene smo najpre do Trsta i stavljene na ratni brod za Kotor. Na brodu su se čudili šta se to dešava i ko nas šalje u taj „inferno“ (pakao)! Tako je reagovao Vatikan koji je bio u mogućnosti da spase naše roditelje. U Kotoru su nas predali šefu policije, a ovaj nas je smestio u zatvor kao „najsigurnije mesto za dve mlade devojke“. Tu smo čekale na vojni konvoj koji je išao u Crnu Goru i Priboj.

Naši roditelji su se još nalazili u Priboju u stanu ujaka sudije koji je bio u ratnom zarobljeništvu. Bili su presrećni što nas vide, da vide svoju decu za koju nisu ništa znali tri godine. U Priboj su u međuvremenu pristigli mnogi Jevreji iz Višegrada, Sjenice i Sarajeva. Žarište rata se sve više približavalo Priboju, pa smo opet morali da krenemo na jug. Početkom 1943. stigli smo do Podgorice u kojoj nas je krajem godine zatekla kapitulacija Italije.

Nemačke trupe iz Albanije su odmah okupirale sve teritorije na kojima su do tada bili Italijani. Pošto su svi stranci radi kupona za hleb bili registrovani, Nemci su odmah počeli da hapse Jevreje. Nas su uhapsili gestapovci i strpali u tamnicu na Morači. Tu su već bili mnogi taoci koje su svakog dana izvodili na streljanje.

Spavala sam na daskama (33 cm za svakog uhapšenika), a „hrana“ nam je bila crna voda („kafa“) ujutro, a u podne topla voda sa nešto nekakvih zrna. Sve to uz fizičko i psihičko maltretiranje. Upravnik zatvora bio je Nemač, a lokalna policija je držala unutrašnju upravu. U to vreme su Saveznici (Amerikanci) bombardovali Podgoricu. Bila je znatno pogođena „Banska palača“, pa smo mi uhapšenici morali da čistimo, da golim rukama skupljamo šut, staklo i cigle. Ruke su nam bile krvave i izranavljene. Na ulici je neko pokušao da nam doturi parče pogače, ali je bio grubo odbijen.

Jednog dana su nas pokupili, bilo je proleće 1944, ne sećam se datuma, potrpali nas u kamione pokriveno ciradom i povelu prašnjavim putem u Prištinu. Zastali smo ispred jedne pekare, pa je neko i tu pokušao da nam doturi komad hleba, ali su ga Nemci grubo odbili. Tu smo prešli u voz, u stočne vagone. Nije bilo mesta ni da sednemo na pod!

Bez hrane i vode. Samo su nekoliko puta otvarali vrata u nekom bespuću da bismo izašli na vazduh. Padala je kiša, pa smo pokušali da kroz mali „prozor“ od vagona provučemo neku posudu da bismo nakupili kišu da je pijemo, što su Nemci odbili puškama. Najzad smo stigli u Beograd i odmah bili sprovedeni na Sajmište. Bila je vrućina, a mi iscrpljeni od duge vožnje.

Prvo što sam videla bila je kofa sa vodom iz koje je pio konj. Zaronila sam glavu u vodu, a konj se nije bunio! Na Sajmištu su zjapile ogromne prazne hale u kojima su 1941. i 1942. bili Jevreji iz Beograda i Srbije. Odatle su ih Nemci odvodili u smrt. Još je ponegde ostala kakva posuda za hranu, a noću su preko naših glava pretrčavali pacovi. Uprava logora je bila u rukama ustaša – tu sam prvi put videla „U“ i šahovnicu na kapi. Nisu imali za nas ni hrane ni hleba. Čupali smo travu, ložili vatru i to kuvali u vodi kako bismo nešto stavili u stomak. Gledali smo preko reke u Beograd, u obrise Saborne crkve i zavidelipticama koje su slobodno preletale! Ustaše su nas maltretirale, a uveče su pozivali muškarce i tukli ih drvenim motkama. To je bio već kraj maja, a Beograd će biti oslobođen u oktobru 1944. Međutim, odveli su nas pre toga.

Jednog jutra su se opet pojavili Nemci, ponovno nas ugurali u voz, u stočne vagone, i povelili preko Beča i Praga dalje na sever, u Nemačku, u logor između Hanovera i Hamburga. Stigli smo u koncentracioni logor Bergen-Belzen. U početku je služio kao tranzitni logor onima koji su namenjeni za „razmenu“ (npr. Nemci koji su se zatekli u Palestini bili su razmenjeni za neke Jevreje iz Bergen-Belzena).

Kroz Belzen je prošla grupa mađarskih Jevreja koja je razmenjena (prodana) za džipove. Tu je bila grupa „dijamanter“ iz Holandije koja se bavila brušenjem dijamanta, zatim tzv. „dopelštateri“, tj. oni sa dvojnim državljanstvom (holandsko i englesko). Osim toga je bilo Rusa partizana zarobljenih u Rusiji, Francuza iz Pokreta otpora, Francuskinja čiji su muževi bili u partizanima i drugih. Iz Nemačke su bili logoraši kao npr. „biblforšeri“ (tumači Biblije), komunisti, prostitutke i Cigani. Imali su razne oznake na rukama (crveni trougao, beli, žuti, itd.). Naša grupa je imala žutu Davidovu zvezdu sa natpisom „Jude“ u sredini. Nismo morali da nosimo uniformu, sivi mantil sa prugama, koju su nosili ostali „heftlinsi“. Svi smo bili smešteni po barakama koje su bile opasane bodljikavom žicom. Nije bio dozvoljen nikakav kontakt među ljudima iz raznih baraka.

Administracija je bila u rukama Francuza iz Pokreta otpora. Prilikom našeg dolaska uzimali su naše podatke, a jedan od njih mi je

savetovao da pri raspodeli u „radne komandose“ tražim da radim u kuhinji. To sam poslušala, pa sam zajedno sa sestrom Lelom od prvog do poslednjeg dana u Belzenu radila u Küche Nr. 1. To je bila glavna kuhinja koja je održavala „u životu“ većinu zarobljenika. Šef kuhinje je bio oberšaffirer Teo, krupan stariji Nemačkinac iz Bledunjavskih plavih očiju, čija je porodica živela u Berlinu. Znao je da bude veoma grub i da iznenada udari. Nismo nikad progovorile nemački, iako smo vrlo dobro razumevale šta govori. Radilo se krajnje naporno po 14–16 časova na dan. Boravile smo u posebnim barakama kako bi nas lakše rano budili i već oko 4 ujutro u pratnji straže išlo se u kuhinju u pravcu krematorijuma čiji se dimnjak stalno pušio, a odatle je dopirao zadah izgorelog mesa i kostiju.

Trebalo je kazane napuniti vodom, zapaliti vatru i skuvati vodu sa cikorijom („kafa“), a posle toga opet kuvati vodu i staviti stočnu repu koju je trebalo rezati na kockice i staviti u kazane sa jednom kockom margarina. Svakih deset dana imale smo „slobodan dan“ kad bi nas vodili u baraku u kojoj su bili naši roditelji. To je bio najteži dan za nas, teži od mučnog i napornog rada u kuhinji. Videli smo kako žive naši roditelji i prijatelji. Među njima je bio i pokojni Kalmi Baruh, poznati profesor univerziteta i judaist iz Sarajeva. Ujutro su satima stajali na prozivci bez obzira na zimu, kišu i mraz, dok su ih Nemci brojali. Ostatak dana su provodili na svojim „krevetima“ na tri nivoa, sa tankom kriškom hleba i parčetom margarina.

Iz kuhinje smo kroz prozore i otvorena vrata mogle videti šta se događa napolju. Tako smo gledale „flajš-vagen“, drvena kola koja su vukli upregnuti logoraši u prugastoj odeći. Ali pošto je teret bio suviše težak za njihova izmučena tela, to je još čitava grupa logoraša gurala otpozadi. U kola su bili ubačeni leševi umrlih. Među natovarenima su se još uvek neki micali, a pravac kretanja je bio krematorijum. Videla sam brutalnost esesovki u logoru kao stražara. Videla sam kako je esesovka ubila devojkicu koja se sagla da uzme jednu repu sa gomile ispred kuhinje. Videla sam jednu tužnu povorku ljudi i žena. To su bili Poljaci koji su preživeli ustanak u Varšavskom getu. Oni su već bili potpuno iscrpljeni, jedva su vukli noge i gotovo svi su završili u krematorijumu.

Jednom je na ulazu ispred naše barake klečao izobličeni čovek sa tablom oko vrata i držao nešto u zubima. Na tabli je pisalo: „Pljunite me, ja sam odsekao uši svog mrtvog prijatelja i hteo sam ih pojesti.“ U zubima je držao uši.

U logoru je besneo tifus. Nemci su u početku pokušali da izoluju tifusare, ali su posle odustali. Jednog dana je neko došao u kuhinju da mi javi da je moj otac „prestao da se muči“. Sestra i ja nismo znale koji je dan ili datum i uzele smo da to bude 5. april 1945. Pitali su nas da li želimo da nam donesu njegove zlatne zube, što smo naravno odbile. Tih dana je Teo samo sedeo i pio jer je doznao da mu je porodica u Berlinu stradala od bombardovanja. Po tome slutimo da je to bio početak aprila, kad su Amerikanci započeli žestoka bombardovanja i približavali se logoru. Prekinuti su dovod vode i goriva za logor. Vodu smo donosili u kantama, po dvoje, iz rezervoara. Kao ogrevni materijal za kuvanje vode koristili smo drvene donove obuće onih koji su spaljeni u Aušvicu. Bilo je to čitavo brdo. Činilo mi se kao da ih mrtve spaljujemo po drugi put!

Bergen-Belzen 1945: autor fotografije i reportaže u „Lajf magazinu“ Žorž Rože izjavio je da je to poslednji stadijum ljudskog srozavanja i da posle ovog prizora nikad više neće moći da fotografiše rat

Jednoga dana, doznala sam to kasnije, bio je 10. april, velika grupa nas od oko 2500 Jevreja (i onih obolelih od tifusa) pokrenuta je iz Bergen-Belzena i ukrcana u voz, navodno za još neki, poslednji logor sa gasnom komorom u Nemačkoj. Dve nedelje se voz kretao „bez voznog reda“ jer se front sve više približavao.

Bili smo kraj reke Elbe, a sovjetske trupe su nadirale tako da voz jednog jutra nije mogao dalje, pa je stao. Nemačke straže su pobegele, a mi smo zajedno sa sovjetskim trupama ušli u jedno nemačko selo, Troebic, blizu Frankfurta na Odri. Bilo je to 23. aprila 1945. godine.

Oslobođenje smo dočekali u selu koje je bilo prazno. Nemci su pobeegli iz straha od Rusa. Naša majka je još bila veoma slaba od tifusa koji je upravo prebolela. Tada je moja sestra dobila tifus, a posle nje sam i ja obolela. Rusi su potom organizovali našu repatrijaciju. Povratak kući je trajao tri meseca.

U Beograd smo stigli vozom preko Budimpešte u avgustu 1945. godine.

Posle četiri godine i četiri meseca patnje u raznim koncentracionim logorima vratile smo se kući bez našeg oca. Ostale smo gotovo i bez cele familije sa majčine strane. Više od 30 članova naše šire familije je ubijeno u raznim logorima. Takođe je teško stradala i porodica moga oca, uglavnom u ustaškim logorima, u Jasenovcu i drugima. Sva imovina bila nam je opljačkana. Ujak Žak koji je ostao u Italiji odveden je i ubijen u Mauthauzenu, a njegova žena i sin su spaljeni u Aušvicu. Drugi majčin brat Zare je sa ženom i detetom streljan u Jajincima kraj Beograda.

Trebalo je započeti novi život. Teško je bilo uklopiti se ponovo u normalne uslove života, a bez oca i doma. Zaposlila sam se i vanredno studirala. Diplomirala sam na Pravnom fakultetu u Beogradu (1949).

Imala sam sreću da upoznam čoveka srodne duše, Jozefa Alkalaja (poreklom iz Travnik), za koga sam se udala 1953. Dobili smo dva sina: Predraga-Peđu (1955) i Leona-Lonija (1958).

Našeg starijeg sina smo na žalost izgubili 26. aprila 1999. Izgubio je borbu za život upravo kad je čekao transplantaciju novog srca.

Moja sestra Rene-Lela je takođe po povratku u Beograd vanredno završila gimnaziju i Ekonomski fakultet. Magistrirala je i zaposlila se u spoljnoj trgovini. Imala je uspešnu karijeru, ali je iznenada umrla upravo kad je otišla u penziju.

Naš sin Leon se oženio Leom Glitman (rodom Izraelka) koja je završila arhitekturu u SAD i zajedno imaju tri sina: Daniela (10), Jonatana (7) i Adama (4).

I mada je prošlo više od pola veka od moje ratne odiseje i muka preživljenog holokausta, ožiljci na duši i srcu su ostali vrlo sveži. Uslovi u logorima, naročito u Nemačkoj, uticali su na moj fizički i psihički razvoj. Još uvek me ponekad progone mučni snovi, kad u snu vičem dok me suprug ne probudi, a smrad od izgorelog mesa i kostiju izaziva groznicu jer me podseća na vonj iz krematorijuma. Crnu kafu nikako ne mogu da pijem jer me podseća na hranu iz logora. Još uvek ne volim da ustajem rano, niti da me iko rano budi.

Ne mogu da zaboravim sve ono što sam kao Jevrejka propatila i preživela. I ne treba da se zaboravi.

Osmesi iz Los Anđelesa – Vera Kon Alkalaj sa suprugom, sinovima, snahom i unucima

POD RUKOM DRA MENGELEA

Rođena je u Bačkom Petrovcu u porodici Lasla Šenbruna i Eme, rođene Kraus. Imala je dve sestre Rožiku i Malvinu, i brata Imrea. Niko od njih nije preživeo holokaust.

Posle rata je radila u duvanskoj industriji u Nišu. Ima dvoje dece, sina Mirka i kćerku Branislavu, i tri unuke.

Rodena sam 27. septembra 1927. godine u Bačkom Petrovcu, slovačkom mestu udaljenom oko 30 km od Novog Sada. Moja majka je rođena u Pivnici kod Odžaka, a otac u Jazberinu u Mađarskoj. U porodici nas je bilo četvoro dece: brat Imre, sestre Rožika i Malvina i ja.

Odmah po kapitulaciji Jugoslavije 1941. pohapšeni su svi Jevreji u Bačkom Petrovcu, dvadeset i dve porodice, a jevrejske kuće bile su blokirane. Fašisti su izvršili prozivku članova porodica, a zatim nam je naređeno da spakujemo samo ono najpotrebnije. Odredili su nam nekoliko sabirnih mesta na kojima su čekali vojni kamioni. Transportovali su nas na aerodrom u Novi Sad i tu smo bili smešteni u vojne kasarne u kojima smo ostali mesec dana, a onda su nas prebacili u Pustaru, u Begeč, i smestili u sušare, šupe i štale. Kada je Nemačka napala Sovjetski Savez, Mađari su odveli mog oca u mesto Bilke i nije se nikad vratio. U sabirnom zatvoru u Begeču ostali smo do septembra 1941. godine.

Nakon toga smo transportovani u Šarvar u Mađarskoj, gde se nalazio veliki logor i potrpani u magacine, sušare i druge pomoćne zgrade. Magacini su bili višespratni, a mi smo ležali na patosu na malo slame. U tom logoru su bili i Srbi, većinom iz Vojvodine. Kasnije su nam dali trospratne krevete, ali to nije poboljšalo uslove života; pogotovu je bilo loše kada je stigla zima. Sve mlađe žene su radile u fabrikama, kopale kanale, gradile puteve, ili bile na drugim poslovima, a ja kao maloletna nisam odlazila na rad. Tu sam ostala dve godine.

U aprilu 1944. prebačeni smo u Baju gde se nalazio mađarski sabirni logor za Jevreje i tu sam ostala samo dve nedelje. Krajem aprila 1944, u Baji su nas preuzeli Nemci.

Jednog jutra potrпали su nas u stočne vagone i nekud smo krenuli. Gušili smo se u vagonima bez vode i vazduha, kao i zbog smrada jer nas nisu danima puštali iz voza, a uz to su bolesni često povraćali. Kad se voz konačno zaustavio i vagoni najzad bili pootvarani pohrlili smo napolje. Bili smo kao ošamućeni, teturali se pored šina, a oko nas esesovci sa uperenim puškama! Bilo je to na najzabačenijem delu železničke stanice u Viner Nojštatu u Austriji. Tu su izvršili odvajanje muškaraca od žena, pa su odveli i mog ujaka. Kad je počeo da se spušta mrak, ponovo su nas nagurali u vagone, pozatvarali i voz je krenuo.

Putovali smo do Aušvica četiri dana. Naš voz je prošao kroz Aušvic, a u 11 sati se zaustavio na glavnoj rampi u Birkenauu, naspram širokog puta koji prolazi između muškog i ženskog „B“ sabirnog logora i deli kompleks K1 Birkenau. Na logorskoj rampi nas je sačekao doktor Mengele i odmah započeo „selekciju“ transporta na tri grupe. Kako smo silazili iz vagona, tako su nas postrojavali u stroj po petoro. Mengele je odvajao ljude po svojim kriterijumima. U stroj nesposobnih za rad uputio je sve moje osim mene, a među njima su bili moja maćeha, dve sestre i brat. Pošla sam i ja za njima i rekla: „Hoću sa bratom i majkom.“ On me je dohvatio za rame, snažno ošamario i oštro viknuo: „Moraš raditi, a posle ćeš se naći sa njima.“ Zatim je nastavio da nas razdvaja. U sposobne za rad izdvojene su i dve moje tetke: starija Giza, udata Lisov, i mlađa Olga Kraus, kasnije udata Mijajlović.

Kad smo ušle u logor oduzeli su nam sve stvari i odeću, gole nas sproveli u kupatilo, tu nas ošišali, a posle kupanja dali nam neke rite od odeće. Smeštena sam u ženski sabirni logor „B“, u barake sa trospratnim krevetima. Sredinom barake bili su ozidani „grejni tuneli“ na kraju kojih je, u jednom i drugom čelu barake, bio izveden zidani dimnjak. Nismo se ogrejali na tim zidanicama jer ih nikad nisu ložili. Sa obe strane tog grejnog tunela bio je betonski pod na kome smo ležale, a prostor

koji su zauzimali polomljeni kreveti bio je blatnjav i mokar usled prokišnjavanja baraka. Na kraju svake barake postojala je soba, odeljena od nas, u kojoj su boravile starešine bloka i kapoi. One su bile veoma okrutne i tukle su nas. Već posle četiri dana osetila sam kako to one rade kad sam upitala za svoje. Uz udarac sam dobila odgovor: „Oni su gde i svi – u krematorijumu.“ Nisam shvatila, pa sam se vratila tetkama i tražila objašnjenje. Nekako sam razumela da više nemam ni maćehu Ilonku, ni sestre Rožiku i Malvinu, ni brata Imrea. Najmlađa Malvina je imala samo četiri godine.

Deca i stari u Aušvicu su upućivani pravo u gasne komore

U logoru su bili teški uslovi za život jer je pored smeštaja i hrana bila nikakva: bila je dozirana za umiranje, a ne za život. Doživela sam i ono što su posle rata nazvali vivo-eksperimentima doktora Mengelea. Dobila sam injekciju u nadlakticu ispod ramena, ruka mi je otekla, a iz uboda je počela da curi žućkasta sukrvičava tečnost. Dobila sam temperaturu i groznicu. Zahvaljujući starijoj tetki i njenoj preduzimljivosti uspelo mi je da prebrodim krizu i ostanem živa. Naime, tetka je nakon

izvesnog vremena prebačena u kuhinju, a zahvaljujući njenoj upornosti i hrabrosti, tamo sam prebačena i ja. Uvrstili su nas u radnu komandu, u kuhinju: ljuštile smo krompir, a svaka je morala da za dvanaest sati očisti sto kilograma krompira. U kuhinji smo ostale šest i po meseci, do 18. decembra 1944. godine. Sećam se da sam se tu nadobijala batina i nagledala stravičnih scena, neprekidno strahujući da će opet doći red i na mene i na moje tetke.

Od decembra 1944. čini mi se da se sve više osećao kraj svemu tome. Čuli su se topovi, nadletali su avioni, bombardovali naselja, fabrike, a bacali su i letke. Mene i moje dve tetke su ukrcali u poslednji transport i evakuisane smo sa još stotinu žena. Posle tri dana smo istovarene u Vansdorfu udaljenom oko 150 km od Lajpciga. Sa železničke stanice sproveli su nas pešice do mesta Georgental, gde je formiran novi logor, a ja i moje dve tetke, kao i drugo kuhinjsko osoblje iz Birkenaua, upućene smo u kuhinju. Drugi zatvorenici su radili u fabrici avionskih motora. Ovde je bilo lakše, pa sam samo jednom dobila batine, i to zbog četiri glavice luka koje sam krišom dala jednoj Rumunki za njenu bolesnu sestru. Nemci su prilikom pretresa koji je bio redovan pronašli taj luk.

U Georgentalu smo ostale do 1. maja 1945, kada smo noću pobege. Uspele smo zahvaljujući hauzerki Maji iz Georgentala i jednom stražaru folksdojčeru koji je presekao žičanu ogradu i dozvolio da pobegnemo. Stražar nas je posavetovao da se odmah umešamo u masu civila koji beže pred Rusima kako ne bismo bile prepoznate. Bežale smo što dalje i što brže, a kad je svanulo našle smo se u masi begunaca.

Posle nekoliko dana pešačenja prema Lajpcigu priključile smo se jednoj grupi jugoslovenskih ratnih zarobljenika kojih je bilo više od dvadeset. Sustigli su nas sovjetski vojnici. Od napornog hoda i loših cipela, stopala su mi bila u ranama i jedva sam se kretala, pa mi je jedan sovjetski vojnik dao čizme. Oni su sprovodili nemačke zarobljenike, dok su oko Lajpciga još vođene žestoke borbe. Mi smo bili na desetak kilometara od grada.

Kretale smo se sa sovjetskom vojskom od Lajpciga do Drezdena. To je bilo poprište borbi u ratu kome se bližio kraj. Iz Drezdena su nas uputili u Čehoslovačku, pa smo put nastavile preko Mađarske. Jugoslovensku granicu smo prešle kod Subotice, a krajem juna 1945. godine stigle smo u Bački Petrovac.

Naša kuća je bila pusta: od nje su ostali samo goli zidovi, nije bilo ni vrata ni prozora, umesto krova je zjapila rupa, a oko kuće – korov i pustoš. Stajala sam i plakala gledajući ono što je nekad bio moj dom.

Kad je čuo da smo se vratile, tadašnji predsednik opštine u Bačkom Petrovcu poslao je miliciju da nas odvede i smesti u bolnicu na oporavak. Iz bolnice smo otišle u Sentu gde sam imala tetku i više nikad se nisam vratila u Bački Petrovac, nisam više imala gde. Započela sam novi život. Više nisam bila logorašica sa brojem A-11799.

Piroška u toplini porodične atmosfere

Udala sam se 1957. i od tada živim u Nišu. Radila sam 16 godina i zbog bolesti otišla u prevremenu penziju 1981. godine.

Sada živim sa ćerkom Branislavom i unukom Olgom. Drugo moje dete, sin Mirko, živi odvojeno sa svojom porodicom: ženom Ljiljanom, ćerkama Anitom i Tijanom. Imam i praunuče, malenu Milju od dve godine.

To je moja priča, a jedina želja mi je da više nikad ne bude ovakvih priča.

Judita LEVI

SEĆANJE NA DANE UŽASA

Judita Levi, rođ. Krishaber; rođena je 1920. u Subotici. Ima stariju sestru Liviju, udatu Fonjo, koja živi u Mađarskoj. U strašnim danima holokausta izgubila je oca Aleksandra i majku Margitu, rođenu Holender.

U Subotici se odmah posle rata udala za dra Gezu Levija i počela da radi u Antituberkuloznom dispanzeru. Radila je u Centralnom antituberkuloznom dispanzeru u Novom Sadu, zatim je prešla u Beograd i najpre radila u Centralnom odboru Crvenog krsta Jugoslavije kao referent u Socijalno-

zdravstvenom odeljenju, a potom kao socio-terapeut i rukovodilac Odeljenja za rehabilitaciju u Institutu za bolesti pluća do svog penzionisanja. Dugogodišnji je aktivist Crvenog krsta.

Subotica, jun 1944. Već dva meseca se nalazimo u getu, u delu grada koji je ispražnjen upravo za geto. Uveden je policijski čas za one koji nose žutu zvezdu, a onaj ko nije „obeležen“ ne sme da im priđe. U getu se nalaze žene, deca i stariji muškarci; ostali odrasli muškarci, ukoliko nisu u ratnom zarobljeništvu, tj. u vojsci, nalaze se na prinudnom radu. Svaka porodica ima jednu sobu. Nervoza i očajanje. Svi očekujemo najgore jer znamo da je ovo samo početak. Imam dvadeset tri godine, a studije sam morala napustiti još pre tri godine jer ne smem da učim i radim ono što mogu drugi pošto sam Jevrejka. Stanujem u za nas određenoj sobici sa roditeljima koji su za ova dva meseca ostareli deset

godina. Moja starija sestra je udata i živi sa svojom porodicom u drugom gradu. O njihovoj sudbini ne znamo ništa. Pisma više ne stižu.

Jednog sunčanog dana, rano ujutro su po nas došli žandari. Svi Jevreji iz geta treba da se sprema za pola sata, s tim da možeš poneti samo ono što ti može stati na leđa, u ruksak. Niko ništa ne pita. Vode nas na stanicu. Teretni vagoni za stoku nas čekaju, žandari tuku, jednoj starici su polomili rebra. Posle kraćeg putovanja, još istog dana stižemo u neko malo mesto. To je samo privremen sabirni logor u kojem čekamo na Jevreje iz ostalih gradova. Svi znamo da je to samo prolazno i da nas vode dalje, ali niko ne zna kuda. U stvari naslućujemo da idemo u koncentracioni logor, ali u koji, kakav, gde? Zašto mi koji smo ljudi kao i svi ostali, koji nikome zla nismo naneli?

Preko dana se nalazimo u ograđenom prostoru, čuvaju nas stražari, mađarski žandari i nekoliko esesovaca. Noću nas zatvaraju u jedan veliki stari mlin, štale i skladišta. Stalno dovode nove transporte. Već nas je nekoliko stotina.

Posle desetak dana krećemo ponovo, opet stvari na leđa, prolazimo kroz grad. Narod okreće glavu, ili nas gleda sa sažaljenjem, neki iz radoznalosti, a neki dobacuju uvredljive i pogrdne reči. Celim putem su nas tukli. Opet smo u vagonima za stoku, svak dobija paket hrane za put: hleb, margarin i marmeladu. Svi još imamo konzerve. Vagoni su zatvoreni, a u svakom uglu se gore nalazi prozorčić sa rešetkama, vidi se samo nebo. Toplo je, u stvari zagušljivo. Nas je u jednom vagonu između sto i sto dvadeset duša. Mesta ima jedino za sedenje, i to čvrsto pripijeni jedni uz druge, i tako sedimo danima. Voz ponekad stoji po nekoliko časova. Tada vojnici otvaraju vrata, mi iznosimo đubre, donosimo vodu, nadišemo se, a posle opet dalje. Napustili smo Mađarsku, prolazimo kroz Poljsku.

Poljska! Nije valjda? Nikome ništa ne govorim. Čula sam za jedan strašan logor u Poljskoj, ali ćutim. Nas nekoliko mladih, možda desetak, trudimo se da olakšamo ostalima ovaj strašan put. Bio je to „put smrti“, ali to tada nije još niko znao. Mnogi imaju otrov, ali misle da još nije vreme da ga uzmu. Možda će nas ipak odvesti u fabrike gde možemo da radimo i živimo! Ja sam mlada i zdrava, ništa mi neće biti teško. Ali šta će biti sa mojim roditeljima i ostalima koji su slabi, bolesni i stari? Obuzima me bes, bes zbog bespomoćnosti. Govorim mladima da bi trebalo nešto pokušati (uostalom, o tome sam razmišljala već mnogo ranije, ali ne znam šta ću sa roditeljima). Smeju mi se, pitaju šta bi se moglo pokušati, možda pobeći? Pa stražari su naoružani do zuba.

Posle valjda osam dana najstrašnije vožnje stižemo na jednu raskrnicu, kompozicija se zaustavlja, vagoni se otvaraju. Mislimo da je to samo mali predah. Trčim do vrata i vidim ogromno prostranstvo sa bodljikavim žicama. Žice, svuda žice. Mnogo električnih stubova, gusta mreža vodova; to je visoki napon koji je sproveden svuda preko žica! Ali u tom času, to još ne znamo. Naokolo se dižu stražarske kule osmatračnice u kojima su smeštani naoružani stražari i reflektori. Odjednom primećujem natpis na železničkoj stanici „Aušvic“! Znači, ipak.

Na sreću, malo ko je čuo za to ime. Ja znam da smo stigli, odavde više nema dalje. Teraju nas da izađemo, ali stvari ne smemo poneti, ostaju u vagonima. Svi misle da ćemo ih kasnije dobiti jer to je jedino blago, retke uspomene koje još imamo. Iza sebe čujem kako ljudi govore: „Vidite, tamo su fabrički dimnjaci. Znači, moći ćemo da radimo. Ko radi, taj nema čega da se boji“... Da, stvarno, to su bili dimnjaci. DIMNJACI KREMATORIJUMA!

Pomažu nam stari logoraši, nešto nam šapuću na raznim jezicima, ali mi ih ne razumemo. Kad ih esesovci primete dobiju strašne batine. Na samom ulazu u logor stoje trojica oficira, a oko njih vojnici. Dva majora sa strane, a u sredini, kasnije sam saznala, dr Mengele u uniformi, sa lakovanim čizmama, belim rukavicama, u ruci mu bič. Počinje selekcija: deca, starci i na izgled bolesni i slabi odlaze na „drugu stranu“, mi mladi i zdravi ostajemo na „ovoj“ strani. Otac odlazi na drugu stranu. Mama pukim slučajem ostaje sa mnom (ima 52 godine, ali se dobro drži). Plače zbog tate, a ja je tešim, makar je ona sa mnom. Tada još nisam znala ni slutila da bi za nju bilo bolje da je otišla odmah zajedno sa ocem.

Sve se to odigralo munjevito brzom. Teraju nas u veliku betonsku zgradu. Muškarce i žene razdvajaju, a takođe i decu ispod četrnaest godina starosti. Ostaju samo odrasle devojke i žene bez muževa i dece. Skidaju nam haljine i cipele, a sa njima odlazi i ušiveni otrov. Potpuno smo gole, šišaju nam kosu do glave. Otvaraju se jedna vrata; čujem vrisak. Ta prostorija je ogromna i za trenutak ugledah poznata lica onih koji su bili sa nama u transportu i odvojeni na ulazu; njima vade zlatne zube i skidaju naočari, uz psovke i batine. Kasnije se ispostavilo da su to oni koje vode u gasne komore. Jedna drugu više ne možemo prepoznati onako gole i očišane, dozivamo se, plaćemo, neke se histerično smeju. Nemci nam se rugaju i tuku nas. Svaka dobija po parče sapuna i peškiri i idemo na tuširanje. Tada još nismo znale da se sapun i peškiri daju i onima „na drugoj strani“ koji idu u gasnu komoru, ali se tamo umesto vode pušta otrovni gas. Posle kupanja dobijamo poderane

haljine i stare cipele, bez probanja i bez obzira na to koji broj kome odgovara. Neko dobija suviše velike ili suviše male cipele, neko dve leve, pa rasparene cipele menjamo. Sve je praćeno batinama, ali trpimo. Cipele su najveće blago. To dele logoraši koji rade pod nadzorom esesovaca. Oni se trude da nam doture što mogu bolje, ali nema velikog izbora, a i ne smeju. Tako sam uspela da dobijem maramu za glavu. Precepila sam je i pola dala majci.

U međuvremenu je pao mrak. Polazimo, velika kolona iscrpljenih, gladnih i potpuno demoralisanih ljudi. Čini nam se da veoma dugo hodamo i najzad stižemo u unutrašnjost logora. To je BIRKENAU. Drvene barake, svuda je mrak. Ulazimo i padamo iscrpljeni na zemlju. Barake su potpuno prazne. Nas je mnogo, a mesta malo, zbijamo se u redove i tako ležemo. Ja i majka se držimo za ruke.

Prva noć u logoru! Pokušavamo da spavamo. Čuje se jecanje, ali nepoznati glasovi nas upozoravaju da će nas isterati napolje da klečimo ukoliko ne budemo mirni. Preklinjemo one koji ne mogu da se uzdrže neka učute.

U tri sata ujutro, oštar zvižduk i grubi glasovi nas bude i naređuju da se u roku od pet minuta svi postrojimo ispred baraka. Počinje prebrojavanje, stojimo satima po petoro u redu. Barake nazivaju blokovima. Svaki „blok“ ima svog nadzornika – kapo je žena i zovu je BLOKELTSTE. Njima pomažu četiri STUBENDINSTA. Sve su to logorašice koje se godinama nalaze u logoru. Većinom su to Poljkinje, ali ih ima i drugih.

Neke su ovde još od 1938, a neke čak i od ranije. To više nisu ljudi nego podivljali stvorovi. Boreći se za goli život stavile su se u službu fašista. Uglavnom su to kriminalke, a među njima ima i prostitutki. One koje nisu pristale na taj rad (nadzor i kontrolu ostalih logoraša) nisu više među živima.

Judita Levi iz mladih dana

Prebrojavanje traje dugo, obično do 7 ili 8 časova izjutra. Onda stiže tzv. doručak: svak dobije pola porcije kafe, ali to ne liči na kafu, parče margarina i parča suvog bajatog hleba koje je sledovanje za ceo dan.

I tako iz dana u dan. Nekad klečimo satima na oštrom kamenju. Staze nisu popločane nego je zemlja svuda ispred baraka posuta oštrim kamenjem. Na tome se kleči, tobož za kaznu zbog neke izmišljene krivice, a u stvari radi mučenja. Od starih logoraša saznajemo da smo svi predviđeni za gasnu komoru. To su poslednji transporti, za njih više nema mesta u fabrikama, mi čak nismo ni evidentirani, ne dobijamo ni brojeve, nas ne tetoviraju. Mnogi se ipak nadaju, ne veruju u sve to, a među njima sam i ja. Bodrim ljude i kad nas tuku i kad klečimo, pode-rani, po pljusk, ili na vrelom suncu. Stoji se ujutro dok ne stigne esesovac (žena ili muškarac) kome se raportira. Jedan manji broj zatvore-nica vode u fabrike. Ja nisam te sreće. Možda bih i mogla ali neću da ostavim majku. Ručak i večera se sastoje od supe, obično od stočne repe, ali dok stigne do nas nema više ništa osim prazne supe.

Prolaze dani. Već je jesen, hladno je, nemamo toplu odeću, mnoge više nemaju ni cipele jer su se raspale. Svake druge nedelje idemo na kupanje. Povratak sa kupanja znači povratak u život jer nikad ne znamo da li nas vode u gasnu komoru ili stvarno na kupanje. Peć krematorijuma se vidi i svakog dana osmatramo da li se dimi. Krovovi baraka prokišnjavaju, ležimo u blatu. U jednoj baraci se skupljaju oni koji više ne mogu da stanu, ili su umno poremećeni. Takvih je iz dana u dan sve više. Jedanput nedeljno stiže kamion, pa ove koji su samo živi kosturi odvoze u gasnu komoru. Jednog jutra se majka onesvestila prilikom klečanja na kamenu. Pitam da li bi mi dozvolili da duže klečim umesto nje. Dozvolili su mi – majka može u baraku, a ja moram klečati do uveče.

Straža za sebe kuva krompir. Svakog dana čistim njihovu baraku da bih se dočepala krompira. Uspela sam tri puta da uzmem nekoliko kuvanih krompira; trčim sa njima u baraku gde se nalaze bolesni i delim. Treći put kad sam to uradila ušao je nemački stražar, uhvatio me na delu, pa su me istukli i ponovo ošišali do glave. Tri dana su me za kaznu ostavili bez hrane. Ostali mi daju po parče hleba od svog sledovanja. Moja majka dobija srčani napad.

Vidamo stravične prizore. Svakog dana je neko prilepljen za bodljikavu žicu, neko ko nije znao da je kroz žice sprovedena struja visokog napon, pa je pokušao da se provuče, a neki to čine namerno jer više ne mogu da izdrže.

Novembar je. Jednog poslepodneva velika užurbanost. Svi izlazimo pred barake, postrojavamo se u redove i odlazimo. Kuda? Niko ne zna. Stražari kažu da nas vode u drugi logor. Neki govore da ipak idemo na rad, drugi kažu da nas vode u gasnu komoru. Mnogima je svejedno. Ne može biti gore! Stižemo na isto mesto na kome smo bili prvog dana kada smo došli, ispred velikog kupatila, krematorijuma i skladišta. Dozvoljavaju nam da sednemo na zemlju. Hladno je ali bar sedimo. Počinje nagađanje: šta će biti sa nama? Govorim da sada odlazimo na bolje mesto i opet ponavljam da treba izdržati, doći će kraj. Nekoliko dana ranije, jedan logoraš koji je radio u kuhinji ispričao nam je o stanju na frontu i ulio nam malo nade. Osim toga, iz dana u dan je sve više aviona preletalo iznad naših glava. Nemci se strašno plaše, a za nas su to jedini ohrabrujući trenuci. Svi žele da mi veruju, pričam im da je najgore prošlo. Postavljaju detinjasta pitanja, kao da ja znam nešto više od njih. A samo govorim i samu sebe ubeđujem. Stražari trče tamo-amo, mnogi od nas znaju nemački, te hvatamo delove razgovora. Kažu da ne znaju šta da rade sa nama jer im je nestalo gasa! Zahvatila nas je panika, pa smo celu noć tako presedeli na hladnom vetru. Te noći su mnogi poludeli. Stražari su besni što zbog nas moraju ostati cele noći budni, tuku nas i govore kako bi bilo najbolje da nas žive spale.

Osvanulo je jutro. Od nekoliko stotina, možda je nas pedesetak sačuvalo prividan mir (ako se to uopšte može tako nazvati). Pitaju me da li još uvek verujem u slobodu. Fanatično govorim da ćemo najkasnije do proleća biti slobodni i mislim da će to biti 11. marta, na moj rođendan. Sugerisala sam sebi taj datum. Većina misli da sam i ja izgubila zdrav razum. Zima je tek počela a nemoguće je više izdržati, čak iako nas danas ne ubiju... Pa ipak... Nisu nas vodili u krematorijum nego na kupanje, dobile smo čiste sive haljine od džak-platna, cipele, po jedno ćebe i nešto hrane za put. To ćebe je mnogima spaslo život. Zbogom Aušvic-Birkenau.

Putujemo u nepoznatom pravcu, ovog puta u putničkim vagonima. Dugo smo se sećale tog putovanja, sedele smo u kupeima na drvenim klupama, zakratko smo bile gotovo opet ljudi, mogle smo da gledamo kroz prozor i da vidimo život. Ređaju se sela i gradovi, pa ne možemo verovati da ostali svet živi normalno. Blizu svakog naselja pada mi na pamet da bi trebalo skočiti kroz prozor kad voz malo uspori pošto su vrata čuvali stražari. Ali kako da ostavim majku, šta ako pri padu slomim nogu ili ruku? Ugledasmo Baltičko more, divne predele, letovališta, vile. Odjedanput se setih da mi to idemo u Dancig (Gdanjsk), i tamo postoje logori. Nismo išli u sam Dancig, ali u neposrednoj blizini se nalazio koncentracioni logor ŠTUTHOF...

Prvo što smo ugledali bila je visoka peć krematorijuma...

Život u Štuthofu je bio sličan onom u Aušvicu, jedino što smo ovde išle svakog dana nekoliko kilometara od logora (pod kontrolom straže i dresiranih pasa) na kopanje šančeva. Kiša, sneg, hladnoća, a mi bedno odevene i uvek gladne kopamo rovove. Majku sam nekako smestila u kuhinju da čisti krompir i tako nije morala na vanjski rad. Hrana u Štuthofu bila je otprilike ista kao i u Aušvicu. Starešina logora je bio neki Maks (tako su ga bar zvali), sadist koji obavezno pre polaska na rad, za vreme deobe hrane i pre spavanja, sa velikim bičem tuče logoraše, kako koga dohvati, bez razloga, kako mu padne na pamet. Ljudi sve više oboljevaju: tifus, difterija i druge bolesti. Potom ih naravno odvođe u krematorijum. Ovde barem možemo krišom razgovarati sa muškarcima logorašima jer se njihove barake nalaze pored naših. Oni odlaze na poljske radove, razgovaraju ponekad sa seljacima i tu i tamo saznaju neke vesti. Pričaju koje su sve zemlje oslobođene, u kojim se mestima vode borbe. Mislim na Jugoslaviju; naš narod je sebi već izborio slobodu, a za nas ovde počinju možda najteži dani...

Ali treba izdržati! Treba izdržati. Treba izdržati... to govorim sebi kada stojim u jarku dopola u vodi, dok me šibaju vetar i sneg (počela je jaka poljska zima), dok nas tuče Maks i dok one koji više ne mogu da rade odvođe u krematorijum.

Januar 1945, već se čuju topovi, front se približava, treba brzo isprazniti logor. U logoru ostaje samo mali broj ljudi. Polazimo, ali kuda sad? Pa čuje se da Crvena armija nadire sa svih strana! Hoćemo li ih dočekati, ili će nas usputno sve streljati, to je jedino pitanje. Prilikom polaska, opet selekcija: pokušavam da zaklonim majku, ali je grubo izbacuju iz stroja. Kažu da je stara i slaba, ne može sa nama. Molim i preklinjem, tvrdim da je ona veoma izdržljiva, da će moći da ide zajedno sa nama. Majka je tada imala možda 36 kg i jedva je stajala na nogama. Svako preklinjanje je uzaludno, a znam šta je čeka. Molim da onda i ja ostanem sa njom. Za trenutak su oklevali, ali me je zatim jedan esesovski oficir ošamario i vratio u stroj. Sa njegovog ironičnog osmeha sam pročitala šta je mislio: „Zašto da im dozvolimo da zajedno umru.“ Opraštam se od majke. Pokušavam da se osmehnem, govorimo jedna drugoj da ćemo se uskoro opet videti, a dobro znamo da nećemo više nikada! Svi su već krenuli. Ja se okrećem, ona stoji nepomično; prilaze joj neke žene koje su takođe ostale, osuđene na smrt, drže je da ne bi pala. Ne mogu više da gledam, polazim, ali tada čujem prodoran krik svoje majke: „Čuvaj se! Moraš da živiš jer neko mora sve ovo da

pamti.“ Još jedanput sam se osvrnula, ali ne vidim više ništa osim visokog dimnjaka koji se dimi...

Ostaće moja tajna, tajna i za mene samu, kako sam mogla da preživim sve ono što se posle toga dogodilo. Ljudsko telo bez „natprirodne sile“ ne bi svakako moglo da to izdrži. A ta „natprirodna sila“ bile su jaka volja i vera u budućnost. Prava Golgota je trajala otprilike šest nedelja.

Šest nedelja hodanja po snegu i ledu, preko zamrznutih rečica i potoka, po najvećoj poljskoj zimi, u pocepanim cipelama bez čarapa, ogrnuta tankim čebetom i bez hrane. Išle smo trideset i više kilometara dnevno. Noću su nas smeštali u neke napuštene štale ili ambare. Ako smo imale sreću, svaki drugi ili treći dan uspevale smo da dobijemo po jedan krompir ili parče hleba, i to od seljaka pored kojih smo prolazile i koji bi se sažalili na nas. Nestajala je hrana i našoj pratnji, esesovcima i njihovim psima. Kada bismo naišli na neku crknutu životinju, konja ili bilo koju drugu, i ljudi i psi su se bacali na meso. Ja to nisam mogla. Iz dana u dan bilo nas je sve manje. Ljudi su padali, pa ko nije mogao dalje bio je ubijen na licu mesta. Krajem treće nedelje bili smo već prepolovljeni.

Esesovce je uhvatila panika. Shvatili su da za njih više nema izlaza, pa su neki već pobjegli, a seljake su oružjem prisiljavali da im daju civilnu odeću. Prerušavali su se, plašili se Rusa. Psi su takođe podivljali i njih je trebalo potamaniti.

Seljaci kažu da je stigao mesec mart. Vučemo se, nemamo više snage i već nas je veoma malo – oko šezdesetak logoraša žena. Ostalo je još samo sedam fanatičnih esesovaca. Sada se krećemo i noću. Topovi se čuju sasvim izbliza, ali mi znamo da nas neće predati Sovjetskoj armiji; bićemo streljani u poslednjem trenutku... Trese me groznica, potpuno sam malaksala, osećam da neću moći dalje ni par kilometara. Noć je, prolazimo kraj jedne šume. Govorim dvema devojkama koje su se uvek nalazile kraj mene da dalje ne mogu, imam temperaturu, da ništa više ne vidim, ali se neću predati. Pokušaću da se sklonim u šumu, pa ako me primete neka pucaju. One su mi rekle da će i one sa mnom.

Šuma je kraj nas. Mrak je, ali se sneg belasa i šuma zimi nije gusta. Pošto nisam mogla da trčim, neprimetno sam čučnula iza prvog žbuna. Njih dve su počele da beže u šumu. Čujem pucanj, jedan pa drugi. Okrećem glavu: jedna je pogođena, a druga se ispružila kraj nje kao da je i ona pogođena. Nisu proveravali, a mene nisu ni приметili. Tako se osim mene spasila još jedna. Nikad je više nisam videla i o njenoj

sudbini ništa ne znam. Kolona je otišla, ja puzim do druma da bi me Rusi pronašli kad naidu; ali hoće li stići na vreme, ili ću se smrznuti na snegu pošto više nisam mogla da ustanem. Topovi pucaju sasvim blizu. To je poslednje što sam čula, a onda sam se onesvestila...

Grupa žena, tek pristiglih zatvorenica, u Aušvicu posle evidencije ličnih podataka i obeležavanja logorskim brojevima tetoviranim na levoj ruci

Probudila sam se ležeći na jastucima. Osećam da se nalazim na seljačkim kolima, da mi neko trlja noge i ruke i pokušava da mi nešto sipa u usta. Otvaram oči ali ne vidim ništa. Čujem samo da mi neko nešto govori. Pokušavam da razaberem šta govori i onda shvatam da mi priča na ruskom. Naprežem se i uspevam da razaznam konture vojnika, RUSKOG VOJNIKA! ZNAČI, JA SAM SPASENA! Plačem, suze mi same teku. Vojnik govori da ne plačem, da će sad sve biti dobro. Hoću da govorim, ali nemam snage. Razumela sam da su me našli polusmrznutu rano u zoru. Odmah su videli da sam logorašica i pomislili da sam i ja ubijena jer su ostale, koje su nacisti usputno streljali, našli na putu. Kad su ustanovili da dišem stavili su me na kola. Uspela sam da upitam koji je datum i dobila odgovor: 11. mart. Znači, ipak na moj rođendan! Ponovo sam se onesvestila. Došla sam k sebi posle nekoliko dana u bolnici u Katovicama, gde me je prihvatio

poljski Crveni krst. Bila sam težak bolesnik i tri meseca sam sa pegavcem ležala u bolnici, između života i smrti.

Nisam znala kad je osvanuo Dan pobede, ni u kom se mestu nalazim, čak ni ko leži pored mene. Veoma dugo sam bila u bunilu. Neopisive patnje, strašna napetost, dugomesečni stres i gladovanje, a posebno teško oboljenje, sve je to doprinelo opštem poremećaju mog celog organizma. Apatična sam, ne mogu ničemu da se radujem... Polako se oporavljam u bolesničkoj sobi. Svakog dana neko umire od pegavca i drugih bolesti. A oni koji su oporavljeni odlaze kući.

Kući! Plašim se te reči. Zar može čovek posle svega da nađe mir? Ali ja moram da živim, rekla mi je majka na rastanku, jer neko treba sve ovo da pamti. Pa zar sada da klonem duhom kad sam sve izdržala? Još jednom, poslednji put, skupila sam snagu i ozdravila.

Silvio MAESTRO

BOSI PO ŠLJUNKU

Silvio Maestro je rođen u Sarajevu 20. Smarta 1920. godine od oca Jakoba i majke Blanke, rođene Perera. Ima sestru Ester-Ernicu Engel koja je preživjela rat jer je već 1941. godine otišla u Izrael u kibuc Ein Šemer. Roditelji su stradali u Aušvicu.

Do 1950. je radio u vojsci, a potom u Rudarsko-metalurškom kombinatu Zenica, te u Alipašinom mostu kraj Sarajeva kao direktor Tvornice žice i eksera. Po preseljenju u Beograd bio direktor predstavništva RMK Zenica. Ima suprugu Nadu.

Od 1941. do 1943. bio sam na Korčuli, u Veloj Luci; to je bila konfinacija. Tamo je ranije postojala „hahšara“, ribarska škola u kojoj su se omladinci pripremali za odlazak u Palestinu. Omladinsko društvo „Tehelet Lavan“ je tu prije rata imalo kuću koja je služila za hahšaru. Došli smo na Korčulu, nas ne više od trideset omladinaca, i uselili se u tu kuću. Odmah smo dali u zajednički ekonomat sve što smo imali, ali je stvarnost poslije dva-tri mjeseca pokazala da to nije realno. Svak od nas je imao svoje potrebe i tako je palo u vodu početno načelo hahšare. Imali smo iznajmljen čamac, a od Jevrejske opštine Split smo svako-dnevno dobijali po osam italijanskih lira. Kada se ukazala prilika, nas petnaestorica omladinaca smo pobjegli iz zarobljeništva sa Korčule u partizane. Italijani su izvršili odmazdu: strijeljani su neki mještani, a od Jevreja su stradali jedan čijeg se imena ne sjećam, zatim Romano Momak (tako smo ga zvali), jedan od braće Kabiljo i Leon Romano.

Kako sam kasnije saznao, odmazda je izvršena zbog našeg bjekstva. Pobjegli smo Salomon Romano, braća Jakile i Santo Kabiljo, ja i drugi čija imena nisam zapamtio. Romano Momak se sam prijavio umjesto svoga brata jer je bio neoženjen dok mu je brat bio oženjen.

U junu 1943. zarobljen sam u petoj ofanzivi kod Kalinovika, sproveden u Sarajevo, a potom u logor u Vogošći, u prazne tvorničke hale, gdje su nas smjestili umjesto u neki sarajevski zatvor. Odatle sam odveden u logor Sajmište. Prezime Maestro sam najprije promijenio u Majstor, pa u Majstorović. Tada sam imao 22 godine.

Kada se ulazilo na Sajmište dobijane su batine, dvadeset do trideset udaraca po stražnjici. Tu se uvijek nalazio šef tzv. unutrašnjeg nadzora, glavni batinaš Bane. Naime, Nijemci su odredili neke zatvorenike za batinaše, a oni su opet imali svoje ljude. To je bilo pravilo. Naša grupa je prilikom ulaska bila bolje sreće i nismo dobili batine. Ja sam dobio nekoliko puta, ali manji broj, dva do tri udarca. Sjećam se da se nisam odazvao na ime Majstorović i zato sam dobio batine.

Bilo je i drugačijih tortura. Posebno teško je bilo onda kad su nas tjerovali da bosim trčimo po šljunku tri do četiri sata, pa da se valjamo lijevo-desno. Trčalo se u koloni, pa ako bi neko pao, batinaši bi ga udarali. Uvijek je bilo po nekoliko mrtvih.

Na Sajmištu se još ranije započeo graditi Ruski paviljon, ali on nije nikad dovršen, pa je postojala samo betonska podloga. Zatvorenicima je naređeno da se to sruši i da se beton nosi na jednu, pa na drugu stranu.

Prvih mjesec dana bili smo u karantinu: hodaš lijevo-desno, ništa se ne radi. Kada je prošao taj prvi mjesec, ja sam se već uspio ubaciti u bolnicu. Kao bolničar imao sam povlasticu da dobijem jednu i po kutlaču hrane umjesto jedne. Takav povlašćen položaj imala je i jedna grupa zanatlija koja je bila smještena u okrugli paviljon u kome se nalazila i bolnica.

Uprava logora je bila njemačka i upravna zgrada se nalazila kod samog ulaza. Okolo izvan žice bile su ustaše, ali one nisu imale uticaja na ono što se dešavalo unutar logora, to nije bilo u njihovoj nadležnosti.

Živjelo se u paviljonima. Zima je bila strašna, a spavalo se na daskama. Pošto sam radio u bolnici, znam da je svakodnevno dolazio veći broj ljudi sa smrznutim prstima i gangrenom. U paviljonima se moglo razgovarati, ali nije bilo kontakata sa drugima, o tome nije moglo biti ni pomena. Za svaku grupu je bila određena osoba koja je odgovarala za tu grupu.

Ja sam došao prije Jevreja SPLICANA, koji su dovedeni na Sajmište poslije kapitulacije Italije 1943. godine. Od njih se sjećam porodice Morpurgo. U to vrijeme su dovedene i neke Sarajlije. Bio je tu Moric

Levi sa suprugom. Ovi zatočnici su ostali u logoru nešto više od mjesec dana, a žene su bile odvojene od muškaraca i nisu mogli međusobno razgovarati. Odatle su sprovedeni u Aušvic.

Sajmište je u to vrijeme bilo pretežno prolazni logor, a 1943. bio je drugačiji od onog iz 1941/42. Jedanput sam ušao u jednu sobu u paviljonu i vidio na sredini veliku gomilu stvari oduzetih od bivših zatočenika.

Izvan logorskih žica se nije moglo izaći. Ne znam da li su leševi nošeni prema Savi po ledu, ali znam da su svakodnevno dolazila zaprežna kola u koja su tovareni leševi – i ja sam radio taj posao – i negdje su odnošeni. Dnevno je umiralo dvadeset do trideset ljudi. Dovodeno je mnogo ljudi iz sremskih sela, pokupili bi pola sela, a dovodeni su i taoči. Umiralo se jer su harale epidemije pjegavog tifusa i crvenog vjetra. I ja sam prebolio tifus: pet-šest dana imao sam temperaturu 41 stepen. Pošto sam bio bolničar pomagala mi je ljekarka koja nije bila Jevrejka, takođe zatvorenica. U logoru su tada bili i neki drugi zatočeni ljekari: dr Stojanović, dr Stefanović, zatim neki očni ljekar Italijan. Kada sam došao, tu je bio i jedan bračni par ljekara Jevreja koji su imali sina od desetak godina. Inače nisu radili u bolnici i strašno su ih maltretirali i ponižavali, pa su čistili i zahode. Upravo treba da zahvalim tom ljekaru na preporuci dru Stojanoviću da radim kao bolničar. Na žalost, ne znam kako su se zvali, a u logoru su bili nešto duže od mjesec dana i potom su negdje odvedeni.

Od zatvorenih Sarajlija sjećam se Bukija i Bukice Albahari koje su razdvojili. Ona je bila lijepa žena. Jedan od ljekara ju je izvukao iz ženskog paviljona i doveo u bolnicu kao bolesnicu, pa je sa njim ostala u drugom stanju. To znam jer sam radio i sa tim ljekarom. On se inače bavio i pronalascima: od pčelinjeg otrova napravio je lijek „florapin“ protiv crvenog vjetra, ali nisam siguran da je to bio dobar lijek. Pokušao je da joj izvrši abortus, ali je žena dobila sepsu i umrla. Ona me je inače prepoznala i ispričala nekima i tom ljekaru da sam iz Sarajeva i da sam Jevrej. Bilo mi je strašno, jer koliko sam se plašio drugih, toliko sam strahovao da bi i ovi mogli nešto kazati, ali srećom nisu.

Sajmište je dva puta bombardovano 1944. godine, pa je bilo oko tridesetoro mrtvih. Sjećam se da je komandant logora bio veoma uplašen i da je drhtao. Za vrijeme bombardovanja htio sam se sakriti u veliki kazan za parenje veša, ali je došao komandant, a ja šta ću – otvorio sam mu vrata kazana i prešao na drugo mjesto. Nisam mogao da shvatim toliki strah. Komandant logora Zulcer je i sam bio batinaš, a bio je toliko prestrašen.

Sjećam se još jednog Jevrejina iz Sarajeva koji se zvao Mačoro, a stigao je pod lažnim imenom kao Duško Kačavenda. Preživio je logor. I on je bio jedan od vraćenih iz Kalinovačkog odreda. Kada smo se 1944. domogli slobodne teritorije, njega su poznavali svi koji su bili u tom odredu. A spasio sam se kad sam otišao iz logora tako što su nas trojicu: Kačavendu, Vasu Kovačevića i mene, Majstorovića, poslali u Zagreb na regrutnu komisiju. Trebalo je da odemo u vojsku, a ja sam zvanično bio katolik kao i Kačavenda. Međutim, otpustili su nas kao nesposobne za vojsku jer smo svi imali neke mane. To su napisali i na otpusnicama i odredili nam kojim pravcem treba da idemo.

Svak je dobio ceduljicu i tako smo došli do Mostara, a odatle su nas prijatelji uputili u Hercegovačku partizansku jedinicu. Upravo je tog dana Vlado Šegrt dobio čin generala, te nas je prvi dan dočekao sa sofrom punom hrane. Sreo sam tu i mog profesora iz gimnazije Petra Komljenovića, člana Komunističke partije od njenog osnivanja 1920. godine.

Nikad poslije završetka rata nisam otišao na Sajmište, iako sam u Beogradu živio do 1950, pa opet od 1960. godine. Izbjegavao sam da odem i u Jasenovac jer je tamo stradalo više od trideset članova naše familije, ali sam ipak jednom otišao.

Moji roditelji, Jakob i Blanka, rođena Perera, stradali su u Aušvicu. Oni su pobjegli iz Sarajeva, ali su majku uhvatili i sproveli do Jasenovca, pa kako je tog dana u Jasenovcu bilo sve prepuno, voz su vratili u Sarajevo. Tata je potplatio i izvukao majku iz grada, onda su se prebacili u Mostar, zatim u Kupare, pa na Rab. Na slobodnu teritoriju u Otočac pobjegli su 1943. i oboje su radili u Komandi mjesta. Sa mojom je bila i Leonora, majka Leona Albaharija koji se tada nalazio u partizanima, pa su svi zajedno pobjegli u brda. Međutim, moji roditelji, sa kojima je bila i moja tetka, imali su u gradu kofere sa nešto zlatnog nakita. Kada su se vratili po kofere, uhvatili su ih Nijemci i sproveli ih u Aušvic odakle se nikad nisu vratili.

Nada i Vlado SALZBERGER

„LETEĆA EKIPA“ OPĆINE OSIJEK

Nada Salzberger je rođena 14. januara 1923. u Našičkoj Breznici, od majke Milke, rođ. Klingenberg i oca Josipa Grinvalda. Od najuže porodice stradali su u holokaustu majka Milka i sestra Aleksandra (Sanda). Posle rata je radila kao službenik pošte u Karlovcu, zatim u I rajonu u Zagrebu; za vrijeme suprugovog slu-

žbovanja u Lučanima i Beogradu bila domaćica.

Vlado Salzberger je rođen 25. januara 1922. u Zagrebu od majke Hermine, rođ. Ašer, i oca Hermana Salzbergera. Majka, otac i sestra Mirjam (Mirica) su stradali u holokaustu. Posle rata je radio: kao oficir u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, potom je studirao u Zagrebu, a kao inženjer radio u preduzeću „Milan Blagojević“ u Lučanima. Bio je pomoćnik generalnog direktora u preduzećima „Hemko“ i „Milan Blagojević“ u Beogradu.

Imaju sinove Fedora (Feđu) i Branka, četvoro unučadi i prauuku.

„Leteća ekipa“ je djelovala pri Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku u razdoblju od oktobra-novembra 1941. do maja 1942. Poslije maja 1942, u Osijeku nije više bio jedan broj „stalnih“ članova ekipe, a promijenilo se i djelovanje same Općine, prestala je mogućnost za rad u đakovačkom logoru i „Leteća ekipa“ kao takva nije više postojala.

Postalo je vrlo aktualno gradilište Tenjskog naselja, a zatim i preseljenje osječkih Židova u to naselje. Ubrzo je uslijedilo transportovanje Židova iz naselja u koncentracione logore u Njemačkoj, odnosno Poljskoj.

U vrijeme djelovanja „Leteće ekipe“, stanje Židova u Osijeku i okolnim mjestima bilo je donekle karakteristično. U logore, za koje još nije bilo poznato da su to u stvari logori smrti, otpremljeno je nekoliko grupa muškaraca iz Osijeka i većina muškaraca iz okoline. Većina židovskih stanovnika u Osijeku, a pretežno ženski dio iz okoline, poslije prvih odvođenja živjeli su bez novih transporata oko devet mjeseci, razumije se u sasvim izmijenjenim uslovima. U pogledu smještaja boravilo je po nekoliko porodica u jednom stanu, u pogledu profesionalnog života su u svim radnjama i preduzećima bili ustaški povjerenici, pripadnicima slobodnih profesija je uglavnom onemogućen rad, kretanje je bilo zabranjeno bez nošenja „židovskih oznaka“, zatim je poslije određenog sata onemogućeno kretanje iz mjesta u mjesto... U pogledu psihičkog života, iako „neformulirana“, osjećala se stalna prijetnja neke katastrofe, a pored svakodnevnih i višestruko uvećanih egzistencijalnih briga, stalno se mislilo na odvedene iz vlastite familije, na rođake, na poznate, na Židove općenito. Sa nekima je održavana „veza“ preko dozvoljenog vida poštanskih pošiljki: dopisnih karata, slanja paketa... Bilo je stalnog šikaniranja po ulicama koje su naročito vršili pripadnici njemačke narodnosne grupe. Kolali su glasovi o stradanjima Srba, a o uspjesima i pokretu partizana, doduše dosta udaljenih, čulo se iz objava prijekog suda, a u nekim sredinama iz ilegalnih partizanskih, partijskih i skojevskih vijesti, što se moglo nazrijeti i iz samih ustaških novina.

Taj dosta dug interval između prvih transporata i masovnih transporata osječkih Židova može se možda objasniti sastavom osječkog stanovništva. Zanimajući određen procenat Srba i Židova, to stanovništvo je predstavljalo mješavinu Hrvata i Nijemaca, gdje su Hrvati, iako su bili u većini, osjećali izazovno jako djelovanje Nijemaca okupljenih oko „Kulturbunda“. U Osijeku se nalazio i Glavni stan njemačke narodnosne grupe u Hrvatskoj. U takvim okolnostima je moglo doći do paradoksa da se insistiranjem na vlastitom određivanju trenutka daljeg transportovanja Židova u logore izrazi izvjestan otpor, odnosno samostalnost u odnosu na požurivanje koje je je vršio njemački faktor. Međutim, najvjerojatnije je već potkraj 1941. imala najvažniju ulogu činjenica da je Židovska bogoštovna općina u Osijeku, zajedno sa Židovima okolnih mjesta, prihvatila ekonomsko izdržavanje logora u Đakovu. (Treba odmah reći da je time logor u Đakovu

dobio sasvim izuzetan tretman koji je imao sve do ustaškog upada u logor u aprilu 1942).

Sastav uprave Židovske bogoštovne općine je bio sasvim drugačiji od onog u mirno vrijeme. Dok je Općinom ranije rukovodilo manjeviše cionističko vodstvo, sada se sastav sasvim izmijenio. Ne znamo nikakovu listu općinara, ali smo u svakodnevnom kontaktu vidjeli ko je tu bio. Također ne znamo koji je kriterij imala hrvatska ustaška vlast pri davanju odobrenja za sastav ili sastavljanje Općinskog vijeća. Pri tom ne vjerujemo da je neko od općinara gajio iluzije da će mu kao općinaru biti lakša sudbina bez obzira na to što još nije bilo svijesti o katastrofalnosti te sudbine. Prema našem sjećanju, od općinara su tu bili dr Miroslav Fridman, predsjednik, inače advokat, zatim advokat dr Slavko Klajn, drvarski stručnjak Vlado Grinbaum, industrijalac Andrija Rip, vlasnik ili upravnik mlina Julio Sternberg, vlasnik kina Hari Vajngruber, apotekar Heht, vlasnik ili upravnik mlina Mautner i Viktor Bek. U stvari nije ni bilo neaktivnih općinara, ili se mi barem takvih ne sjećamo. Uz općinare je bio prisutan i aktivan Albin Levi, suprug učiteljice bivše Židovske osnovne škole, neka vrsta domara općinskih prostorija.

Vlado i Nada Salzberger u Osijeku 1941/42.

Osim Vlade Grinbauma koji je imao ženu katolkinju, te pomenutog Albina Levija koji je sa suprugom izbjegao uništenje i živi u Jerusalemu, svi pomenuti općinari su odvedeni u Tenje i zatim u logor uništenja. Neki od njih su, npr. Andrija-Bandi Rip, koliko se vidi iz pisama

iz Tenja bili izuzetno maltretirani još za vrijeme kratkotrajnog boravka u Tenju.

„Leteća ekipa“ nije odmah djelovala organizirano kao kasnije. U početku se dolazilo u Općinu i u skladu sa sve većim potrebama obavljani su spoljni, uglavnom fizički poslovi kakvih je u to vrijeme općinskih aktivnosti bilo veoma mnogo. Uslijed nastale problematike, sve obimnijeg posla, te uslijed izvjesnih nesporazuma između nekih članova Općinskog vijeća i omladinaca na liniji „poštovanja ličnosti“ omladinaca, negdje polovinom novembra 1941. došlo je do razjašnjavanja između omladinaca i općinara, što se završilo time da se ekipa nekako organizaciono oformila, a od tog trenutka su i odnosi sa općinarima, svima bez izuzetka, postali veoma dobri i efikasni.

Prvi i stalni užii sastav „Leteće ekipe“ činili su Ivo Šoten, svršeni gimnazijalac, Zvonko (Levi) Šmit, bravarski radnik, Vlado (Šmuel) Salzberger, svršeni gimnazijalac, stolarski učenik, Zvonko Dražziger, svršeni gimnazijalac, Riko Fraj, Franjo Vajs Muki i Herman Haberfeld (došao nešto kasnije). U ovom sastavu nije moguće prepoznati bilo kakvu predratnu šemu. Bio je to manje-više slučajan skup, ali to su bili mladi ljudi koji su se na svakodnevrim zadacima toliko ujedinili da se ne sjećam nijedne sporne situacije. Pa i sa kasnije, uslijed obimnosti posla pridošlim članovima ekipe među kojima je postojala izvjesna generacijska razlika, u odnosima nije bilo nikakvih problema. Treba napomenuti da je „Leteća ekipa“ primala zadatke kao takva, a zatim je internom samostalnom razdiobom poslova obezbjeđivala njihovo izvršenje. Radilo se na pomoći pri sve učestalijim prisilnim preseljenjima Židova u zajedničke stanove, na oformljenju Židovske menze, na takozvanoj „Skrbi za logore“, a to su bili konkretni poslovi oko prikupljanja pomoći koja je upućivana logorašima u Jasenovac, kao i na mnogim drugim poslovima.

Od druge dekade decembra 1941. vršene su užurbane pripreme za prihvata logorašica u Đakovački logor. Jedan od najprečih poslova „Leteće ekipe“ na samom početku sastojao se u tome da se mlin biskupije u Đakovu, određen za prihvata žena i djece, Židovki iz Bosne, dovede u donekle prihvatljivo stanje koje bi odgovaralo za nekakav smještaj. Radove oko adaptacije mlinskih prostorija završavali smo i u prisustvu samih logorašica i uz pomoć mladih osoba među njima. Veliki posao predstavljalo je pravljenje ležajeva-prični na svim spratovima velikog mlina, pa ograđivanje jednog dijela prizemlja, izgradnja posebnih prostorija za ekonomske potrebe, kancelariju, zatim izgradnja uređaja za umivanje, spoljnih latrina, i slično.

Sa posebnom pažnjom je „Leteća ekipa“ učestvovala u prihvatu prve grupe (kasnije i ostalih grupa) žena i djece. Dok su određene domaćice pripremale topao napitak i prvu hranu, članovi „Leteće ekipe“ su sačekivali žene pristigle vozom i odvodili ih u nastambu, a pošto je bilo mnogo veoma starih osoba, neke su formalno prenosili do ležajeva. Većina članova „Leteće ekipe“ su bili omladinci od 19 do 20 godina starosti, pa su u pristiglim ženama iz Sarajeva, Olova, Travnika, Žepča i drugih mjesta gledali svoje majke, sestre, bake... Posebno su bili pod dojmom ponašanja nejakе dječice koja su, iako umorna i gladna, bila nevino vesela i nestašna. Sve je to, kako nam se čini, dalo novu snagu svakome od nas.

Grupa članova „Leteće ekipe“ koja je delovala pri Židovskoj općini u Osijeku od novembra 1941. do maja 1942.

Slijedio je period intenzivnog rada na obje lokacije: u Osijeku u Općini za potrebe njenog rada i u Đakovu u logoru. U logoru u Đakovu radilo se na poboljšanju životnih uslova, na organizaciji boravka u

logoru, na pomoći pri stvaranju osnovnih uslova za medicinsku službu, na oformljenju „dječjeg vrtića“ i slično, a u Osijeku se rad proširio i na prikupljanje pomoći za Đakovo. Veliki broj djece prebačen je iz logora židovskim obiteljima u Osijeku, kao i židovskim obiteljima koje su živjele u okolnim mjestima, u Našicama, Vinkovcima, Donjem Miholjcu i drugim. U tom radu se posebno angažirala Juliška Kraus, a tu djeću je često trebalo i odvesti do njihovog mjesta boravka.

Razumije se da se „Leteća ekipa“, koju su sada nazvali i „Ekipa Đakovo“, morala proširiti za tako obiman posao, pa su u njenom sklopu radili i omladinci Dragutin (Hajim) Kon, Eli Goldštajn, Švarc (Rojbek), Zdenko Volf, Janoš Kon i Nada (Rahel) Grinvald. Na određenim poslovima „Skrbi za logore“, oko popravke i prikupljanja odjevnih predmeta, neovisno od „Leteće ekipe“ radilo je i dosta djevojaka, na primjer Ljerka Adler, Mina Fišer, Melanka Inselt, Lola Atijas (djevojka iz logora Đakovo), Bek i druge. Sa rada u Đakovu sjećamo se i Zlatka Vamošera, Vlade Krausa, Branka Polaka i Branka Mautnera, koji su takođe saradivali kada je bilo najpotrebnije.

Mada vjerujemo da o Đakovačkom logoru treba posebno pisati, ipak želimo istaći i angažovanje Leva Kistera u pojedinim akcijama, a u sklopu židovske administracije logora, pored upravnika Vlade Grinbauma, svojim cjelokupnim radom zaslužuju posebno istaknuto mjesto i Ladislav (Eli) Grinbaum, dr Ladislav Lederer i rukovodilac logorske administracije Dragutin Glasner. Na poslovima oko snabdijevanja logora radio je i izvjestan broj lica iz okolnih židovskih općina koja nismo poznavali, na primjer Samuel Grinvald iz Vinkovaca, te izvjesni Špiler također iz Vinkovaca, koji je, opravdano ili ne, imao „oreol“ policijskog doušnika.

Već je pomenuto kako je pojava logorašica, starih i nemoćnih baka, žena u srednjim godinama prepunih briga za sinove i muževe koji su odvedeni na neku desetu stranu, mladih majki sa sitnom dječicom, mladih djevojaka, dala veliki emocionalni podstrek „Letećoj ekipi“ za puno angažovanje. To se nešto kasnije pretvorilo i u izrazito međusobno poštovanje između logorašica i omladinaca i omladinki „Leteće ekipe“. Značajnu ulogu među logorašicama je imala grupa djevojaka koje su ranije bile okupljene u naprednom sarajevskom društvu „Matatja“, a koje su sada bile duša nekih aktivnosti u logoru. To međusobno poštovanje je možda najbolje došlo do izražaja u zajednički pripremljenoj proslavi godišnjice demonstracija povodom 27. marta u samom logoru.

Postavlja se pitanje kako to da i pored postojanja tako svjesne grupe omladinki u logoru, pored veza sa okolinom i postojanja „Leteće

ekipe“ nije došlo do bjekstva iz logora. Iz ličnog iskustva znamo i da lica iz našeg kruga koja su učestvovala u određenim vidovima ilegalnog rada nisu tada ni pozivana, a niti inače animirana za odlazak u partizane. Zatim, sama činjenica da je logor imao tretman kakav je imao, a koji se, i pored neznanja koje je vladalo o pravom obilježju ostalih logora, morao smatrati neobičnim u pozitivnom smislu, povezana sa činjenicom da je svaka omladinka imala još nekog starijeg u logoru, doprinijela je tome da niko nije želio da svojim postupkom dovede u pitanje položaj cijelog logora.

Poseban udarac, ali i izazov, za sve u logoru i angažovane oko logora predstavljala je epidemija pjegavog tifusa koja je imala osnovu u brzom širenja ušiju, čemu se nije moglo oduprijeti u prepunjenom logoru naknadnim transportima iz raznih bosanskih mjesta, te transportom vjerojatno zaraženih žena iz logora Stara Gradiška. Dobro se sjećamo da je veliku borbu na čelu sanitetske grupe vodio dr Laci Lederer, ali se na kraju morao suočiti sa neizbježnošću epidemije. U akciji oko raskuživanja logora učestvovalo je cjelokupno jezgro „Leteće ekipe“ zajedno sa izvjesnim brojem starijih lica iz administracije logora i Općine, te izvjesnim ljudima sanitetske struke iz Đakova. S obzirom na to da je taj rad značio mirenje sa eventualnim dobivanjem tifusa jer je bilo neminovno da se u poslu koji je preuzela „Leteća ekipa“ bude izložen ušima u dodiru sa bolesnicima, to je cijeli rad bio na strogo dobrovoljnoj bazi (kao uostalom i sav drugi rad, ali je ovdje to bilo posebno naglašeno), pa i pored toga nije bilo nijednog omladinca koji je bio upitan, a da nije prihvatio svoju dužnost.

Za smještaj oboljelih osoba i onih sa vjerojatno poodmaklom inkubacijom bila je određena jedna velika prizemna prostorija. Nije bilo vremena da izgradimo ležajeve kao u ostalim prostorijama, nego su oni napravljeni na podu sa strunjačama. Trebalo je dopremiti bolesnice iz svih dijelova mlina, sa svih spratova, sa udaljenih ležajeva, a najveći broj njih nije bio sposoban da učini ijedan korak jer su u pitanju bile pretežno starice u veoma poodmaklim godinama. Trebalo je vidjeti Ivu Šotena, koji je bio zadužen za njihov premještaj, kako ih na rukama ili na leđima prenosi sa njihovih prični preko stepenica do novog smještaja. Po njemu su plazile uši, ali on je neumorno i bez prestanka nosio i nosio. Za svaku staricu, za svaku ženu imao je i lijepu riječ, bio je i energičan kad je trebalo, ali je uvijek tim zaplašenim i izmučenim ženama znao izmamiti neki smiješak. Stariji općinar apotekar Heht je bio određen za raskuživanje odjeće i stvari šurenjem. Taj sredovječni

čovjek je predano trčao uvijek po novu gomilu stvari punih ušiju, stario se da ispod njegovog kotla ima uvijek dovoljno vatre, borio se da što više stvari prođe temeljito kroz taj vid raskuživanja. Sigurno je znao kakvu opasnost predstavljaju te stvari, ali on ih je revnosno prenosio i nijednim gestom nije pokazivao da zbog toga treba da trpi njegov samoprijegoran rad.

Početak aprila 1942, u krugu „Leteće ekipe“ rodila se ideja da se prilike u logoru na neki način registruju, da se sačuva dokumentacija o tome i eventualno pošalje Međunarodnom crvenom krstu, ili se upotrijebi prilikom suđenja ustašama – u što se inače nije uopće sumnjalo. Odlučeno je da se izvrši snimanje, pa je Vlado Salzberger ponovno uzeo foto-aparat od osobe koja ga je primila na čuvanje (poznato je da Židovi nisu smjeli imati foto-aparate). Aparat je tajno unesen u logor sa znanjem Vlade Grinbauma, pa je Salzberger nekoliko dana intenzivno snimao, pri čemu je zbog konspiracije bio sa tim upoznat samo mali broj logorašica, uglavnom omladinki iz „Matatje“. One su često predstavljale fizički paravan da bi bile „uhvaćene“ najkarakterističnije pojedinosti logora: pretrpan smještaj, nehigijenske prilike, očajno stanje sa veoma malim brojem latrina (za povećanje njihovog broja nije dobijena dozvola) i slično, a da se ne bi vidjelo da se snima. Uveče je aparat ostavljan sakriven u logorskoj kancelariji, dostupan jedino osoblju i zatočenicama koje su tu radile, i ostao je i posljednjeg dana boravka „Leteće ekipe“ u logoru, tj. dan prije iznenadnog upada ustaša u logor.

Ono što znamo o sudbini foto-aparata, naknadno nam je ispričano. Naime, kad su ustaše vršile jedan od prvih obilazaka logora vodile su i dr-a Čeledu, liječnika iz Đakova. Pri obilasku logorske kancelarije, jedna od mladih zatočenica je potajno dr-u Čeledi, imajući povjerenje u njega, tutnula u ruku foto-aparat i on ga je iznio iz logora. Poslijeratni pokušaj da se dođe do filma iz aparata nije uspio jer je dr Čeleda navodno već bio ubijen.

Posljednji dan boravka „Leteće ekipe“ u Đakovu bio je 16. april 1942. Kao i obično, članovi ekipe su krenuli u logor, a radi opreznosti su dvojica pošla da osmotre situaciju, što je redovno činjeno. Njihov izvještaj je glasio: na ulazu u logor su umjesto policajaca postavljeni ustaški mitraljezi i stražari ustaše. Tako se završio rad „Leteće ekipe“ u logoru Đakovo, a poslije toga je nastavljen na poslovima Židovske općine u Osijeku. Međutim, bio je ozbiljno ometen ne samo teškim utiskom koji je ostavio ustaški upad u Đakovački logor (a o čijim posljedicama se još ništa nije pouzdano znalo) nego i učestalim

odvođenjem, odnosno pozivima na prisilne radove, naročito na Tenjskom naselju.

Nada i ja smo iznenada 11. maja 1942. morali napustiti Osijek. Mi smo već nekoliko mjeseci imali propusnice koje su novcem i brigom mog oca bile ilegalno dobivene od jednog službenika kotarske ili općinske vlasti u Našicama. Međutim, nalazeći se usred rada „Leteće ekipe“, te imajući u vidu da smo oboje imali velike porodice koje nemaju mogućnosti da pokušaju pobjeći, mi smo te propusnice ostavili nekorišćene dok se nije dogodio „10. maj“.

Tog dana vraćali smo se oboje sa prisilnog rada na Tenjskom naselju u grupi sa Kalmanom Konom (Kalman Vajs, ime poslije rata) i sa još tri-četiri omladinca. Uslijedio je događaj, već drugdje opisan, kada je Kalman naočigled velikog broja ljudi na ulici i onih na kućnim prozorima, pružio fizički otpor pripadnicima njemačkog Hitlerjugenda, pa je zatim uhapšen. Poslije pokušaja bjekstva, opet je uhvaćen, mučen i izubijan u Komandi folksdojčerskog Einsatzstaffela. Iste večeri mi je dojavljeno da su ustaše u Židovskoj menzi uz prijetnju oružjem vršile istragu o tom događaju, pri čemu su insistirale na tome da je u grupi sa Kalmanom bila i jedna djevojka. Tom prilikom su došli do Nadinog imena, pa sam te iste večeri otišao po Nadu i odveo je do naših dobrih poznanika, a sutradan smo se umješnošću taksiste Bolvarija prebacili u Našice gdje su se nalazili moji roditelji i sestra i odakle su nam važile propusnice. Poslije deset dana napustili smo Našice i nakon dramatičnog putovanja stigli u Mostar.

U Mostaru smo boravili oko mjesec dana, uzaludno tražeći posao. Živjeli smo od pomoći Židovske općine. Tu smo dobili vijest o odvođenju mojih roditelja i sestre i svih preostalih Našićana u Jasenovac. Kad su potkraj juna učestale sve alarmantnije vijesti o dolasku Francetićevih „crnih“ ustaša napustili smo Mostar. Naše propusnice su bile za Crikvenicu, a brodom iz Metkovića smo stigli do Omiša. U Mostaru nam je italijanska Komandantura stavila klauzulu na propusnice da se „ne može u Split“ jer je Split anektirala Italija. Omiš je bio posljednja luka pred Splitom.

U Omišu smo ostali od početka jula do početka decembra 1942, s tim što smo do oktobra bili slobodni i pod zaštitom italijanskih vlasti. Zajedno sa ostalim Židovima u Omišu (bilo nas je svega šestoro), od oktobra smo bili zatočeni u jednu zgradu pod stražom italijanske vojske. U Omišu smo primili posljednja pisma od Nadine majke i sestre koje su nas obavijestile o transportima osječkih Židova u logore,

a to je bilo i posljednje što smo čuli o Nadinoj majci, sestri i mnogobrojnoj porodici.

Početkom decembra smo prebačeni u Sumartin na Braču gdje je u jednom nedovršenom hotelu bio ustanovljen logor za oko sto pedeset ljudi. Smješteni u sobama sa namještajem napravljenim od sanduka i stvarima dobijenim od stanovništva proveli smo oko šest mjeseci logorskog života. Kapo je bio Franjo Špicer (drugo ime književnika Ervina Šinka) koga su izabrali logoraši. On je zbog svog optimizma i uopće bio veoma omiljen, posebno među omladinom.

Oko polovine maja 1943, iz Sumartina i drugih logora sa teritorije pod italijanskom vlašću izvršeno je transportiranje na otok Rab na kome je oformljen veliki logor za Židove. I tu je za kapoa ponovo izabran Franjo Špicer.

Kad je kapitulirala Italija, kao logični rezultat živog ilegalnog rada u logoru formiran je Jevrejski rapski bataljon.

IV

POD ITALIJANSKOM
OKUPACIJOM

Josef ITAI-INDIG

DJECA BJEŽE*

*Iz povijesti jevrejske izbjegličke djece
za vrijeme Drugog svjetskog rata*

Josef Indig je do 1941. živeo u Zagrebu. Bio je aktivni član omladinske cionističke levo orijentisane organizacije Hašomer hacair. Prebacivanje dece bez roditelja iz dela tada već okupirane Evrope preko Jugoslavije u tadašnju Palestinu je podvig vredan trajnog pamćenja. Useljnjem u Izrael Josef Indig je promenio prezime u Itai. Bio je član Kibuca Gat u kome je živeo do kraja života.

Prošlo je otada više od dvadeset godina. Desetine jevrejske djece dolazilo je k nama, a kod nas je bio mir i spokoj. Kod nas su tražili spasa i slobodu, a i sami nisu znali koliko taj naš mir i spokoj već odišu i nemirom i tjeskobom. Prošlo je toliko mnogo vremena od one jeseni 1940, kada mi je Recha Freier, tvorac Omladinske Alije a i organizatorica spasavanja te jevrejske djece iz Njemačke, povjerila misiju brige za tu djecu, dok ne uspiju da odu u Palestinu. Bio sam s tom djecom gotovo pet godina i vodio ih preko tri granice, brinuo se za njih koliko se moglo brinuti u tim godinama 1941–1945. Sve te slike strahota koje su se mogle desiti, i koje su se oko nas i dešavale, sve to još živi u nama.

* Prilog je objavljen u „Jevrejskom almanahu 1963–64“, izdavač Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, str. 129–136.

*

U predgrađu Zagreba čekao sam prvu grupu djece. Najavljen je njihov dolazak. Policija ne smije da ih primijeti, jer su oni „ilegalci“. Ilegalno su prešli jugoslavensku granicu, ilegalno će živjeti u Zagrebu, smješteni kod naših Jevreja koji ih čekaju sa svom toplinom solidarnosti. Gledam u tamu i ne vidim ništa. Čini mi se samo da neka bezlična masa ocrta čudne konture, koje nisu ni čovjek ni drvo... Da li su to možda ta očekivana, spasavana, voljena jevrejska djeca?

Dođe mi zamisao i izrekнем rječcu: „Šalom!“ – smjesta se rastrgla ta bezlična masa, rasturila se, razletela kao da ju je pogodila iskra oživljenja, a mala i velika djeca okupila su se oko mene u velikom povjerenju i obasula me pitanjima. Dva pitanja su mi ostala u sjećanju:

„Haver, ima li u Zagrebu ‚minjan‘ da kažem Kadiš za mojim ocem?...“

„Haver, je li istina da se u Zagrebu smije igrati nogomet, da mi to isto smijemo igrati?...“

*

I tako su oni počeli da dolaze...

Organizovano, a i pojedinačno, kako ih je jevrejski udes, pod čizmama fašističke Evrope, k nama dovodio.

Jednog smo dana očekivali najavljeni dolazak grupe od 16 djevojaka iz Berlina. Bile su to kćeri poljskih Jevreja u Berlinu, za koje se niko nije brinuo pa ih je Recha Freier primila pod svoje okrilje. Telefonom nismo bili obavješteni ni o čemu i ured naše Roze Haker odisao je brigom. Nakon čitavog dana iščekivanja stigla je zlokobna obavijest: jugoslavenska žandarmerija ih je uhvatila prigodom prijelaza granice, dok su se ta djeca teško vukla kroz snijeg sjeverno od Maribora; sada sjede naši hapšenici u Mariboru, a vlasti namjeravaju da ih vrate u hitlerovačku Austriju.

U Mariboru me dočekala neočekivana situacija. Svo stanovništvo je već znalo za čudne male hapšenike koji, zatvoreni u mariborskom malom hotelu, suše svoje haljine i čekaju na svoju sudbinu. Banska uprava je dala nalog da ih vrate... Ali Maribor to nije dozvolio. Mariborski ljudi su se zakleli da ta djeca moraju biti spasena, a ljubljanske novine su učinile svoje...

Logor u Krškomb ih je primio.

*

Došao je 27. mart 1941. Posljednja grupa dobila je certifikate od engleske vlade za ulazak u Palestinu, nakon teških pregovora i preklinjanja. Pratio sam tu grupu iz Zagreba, nesiguran da li ću moći da ih dovedem u Beograd, jer je zvanični Zagreb šutio 27. marta...

Nekoliko desetina jevrejske djece sišlo je u Beogradu sa voza. Niko nas nije čekao. Pošao sam sa svojom „četom“ kroz noć 27. marta, kroz Beograd, miran nakon bure... Nakon nekoliko trenutaka hoda kroz ulice, opazili smo tenk a pred njim oficir koji nas zapanjeno upita:

„A šta mu je to?...“

„Pa eto, jevrejska siročad iz Njemačke, a idem s njima u ured Saveza jevrejskih općina.“

Mladi oficir je bio izvan sebe. Počeo je od uzbuđenja da izbacuje pojedine nesuvisle riječi: ... „Pa šta da učinim... zar iz Njemačke... proklet Hitler... pa da vas pratim... hoćeš tenk... topove?!“

Pred uredom Saveza opet mir. Nitko da nam otvori. Podvornik se ne usuđuje. Dok ne naiđe odjednom neki general i lupi sabljom u vrata, psujući sve svece: „Otvori, ili ću ti...“

Sutradan su djeca putovala s beogradskog kolodvora preplavljenog masom naroda, a naš Šime Špicer, predan i dobar, sretan je gledao na djecu koja su konačno uspjela da uđu u vagon.

*

Kada sam se nakon dan-dva vratio u Zagreb, našao sam preostalo šezdesetoro djece kako me u prvi mah bezizražajno gledaju da me odmah zatim čudno zapitaju:

„A zar nisi pošao s njima? Mi smo navikli da nas ostavljaju...!“

Čuti ću još mnogo puta to isto pitanje. Ta draga napaćena lica, koja su se navikla da ne vjeruju čovjeku, jer je zvjer, jer ih zvjeri prate od rođenja u formi SS i Gestapo, jer su im uzeli očeve i majke, i jer je njihova predodžba o svijetu prepuna umora od stalne borbe za goli život. Oni još dugo neće biti u stanju da vjeruju, jednostavno da vjeruju da imade i nade i povjerenja i međusobne pomoći...

Šezdesetoro djece našlo se ilegalno u Zagrebu, kada je nacistička vojska pregazila Zagreb, a ulice se napunile ustaškim ološom. Berta je već onda jauknula:

„Nikad im nećemo pobjeći!“

Nakon nekoliko dana smjestili smo ih u dva naučnička doma koji su bili svojina Jevrejske općine. I tako započinje traženje izlaza...

Arje mi je rekao:

„Nemojte nam dati žutu traku. Ti znadeš da sam ja ponosan Jevrejin, ali mi imademo već gorko iskustvo sa nacističkom bagrom. Sve je to da bi sastavili spisak, siguran i tačan, pa da vas onda lijepo, kada sve bude u redu organizovano, odjednom zgrabe. Nemojte nam dati žutu traku...“ Poslušali smo ih i dobro smo učinili. To nam je omogućilo da ih spasimo lakše i brže nego što bi to inače bilo moguće.

Uskoro sam pošao u Ljubljanu da tražim izlaz. Nakon mjesec dana vratih se sa slikom starog habsburškog dvorca „Lesno Brdo“ iznad Horjulske doline.

I opet me pogledaše moja djeca i s čuđenjem rekoše:

„Pa zar si se vratio? Bili smo uvjerni da si se spasio, a nas da si zaboravio!“

Za koji dan smo prešli talijansku granicu.

Bio sam uvjeren da će mi djeca odahnuti. Eto, sada smo spašeni. Počinje novo poglavlje, a nade se sve više šire... Moći ćemo da izgradimo našu čudnu i slučajnu zajednicu, zajednicu jevrejske djece, koja bježi iz zemlje u zemlju i tko zna da li će ikada doći u svoju zemlju?

Bio sam sretan što će mi sada ta napaćena djeca vidjeti slovenske ljepote... Idemo serpentinama, penjemo se prema Lesnom Brdu, a unakolo divne crnogorične šume... S jedne strane prekrasna Horjulska dolina, obrubljena brdina, crnim i prelijepim, a desno, pored nas, ispod Lesnog Brda, malo plavo jezerce... Sada će djeca da ozdrave u ljepoti toga kraja...

„Šta je tu lijepo...!“

„Pa ako je lijepo, šta onda?“

„Doći će Hitler da nas i ovdje nađe!...“

*

Nakon nekoliko mjeseci, kada smo već organizovali naš život, kada je Boris, profesor Muzičke akademije u Berlinu, učenik Glazunova, svirao djeci u sumornim večerima planinskog primraka, dolazile su do nas prve vijesti o partizanima vrhničkog kraja. I bilo je to za nas veliko slavlje kada su konačno došli da se ugoste kod nas i da im naša kuća bude kuća odmora i previjalište. Iz Švicarske nam je predstavnik palestinskog sindikata slao velike količine medikamenata koji su uglavnom i bili poslani za „naše“ partizane. Dovoljna je bila ona dopisnica na kojoj

sam mu pisao: „Trebalo da mi pošalješ mnogo medikamenata, jer su mi djeca Adom (crveni) bolesna...“ Razumio je da su drugovima potrebni medikamenti.

U to vrijeme otprilike, došao je k nama i naš voljeni dr Licht. Dobili smo obavijest da će Licht biti pušten iz Graza i da će doći u Ljubljano. Bili smo uzbuđeni i, razumljivo je, htjeli smo da se dr Licht odmori kod nas, u prekrasnoj prirodi. Sačekao sam ga... Teško mi je bilo vidjeti u takovom stanju našeg Lichta, učitelja nekoliko pokoljenja jevrejskih radnika Jugoslavije. Mislili smo da će uskoro Licht moći da pođe nekamo u unutrašnjost, gdje bi mirno mogao da sačeka kraj, neminovnu pobjedu našu. Ali, dr Licht je rađe ostao s djecom i u mnogim govorima usađivao je u njihove duše ono duhovno blago ljudskog vjerovanja u humanizam i borbeni napredak koji smo toliko cijenili kod njega. U to se vrijeme njegov progresivni duh još više približio najnaprednijim snagama, pa su dirljivi bili susreti sa njim kraj našeg jezerca...

*

Mi smo se slobodno kretali po brdima vrhničkog kraja. Seljaci bi nam pomogli da nađemo nešto hrane za djecu jer su nam djeca gladovala. Bilo je vremena kada smo kuhali koprive, maline i sve što se u šumi moglo naći, a bilo je teško slušati naveče one uzdahe šesnaestogodišnjaka:

„Zamisli, kad bih sad imao nešto onako pošteno da zagrizem, na primjer, dobar komad mesa, ili...“

„Prestani, ili ću te...“

Kada je jula 1942. godine započela velika ofanziva, a Talijani postali neobično nervozni, dali su nam odjednom iznenadni nalog za evakuaciju. Te noći bili smo u nedoumici. Sve šumske ceste bile su barikirane partizanima, velika stabla prečila su svim kolima prolaz. U ponoć je komandant partizana, Josip Černi, napisao naredbu seljacima da voze djecu i njihove stvari do Drenova Griča, naše željezničke stanice. Bez njegove pomoći ne znam kako bismo uspjeli da prevezemo stvari do stanice.

*

Došli smo u Modenu. Tamošnji Jevreji nisu bili spremni, nisu uopće znali o nama. Čekali smo u starom modenskom hramu, u kome je

nekada učio i djelovao slavni Leon de Modena. Friedmann, dobri stari predsjednik modenske općine učinio je sve da bi se mogli smjestiti. Nakon dugog čekanja odoše sudbinom otupljena djeca do sela Nonantole...

Ljetna vila čekala nas je prazna. Renesansni svečani stil bio je u očitoj suprotnosti s tim tmurnim danima fašističke vladavine oko nas, ali nas je srdačnost pučanstva odmah ohrabрила. Odmah nam je prišao mjesni liječnik dr Moreali, stari antifašistički borac koji se godinama odupire svim pokušajima fašista da ga pokunje, da ga prisile da primi partijsku knjižicu Musolinijeve partije raspadanja... Moreali nam je čitavo vrijeme našeg boravka bio tješitelj, on nam je bio moralni oslonac pored bezbrojnih radnika i seljaka Nonantole koji su nam na svakom koraku pokazali svoju solidarnost.

Dr Licht je teškom mukom pristao da ne stanuje zajedno s djecom. Sada se on odmarao živeći u tom starinskom selu rimskih legija, u kome se čuvaju kosti prvih papa, relikvije iz franačkih epoha, romanska crkva i gradske zidine, koje ovo selo pretvaraju u historijski muzej. Nonantolanci tvrde da im je i Dante sugrađanin.

Naši Nonantolanci!... Kada su prvog dana čuli da mi kuhamo rižu u mlijeku i u to stavljamo šećer, okupio se čitav narod krsteći se i posmatrajući nas sa izrazom saučešća, da bi onda polako, polako, počeli da izvlače iz svojih kecelja flaše ulja...

Jer je to ono posljednje na šta čovjek pada, po njihovom dubokom uvjerenju; kad mu već ne preostaje ništa drugo nego da rižu kuha... E, zbilja, jadan je to život!

Nonantola je uglavnom bila antifašistička i dokazala nam je to tišuću puta.

Život je počeo ponovno da se organizuje. Došao nam je i jedan talijanski Jevrej, mlad i simpatičan, da nam pomogne u svakodnevnom radu, a naši stariji mladići počeli su da sanjaju o konkretnom produktivnom radu. Počeli su seljacima da pomažu. Siegfried je stalno radio kod svog „contadina“ i tamo je zavolio poljoprivredu. Naš život bio je ponešto sputan raznim ograničenjima od strane vlasti, kao na primjer zabranom putovanja bez dozvole, ali su i mjesni Jevreji pooštravali zabranu bojeći se nepoželjnih posljedica. Prvih dana čak naš talijanski „šef“ tražio je da svako od njega dobije dozvolu za izlazak iz kuće... Razumije se da to nije olakšalo i tako tešku psihološku situaciju djece. Sve je to još bilo otežano i čudnim zahtijevom da se djeca prinudno mole Bogu... I ono malo pobožnosti koja je postojala kod izvjesne djece nestalo je nakon tih zahtjeva.

Ta naša grupa djece, koja bježe od svoje sudbine, bore se za svoj goli život i sanjaju da će ipak jednog dana stići u Erec, ta grupa predstavljala je simbol za talijanske Jevreje. Tako je stvorena divna i idilična veza s jevrejskom omladinom iz Firence, koja je dolazila k nama stvarajući lična prijateljstva i hraneći se preko nas solidarnošću jevrejske sudbine.

*

Naša se grupa odjednom uvećala. Iz Splita su došla k nama jugoslavenska jevrejska djeca. Oko tridesetak djece iz Sarajeva i Osijeka, koja su se našla u Splitu 1942. godine, pripojena su našoj grupi, te je tako u našoj vili Emi već bilo oko sto djece i odraslih. Istovremeno je u našoj kući organizovan specijalni ured Delasema (Joint) za materijalnu pomoć jevrejskim izbjeglicama, u kome su stariji mladići radili i tako našli produktivni i koristan rad za jevrejsku zajednicu. Preko Delasema sam tražio i nalazio adrese naših ljudi, drugova iz pokreta i starijih javnih radnika, kojima sam mogao poslati pomoć iz Palestine, koja je meni pristizala iz Istambula i Ženeve.

*

Musolini je pao! Nonantola je izašla na ulice u velikom slavlju i u svom velikom dugogodišnjem bijesu prema mjesnim fašistima. Dr Moreali je pohitao k nama da nam javi veselu vijest na koju je on godinama žudno čekao. Eto, sad su nam se vidici otvorili, planovi o aliji će biti realni, naši snovi će se obistiniti, a moja zakletva Rechi Freier da ću dovesti djecu u Palestinu posta vjerojatna, nebesa postaju ljepša...

A 8. septembra 1943. godine nacisti zaposjedaju Italiju. U školi nasuprot vili Emi ustoličuje se grupa SS!

Sirota Berta! Ona nije izdržala sve to. Još u Lesnom Brdu, kada su stare zidine odjekivale od dječjeg plača nakon primanja pošte iz Poljske: „Adresse unbekannt“. Djeca su znala da je to smrtna obavijest... a plač se razlijevao sa visine Lesnog Brda prelijepom Horjulskom dolinom – još tada je Berta gledala ushićeno u daljine i ostajala tako satima gledajući i nitko je ne bi mogao prenuti! Prokleti dani kada je pošta, ta uredna njemačka pošta, donosila, dan za danom, napaćenoj našoj djeci obaviještenja da su im roditelji ubijeni... A Berta je zapala u ono poremećeno stanje kada razum ne može više da shvati realnost, tu realnost bolesnog svijeta.

A sada se uplaših! Da li će Berta i druga djeca pokleknuti? Mnogi mali dragi su mi nekako čudno „pobjedonosno“ govorili ujutro toga dana: „Vidiš, imali smo pravo, oni nas gone, kamo god dođemo oni su nam za petama!“

I te noći smo naredili starijoj djeci da se smjeste kod naših dobrih seljaka, a ja sam pošao svojim prijateljima iz Abazije nonantolanske (nonantolanski samostan), drevne i mirne, da ih zamolim da prime našu djecu da se spasu. Stari monsignore Pelati ozbiljno je stajao na pragu i krstio se: u ime oca i sina i duha svetoga...

Mi smo donosili granate iz policije, gdje su nam antifašistički talijanski policajci to predavali i unosili ih u samostan. Don Beccari bi ih uzimao, stavljao u košaricu i biciklom odnosio u goru prvim talijanskim partizanima...

U zidinama samostanskim diskutirali smo u tmurnim noćima. Don Beccari, ja, Don Rossi... O marksizmu, cionizmu, o skorom Hitlerovom porazu, o nadama i opasnostima. A u međuvremenu je Don Beccari, zajedno sa dr Morealijem i prijateljima iz Modene, planirao kako da nas spase. Našao se zanatlija koji je napravio nov pečat grada Larina (južna Italija), a naš Moreali imenovao se gradonačelnikom toga grada, pa smo tako svi dobili prave talijanske lične legitimacije!

Čuli smo da će i u Italiji početi uništavanje jevrejskog življa za koji dan. Don Beccari je planirao da povedem djecu, obučene u popovske haljine, prema jugu i da uz pomoć njegovih prijatelja pređemo bojne linije saveznika. Taj plan nije uspio, pa sam ja pošao na švicarsku granicu da pokušam da nabavim u Švicarskoj od naših prijatelja 120 000 lira koji nam je iznos bio potreban da nas prevedu na švicarski teritorij. Jer spas je bio u novcu, a za svaki dječji život tražili su 1 000 lireta.

To je bio najteži dan mog života. Čekao sam jedan dan u Comu na odgovor, čekao sam da se onaj nepoznanik kome sam se obratio vrati iz Švicarske i da mi donese poruku. A ako je to Nijemac? A ako ne dođe?

Sutradan je stigao s novcem, uzbuđen i pokušavajući da me ubijedi da će sve biti u redu. Dao mi je nekoliko malih švicarskih sireva da ih pokažem djeci.

*

U Nonantoli su mi djeca opet rekla: „Zar si se vratio?... Mislili smo da si sam pobjegao.“ Djeco, djeco, zašto ne vjerujete! Pa imade na

svijetu ipak, pa čak i u proklesoj godini 1943, ljudi koji vas vole i brinu se za vas!

Pošli smo na put. Negdje prije Milana kontrola SS. Strava, a pored toga ispod klupe smo sakrili talijanskog partizana. I to je prošlo! Spavali smo u javnom zahodu pred milanskim kolodvorom. Išli smo satima prema granici i djeca su već bila malaksala. Kada smo zašli u brzu Trezinu, počeli su i stariji da malaksavaju. Berta je htjela s vodom da ode, a naš kuhar je molio smrt da mu dođe...

Bila je to tragična noć Jom hakipurim 1943. A švicarski ljudi kao da ništa ne znaju. Pitali su nas zašto smo pobjegli, zar smo ubili, ukrali i htjeli su da nas vrate da lijepo, mirno živimo, jer nam Nijemci sigurno neće ništa. Nakon tri dana muke i iščekivanja odluke, održao nam je kapetan logora dugačak govor o teškom položaju Švicarske. Bili smo na rubu svojih snaga. A kada nam je najzad izjavio da je federalna vlada odlučila da ostanemo kod njih, moje snage su popustile i ja sam pao u naručje Lacija.

*

Švicarska 1943–1945. Kuća omladinske alije Bex les Bains, pored Montreuxa. Normalan život sa jasnim ciljem. Čekali smo kraj rata da konačno ostvarimo svoje želje. Stizala su nova djeca, a mi smo se spremali za naš cilj. Pa eto, došao je i taj dan kad smo pošli, koncem juna 1945, preko Francuske i Španije, da bismo brodom stigli u Palestinu, kao prva grupa olim iza rata.

Čekala nas je Recha Freier, mene je čekao naš Šalom Finci, kao Palestinac, padobranac engleske armije.

Čekali su nas rođaci i znanci, čekao nas je novi život.

I Bertu je čekao brat, ali za nju više nije bilo veselja, samo onaj blagi i daleki osmijeh koji je pričao o boli, o izgubljenim roditeljima, o izgubljenim godinama, o ranama koje se ne mogu zacijeliti...

Razišli smo se, pozdravili i pošli svako svojim putem.

A godine 1955. smo se našli, bliski jedan drugome kao i prije, u Gatuu i slavili desetogodišnjicu našeg dolaska u Izrael...

Dr Jakov-Jakica ALTARAS

SA DJECOM PREKO JADRANA

Jakov-Jakica Altaras je rođen 12. oktobra 1918. u Splitu od majke Regine, rođ. Altaras, i oca Leona Altarasa. Imao je još petoro braće: Izraela-Bukija, Mentu, Avrama, Viktora-Haima i Silvija. Od uže porodice stradali su mu otac Leon u logoru Aušvic i brat dr. med. Silvije u partizanima 1945. godine.

Radio je kao radiolog (habilitacija) na Univerzitetu u Zagrebu 1953, a od 1967. do danas je profesor na Univerzitetu Gisen u Nemačkoj. Bio je član Predsedništva Židovske općine Zagreb, a radio je na organizaciji

Alija iz Jugoslavije u godinama posle rata.

Osnivač je Jevrejske opštine u Gisenu 1978. godine, i njen predsednik od osnutka do danas. Organizator je i pokretač akcije gradnje sinagoge i Jevrejskog centra u Gisenu 1955. godine zajedno sa suprugom dr. h. c. dipl. ing. arhitekture Teom Altaras, rođ. Furman, koja je bila arhitekt projektant.

Nosilac je brojnih jugoslovenskih odlikovanja, i u njegovu čast je zasađen gaj u Herclovoj šumi u Izraelu. Nosilac je Saveznog ordena za zasluge I reda Nemačke.

Ima kćerke Silviju Altaras, prof. dr. med. s. c. u Zagrebu i Adrianu Altaras, glumicu, koja živi u Berlinu, i troje unučadi.

Početak rata u aprilu 1941. predstavljao je i početak dolaska jevrejskih izbjeglica u Split. Ja sam nakon položenih ispita u Zagrebu, ne očekavši da mi uruče diplomu, pobjegao u moj rodni grad. Dalmaciju i

Split su neposredno okupirali Italijani, pa smo mi rođeni Splicićani automatski postali „cittadini italiani per anessione“, što znači da nas nisu posebno tretirali kao Jevreje. To je za nas značilo prednost i bilo i presudno za rad naše male zajednice na spašavanju Jevreja koji su iz Bosne, Hrvatske, pa čak iz Srbije i ostalih dijelova Jugoslavije bježali u Split. Mislim da je oko tri hiljade Jevreja prošlo kroz Split za vrijeme rata, našlo u Splitu utočište, a iz Splita su se mnogi dalje preko Italije otisnuli u svijet. Međutim, veliki broj njih je, na žalost, na putu za Split prepoznat u vlakovima i nepovratno odveden u logore smrti.

Sa izbjeglicama su nam stizala i obavještenja o zločinima ustaša u Bosni i Hrvatskoj, a mi smo te vijesti dalje slali u svijet. Jevrejska općina Split se 12. decembra 1941. opširnim pismom i apelom obratila za pomoć biskupu dru Klementu Bonifaciju u Splitu i izložila pojedinosti o stradanju Jevreja u raznim gradovima Hrvatske i Bosne. Koliko znam, na to pismo nismo dobili odgovor.

Po dolasku Italijana u Split uspjelo mi je da otputujem u Bolognu, grad u kojem sam studirao, u namjeri da tamo ostanem do kraja rata. Međutim, nakon nepune tri nedjelje vratio sam se na poziv ing. Morpurga, predsjednika Jevrejske općine, da bih pomogao u radu. Poznavanje italijanskog jezika je za kontakt sa Italijanima imalo presudnu važnost; gotovo svakodnevno sam odlazio u policiju da bih intervenirao kod Italijana za puštanje iz zatvora novodošljaka, koji su najčešće stizali sa lažnim propusnicama i lažnim imenima. Uglavnom smo za njih tražili dozvolu boravka u Splitu. Broj tih lica postajao je sve veći, a naše mogućnosti za pomoć postajale sve skromnije. Jevrejska općina u Splitu je organizirala Emigrantski odbor u kojem su osim nas Splicićana učestvovali i predstavnici izbjeglica: Iso Herman, Jozef Levi, Mavro Sesler, David Alkalaj, dr Braco Poljokan i drugi.

Područje djelovanja Emigrantskog odbora je bilo ogromno: on je sa uspjehom rješavao brojna socijalna pitanja i davao potporu izbjeglicama s obzirom na njihovo ekonomsko stanje. Za financijsku pomoć

Tea Altaras, supruga dr Jakice

obratili smo se Delasemu, nekoj vrsti italijanske humanitarne organizacije koja je bila i veza sa JOINT-om na Zapadu. Tri ličnosti su se istakle u toj organizaciji sa sjedištem u Đenovi koje sam ja posjećivao bar jednom mjesečno odlazeći po novac. To su bili advokat Valobra, Lucati i Bernardo Groser.

Pred polazak preko Jadrana – fotografija iz Splita (s leva na desno, od prvog reda): Moric Atias, Ela i Lezo Altarac, Sida Izrael, Aron Švarc, Albi Izrael, (nepoznat), Rikica Altarac, Sida Levi, Lotika Izrael, Lezo Kaveson, Flora Kabiljo, Relica, Zlatica i Tina Gaon, Neli Šlezinger, Sarina Brodski, Jahiel Kamhi, Markus Finci, (nepoznat), Albert Albahari, Danko Šternberg, Romano (rabin), Lezo, Bunika i Sarina Altarac, (nepoznat), Velko Halpern, (nepoznat), Leon Kabiljo, Marsel Hofman, Zdenko Šmit, Bela Grof, Josif Papo, Jakov Maestro, (nepoznat), dr Jakov Altaras, Albert Altaras (rabin), ing. Vittorio Morpurgo, Iso Herman i Josif Levi

U sjećanju mi je i predsjednik Jevrejskih općina u Rimu i sekretar Sorani. Oni su me uvijek spremno primali i slušali izvještaje o stanju Jevreja u Hrvatskoj i u Splitu. Bezbroj puta su i intervenirali za pojedince. Naime, ko je od izbjeglica Jevreja u Splitu posjedovao jugoslavenski pasoš mogao je u Vatikanu dobiti vizu za bilo koju prekomorsku zemlju. Trebalo je samo da se taj pasoš pošalje Vatikanu. To „samo“ je značilo ilegalno prenijeti njihove pasoše iz Splita u Vatikan, što je bio jedan od mojih redovnih zadataka jer sam pune torbe pasoša prenosio i predavao

u Vatikanu. Nakon toga je Kvestura u Splitu tim osobama, a na osnovu vize unijete u pasoš, davala propusnice za put u Rim, a to je značilo spas. Mi iz Emigrantskog odbora smo za te usluge dobijali novac od onih koji su bili imućni, a služio je za potporu siromašnih emigranata.

Jedna od spektakularnih akcija bila je spašavanje oko četrdesetoro djece koju smo iz Splita uspjeli prebaciti u Italiju. Evo što je o tome u Biltenu Udruženja jugoslavenskih Jevreja u Izraelu, br. 5/7 1972. godine, napisao pok. Dača Alkalaj, bivši predsjednik Jevrejske opštine u Beogradu, u rubrici „U nas i oko nas“:

„U toku januara ove godine boravio je u Izraelu naš prijatelj dr Jakica Altaras, Splićanin, već duži niz godina profesor Univerziteta u Gisenju u Njemačkoj. On mi je ispričao kako je marta 1943. poveo iz Splita oko četrdesetoro naše djece u Italiju, strahujući da se situacija u Splitu može pogoršati.

Altaras je, kao predstavnik Jevrejske općine u Splitu, održavao vezu sa DELASEM-om te je jednom prilikom saznao da se u Nonantoli nalazi grupa od pedesetoro jevrejske djece iz Austrije, Njemačke i Češke, koja je tamo dospjela preko Jugoslavije. Tu su se saglasili da se izvjestan broj djece sada prebaci iz Splita u Nonantolu.

Vrativši se u Split, Jakica je tražio od Jevrejske općine da organizuje prijavljivanje djece. Nije bilo lako ubijediti roditelje da je u interesu njihove djece da se odvoje od njih. Ali se ipak prijavilo četrdesetoro djece. Problem je bio dobiti od italijanskih okupacionih vlasti dozvolu za prelaz tolikog broja djece u Italiju, jer je samo Jakica imao pasoš. Sreća ga je poslužila, i on je uspio da, za komad finog sapuna, od policijskog narednika dobije potrebno „parče hartije“ snabdjeveno pečatom Kvesture, u kome je stajalo da je Jakica ovlašćen da vodi četrdesetoro djece u Italiju, ne navodeći čak ni jedno ime djeteta. Jakica je s djecom sretno stigao u Nonantolu, gdje su se već nalazili dr Aleksandar Liht sa suprugom Ernom, Joško Itai Indig, Ruben Štajn sa suprugom dr Helenom. Oni su se tamo starali o djeci koja su dovedena ranije iz Jugoslavije. Tako se sada sa grupom iz Splita broj djece popeo na oko stotinu.

Za djecu i njihove staratelje, nove brige su nastale poslije kapitulacije 1943. Sva djeca su spašena zahvaljujući jednom svećeniku i jednom ljekaru iz Nonantole. Kada sam u Jad Vašem – zaključuje Dača Alkalaj – spremao predmete ove dvojice zaslužnih Talijana, nisam ni slutio da je naš Jakica Altaras imao tako veliku ulogu u prebacivanju djece iz Splita u Italiju.“

Spektakularno prebacivanje djece iz Splita u Nonantolu 14. aprila 1943. praćeno je anegdotom koju ću rado ispričati:

Brodom preko Zadra, Rijeke i Trsta stigla je grupa sretno u Nonantolu. Da se djeca ne bi upustila u razgovor sa putnicima na brodu, među kojima je bilo mnogo crnokošuljaša, držao sam djecu na okupu, pa smo od Splita do Trsta pjevali, neprestano ponavljajući „Ćiribiribela, Mare moja, odoh u marine“.

Kad su Nijemci stigli u Nonantolu i naša djeca se dala u bijeg (spašena dijelom sakrivena u samostanu), nekoliko puta su pokušavala da se prebace u Švicarsku, preplivavajući rječicu koja je predstavljala granicu. Na leđima su nosili četvorogodišnjeg mališana Morica, kojega je jedna seljanka donijela jednog jutra u Splitsku općinu. Ustaše su odvele njegove roditelje iz vlaka u kojem se nalazila i ta seljanka koja je uspjela da malog Morica sakrije pod svoju suknju.

Jedan carinik Švicarac pratio je te pokušaje da se prepliva rječica, pa je Jošku Indigu i Rubenu Štajnu predložio da mu ostave Morica na staranje, prije nego što se utopi pri daljnjim pokušajima da sa njim preplivaju rijeku, na šta su Joško i Ruben pristali. Kad su se dva mjeseca kasnije, pred putovanje u Palestinu pošto su u Ženevi dobili potrebne papire, sjetili Morica, otišli su cariniku da ga preuzmu.

„Nemojte mi oduzeti Morica, donio je veliku sreću mojoj porodici. Brinućemo se o njemu jer mi nemamo djece. Budite sigurni da ću sve učiniti da postane dobar Jevrejin. Već ga odgajamo u jevrejskom duhu. Moric, dođi, zapjevaj onu jevrejsku pjesmu!“

Tada Moric spremno iz sveg glasa zapjeva „Ćiribiribela, Mare moja...!“

Nakon toga dokaza popustili su i Joško Indig i Ruben Štajn, koji je potom godinama dobivao od carinika informacije o Moricu.

Još prije mog puta u Nonantolu, negdje u ljeto 1942, italijanske vlasti su pokupile sa otoka Brača, Hvara i Korčule naše izbjeglice i internirce, te ih preko noći sprovele na Rab. Uvjeravali su me u Kvesturi da je to „za njihovo dobro“. Mi smo, naravno, bili nepovjerljivi i nije čudno da smo bili prestrašeni kad je bila riječ o ma kakvom sabiranju Jevreja. Naši emigranti nisu mogli da ponesu ništa sa sobom osim odjeće. Stizala su pisma sa Raba s molbom da im se pošalje nešto od preostalih stvari. Za nekoliko dana obišao sam njihove stanove po otocima i pokupio te predmete, ukrcao u brod i jednog dana po povratku iz Nonantole, u avgustu 1943. uputio se na Rab.

Uspjelo mi je da se uvučem u logor, da svima razdijelim njihove stvari i provedem sa njima nekoliko dana i noći. Sjećam se da sam jedne noći spavao kod Ape Hana, jednom kod doktora Gotliba, zatim kod Paula Goldštajna, prijatelja iz „Makabija“ iz Zagreba. Sjećam se da sam

prenio i pismene i usmene poruke koje mi je brat Silvije predao od partijske organizacije u Splitu za braću Levi iz Banjaluke. Od njih sam dobio i odgovor za partijsku organizaciju u Splitu. Fotografije koje su omladinci sa filmovima snimili u logoru na Rabu, kako onog dijela u kojem su bili Jevreji, tako i slovenačkog, jedina su dokumentacija koju je posjedovala Komisija za ratne zločine poslije rata o tim logorima pošto sam uspio da ih iz logora na Rabu iznesem i odnesem u Split.

Stanje je bilo napeto do krajnosti – predosjećalo se da će Italija kapitulirati, a strahovalo se da će Nijemci bombardirati Rab ako Italijani ne predaju otoke ustašama. Kad sam uspio da izađem iz logora i otputujem sa Raba alarmirao sam prijatelje: Armadija u Trstu i Sorani u Rimu, tražeći pored ostalog da se odstrani žičana ograda oko logora kako bi logoraši u slučaju bombardiranja mogli da se sklone.

Iz historijskih dokumenata znamo da je u to vrijeme Hitlerov izaslanik u Rimu Ribentrop insistirao na tome da se Jevreji logoraši i oni koji su izvan logora boravili po otocima izruče Nijemcima i ustašama, svi bez izuzetka, te da je za to dobio Musolinijevu suglasnost. Međutim, sudbina logoraša sa Raba je dobro poznata; naime, Rab su oslobodili partizani i sva jevrejska omladina se priključila oslobodilačkoj borbi. Jedan broj starijih logoraša uspio je da preko Visa ode u zbjeg, a neki od njih potom dalje u Palestinu, ali one koji su ostali sakriveni na Rabu, bolesni i slabi, Nijemci su kasnije pronašli i poubijali.

Od teških događaja koje smo doživjeli u Splitu pod okupacijom Italije, možda se najtragičniji zbio 12. juna 1942, kada su crnokošuljaši sa svojim vođama, sve pretežno strancima i bez učešća Splićana, upali u hram prije početka bogoslužjenja. Potjerali su nas iz hrama, udarajući nas nemilosrdno kundacima i šakama, tako da je bilo mnogo ranjenih. Sve vrijedne predmete, uključujući i Sefer-Toru, svijećnjake, molitvenike, klupe, sve su to iznijeli na trg i spalili na lomači. Nešto malo tih, za nas svetih predmeta uspjelo nam je da sa lomače spasimo i posakrivamo u obližnjim radnjama splitskih trgovaca nejevreja, naših prijatelja, koji su nam te predmete poslije rata vratili, pa se sada nalaze u splitskom hramu. Crnokošuljaši su sutradan nastavili pljačku i uništavanje jevrejskih radnji. Prva je na redu bila knjižara „Morpurgo“, zatim parfumerija „Lukso“ u kojoj je poslovođa bio Jakov Kabiljo. Posebno je do kraja opljačkan i uništen dućan Markusa Fincija, pun kristala i porculana. Prodavnica cipela koju je držao moj stric Viktor Altaras je također opljačkana, pa su probijena vrata dućana Rafaela Eškenazija koji je trgovao muškom konfekcijom. Upali su u dućan mog brata Mente Altarasa kroz jednu rupu koju su provalili iz kancelarije hrama, jer se

Mentin dućan nalazio tačno ispod te kancelarije. Intervencijom ing. Morpurga uspjelo je da se istog dana zaustavi pljačka i da se tako zaustavi još veće zlo.

Splitski Jevreji su učešćem u Narodnooslobodilačkoj borbi poslije kapitulacije Italije, kao i prije toga u ilegalnom radu doprinijeli konačnoj pobjedi nad okupatorom i oslobođenju zemlje. Mnoge institucije i akcije općinara i izbjeglica bile su zajedničke sa ilegalcima Narodnooslobodilačke borbe. Navodim samo neke primjere: u ambulanti za izbjegice u kojoj su radili liječnici jevrejske izbjeglice održavani su kursevi za partizanske bolničare, a jedan od tih kursista je docnije postao prvi komandant Zagreba, poznati borac NOR-a Dušan Jelovac. Jedan od liječnika ove ambulante dr Silvije Altaras, odjeven kao splitski težak, prenio je seljačkim kolima prvoborca Maksa Baćea, prostrijeljenog kroz pluća, sa Mosora u Split na liječenje.

Ali sudbina nije bila do kraja sklona maloj jevrejskoj zajednici. Deportacija Jevreja iz Splita 12. oktobra 1943. preko beogradskog Sajmišta u Aušvic, te odvođenje u Jasenovac 11. marta 1944. svih preostalih članova splitske zajednice, pretežno žena i djece, koji su se do tada skrivali u Splitu kod splitskih građana, predstavlja tragičan svršetak života predratne jevrejske zajednice Splita. Mi malobrojni smo preživjeli bjekstvom iz okupiranog Splita na oslobođenu teritoriju – u partizane.

KROZ KAVAJU I FERAMONTI

Bojana, od milja među drugovima zvana Bojka, rođena je u Beogradu 1922. kao prva od tri sestre i jednog brata, u porodici mašinskog inženjera Samuila Jakovljevića i Rebeke, rođene Amodaj, vlasnice izuzetno uglednog krojačkog salona u Palmotićevoj ulici. Bojana je sticajem ratnih okolnosti položila veliku maturu u junu 1941. godine u Beogradu i Kotoru. Od jula 1941. do jeseni 1943. bila je zatočena u izbegličkom logoru u Feramontiju u južnoj Italiji. U junu 1944. se priključuje Narodnooslobodilačkoj vojsci

na Visu, a u oktobru se vraća u Beograd u svojstvu saradnika „Tanjuga“. U toku naredne četiri godine studira francuski jezik i jugoslovensku književnost na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Kao profesor francuskog jezika u Drugoj beogradskoj gimnaziji uživala je veliki ugled, kako među filozozima, tako i među pedagogima i đacima. Stručnu karijeru je završila kao prosvetni inspektor s neprikosnovenim autoritetom. Objavila je veliki broj prevoda književnih i stručnih tekstova sa četiri svetska jezika kojima je odlično vladala.

Bila je članica uprave Jevrejske opštine u Beogradu i Međunarodnog saveta jevrejskih žena. Od 1993. godine je živela u Tel-Avivu i radila kao glavni urednik Biltena Udruženja Jevreja iz Jugoslavije. Preminula je u decembru 1999. Imala je dva sina, Miću i Nenada, i četiri unuka.

Brod krcat Jevrejima pokupljenim iz svih mesta u Boki Kotorskoj isplovio je iz brodogradilišta u Tivtu ka izlazu iz tog predivnog zaliva.

Toga 25. jula 1941. bilo nas je oko dve stotine muškaraca, žena i dece svih uzrasta na palubi nekada luksuznog broda „Kumanovo“.

Bojana (prva s desna), u Herceg Novom, 11. jula 1941. godine, sa majkom Rebekom, bratom i sestrama Ninom i Olgom

U toku proteklih dana i noći pohapsili su nas Italijani, okupatori Crne Gore i Boke. Nismo imali kuda da bežimo iz priobalnih mesta u koja smo избегли od nemačkog i ustaškog terora nad Jevrejima u Beogradu, Vojvodini, Bosni i Hrvatskoj. Svi putevi i staze na Orjenu i Lovćenu iznad Boke bili su blokirani i pod paljbom otkako je 13. jula 1941. izbio partizanski ustanak u Crnoj Gori. Italijani su nas kamionima ili patrolnim čamcima prebacivali u grupama na brod „Kumanovo“, u Kotorskom zalivu, gde je u potpalublju već ležalo na desetine pohapšenih stanovnika Boke. Brod je tri dana, sa nama na palubi, popravljan u tivatskom

brodogradilištu. Bio je premazan zelenomrkim bojama kamuflaže. Ali nije ni uspešno ni do kraja popravljen; plovio je nagnut na jednu stranu.

Pogleda uperenih prema izlazu iz Boke, svi smo bili obuzeti istom ledenom strepnjom: hoće li brod kad isplovi iz zaliva skrenuti desno ili levo, ili će zaploviti pravo preko Jadrana? I u toku posleratnih pedeset godina, na neretkim susretima i sastancima nas preživelih logoraša, potvrđivali smo da nas je sve tada morila zajednička sudbonosna neizvesnost: ako brod skrene desno, ka severu – vodi nas u propast, u ruke Nemcima ili ustašama; skrene li na jug – zatvoriće nas u neku tamnicu u Baru ili Ulcinju (već se po Boki pričalo o crnogorskim zatvorima). A pravo u Italiju je možda najmanje zlo, ali je to verovatno samo prazna nada.

Brod je isplovio iz Boke levo, na jug. Pao nam je svima kamen sa srca, a strah od najgoreg zamenila je strepnja od neizvesnosti. Kuda nas vode? Šta nas čeka?

Ne sećam se koliko je dugo trajala plovidba do Drača u Albaniji. Jedino se sećam da smo pri iskrčavanju prebrojavani i pamtim to ponižavajuće osećanje da smo i ukrcani u kamione kao brojevi. Ostalo je neizbrisivo sećanje na visoku ogradu od bodljikave žice sa stražarnicama sa obe strane kapije kroz koju smo ušli u koncentracioni logor. Kao ubodi bodljikavih žica po telu – takvo je bilo osećanje ulaska u ograđen prostor. A sledilo je još mučnije osećanje gađenja i poniženja pred ogromnom oronulom i prljavom barakom bez vrata i prozora. Valjda je to nekada bilo neko skladište ili deo magacinskih zgrada. Zapanjeni i užasnuti stajali smo pred transportnim drvenim rešetkastim policama, ne shvatajući da su nam to „kreveti“ u koje treba da se smestimo zajedno s prtljagom – žene i deca desno, muškarci levo, bez pregrade između njih. U najgorem sećanju su krajnje nehigijenski uslovi: manjerka vode dnevno po osobi za piće i pranje, dobijena iz cisterne čekanjem na red. Sedenje na prašnjavom tlu uz zid barake uz obrok kazanske hrane iz manjerki, trebljenje stenica i razne druge gamadi u grčevitoj borbi za kakvo-takvo očuvanje čistoće kao uslova za zdravlje. Ipak su nam noge već sutradan bile pune čireva od kojih su mnogima ostali neprolazni ožiljci. Ostale grozote smrada i nehigijene potiskivali smo iz sećanja – bar ih nismo pominjali pri kasnijim posleratnim susretima u želji da to predamo zaboravu.

Nas tačno 192 Jevreja smešteno je u jednu baraku, dok su ostalih pet ili šest baraka već bile pune Crnogoraca, pretežno Crnogorki sa decom i starima. Izračunali smo da je u logoru Kavaja bilo više od hiljadu zatočenika i zatočenica. Ubrzo smo uspeali nekim kanalima, uglavnom

preko dežurnih iz svake barake u kuhinji, pri spremanju kazanske logorske hrane, da saznamo da su Crnogorci pokupljeni iz sela koja su okupatori smatrali partizanskim jatacima tokom julskog ustanka. Tokom avgusta, gotovo svakodnevno su kamionima stizali novi zatvorenici – osumnjičeni kao pomagači ili simpatizeri ustanika, kao i čitave zadruge pretežno žena sa decom.

Neki studenti i studentkinje iz naše jevrejske grupe uspeali su da nekako, preko bodljikave žice između naše i crnogorske barake, od Crnogorki koje su studirale u Beogradu i učestvovali u martovskim demonstracijama 1941. saznaju prve pojedinosti o ustanku, ali i tužne vesti o prvim žrtvama, o streljanim drugovima i drugaricama po Crnoj Gori.

U našoj grupi su bila trojica lekara koja su imala nešto malo lekova. Uspeli smo da ih doturimo Crnogorkama među kojima je bilo teških bolesnica. Jedna od dveju tadašnjih bolesnih logorašica (a kasnijih ambasadorki SFRJ) rekla mi je četvrt veka kasnije u Beogradu kako nikada neće zaboraviti Jevreje koji su joj u logoru 1941. spasili život.

Najupečatljiviji događaj ostao u sećanju bio je dolazak pred logorsku kapiju jednog uglednog Jevrejina, trgovca iz Beograda, koji je uspeo da sa ženom i sinom pobegne od Nemaca i preko Makedonije stigne u italijansku okupacionu zonu i u Albaniju. Začudo, stražari su dozvolili nekolicini naših, tobože rođaka pridošlih, da sa njima razgovaraju na kapiji. Kad su se vratili skamenjenih lica i suznih očiju preneli su nam strašnu vest o prvoj stotini beogradskih Jevreja odvedenih sa „zbornog mesta“ na Tašmajdanu na streljanje. Saznali smo i o svakim danom sve težim merama za Jevreje i Cigane u Beogradu, čuli smo o strahovitoj eksploziji u Smederevu, gde se tada nije znalo za sudbinu jevrejske brigade koja je tamo bila na prinudnom radu. Rekli su nam i da ih je u Beogradu porazila vest o našem odvođenju iz Boke Kotorske, usled čega je prekinut kanal za spasavanje Jevreja iz Beograda tim putem, jer ispada da su Italijani sproveli deportaciju Jevreja – tada se još nije znalo kuda smo odvedeni – pre nego Nemci! Ne znam kako je taj Beograđanin saznao gde se nalazimo u Albaniji i kako nas je pronašao. Njegovim stopama probilo se u Albaniju još nekoliko porodica i pojedinaca iz Beograda. Većina je uspela da preživi rat i nemačku okupaciju posle kapitulacije Italije u septembru 1943. godine krijući se po albanskim selima.

Oktobar je te 1941. godine nagovestio surovu zimu. Smrzavali smo se u baraci bez vrata i prozora, stavljali na sebe po nekoliko slojeva odeće, gacali po lokvama prljave vode i blatu oko barake, prestali da jednom nedeljno idemo u „šator na tuširanje“, koje nam je inače tako godilo u avgustu i septembru, iako smo se potom vraćali u pravi svinjac

logora (nismo tada ni sanjali pod kakve su „tuševe“ nacisti vodili Jevreje u nemačkim logorima smrti).

Najzad, 23. oktobra, komandant logora je sazvao „zbor“, izvršio prozivku i rekao da krećemo „preko Jadrana“ u njegovu divnu zemlju u kojoj ćemo osetiti „vekovnu italijansku humanost“. Te reči smo primili s nevericom, ali svakako i sa zadovoljstvom što odlazimo iz tog odvratnog logora, makar i neznanu kuda. Crnogorci su tokom oktobra vraćeni kućama, te je logor našim odlaskom praktično ostao prazan.

Iz luke u Draču, u koju smo bili iskrcani krajem jula, sada smo posle tri meseca „logorovanja“ u Kavaji ukrcani na jedan italijanski brod u konvoju. Sećam se kako jedna devojka nije htela pri odlasku da skine blato sa cipela da bi u neizvesnost ponela „komadić zemlje sa Balkana“! Opet je svak od nas ukrcan na brod kao „broj“, bez imena ili putne karte.

Tokom plovidbe prožimala nas je ledena jeza od protivrečnosti koja nas je razdirala: želja da savezničke snage potope ovaj fašistički konvoj, ali i strah da se to ne dogodi baš nama. Pri tom smo bili svesni nemogućnosti da na bilo koji način stavimo do znanja savezničkim pilotima da smo „internati civili di guerra“ (civilni zarobljenici u ratu), dok su nam uši probijali zvuci sirene za uzbunu i opasnost, a nama nisu dali ni pojaseve za spasavanje!

Iskrcani smo u Bariju i prošli kroz špalir crnokošuljaša (Musolinijevih fašista) koji su nešto vikali i pokazivali rukom preko grkljana, valjda da zaslužujemo da nas pokolju. Doduše, malo su se smirili kad su posle omladinaca i muškaraca ugledali još veći broj žena i dece u našoj koloni.

Odmah su nas ukrcali u voz. Ne znam kako su neki među nama uspeli da se orijentišu i utvrde da voz juri ka jugu, prema vrhu pete (ili stopala) italijanske „čizme“.

Prvi utisci i uzdah olakšanja o povoljnijim uslovima u logoru Feramonti posle tri meseca nevolja i tegoba u logoru Kavaja potiskivani su u potonjim danima logorske čamotinje koja se oteгла unedogled. U sećanju je ostala slika logora Feramonti: belo okrečene barake u pravilnim nizovima (za svake dve po jedan zajednički „sanitarni čvor“ koji je predstavljao blagodet posle nehygijenskog užasa u Kavaji). Redovi za vodu pred česmama u krugu nekoliko baraka, redovi pred kuhinjama za kazansku hranu, ili za sledovanje pred magacinom (za porodice koje su u minijaturnim „stanovima“ mogle pripremati hranu na mangalčetu), gužva posle podne pri raspodeli pošte (omogućene preko Crvenog krsta uz italijansku cenzuru). Prijatnija su sećanja na širi prostor za kretanje – od ono nekoliko metara oko barake u Kavaji. Zatim smo počeli

da učimo italijanski jezik, individualno ili u manjim grupama, ali i druge jezike dobrovoljno, iz osećanja potrebe za svaki slučaj. A uz to su igrane i fudbalske utakmice između momaka iz raznih baraka...

Porodice su bile smeštene po barakama s pregrađenim odeljenjima od ne više od desetak kvadratnih metara, gde je bilo mesta za nekoliko kreveta na rasklapanje, jedan stočić i mali mangal. Muškarci i žene bez porodica bili su u posebnim barakama-spavaonicama sa po četrdeset poljskih kreveta. Od večeri do jutra bilo je zabranjeno kretanje (copri-fuoco – policijski čas), ali su se mnogi krišom posećivali, naročito mladi parovi, rizikujući da provedu nekoliko dana u zatvorskoj ćeliji u logoru (camera di sicurezza) ako bi ih uhvatili dežurni nadzornici. Među nadzornicima smo ubrzo otkrili nekoliko dobroćudnih koji bi na prekršaje zažmurili, a klonili smo se koliko smo mogli onih pravih fašista, crnokošuljaša.

Bilo je postupaka logorskih vlasti koje smo ocenjivali kao nepredvidive i nejasne italijanske protivrečnosti: logor je izgrađen u močvarnom polju punom komaraca, a davali su nam sledovanje kinina protiv malarije! Vodili su politiku „spajanja porodica i rodbine“, pa su puštali iz logora u konfinaciju po selima širom Italije („libero confino“) pojedince i porodice da se nađu sa svojim. Pri tom su mnogi uspeali – ako nisu imali svoje rođene nigde u Italiji – da odu kod „ujaka“ ili „tetke“ jer su vlasti verovala u rodbinske veze s navedenim osobama s drugačijim prezimenom. S druge strane su istovremeno, iz neobjašnjivih razloga, dovodili u logor porodice iz konfinacije, a i pojedince iz zatvora, zbog ilegalnog prelaska granice iz Hrvatske (Paveličeve ustaške „nezavisne“ države iz koje su Jevreji bežali strahujući od deportacije u logore uništenja). Osim Jevreja dovodili su i građane iz zemalja i sa teritorija koje su tada bile pod italijanskom okupacijom, tj. iz Grčke, Dalmacije, Slovenije, južne Francuske. Najveće dve grupe dovedene tokom 1942. bile su stotinak pravoslavnih Grka iz Tripolija, iz italijanske kolonije Libije, pred borbama sa savezničkim trupama u severnoj Africi, i oko trista Jevreja poreklom iz Austrije i Čehoslovačke, prebačenih iz internacije na ostrvu Rodos. Pravi roman je odiseja te grupe čiji su članovi u Feramontiju nazvani „Rodošani“. Oni su posle „anšlusa“ Austrije i propasti Čehoslovačke 1938. krenuli brodovima i šlepom niz Dunav i stigli su do Kladova. Samo jedna ili dve grupe, smeštene na brodu pod bugarskom zastavom i bugarskim imenom „Penčo“ (pošto je izbrisan italijanski naziv „Stefano“ i skinuta italijanska zastava), uspele su da se probiju kroz bugarsku i rumunsku graničnu kontrolu na Dunavu posle Kladova. To je bilo krajem oktobra 1940. godine. Sve ostale grupe koje su kasnije naišle brodovima i šlepovima, oko osam stotina Jevreja,

pretežno iz Austrije i Slovačke, pošto im rumunske vlasti nisu dopustile dalju plovidbu prebačene su uzvodno Dunavom i Savom natrag do Šapca. Snalazeći se na razne načine, tu su živeli sve do početka rata u Jugoslaviji 1941. godine. Posle rata smo saznali za njihovu tragičnu sudbinu: muškarci su streljani u Zasavici zajedno sa šabačkim Jevrejima 1941, a žene, deca i stari su iz šabačkog logora odvedeni po ciči zimi na staro Sajmište u Beogradu, odakle se niko živ nije vratio. Jevrejska opština iz Beča podigla im je spomenik na Jevrejskom groblju u Beogradu.

Prvu grupu iz Kladova na brodu „Penčo“, većinom Jevreja iz Čehoslovačke, Rumuni su propustili i oni su posle duge i mučne plovidbe niz Dunav do Crnog mora, zatim kroz Bosfor i Dardanele stigli u Jegejsko more. Međutim, tu su doživeli brodolom, ali ih je većina spasena i prebačena na ostrvo Rodos. Posle ratnog sloma Grčke, italijanske okupatorske vlasti su ih prebacile u logor Feramonti.

U logoru je boravilo nešto više od 2 000 logoraša, ali je kroz logor od 1940. do 1943. prošao možda i dva i tri puta veći broj. Pretežnu većinu činili su Jevreji, ali bilo je i građana iz pomenutih zemalja i okupiranih teritorija, pa čak i manja grupa Kineza, zarobljenih civila sa zarobljenih brodova.

Dušebrižnik za hrišćane bio je jedan stari fratar koji je imao svoju kapelu, a pokušavao je i da pokrsti neke Jevreje. Ne znam da li je u tome uspeo; pričalo se da je nekolicina iskoristila i taj način da bi se u nekom katoličkom samostanu privremeno spasila od zlosrećne jevrejske sudbine.

Prilikom dolaska grupe Grka iz Tripolija sa pravoslavnim sveštenikom (mislim da je bio vladika) doživeli smo izuzetno teško poniženje kao Jevreji, što Italijani inače nisu činili kao Nemci ili ustaše. Grcima je naime bio određen smeštaj u nedovršenim barakama, ali su oni odbili da uđu u njih i ostali su dan i noć pod vedrim nebom. Onda je komandant fašističke milicije u logoru, jedan okoreli fašista crnokošuljaš (za razliku od upravnika logora Paola Salvatorea, kalabreškog aristokrate, koji je bio stariji po funkciji i uvek u civilu, tolerantnih postupaka), naredio da se u te nedovršene barake presele Jevreji iz susednih baraka, pa „neka ih sami dovrše ako im je hitno“. Kada su se Jevreji pozvali na nepisano pravo starosedelaca, koje je inače uvažavano u svim prethodnim slučajevima, on im je rekao: „Grci imaju pravo jer su Grci, a vi Jevreji ga nemate jer ste Jevreji!“

O tome kako je ovaj neprijatan slučaj bio rešen postoje razmimoilaženja u našim sećanjima. Kada smo to pominjali pri posleratnim

susretima, mnogi su tvrdili da su Jevreji morali da popuste, ali mnogi od nas su isticali izvanrednu solidarnost Grka koji nisu hteli da promene barake pod tim uslovom. Ako mene sećanje ne vara čini mi se da su te barake zajedničkom radnom akcijom bile veoma brzo dovršene, a Grci su postali naši drugovi-sapatnici u logoru.

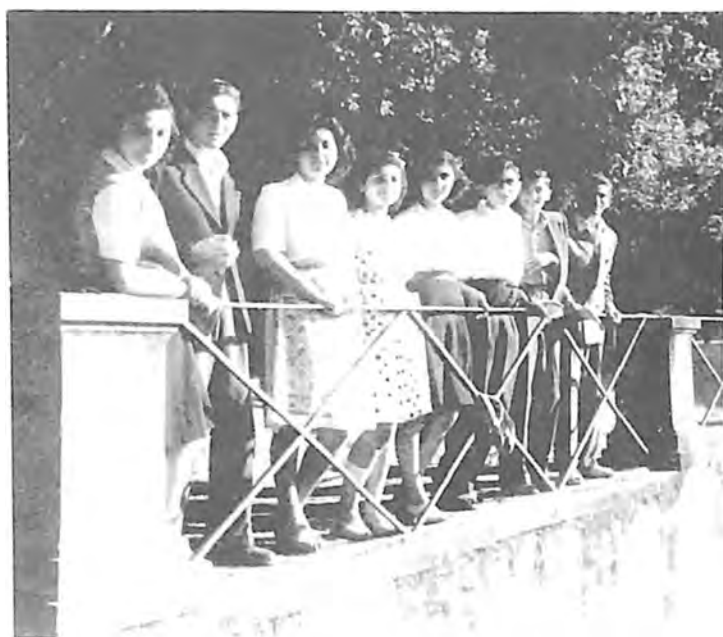
Na razne načine smo saznavali šta se događa u ratu. Izvor vesti bili su najčešće novoprispeli u logor, zatim prepričavanje vesti iz pisama koje su išle od usta do usta; a sećam se i da smo čitali italijanske novine, mada ne znam kako smo do njih dolazili. Bili smo poraženi tragičnim zbivanjima širom Jugoslavije: masovna streljanja u Kragujevcu, Šapcu i drugim stratištima, stradanja Jevreja muškaraca deportovanih iz Beograda u oktobru uz crne slutnje da su pobijeni, a žene, deca, stari i bolesni iz cele Srbije u logoru na Sajmištu, po surovoj zimi 1941/42. godine. Čuli smo i o ustaničkim borbama po šumama, kao i o odvođenju Jevreja iz Hrvatske i Bosne u ustaške logore. Ipak, sve do kraja rata nismo znali tačnije podatke o svim strahotama holokausta, niti smo bili sigurni da li mi u Italiji spadamo među spasene pošto se ratu i nacističkom teroru nije tada mogao sagledati skori kraj.

Znatna većina među Jevrejima u logoru (gotovo iz svih evropskih zemalja) nije bila pobožna, a bezmalo niko od nas iz Jugoslavije. Pobožnih, čak i strogo ortodoksnih, bilo je naročito u grupi „Rodošana“ poreklom iz Slovačke. Oni su jednu od svojih malih prostorija pretvorili u sinagogu u koju su vernici dolazili na molitve, ogrnuti taletima. Vlasti to nisu branile, kao što su dozvoljavale i hrišćanskim sveštenicima da održavaju bogoslužjenje za svoje vernike. Ali za Jom Kipur smo i u Kavaji i u Feramontiju svi postili u znak pripadnosti jevrejstvu koje je bilo smrtno ugroženo. Međutim, u italijanske protivrečnosti spada i to da su pored te verske tolerancije – što znači da su priznavali jevrejski identitet – zahtevali fašistički pozdrav prilikom prozivki (appello). Izbegavali smo to koliko je god bilo moguće, mada su neposlušni omladinci zbog toga zarađivali po nekoliko dana ili noći u zatvorskoj ćeliji. Jednom je fašistički komandant našao za shodno da nam održi lekciju u vezi sa fašističkim pozdravom, smatrajući da nama logorašima „to treba da čini čast“ jer bi pred Nemcima morali da „padamo na kolena“. Stoga smo strepeli i za našu sudbinu pošto se čulo da Nemci traže od svog saveznika Musolinija da izruči „svoje“ (italijanske) Jevreje, kao i izbegle iz zemalja pod nemačkom okupacijom.

Strepnja od izručenja Nemcima pretvorila se u pravi strah kada je u leto 1942. usred logora uhvaćen i odveden Mirko Davičo, predratni komunist Jevrejin iz Beograda, uz kasnije saopštenje da je izručen ustašama na njihov zahtev. Posle rata smo saznali da je Mirko Davičo ubijen

u Jasenovcu. Tek ćemo koju deceniju posle rata saznati iz zaplenjenih arhiva da je fašistička Musolinijeva Italija prihvatila dan pre kapitulacije da izruči Jevreje Nemicima. Mnogi su stoga uspeli da se spasu, a deportacija je bilo samo na severu.

Što se tiče ishrane treba priznati da nikad nismo bili siti, ali nismo ni gladovali. Međutim, geršla i sočivo su nam se toliko smučili da se posle rata nisu nikad nalazili na našem jelovniku. Nacionalno italijansko jelo „pastašuta“ (razne testenine kao makaroni, špageti i slično), mada nezačinjeno, spadalo je u bolje retke obroke, a čorbast pasulj i promrzli krompir u raznim varijantama smatrani su za praznični ručak. U porciji bi se katkad našao i poneki komadić mesa.

Bojana Jakovljević (prva s leva) sa sestrama Olgicom (četvrta s leva) i Ninom (peta s leva) i grupom prijatelja. Snimljeno u leto 1944. posle oslobođenja Rima

Vredna pažnje, a i pohvale, bila je dozvola uprave logora za otvaranje škole na našem jeziku za pedesetak naše dece. Organizovali smo je nas nekoliko studenata i maturanata. Uz pomoć dvojice profesora logoraša prenosili smo im znanje iz istorije, geografije, matematike i prirodnih nauka, onoliko koliko smo i bez udžbenika sami znali. Čitali smo im odlomke iz knjiga zatečenih kod pojedinaca u logoru, a bilo je i pevanja i crtanja. Deca su pisala zadatke ćirilicom i latinicom. Ona deca koja su se posle rata vratila u Jugoslaviju uspela su da na tečajevima

za ratom ometene učenike uhvate korak sa svojom generacijom i sa zahvalnošću su pamtila logorsku školu kada smo se kasnije sretali sa njima kao već odraslim akademskim građanima.

Činjenica da je Feramonti bio prvi koncentracioni logor koji su Saveznici oslobodili u toku rata i da su mnogi iz logora preživeli rat omogućila je da se prikupi dosta dokumentarnog materijala o ovom logoru koji je zvanično bio „koncentracioni logor za civilne internirce rata i ta-
oce Jevreje“. O Feramontiju su napisane i dve knjige italijanskih istraživača, a memoara jevrejskih autora ima desetak.

Činjenice pokazuju da je Musolinijeva Italija tek u julu 1943. formalno prihvatila nemački zahtev da se u Nemačku deportuju svi Jevreji, italijanski i strani, na slobodi, u konfinaciji ili iz logora, a pre svega oni iz Feramontija. Vremena za veći organizovan transport, italijanski fašisti nisu više imali. Još pre italijanske kapitulacije, upravnik logora je krajem jula 1943. zajedno sa jednim predstavnikom Jevreja logoraša pokušao da zakrčenim drumovima stigne u Rim i izdejstvuje dozvolu za raspuštanje logora i oslobađanje zatvorenika. U tome nisu imali konkretnog uspeha. U očekivanju vesti sa severa iz Rima i vesti o dolasku savezničkih trupa sa juga sa Sicilije, logoraši su već u znatnom broju uspeli da pobegnu u obližnja sela i zaseoke, te da se kriju po okolnim maslinjacima i zabranima.

Jedan jugoslovenski logoraš, Miša Baum iz Sarajeva, preuzeo je komandu nad malom grupom omladinaca koji su štitili prilaz logoru u kome se još nalazilo stotinak žena i dece. Doživeli su dva velika iskušenja. Naime, jedan američki avion je uoči italijanske kapitulacije žestoko mitraljirao logor, valjda sumnjajući da su to barake neke vojne kasarne. Posledice su bile teške: četiri poginula i petnaest teže ranjenih logoraša. Drugo iskušenje je moglo imati još tragičnije posledice: na dan italijanske kapitulacije, pred glavnim ulazom u logor zaustavio se štapski kamion nemačke vojske i iz njega je izišao nemački general u pratnji ordonansa. Od Jevreja stražara koji su istakli belu i žutu zastavu zatražio je izveštaj o stanju u logoru. Nemačkom generalu je rečeno da logoraša ima još mali broj, da oružje služi straži za odbranu od lokalnih razbojnika (kujih u stvari nije bilo), a da u logoru usled nečistoće i gladi ima pet registrovanih slučajeva kolere. Da li je ovaj blef uspeo, ili se nemačkom generalu mnogo žurilo na sever, to mi ne znamo, ali je činjenica da je naredio da se njegova mehanizovana kolona tu ne zaustavlja. Pet dana tutnjali su motomehanizovani odredi državnim drumom br. 19 koji uz Feramonti vodi od Mesine do Napulja. Šestog dana ujutro, nešto posle osam časova, pred logor je stigao prvi transporter iz izviđačkog odreda britanskog Osmog korpusa. U logoru, u koji su se iz

okolnih sela odmah vratili svi privremeno skriveni logoraši, proglašena je „Republika Feramonti“, a za prvog predsednika izabran je češki Jevrejin Jan Herman koji je s jugoslovenskim Jevrejima prešao put od Kotora, preko Kavaje do oslobođenja.

Većina nas Jevreja iz Jugoslavije iz kavajske grupe, rasutih po mestima u raznim italijanskim provincijama u tzv. „slobodnoj konfinaciji“ pošto smo radi „okupljanja porodice“ pušteni iz Feramontija tokom 1942. godine, doživela je različite sudbine. Nekoliko porodica je uspeo da dobije ulaznu vizu za Španiju i da odatle kasnije ode u Kanadu i preko Portugala u Venecuelu. Na dan kapitulacije Italije 9. septembra 1943. nastala je bežanija iz više od pedeset sela u kojima su Jevreji živeli u uslovima konfinacije.

Bojana u Beogradu, 1956.

Na razne načine dobijenim lažnim ispravama na italijanska imena bežalo se uglavnom na jug u susret Saveznicima, ali i na sever preko Alpa u Švajcarsku, ili preko Trsta u Jugoslaviju.

Neki su uspeali da stignu do Saveznika prelazeći liniju fronta Napulj–Foda i da potom stupe u partizane u Bariju, ili da tamo dočekaju kraj rata.

Većina je sa severa, krećući se na jug, stigla do Rima koji su Nemci zauzeli pre Saveznika. U nadi da će Saveznici (čija se artiljerija čula sa Gariljana) ubrzo stići proveli su ilegalno deset meseci u „Rimu – otvorenom gradu“ pod nemačkom okupacijom, sve do dolaska Saveznika 5. juna 1944. Više od polovine je tada u julu i avgustu 1944. stupilo u partizane u bazi NOB u Bariju, a porodice su se vratile u Jugoslaviju po završetku rata 1945. godine. Neki su ostali u Italiji, pa su kasnije otišli dalje u svet. Nekoliko porodica i pojedinaca uspeali su da se preko Alpa prebace iz severne Italije u Švajcarsku, pa su tu u nekom obliku internacije ostali do kraja rata. Na žalost, Švajcarska nije sve prihvatila. Među onima koji su vraćeni u Italiju i predati fašistima, a zatim Nemcima, bio je i „kavajac“ Rudolf Marton, sarajevski student. Istu sudbinu doživela su još tri člana porodice Isaković iz naše grupe „kavajaca“. Oni su pri pokušaju bekstva iz jednog sela u provinciji Parma u novembru 1943. pod nemačkom okupacijom bili uhvaćeni

zajedno sa ostalim jugoslovenskim Jevrejima koji su tamo bili konfinirani iz Dalmacije (a nisu bili u logoru Feramonti). Odvedeni su u Aušvic, odakle se nisu vratili.

Po osnivanju države Izrael, tamo se sa prvim alijama, iselila gotovo polovina onih koji su se vratili u Jugoslaviju. Tu su se kasnije našli i sa nekima koji su u međuvremenu okušali sreću u Italiji i Francuskoj, ili čak u Čileu, pa najzad ipak stigli u Izrael. Nekolicina iz naše „kavajske“ grupe nije na žalost dočekala kraj rata.

U logoru je 1942. umro Rudolf Miler, otac porodice iz Beograda (u petoj deceniji života); sahranjen je na seoskom groblju u selu Tarsija blizu logora. Iz naše grupe je krajem 1942. u konfinaciji u provinciji Parma umro Isak Albahari, gimnazijalac iz Beograda. Konačno i jedan mladić i jedna devojka iz Sarajeva, takođe iz grupe „kavajaca“, poginuli su u partizanima.

ŠTO PRE PREKO ATLANTIKA

Rođen je 20. novembra 1919. u Beogradu od majke Matilde, rođ. Behaim, i oca Majera Pinkasa. Školovao se u Beogradu i uporedo sa studijama na Pravnom fakultetu odslužio vojsku u Konjičkoj školi u Zemunu. U to vreme se aktivno bavio sportom, lakom atletikom i tenisom.

Za vreme okupacije 1941. izbegao je iz Beograda preko Albanije, Italije i Španije u Venecuelu, u Karakas, gde i danas živi. Oženjen je Miom, rođ. Bauer, rodnom iz Zagreba. Imaju dva sina, Migela (1948) i Daniela (1951), i petoro unučadi. Poslovnu karijeru započeo je 1943. u Karakasu u radionici precizne mehanike, da bi od 1947. sa tastom doktorom Hugom Bauerom i suprugom Miom osnovao sopstveno preduzeće Mikron C.A. Firma se na početku bavila popravkom optičkih instrumenata da bi postepeno prerasla u uvoznika, distributera i servisera foto kamera i instrumenata u topografiji, meteorologiji, hidrologiji, medicini, grafici i dr. Starijeg sina Migela koji je stekao univerzitetsko obrazovanje u SAD uveo je u posao 1971. da bi mu od 1985. postepeno predao rukovođenje firmom, ali je u njoj i danas aktivan kao tehnički i finansijski savetnik.

Mlađi sin Daniel je završio srednju školu i dva fakulteta u Ženevi u kojoj živi sa porodicom i predaje filozofiju na visokim ženevskim školama.

Haim Mile Pinkas je aktivan u nekoliko svetskih jevrejskih organizacija i ustanova. Od 1965. je bio na čelu ORT Unije za Venecuelu, a 2000. godine je izabran za jednog od počasnih potpredsednika svetske ORT Unije. Član je Saveta Univerziteta u Tel Avivu od 1981. godine.

Rođen sam u Beogradu 20. novembra 1919. kao prva posledica nastalog mira posle Prvog svetskog rata kada su se ponovo našli moj otac Majer Pinkas (1881) i moja majka Matilda (1891), rođena Behaim. Otac je za vreme tog rata bio u zarobljeništvu u Austriji, a mati u izbeglištvu u Aleksincu. Dali su mi ime Haim po dedi kao što je bio običaj. Dedu nisam upoznao jer je umro početkom rata 1914, a kažu upravo kad je pukao prvi austrijski top iz Zemuna na Beograd. Moji roditelji su se venčali 1911. godine. Moje zvanično ime nije često upotrebljavano osim u dokumentima, jer su me iz milošte, kao što je bio čest slučaj, zvali Mile i to će mi do kraja života ostati kao krajnje obeležje.

Reklamni oglas osnivača firme „Pinkas i kompanija“

Moj otac je imao radnju sa ženskom konfekcijom „Toga“ na uglu Knez Mihailove ulice, dijagonalno od čuvene kafane „Ruski car“. Taj posao je nasledio od svog oca koji je bio krojač i koji je otvorio dućan 1876. godine (prema jednoj sačuvanoj slici starog natpisa). Na različitim delovima toga ćoška nalazile su se papirnica „Vasić i Jocić“, zastupnici „Penkala“, a tamo gde je docnije otvorena robna kuća „Tata“ nalazila se gvoždara „Braća Radojlović“ u kojoj sam se kao dete igrao ekserima i šrafovim, što je bila prva manifestacija moje naklonosti prema mehanici.

Moja majka je bila najmlađa ćerka Bulise Behaim, rođene Mevorah, čiji je otac bio čuveni Moša Mevorah od koga je ostala uzrečica da „za prošlost Ćir Moša ništa ne daje“, što se može i dan-danas pročitati na njegovom grobu. On je bio dvorski menjač, pod vladavinom Miloša

Obrenovića. Mama je bila lepa žena i omiljena među svojim rođacima od kojih su mnogi stanovali kod bake Bulise za vreme studija, a među njima i dr Isak Eskenazi, Isak Levi, Liko Eskenazi i drugi.

Mama je uspela da me upiše u osnovnu školu „Kralj Petar“ kod Saborne crkve pre nego što sam napunio sedam godina jer sam, navodno, bio suviše nestašan kod kuće, a pre toga sam išao u Francusko zabavište. Pohadao sam Drugu mušku gimnaziju i još uvek pričam kako sam imao divne profesore. Maturirao sam 1937. i upisao se na Pravni fakultet, uglavnom zato što je bilo moguće odslužiti i vojni rok za vreme studija pošto nismo morali da prisustvujemo predavanjima.

Odmah su me primili u hor „Obilić“. Nisam imao nekakav snažan glas, ali sam znao dobro da čitam note s obzirom na to da sam od svoje osme do sedamnaeste godine učio klavir. To je pomoglo da „uđem“ u baritone. Moje studentsko doba bilo je uglavnom obeleženo učestvovanjem u „Obiliću“ sa kojim smo 1938. pevali delove Vagnerovog „Parsifala“ kao oratorijum i u leto iste godine bili na turneji po Francuskoj koju su organizovali „Le puali d’orjan“ („Les Poilus d’Orient“), francuski veterani iz Prvog svetskog rata, uglavnom sa Solunskog fronta. Nikad nisu čuli tako otpevanu „Marseljezu“ („La Marseillaise“) kao što je to izveo hor „Obilić“ pod dirigentskom palicom Lovre Matačića, pa su mnogi stariji plakali. U junu 1939, ceo hor je bio u Prištini, a na Kosovskom polju smo pevali pomen palima u Kosovskoj bici 1389. godine.

Upravo kad je započeo Drugi svetski rat u septembru 1939. ušao sam u Konjičku školu za rezervne oficire u Zemunu. Osim teške zime sa jakom košavom, kad su sve vodovodne cevi u školi bile zaleđene, proleće 1940. bacilo nas je u veliku depresiju jer su Nemci tada okupirali Francusku uprkos svim iluzijama koje smo imali o neuništivosti Mažino-linije.

U junu 1940. izašli smo iz škole kao konjički potporučnici, ponosni sa sabljama o pasu i sa lepim uglačanim čizmama. Pokušao sam da nadoknadim propušteno na Pravnom fakultetu jer sam planirao da diplomiram u leto 1941. Još sam stigao da kao sekretar „Obilića“ pomognem oko organizovanja turneje u Peštu jer je Jugoslavija upravo bila potpisala sa Mađarskom pakt o večnom prijateljstvu, pa smo išli da to proslavimo uz dva veoma uspela koncerta. Samo dva meseca kasnije, „večni prijatelji“ su umarširali u Jugoslaviju zajedno sa Nemcima i napravili pokolj, pogotovu Jevreja i Srba u Vojvodini.

Tu već dodirujemo početak naših putešestvija – puč 27. marta 1941. koji je poništio pristupanje Jugoslavije Silama osovine. „Bolje rat nego pakt“ bila je parola Beograđana, pogotovu nas studenata koji smo demonstrirali ulicama. Zamalo nisam postao žrtva tog oduševljenja jer

je blizu Kneževog spomenika sa prvog sprata nemačkog Saobraćajnog biroa, koji je važio za nemački obaveštajni centar, tresnula pored mene jedna pisaaća mašina kad su demonstranti u besu uništili celu njihovu kancelariju.

Druženje u kući Lenke Levi, rođake Matilde Pinkas, Miletove majke (četvrta s leva, sedi). Sve učesnice ovog skupa, osim dve, stradale su u holokaustu

Mnogi su već opisali nedelju 6. aprila 1941. Brujanje aviona sa velike visine i odmah potom prasak bombi osvestili su nas. Ja sam obukao uniformu i krenuo pešice u Vojnu komandu da potražim svoj raspored. Kod Narodnog pozorišta sam video prve tragove bombardovanja, uhvatio jedne napuštene mlekadžijske čeze i poterao ka Aleksandrovoj ulici prema Komandi. Već na Terazijama sam video užas. Tu sam naleteo i na neke svoje kolege iz vojske od kojih je neko imao auto, pa smo rešili da pređemo u Zemun i da se prijavimo u Konjičkoj školi. Kad smo stigli, prosto su nas oterali; niko nas nije primio, niko nije imao naređenja da uključi rezerviste.

Više se ne sećam pojedinosti, jedino znam da smo se za Uskrs našli na putu za Kraljevo, na nekoj cisterni u kojoj je bila zaleđena voda pošto je neočekivano pao sneg u aprilu. U svakoj vojnoj jedinici kojoj smo se obratili odbijali su da nas prime. Svuda je bilo vidljivo veliko rasulo. Kapitulacija je nas nekoliko „konjanika“ zatekla u Rogatici kraj Višegrada i tu nam je neki narednik dodelio konačište u jednoj

privatnoj kući. Sa mnom je bio moj dalji rođak Joža Medina; nismo imali pojma da je bio Pesah, a kuća je pripadala jednoj jevrejskoj porodici koja je održavala Seder, pa smo tako iznenada usred sve te nesreće i neizvesnosti slavili Seder. Posle rata smo doznali da su muslimani ustaše navodno poklali sve jevrejske porodice u Rogatici. Ostali smo nekoliko dana tu gde se našla i divizijska blagajna koja nam je isplatila „plate“ u novčanicama. Bili smo uvereni da te novčanice više ništa ne vrede, pa smo igrali poker u velike sume kao da je reč o kuponima iz dečije igre „monopol“. Tada smo saznali za kapitulaciju.

Istog dana prošli su kroz Rogaticu nemački tenkovi na putu za Sarajevo. Odlučio sam da se vratim vozom u Beograd jer sam mislio da su mi tamo ostali roditelji. Put je bio vrlo težak, često smo menjali vozove, bila je neopisiva gužva. Napokon sam, tako reći na jednoj nozi, stigao na beogradsku železničku stanicu. Bio sam još u uniformi. Na prvom zidu video sam objavu i pročitao naredbu nemačke komande da se svi Jevreji moraju prijaviti.

Sa mnom je bio Avram Koen, moj drug iz detinjstva, pa sam sa njim otišao u njegov stan negde na Terazijama. Nisam ni bio svestan da su upravo u to vreme hvatali sve u vojničkoj uniformi i skupljali ih kao ratne zarobljenike, koje su potom prebacivali u Nemačku. Utvrdili smo da je u Avramov stan već ušao „folksdojčer“, inače knjigovođa njihove tekstilne radnje u Ulici kralja Petra. On je prisvojio sve što mu se našlo pod rukom, preselivši se u tuđi stan. Ja sam se preobukao u jedno Avramovo odelo, a folksdojčeru sam ostavio svoje divne čizme.

Moji roditelji su se u međuvremenu zbog bombardovanja sklonili u Sarajevo, a pošto nisu imali vesti o meni vratili su se u Beograd i nastanili kod mog ujaka Avrama Isakovića u Kapetan Mišinoj ulici. Naš stan u Dositejevoj bio je delimično oštećen, a verujem da je jedan od razloga za selidbu bio taj da se porodica nađe na okupu.

Posle nekoliko dana, u maju, Nemci su prikupili sve Jevreje na Kalemegdan, a zatim odredili da se svakog dana sakupljamo na Tašmajdanu odakle su nas po grupama slali na raščišćavanje ruševina. Jednog jutra je na Tašmajdan došao policajac da traži radnu snagu za čišćenje zgrade u kojoj se nalazila saobraćajna policija, blizu Skupštine. Bio je to saobraćajac koji je godinama dežurao kod „Ruskog cara“ i često ulazio u očevu radnju da telefonira, tako da se sećao mene. Poveo me je da radim kod njega, pa od toga dana nisam više išao da se javljam na Tašmajdan, nego sam išao pravo u saobraćajnu policiju gde su mi određivali svakojake poslove – od ljuštenja krompira (u čemu me je, sećam se, pratio Zidverc) do čišćenja kancelarija. Zgrada policije bila je dosta oštećena i mnoge telefonske instalacije su bile neispravne. Ja sam se

ponudio da im ponovo uspostavim telefonsku mrežu ako nabave žicu. To je talent koji sam nasledio od oca; naime, od detinjstva sam voleo da čeprkam i svašta popravljam, pa mi je za nekoliko dana uspelo da obavim taj zadatak. Kada je nedelju dana kasnije došla naredba iz Uprave grada, gde se smestio Gestapo, da im se pomogne u popravci telefonske instalacije poslali su mene. Premda sam nosio traku dobio sam nekakav papir od Gestapoa tako da sam se mogao slobodno kretati i ulaziti i izaći iz zloglasne Uprave.

Kad su nemačke trupe 22. juna 1941. upale u Rusiju pomislio sam da je vreme da se uklonim iz Beograda, pa sam razgovarao sa svojim roditeljima. Za moju rođaku Sofiju, udatu Tišler, čuli smo da je sa mužem i ćerkom Karolinom u Herceg Novom, te sam sugerirao da im se priključimo svi troje, otac, majka i ja. Meni je neko, više se ne sećam ko, ponudio da nam iz Zemuna za nekoliko hiljada dinara nabavi ispravu za put. Moj otac je bio protiv, verovatno i zato što mu je zdravlje bilo narušeno, pa je rekao da su se i on i svi njegovi preci tu rodili i da ne vidi razlog zašto bi bežao: „Ako me oteraju na rad, ja ću da kopam, ali neću da bežim.“ Međutim, kasnije u septembru, kad je u Beogradu postalo sasvim neizdržljivo, odlučio je ipak da sa mamom u jednoj grupi krene na jug. Stigli su do Prištine, odakle su ih Italijani vratili i predali Nemcima koji su ih sproveli na beogradsko Sajmište i tu su ostavili živote. Nikad nisam doznao pojedinosti o njihovoj smrti, o gasnim kamionima dušegupkama, ili o streljanju u Jajincima. U međuvremenu sam nabavio propusnice za sebe i svog rođaka Jožu Medinu. Trebalo je da krenemo brodom do Zemuna, a odatle vozom preko Bosanskog Broda, Sarajeva i Mostara u Herceg Novi. Propusnica je bila u stvari za folksdojčere. Pošto sam hteo poneti i svoj pasoš u nadi da ćemo na Jadranu uspeli da se ukrcamo na neki saveznički brod, a plašio sam se da nosim ispravu sa raznim imenima, moja propusnica je glasila na ime Haima Pinkasa folksdojčera! Nisam bio svestan da sam time stavio glavu u torbu. U samo jutro kad je trebalo da krenemo, Joža mi je telefonirao da su njegovi roditelji toliko uznemireni što polazi u neizvesnost da je rešio da ostane u Beogradu. Na žalost, među prvim taocima koje su Nemci odveli sa Tašmajdana na streljanje bio je i nesrećni Joža. Stavio sam kaput preko trake i krenuo pešice iz Kapetan Mišine ulice na Savsko pristanište. Još mi je pred očima mahanje moje mame koja me je pogledom pratila sa prozora kad sam izašao iz kuće. Nikad je više nisam video.

Bio sam se dogovorio sa jednom kolegicom sa Univerziteta da me prati do Herceg Novog kako bi po povratku u Beograd mogla da javi mojima da sam dobro stigao. Ona je ponela i moj kofer jer nisam

želeo da me na putu do pristaništa neko vidi i prepozna. U Zemunu smo uhvatili voz. Dok je voz stajao u Rumi sišao sam da na česmi popijem malo vode, onako sa dlana. Nagnut nad česmom, ispod oka sam ugledao kako mi se približava jedan esesovac u crnoj uniformi. Na moj užas bio je to folksdojčer kolega sa Univerziteta i iz „Obilića“. Sledio sam se misleći kako će tu biti kraj moga puta. On se zaustavio pored mene, pogledao me, očevidno me je prepoznao, ali je produžio dalje.

Put od Bosanskog Broda do Sarajeva bio je dosta neprijatan jer su u istom kupeu bila i dvojica hrvatskih oficira, ustaša ili domobrana; u ono vreme ih je retko ko raspoznavao. Njihov razgovor o Srbima i Jevrejima i šta treba sa njima uraditi bio je toliko neprijatan da sam se morao praviti da dremam. Sa mojom saputnicom, koja je bila mlada i lepa, uspostavili su površno flertovanje, pa su me pustili na miru. U Sarajevu smo dugo čekali na voz za Jadran. Znam da je nervoza bila velika, ali se ne sećam svih pojedinosti.

Pred večer na Vidovdan 28. juna zaustavili smo se u Mostaru. Ustaše su opkolile voz i skidale ljude, uglavnom Srbe, a čula se i pucnjava, pa smo pretpostavili da se ubijalo pred samim vozom. Kontrola od kupea do kupea je bila veoma stroga. Meni je u tom trenutku bilo jasno da će moja propusnica i kontradikcija s mojim imenom biti ubitačne. Kad sam predao propusnicu, ustaša me je upitao: „Šta ste?“ Odgovaram: „Ja sam iz Zemuna.“ „Ne pitam odakle si, pitam te jesi li Hrvat ili Srbin!“ U ono vreme se još nije znalo kome će pripasti Zemun, pa sam mu objasnio: „Još se ne zna, ali se nadamo da ćemo biti Hrvati.“ Opet on: „Ne pitam ja to! Reci ti meni jesi li katolik ili si pravoslavac?“ Meni pade mrak na oči: eto, sad je kraj jer ako taj tip išta zna o religijama mora mu biti jasno šta predstavlja moje ime Haim Pinkas! I rekao sam ne videći drugi izlaz: „Ja sam mojsijevac“, spreman da me on skine sa voza. Moja koleginica je potpuno prebledela. U tim trenucima koji traju kao večnost, čovek mora postati rezigniran. Međutim, ustaša mi neočekivano vrati propusnicu bez jedne jedine reči, očevidno ne znajući šta je „mojsijevac“. To mi je valjda bio najteži trenutak u životu, u uverenju da gledam smrti u oči. Na italijanskoj kontroli pred Herceg Novim imao sam takođe teškoća jer je oficir zahtevao da moram imati italijansku vizu. Na to sam se ja izderao na nemačkom da nama folksdojčerima nije potrebna viza i neka prestane da gnjavi „nas Nemce“! I tako je „prošao voz“.

Moja koleginica se posle nekoliko dana vratila u Beograd. Ja sam se našao sa Sofijom i porodicom, a stanovao sam sa grupom mladih drugova u kojoj su bili Rudi Marton (Sarajlija, kolega iz „Obilića“),

braća Deleon (Ašer-Bata i Eli) i Pavle Furht (takođe Sarajlija). Dobro smo se slagali, a svakog dana je drugi kuvao, uglavnom isti meni: pasulj sa nerafiniranim maslinovim uljem, koji posle godinama nisam mogao da okusim.

Svakog popodneva odlazili smo u poslastičarnicu preko puta hotela „Boka“. Za mene je to mesto postalo hodočašće jer sam tamo upoznao Miu Bauer, svoju buduću suprugu. Sredinom jula započela je pucnjava u Crnoj Gori, pa su Italijani odlučili da sklone sve izbeglice, valjda da se ne bi priključile ustanicima po planinama. Tako su Italijani 22. jula, istog dana kad smo u poslastičarnici upoznali grupu devojaka sa obližnjeg Igala u kojoj su bili i Mia, njeni roditelji, Miina rođaka Anica i njeni roditelji, pokupili sve izbeglice uz obrazloženje da treba da uzmu izjave od njih i da će ih odmah pustiti. Odvezli su ih kamionima u lokalnu školu, ali ih odatle nisu pustili, nego su prijatelji morali da im pakuju lične stvari i donesu kofere. Našu grupicu su pokupili tek sutradan, ali ja sam prethodne večeri, kad smo čuli šta se sprema, otišao u obližnji kokošinjac i sakrio marksističku literaturu koju je posedovao Bata Deleon.

Dva dana kasnije, svi smo se našli u Kotoru na brodu „Kumano-vo“, staroj olupini koja je plovila nagnuta na jednu stranu. Mi grupa Jevreja iz mnogih delova Jugoslavije našli smo se u neizvesnosti kuda će nas odvesti. Posle dva dana plovidbe iskricali su nas u Draču u Albaniji, tu nas natovarili na kamione i odvezli u vojni logor u Kavaju, na desetak kilometara udaljenosti od Drača. To je bio improvizovan koncentracioni logor sa vojničkim barakama i sa trospratnim ležajevima od letava. Vojnička ćebad koju smo dobili bila su puna buva. U dve susedne barake razdvojili su muškarce od žena sa decom, tako da smo mogli da se gledamo samo iz daljine. Za starije je bilo poteško da se popnu na gornje ležajeve. Bilo je i anegdota zbog razlike u hrvatskoj i srpskoj terminologiji. Tako je jedna starija žena iz Beograda imala hitnu potrebu da siđe sa „trećeg sprata“ ležaja, pa je od svoje susedkinje u očajanju zatražila „merdevine, merdevine“, a Zagrepčanka nije znala o čemu je reč. Zamalo nije došlo do „malera“.

Mi mlađi pobrinuli smo se da iskopamo latrine najprimitivnijeg sistema, ali je to ipak nekako funkcionisalo. Naše žene su posle nekoliko dana predložile logorskim vlastima da im predaju sve namirnice koje su bile namenjene nama, pa će one to skuvati u kazanima jer ono što su vojni kuvari spremali bile su splačine. U neposrednoj blizini su se nalazile i barake sa Crnogorcima, koje su Italijani takođe tu ostavili da ne bi pucali, ali mi nismo imali prilike da sa njima uspostavimo bilo kakvu vezu.

Sve je još nekako išlo, a mi mlađi smo se ponašali kao da smo na letnjim ferijama. Organizovali smo atletska takmičenja i šahovske turnire, stariji su se ponekad kartali, svake nedelje smo imali šaljive večeri sa duhovitim skečevima. Prirodno je da se nekoliko mladih parova zbližilo, a među njima Mia i ja, iako sam smatrao da je ona suviše mlada – imala je tek 17 godina, a ja već 22. Bilo je romantično pod logorskom mesečinom, a ja sam je privukao i time što sam je ponekad od ono malo novca koji sam uspeo da sakrijem u don od cipele častio mastikom (albanski anis) u kantini koju je držao jedan Albanac na ulazu u logor. Vojna kontrola nije bila stroga, italijanski vojnici nas nisu gnjavili i radije su krišom virili kroz šatore kad su se tuširale Jevrejke iz naše grupe.

Međutim, kada su ujesen počele kiše, bilo je mnogo blata i noćne šetnje u latrine bile su veoma neugodne.

Iz naše grupe su Miša Alađem i Rafo Konforti, koji su govorili italijanski, uspostavili vezu sa jednim krojačem u Kavaji koji je, navodno, imao veze sa fašističkom organizacijom i uz čiju je intervenciju trebalo da nas prebace u Italiju. Da li je ta „veza“ stvarno uspela, ili je to već bilo određeno u italijanskim planovima, ali nas su 22. oktobra 1941. ponovo ukrkali na brod u Draču i u konvoju prevezli u Italiju. Bila se pronela vest da ćemo biti smešteni po hotelima u raznim italijanskim banjama, pa je jedna grupa nas vodećih mladića provela celu noć na brodu praveći raspored ko će s kim da se smesti: da siromašniji, pogotovo samci, budu kombinovani sa onima koji imaju više sredstava, da bliske porodice budu sa poznatima, a oni koji se ne trpe da ne budu u neželjenom društvu. To nije bilo lako iskombinovati, pa je nastalo veliko razočaranje kad su nas neposredno iz Barija, pošto su nas iskrkali, istuširali i dezinfikovali, sproveli vozom u koncentracioni logor Fera-monti kraj sela Tarsija, provincija Kozenca u Kalabriji. Toliko uzaludnog truda!

Iznenadjenje je nastalo kad se voz zaustavio nasred polja: sa jedne strane su se videle samo neke niske barake – naš logor. Na ulasku u logor stajali su tamošnji starosedeoci. Bauerovi, članovi Miine porodice, obradovali su se kad su među njima ugledali i Feliksa Šternberga, brata Miine majke za koga su mislili da je još u zatvoru na Sušaku.

Pojedince su smestili u baraku No. 11, gde su bila 22 ležaja, a porodice su dobile nešto kao dvosobnu kućicu sa kuhinjom na ulazu. Logoraši su uglavnom bili Jevreji iz raznih krajeva Evrope, a bilo je i nešto političkih interniraca. Kao nešto veoma čudno videli smo i jednu grupu Kineza, mornara sa brodova koje su Italijani zarobili u svojim vodama pošto je Kina već bila u ratu sa Silama osovine, pa su te Kineze

kao neprijateljske podanike držali u Feramontiju. Kao vredni ljudi, Kinezi su odmah organizovali vešernicu za logoraše. Svakog popodneva su nakon posla sedeli u hladovini i igrali „Ma-Jong“, lupajući kockicama o sto kao što se igraju domine.

Bilo nas je oko dve hiljade zatočenika. Logor je bio okružen bodljikavom žicom, a napolju su mirno šetali italijanski vojnici jer očividno nisu očekivali da bi neko mogao pobeći. Bilo je pojedinaca koji su uspostavili dobre odnose sa logorskim vlastima i povremeno su dobijali dozvolu da odu na jedan dan u Kozencu, najbliži provincijski grad, pod raznoraznim izgovorima: posete lekaru, zubaru, radi hitnih nabavki. To je pomoglo da se u logoru moglo praktično nabaviti dosta raznovrsne hrane – konzervi, živih pilića, pa čak i ćurana, a takođe vina i drugih pića. Vojnici su pokatkad prodavali i jaja kroz žice, tako da za one koji su imali sredstava nije u stvari bilo oskudice. U to vreme je postojao doprinos italijanske države, mislim osam lira dnevno po svakom logorašu, što je uprava logora upotrebljavala da nam u menzama omogući hranu, uglavnom mnogo paštašute.

Život u logoru nije bio neugodan ni težak. Bilo je mnogo slobodnog vremena za kartanje, šah, flertovanje i međusobno posećivanje. Čak je vremenom oformljen i hor koji je vodio osječki Jevrejin, kompozitor Lav Mirski, inače profesionalni dirigent, a uglavnom je izvođen italijanski repertoar.

Međutim, zanimljiv je dalji razvoj naše emigracije. U to vreme se u Njujorku nalazio Miin ujak Manfred Šternberg, zvani Fredo, sa suprugom Lilikom, ćerkom Lucikom i sinom Mariom (koji je na žalost pri američkom iskrcavanju u Normandiji izgubio život kao američki vojnik u borbi protiv Nemaca). Fredo je imao sreću da sa porodicom stigne u Švajcarsku vozom iz Zagreba u samo jutro 6. aprila 1941. kad je bombardovan Beograd i tako je uspeo da produži put za SAD. On je za svog brata Feliksa, koji je bio sa nama u Feramontiju, već nabavio kubansku vizu, a kad je doznao da su porodice dvojice braće Bauer stigle takođe u Feramonti krajem oktobra 1941. uspeo je da i za njih nabavi kubanske vize. Bilo je tu izmene telegrama koji su srećom stizali u logor, pa je Miin otac zamolio Fredu da nabavi vize i za Mileta Pinkasa i Riharda Tišlera. Ostalo je zapamćeno njegovo pitanje: „Pa, ko vam je još to?“

Naravno da su se Bauerovi obradovali na vest da imaju vizu, ali je radost kratko trajala jer je 7. decembra, posle japanskog napada na Perl Harbur, i Kuba zajedno sa SAD zaratila protiv Sila osovine, pa je odmah zaključeno da ta viza neće više važiti za izlazak iz Italije. Međutim, odluka da Bauerovi mogu izaći iz logora i krenuti u Rim da bi

obavili sve što je bilo potrebno za emigraciju u Kubu ostala je na snazi, tako da su nas Mia i Anica, koja se volela sa Đoletom Mošićem, teškog srca napustile i sa porodicama krenule u Rim u kojem ih je već čekao Feliks. Ubrzo su dobili rešenje da odu u slobodnu konfinaciju („libero confino“) u Apriku, provincija Sondrio, nedaleko od švajcarske granice, dok je Feliks produžio u Španiju. Mi smo u logoru komentarisali kako su vešto uspeli da se nađu blizu severne granice da bi se eventualno mogli prebaciti u slobodnu zemlju ako se ukaže prilika.

Mia i ja smo se svakodnevno dopisivali na italijanskom jeziku jer da smo pisali na našem jeziku, ko zna kada bi ta pisma stizala zbog cenzure. Bila je to izvrsna jezička vežba, a osim toga smo opisivali naše doživljaje i naša romantična osećanja. Još uvek čuvam tu korespondenciju.

Krajem februara 1942. je za sve Bauerove stigla dozvola da se vrte u Rim da bi krenuli u inostranstvo. Miin stric Rihard Bauer je sa svojim odlučio da to odmah iskoriste, dok je Mia kategorički odbila da pođe bez mene. Kapa dole i Mii i njenim roditeljima, njoj što je preuzela ogromnu odgovornost da možda propadne ceo plan zbog toga odugovlačenja, a roditeljima što su pristali da prihvate neumoljiv stav šiparice od 17 godina. I tako je Mia ostala sa roditeljima u Apriki da dočeka svog „ljubljenog verenika“.

Pošto su u međuvremenu stigle kubanske vize u Feramonti i za mene i za Tišlerove, a vlasti se nisu setile da ih ne priznaju, što je dobar primer birokratske inercije, u martu smo dobili dozvolu da krenemo iz logora preko Rima u Apriku. Možda je reč samo o čovečnosti Italijana koji su prihvatili molbu advokata D'Ambrozija iz Rima da se omogući sastanak verenika („fidancata“) Mie i Mileta u Apriki, a možda je bilo i drugih vidova advokatske intervencije. Tek, mi smo imali sreću da smo mogli napustiti Feramonti već krajem marta 1942. godine.

Pratila su nas dva agenta koja su nam dozvolila da se jedan dan zaustavimo u Rimu pošto su i oni želeli da posete svoje porodice. Tamo smo stigli da se pozdravimo sa Anicom i njenim roditeljima, koji su nam prebacivali da je neodgovorno od Mie što dovodi svoje roditelje u opasnost jer tvrdoglavo insistira na tome da mene dočeka u Apriki.

U Milanu smo se takođe zaustavili, pa sam posetio ljude iz jedne firme čiju je distribuciju celofana u Beogradu vodio moj ujak Avram, a koji su mu dugovali nešto provizije. Njihov direktor mi je velikodušno dao nekoliko hiljada lira, što je za mene bio veliki novac. Najpre sam ušao u jednu radnju sa odecóm u želji da se pristojno obučem, da ne stignem pred svoju „verenicu“ kao adrapovac, a čak sam kupio i šešir „borsalino“. Takođe se sećam kako smo u Milanu spavali u nekom dobrom hotelu koji je izabrao Rihard pošto je i on pokupio u Milanu veću

proviziju koju je jedna fabrika instrumenata dugovala njegovoj firmi „Micron“ u Beogradu. Čist veš i meki madraci bili su otkrovenje i podsećanje na to kako je lepo živeti normalno.

Kad je autobus stigao u Apriku tu su nas već čekali Bauerovi. Najzanimljivije je bilo to da me je Mia teško prepoznala jer su mi u Feramontiju pozajmili tamni zimski kaput veći za dva broja, pa još sa šeširrom – jednostavno nije u prvom trenutku shvatila da sam to ja.

Aprika je idilično mesto u planinama, koje je imalo jednu glavnu ulicu, a sa njene obe strane lepe seljačke kuće. Morali smo se prijavljivati svakog dana policiji, ali smo živeli prijateljski sa stanovništvom koje nam je pomagalo u svemu sem za hleb koji je bio ograničen na 250 grama po osobi na dan. Putera je bilo u izobilju, a takođe i mesa. Dani su nam prolazili u lepim šetnjama i izletima sa drugom mladeži koja se nalazila u internaciji u Apriki.

Na kubansku vizu nismo više ni mislili jer je Kuba bila u formalnom ratu sa Silama osovine. Međutim, jednog dana su pozvali Miinog oca i mene u Kvesturu u Sondrio: naša već gotovo godinu dana stara molba za emigraciju bila je napokon rešena bez obzira na to što je Kuba u međuvremenu postala neprijateljska država. U Kvesturi smo dobili dozvolu da odemo u Rim da bismo organizovali odlazak u emigraciju. Odlučili smo da najpre odemo Miin tata i ja, a da naknadno dođu Mia sa mamom i svi Tišlerovi.

Problem je bio u tome kako dobiti potrebna dokumenta i vize da bismo mogli nastaviti putovanje jer sa kubanskom vizom očevidno to nije bilo moguće. Doznali smo za jednu katoličku organizaciju koja je već pomogla nekim našim poznanicima da se dokopaju Španije. To je bio nemački kaluđerski red „San Rafaele“ čije se sedište donedavno nalazilo u Hamburgu. Njihov glavni cilj još od 19. veka bio je da pomažu nemačkim emigrantima u iseljavanju u Ameriku bez obzira na verski, politički ili ekonomski status. Kad je Hitler došao na vlast pomagali su nemačkim Jevrejima da se dočepaju prekomorske slobode. Kad više nije bilo nikoga da mu se pomogne u Hamburgu preselili su se u Rim (Via dei Pettinari) i započeli pružati pomoć izbeglicama, opet bez obzira na veru, državljanstvo ili političko ubeđenje. Glavni predstavnik tog reda bio je pater Veber, a njegov najbliži saradnik jedan mlad, stasiti lep momak – pater Melher.

Mehanizam za nabavku emigrantskih dokumenata je bio komplikovan i opasan: pater Melher bi pod svojom mantijom preneo u Zagreb 15 do 20 pasoša, uglavnom jugoslovenskih Jevreja. Neosporno se izlagao životnoj opasnosti, jer da su ga ustaše otkrile, ne bi mu pomogle ni popovska odeća ni pripadnost nemačkoj naciji da ga ne skrate za glavu.

U Zagrebu je živeo jedan stari službenik nekadašnjeg počasnog urugvajskog konzula Adike Vajsmána kod koga su ostali svi pečati za vize. Pošto bi te vize bile unesene u pasoše Kraljevine Jugoslavije, pater Melher bi se vratio u Rim, da bi sledeće nedelje ponovo krenuo u istu avanturu.

Pater Veber je potom sa tako utisnutim vizama lako postizao kod Crvenog krsta da se važnost tih pasoša produži i da se dobije španska tranzitna viza. Bilo je svima jasno da urugvajske vize nisu bile važeće, ali pošto je bila reč o intervenciji jedne vatikanske organizacije, odnosno tog kaluđerskog reda, španske vlasti su nam bez teškoća omogućile da se otisnemo do Španije.

Još jedna sitna pojedinost italijanske humanosti, ili možda administrativne nemarnosti. Naime, bilo koji emigrant sa prekomorskom vizom mogao je tada da od Banco d'Italia kupi hiljadu dolara po zvaničnom kursu od 17 lira za dolar u vreme kad je dolar na crnoj berzi prodavan za 70 i 80 lira. Na žalost, niko u našoj grupi sem Riharda Tišlera nije ni izdaleka imao dovoljno lira da iskoristi tu priliku.

Tople dane u Rimu iskoristili smo da razgledamo najčuvenije crkve i druge znamenitosti. Često smo šetali po parkovima, a jednom smo otišli na morsku plažu u Ostiji na tirenskoj obali. Sećam se da smo Mia i ja jednom čak iznajmili bicikl tandem i vozicali se ulicama „većitog grada“.

Krajem jula 1942. uspeli smo da dobijemo rezervaciju za let hidroavionom iz Ostije u Barselonu. Letenje u ono doba nije još spadalo u svakodnevno iskustvo, a posebno se toga plašila Miina mama. Pričalo se da tim vazдушnim prostorom između Italije i Španije dominiraju engleski avioni koji su lako obarali neprijateljske avione. Letelo se sa zastavljanjem u Algeru na Sardiniji i Polensu na Majorki. Pri uzletanju iz Algera, kabina aviona se odjednom napunila dimom, pa je avion morao da se vrati, a mi smo već pomislili da nam je došao kraj. Zavladao je prilična panika, ali smo ipak i tako uzbuđeni stigli do Barselone.

Naći se odjednom u zemlji van područja rata, gde su ulice noću osvetljene za razliku od obaveznog zamračenja, gde je u izlozima bilo dosta namirnica, pogotovo divnog voća, izazivalo je to euforiju uprkos neizvesnosti oko dalje prekomorske emigracije. Ja sam bio zadivljen kad sam po restoranima nailazio na nama poznata sefardska jela koja su imala isti oblik, isti ukus, isto ime što su ih naši izgnani preci nosili po svetu 450 godina: albondigas, kizadikas, pastelitos i druga. Ipak smo mi čudan narod!

U Barseloni smo uspeli da prodamo deo zlatnog nakita Miine mame. Bilo je tu lepih starinskih komada velike sentimentalne vrednosti, ali je sve išlo na vagu i procenjivano je samo po težini zlata. To je svakako pomoglo da se prebacimo u Madrid vozom preko Saragose; mislim da smo se klackali celog dana i stigli prijavi i crni od čađi iz lokomotive. Dočekala nas je Anica sa roditeljima, koji su nas odmah upozorili da je teško naći način za dalji put jer se bez krštenice nije mogla nabaviti neka druga južnoamerička viza. Oni su uspostavili vezu sa Jugoslovenskom vladom u Londonu i postojala je mogućnost da eventualno dobiju dozvolu da se prebace u Englesku preko Lisabona, što su kasnije i učinili. Mi smo se smestili u jedan skroman pansion „Mirentxu“ koji je vodio bračni par Vaska i gde su već boravile druge jugoslovenske izbeglice, među kojima i Edi Buli sa ženom Mirtom, kao i dr Benauu.

Krenuli smo svi u potragu za vizama. Jugoslovensko kraljevsko poslanstvo u Madridu vodio je poslanik Visacki čija je supruga bila Grkinja. Tamo smo se često sastajali sa drugim izbeglicama i delili iskustvo potrage za vizama. Miin otac Hugo je čvrsto odlučio da ne podlegnemo pritisku Argentine, Paragvaja i drugih zemalja, kao što su uradili neki poznanici, pa da im podnesemo lažne krštenice. Rekao je: „Ako smo se do sada spasli kao Jevreji nećemo valjda sada da klonemo.“ Međutim, bilo je govora da „tranzitne“ emigrante koji predugo ostaju u Španiji bez produženih viza, vlasti prebacuju u logor Miranda, tako da nije bila ugodna ta neizvesnost.

Bilo je i nezaboravnih doživljaja. Tako su Heči i Hugo pronašli jednog poznatog mađarskog Jevrejina iz Zagreba, po imenu Zala, koji se preselio u Španiju nekoliko godina pre rata i imao fabriku sardina na Kanarskim ostrvima. Bio je u dobrom materijalnom položaju i prijatelj sa generalom Frankom pošto je španski diktator bio nekad na vojnoj službi na Kanarskim ostrvima. Zala nas je jedne večeri sve pozvao u jedan dobar restoran poznat po ukusnoj pečenoj prasetini.

Naš onkl Fredo je u međuvremenu uspeo da u vezi sa latinoameričkim zemljama pronađe jedno praktično rešenje. Naime, Ekvador je izdavao imigracione vize uz naplatu od 200 dolara po osobi. I tako smo cela grupa (Miina porodica, ja i Tišlerovi) zahvaljujući Fredu uspeli da dobijemo ulaznu vizu na osnovu koje smo nabavili i tranzitne vize za Venecuelu i Kolumbiju, preko čije teritorije smo morali preći da bismo stigli do Ekvadora.

U to doba su iz Španije u Južnu Ameriku plovila samo dva velika broda: „Kabo de Buena Esperanca“ i „Kabo de Hornos“. Cena karte za put bila je gotovo nezamisliva za naše prilike. Srećom, Miina mama je

ponela još jednu astragansku bundu. Našao se i kupac, jedan bosanski Jevrejin po imenu Perc, koji se u Madridu bavio uvozom kafe i imao zgodnu prijateljicu za koju je poželeo to krzno. Brzo se odlučio, a mi se obradovali što ćemo uspjeti da otplovimo. Međutim, nastala je poteškoća jer se desilo da mu je upravo stigao tovar kafe, a on nije u tom trenutku imao dovoljno gotovine da plati bundu. Tada je tata Hugo krenuo da po Madridu traži kupca za kafu i nekako se „sklopila“ finansijska konstrukcija.

Mia i ja smo dotle išli u Britiš kaunsil na časove engleskog jezika, šetali po velikom parku Retir i sistematski razgledali muzej Prado. Pokatkad smo sedeli sa roditeljima u čuvenim kafanama na širokim madridskim avenidama u kojima su glavna poslastica bili rakovi (gambas) koje smo prstima ljuštili uz pivo. Bilo je mnogo slepaca na ulicama koji su prodavali lozove. Kada bi našli žrtvu, u kafani su čistači cipela ustanovljavali da se đon odlepio i odmah nameštali nove đonove. Usled oskudice benzina, taksisti su uglavnom imali pogon na ćumur sa čudnim kotlovima pozadi na automobilu, ali se vozilo ipak kretalo. Navodim jedan vic iz tog doba. Putnik pita taksistu: „Zar ne možete da idete brže?“ Ovaj mu odgovara: „Jasno da mogu, ali šta da radim sa autom!“

Radi rasonode smo ponekad išli u čuveni cirkus „Pasadonga“ (ili tome slično) sa odličnim programom. Bilo je čudno što su Španci na noćne priredbe nosili i veoma malu decu, bebe, koja su stalno drečala.

Nedeljom u podne smo išli na koncerte. Na jednom takvom koncertu nam je diskretno prišao naš engleski nastavnik iz Britiš kaunsila da nam kaže poslednje vesti: Saveznici su se toga jutra iskrcali u Severnoj Africi. Nismo znali da li da se veselimo, ili da nas obuzme panika. Najlogičnije bi bilo da Franko dozvoli Nemcima da se prebace u Afriku, ali bi oni tako okupirali Španiju, a i inače je u Madridu bilo mnogo Nemaca. U prizemlju našeg pansiona nalazila se čuvena pivnica „Gambrius“ u kojoj su nemački vojnici i oficiri svake večeri pevali švapske pesme, a to je za nas bio pravi šok. Međutim, istorija će odati priznanje Franku što nikad nije podlegao nemačkoj pretnji okupacijom zbog Severne Afrike.

Pre ukrcavanja je trebalo nabaviti i britanski „Navi Cert“ od njihovog konzulata u Vigu, odakle su polazili brodovi, jer bez tog sertifikata se niko nije mogao ukrcati. To je u stvari bila provera engleske tajne službe zbog mogućnosti da se ubace simpatizeri Osovine. Znali smo za nekoliko slučajeva kad su putnici morali ostate u Španiji jer nisu dobili taj sertifikat. Bilo je predviđeno da se ukrcamo u Kadizu početkom decembra 1942. za Puerto Kabejo, luku u Venecueli. Miin tata je međutim

imao sef u jednoj banci u Ženevi u kome je još pre rata ostavio deo Hečikinog nakita, a jedan zagrebački prijatelj, Viktor Selinger, koji je od početka rata boravio u Ženevi imao je ovlašćenje za taj sef. Pošto smo bili na pragu da napustimo Evropu zamolili su da po kuriru pošalje taj nakit u Kadiz. Približavao se polazak našeg broda „Cabo de Hornos“, a kurir nikako nije stizao, pa je nastala velika nervoza. Miin tata i ja smo šetali ispred železničke stanice noću uoči ukrcavanja, a od kurira ni traga! Tek sutradan, u poslednjem trenutku, kad smo već izgubili nadu i pomislili da Selinger možda uopšte nema nameru da preda nakit, pojavio se kurir sa svojim paketom. Bili smo presrećni.

Ne sećam se pojedinosti o prekomorskom putu koji je trajao gotovo dve nedelje do Trinidada, prve luke na drugoj strani Atlantika. Na Trinidadu su engleske vlasti ponovo kontrolisale sve prekomorske brodove na kojima je policija ispitivala svakog putnika i pregledavala dokumente da bi eliminisala sumnjiva lica. Znamo za dvojicu putnika koje su skinuli sa broda, a jedan od njih je bio francuska ličnost za koju su Englezi sumnjali da je pristalica Višija. Našem poznaniku Branku Becku su oduzeli kolekciju maraka (ali su mu ih posle nekoliko meseci vratili u Karakasu) pošto su sumnjali da to predstavlja dovoljnu vrednost za nagradu prikrivenim nemačkim špijunima na američkom tlu.

Posle tri dana koja smo proveli na brodu, jer niko nije smeo da se iskrca u Port Spejnu, zaplovili smo prema Venecueli. Sa palube smo posmatrali plavo Karipsko more i u nekoliko mahova ugledali ogromne ajkule.

Jednog jutra smo se probudili već ukotvljeni; duž cele obale su bile visoke palme, naš prvi pogled na tropski pejzaž. Bilo je to 22. decembra 1942, kad smo napokon stupili na tlo Amerike i shvatili da smo se spasli. Prošlo je od tada mnogo godina. Venecuelanci nam nisu pravili nikakve teškoće da ostanemo, mada smo imali samo tranzitne vize za tu zemlju. Bilo je to vreme bitke kod Staljingrada, kad je ceo svet napokon shvatio da Nemci gube rat. Nismo imali sredstava da odmah produžimo u Ekvador, a uz to smo smatrali da je bolje ostati na atlantskoj obali odakle je jednostavnije vratiti se „kući“ u Jugoslaviju posle savezničke pobeđe. Iako smo u početku osećali nostalgiju za starom domovinom, Miin tata je pametno rekao, „Ko se jednom otisne sa Balkana ne treba da se vrati.“

Tek posle rata doznali smo za stravična ubistva Jevreja po nemačkim logorima. Saznao sam da sam izgubio i roditelje i mnoge članove iz uže i dalje rodbine.

U Karakas su nas prebacili autobusima u kojima smo putovali cele noći. U ranu zoru smo ugledali grad u zemlji koju smo znali jedino po

poštanskim markama. Nismo ni pomislili da ćemo u tom zaspalom gradu, koji je u to vreme imao jedva 250 hiljada stanovnika, provesti ceo život. Sada Karakas ima više od pet miliona stanovnika, ali je kao manji bio mnogo lepši.

Još se nismo bili pošteno ni smestili kad smo se Mia i ja venčali 17. februara 1943. godine. Najpre smo sklopili građanski brak u opštini, a svedoci su nam bili Oskar Bek iz Zagreba i Rihard Tišler. Na tatino insistiranje venčali smo se i u sefardskoj sinagogi El Konde i time smo srećno zapečatili našu romantičnu priču koja nam, hvala Bogu, još uvek daje toplinu i blagodet ljubavi i sloge.

Mia i Mile Pinkas na ceremoniji Bat micva unuke Ane

Razume se da je bilo i peripetija oko početka novog života. Ekonomsku neizvesnost smo brzo prebrodili: Miini roditelji su otvorili poslastičarnicu, a Mia je počela da radi kao sekretarica pošto je na brzinu završila kurs engleske stenografije. Ja sa studijama prava nisam mogao ništa drugo nego da se prihvatim šegrtovanja sa Rihardom Tišlerom

koji je kao veliki ekspert u mikromehanici otvorio radionicu sa francuskim ortakom. Radio sam sa mnogo volje pošto sam uvek voleo da nešto ručno poslujem, bio sam spretan i ubrzo savladao sve oko popravki foto aparata, mikroskopa, teodolita i drugih optičkih instrumenata. Godinu dana kasnije, Tišlerovi su dobili vizu za SAD i odselili se u Kaliforniju, a ja sam postao novi ortak Reneu Delmontu, ranijem Tišlerovom ortakom.

Kada se završio rat, Mia i ja smo 1946. otputovali da upoznamo SAD i vidimo da li bi nam se svidelo da se tamo nastanimo. Posetili smo porodicu u Pasadeni, u Čikagu i, razume se, Čika Fredu u Njujorku. Odlučili smo da „zasad“ ostanemo u Karakasu. Godine 1948. rodio nam se Migel, a čudnom slučajnošću, istog datuma kao i Migel, ali tri godine kasnije, 11. juna se rodio i drugi sin Danko. Iste godine smo sagradili skromnu kuću u planinama blizu Karakasa, na Junku, na visini od 1 550 metara odakle se vidi horizont Karipskog mora.

Delmont i ja smo se sporazumno razišli i odvojili poslove 1947. godine kad sam osnovao firmu „Micron“ po imenu preduzeća koje je Rihard imao u Beogradu. Najpre nam je ponuđeno zastupstvo foto papira Gevaert iz Belgije, a onda sam pristupio i nizu drugih poslova oko uvoza foto aparata, topografskih instrumenata, crtačkog pribora i sličnog materijala.

Kada bacimo pogled unatrag na rat, logore, opasnosti kojih nismo bili potpuno svesni, na emigraciju, ljudske žrtve, izgubljenu porodicu, početnu borbu za opstanak, uglavnom nam je jasno da smo imali ogromnu sreću da ne samo spasemo goli život nego i da ostvarimo jedan lep i kompletan životni put.

JEVREJI NA KORČULI

Rođen u maju 1919. u Cirihu, Švajcarska, kao jedinac Maksa Mošića i Elze, rođene Nojvelt. Majka poginula kao žrtva holokasta u Beogradu u maju 1942, a otac preminuo u Izraelu 1978. godine. Učesnik Narodnooslobodilačkog rata. Diplomirao u junu 1947. na Tehničkom fakultetu u Beogradu. Radni vek počeo u Vojno-tehničkoj laboratoriji u Beogradu. Prve stručne radove objavio kao šef laboratorije u Fabrici sode u Lukavcu kod Tuzle. Od maja 1952. do maja 1964. učestvuje u modernizaciji Rafinerije nafte u Sisku, a zatim do 1973. godine u izgradnji i pokretanju proizvodnje u Rafineriji nafte u Pančevu. Od 1960. do 1973, honorarno predaje „Industrijsku preradu nafte“ na Tehnološkom fakultetu u Zagrebu i Sisku. Od 1973. do leta 1976. radi kao ekspert UN za obrazovanje kadrova u Indijskoj petrohemiji u Vadodari (Barodi) Gudžarat. Autor tri udžbenika o preradi nafte i petrohemiji, te većeg broja saopštenja u stručnim i naučnim časopisima i na savetovanjima. Zaslužni član Srpskog hemijskog društva i Jugoslovenske asocijacije za naftu i gas.

Član glavnog odbora Svetske federacije jevrejskih boraca, partizana i logorskih zatočenika. Bivši član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Upisan u Zlatnu knjigu „Kerenkajemeta“.

Oženjen Jugicom, rođenom Križanac, iz Splita. Deca Andro (1946), dipl. inženjer elektrotehnike, i Elza (1948), diplomirani filolog, stručni prevodilac za francuski i španski jezik. Ima dvoje unučadi.

Rodjen sam kao jedinač u sefardsko-aškenaskoj porodici. Samodopadljivo sam se celog života time ponosio. Osećao sam kako sam iz roditeljske kuće i porodičnog okruženja poneo sefardski osunčani optimizam i aškenasku radišnost i urednost kao bezuslovno pravilo ponašanja. Rat je prekinuo moje studije, ali je zato proširio poznavanje stranih jezika. Čak sam deo diplomskih ispita spremao na italijanskom jeziku.

Otišao sam iz Beograda posle aprilskih bombardovanja – i majku više nisam video. Poginula je 9. maja 1942. godine kao zatočenik koncentracionog logora na Banjici u Beogradu.

Otac je napustio Beograd prvi put u leto 1941. godine i krio se neko vreme u Banji Koviljači. Konačno je iz Beograda otišao u decembru 1941. s lažnom ispravom, preko južne Srbije i stigao na Korčulu 16. januara 1942. godine. Od tada pa do kapitulacije Italije, otac i ja stanovali smo u kući porodice Sesa, u gradu Korčuli, na početku puta za selo Žrnovo.

Na Korčulu sam stigao nakon niza peripetija u prvim mesecima posle aprilskog rata.

Kao student četvrte godine, s odloženom vojnom obavezom, otišao sam 6. aprila 1941. u beogradski Vojni okrug da se prijavim u vojku. Bio je to – zbog haosa – bezuspešan pokušaj. Sa školskim drugom Mošom Koenom (s nadimkom Titkus) krenuo sam po vojnom nalogu u Sarajevo. U Sarajevu se srećemo sa još četiri druga: Rafajlom Talvijem (Rafcem) i Josifom Alkalajem (Bubijem) iz Beograda, kao i Pavlom Furhtom i Rudijem Martonom, iz Sarajeva. Sva šestorica, u četvrtak uveče 10. aprila prijavljujemo se u vojnu kasarnu. Oko ponoći nam dolazi dežurni podoficir. Posle kraćeg, ali prisnog razgovora rekao je: „Pre svanuća da se gubite odavde! S ovom vojskom stižete samo u zarobljeništvo i koncentracioni logor.“

U petak posle podne, već smo bili na železničkoj stanici. Titkus nas vodi u Mostar kod svog strica. Na stanici srećemo pukovnika Gašića, oca dveju naših koleginica sa fakulteta. On vodi oveću jedinicu Kraljeve garde. Poznaje nas, jer smo više puta bili gosti njegovih kćeri u porodičnoj kući u Ulici vojvode Milenka. Ukrcava nas sa sobom. U Mostaru ne možemo da napustimo voz. Ustaše pucaju sa okolnih brda po stanici. U Herceg Novom, u subotu u podne, pukovnik Gašić nas iskrcava. On sa jedinicom garde odlazi na Cetinje, a nama želi svaku sreću. Odsedamo u „Hotelu na plaži“. Ovde nalazimo našu drugaricu Bojanu Jakovljević i njenu porodicu. Tu je već dosta Jevreja izbeglica, a moja grupa obilazi naselja po Boki Kotorskoj tražeći smeštaj.

U utorak 15. aprila uveče čujemo za primirje, a sutradan izjutra – za kapitulaciju Jugoslavije. U podne polazimo za Risan, a u noći idemo

za Perast u nadi da ćemo se ukrcati na neki brod koji bi trebalo da isplovi za Aleksandriju. Nade su bile lažne. Vraćamo se u Risan. Ovde uzimamo napušteni automobil engleskog konzulata iz Ljubljane, pa se njime vraćamo u Herceg Novi. U podne 17. aprila u Herceg Novi stižu Italijani, a posle podne za njima i vozač engleskog konzulata kome bez suvišnih reči vraćamo ključ od automobila.

U utorak 22. aprila popodne, u hotelu se pojavljuje moj brat od strica Andra, maturant Realke, sin Davida Mošića i Klare, rođene Tajtacak. Dva dana docnije autobusom prelazimo u Dubrovnik. Našli smo nameštenu sobu na putu Frana Supila br. 45, nedaleko od hotela „Ekscelzior“ i vile „Argentina“. Poslednjeg dana aprila dolazi mi telegram od oca sa porukom da se ni pod kojim uslovom ne vraćamo u Beograd. Neposredno posle toga, u prvoj sedmici maja napala me je malarija.

U Dubrovniku srećem druga iz detinjstva Alberta Koena sa sestrom Helenom Puci i roditeljima. Helena je bila sasvim mlada nevesta, ali već teško unesrećena. Njena svadba sa Gavrom Zunanom (iz Ulice kralja Petra) bilo je poslednje venčanje u sinagogi „Bet Jisrael“. Gavra je, međutim, već u ratnom zarobljeništvu. Nekoliko dana kasnije, Titkus odlazi stricu u Mostar, a Andra se preko Zemuna vraća u Beograd. Upozoren da će ustaše hapsiti Jevreje, vraćam se u Herceg Novi. Tu zatičem braću od strica moga oca, Avramčeta i Solomona Bukija, sa porodicom.

Solomon Mošić je bio poznati društveni poslenik; pored ostalog dirigent amater i predsednik Srpsko-jevrejskog pevačkog društva. Preko Italije mu je uspelo da 1943. uđe u Švajcarsku. Vratio se u Beograd 1945, a već 1949. se iselio u Izrael sa ćerkom, dva sina, zetom i snajama.

Krajem maja, iz Herceg Novog sam konačno krenuo za Split. Tu je i Andra koga su roditelji iz Zemuna vratili u Dalmaciju. Zajedno smo iznajmili nameštenu sobu u Plinarskoj ulici, iza pozorišta. Ali Andra nije imao mira: već 11. juna je opet otputovao vozom u Zemun. Prešao u Beograd, položio maturu i izgubio život sa prvom stotinom Jevreja, žrtvama odmazde i holokausta, skupljenih na Tašmajdanu 29. jula 1941. godine. Docnije sam saznao da je njegova upornost protiv mog i roditeljskog nastojanja da ostane u Dalmaciji imala i svoju osnovu u jakim mladalačkim osećanjima prema vršnjakinji Elici Štumes iz ulice Strahinjčića Bana. On je to krio, a umesto toga isticao da nije moralno da čovek napušta svoju grupu u teškim vremenima. Nesumnjivo je u iskreno verovao.

Početkom jula sam naivno pokušao da preporučenim pismom švajcarskom konzulatu u Milanu tražim ulaznu vizu za Švajcarsku na

osnovu toga što sam rođen u Cirihi. Posle dve nedelje, švajcarski uredno, dobio sam negativan odgovor. Jul, avgust i septembar u Splitu protiču uglavnom mirno. Sa majkom razmenjujem pisma preko Zemuna. Na isti način, preko Petrovaradina sam dobio dva pisma od Mire, starije ćerke Ljudevita Leva Korodija, iz Ustavske ulice, predsednika odbora cionista u Novom Sadu. Korodijevi su do njilaškog preuzimanja vlasti u Mađarskoj u martu 1944. godine živeli u svojoj kući. Tada su oterani u koncentracioni logor, a preživeli su kao deo trampe engleskih kamiona za jevrejske zatočenike, zaključene u Carigradu, u leto 1944. godine.

U Splitu se okupilo dosta jevrejskih izbeglica iz cele Kraljevine Jugoslavije. Pokušavamo da se zavaramo i smirimo, trudeći se da prividno uredno živimo. Kad je u Split stigla putujuća opera „Caro di Tespi“, posećujem predstave „Turandot“ i „Rigoletto“ na Botičevoj poljani. Kad su krajem jula domaći crnokošuljaši izlepili antisemitske plakate na kupalištu „Bačvice“ i po restoranima u gradu, prešli smo na plivanje u susednu uvalu Firule, na kupalište „Jadranske straže“. Ovde sam se upoznao sa sestrama Križanec. Sa mlađom od njih, mojom vršnjakinjom Jugicom, venčao sam se četiri godine docnije. Na Firulama takođe srećem Acu i Nadu Vinterštajn, moje nešto mlađe drugove iz Beograda, a decu prijatelja mojih roditelja, Elze i Pavla Vinterštajna, uglednog advokata i člana uprave „Bnei-b'rita“. Vinterštajnovi su me često pozivali na ručak. Stanovali su na Firulama, u kući porodice Pavlović sa kojima sam se družio i posle rata u Splitu. Vinterštajnovi su preko Švajcarske stigli u Njujork, gde sam ih sreo 1960. godine i docnije.

Poslednjih dana avgusta, iz naše grupe su Titkus, koji se u međuvremenu vratio iz Mostara, Žak Pinto i Josif Alkalaj, od splitske Kvesture – tj. italijanske policijske uprave – dobili upute za konfinaciju na Korčuli. Na Korčulu su upućeni i Isak Kučo Alkalaj sa suprugom Zafirrom i ćerkom Biankom. Kučo Alkalaj je bio u Beogradu član Berze i stanovao je u njenoj zgradi na Kraljevom, sada Studentskom trgu, u čijem se prizemlju umesto Berze sada nalazi Etnografski muzej.

Dana 4. septembra, Kvestura i meni saopštava da sam konfiniran u gradu Korčuli. Otputovao sam izjutra 9. septembra brodom „Dedinje“, preimenovanom u „Dubrovnik“. Ispraća me Jugica. Kako se brod polako odvezuje od obale, Jugica mi preko ograde dobacuje crvenu ružu.

Lepi beli putnički brodovi „Jadranske plovidbe“ sada su sivi, neugledni, ratno žalosni. I ja žalostan sedim na gornjoj palubi i pokušavam da dokučim neizvesnu budućnost.

U toku avgusta i septembra 1941. uputila je splitska Kvestura oko sedam stotina izbeglih Jevreja na Korčulu. Svi smo sa statusom

„slobodnih konfiniraca“, tj. sami se brinemo o smeštaju uz slobodu kretanja po mestu. Jevrejskoj zajednici je bila određena obaveza da se sama brine o izdržavanju svojih članova bez sredstava, kao i za nekoliko austrijskih i nemačkih emigranata antifašista.

Ideju da Korčula postane ostrvo „konfiniraca“ dao je korčulanski hotelijer Andreis. On se obratio splitskoj Kvesturi s predlogom da se deo od tri hiljade i nešto više Jevreja izbeglih iz raznih krajeva Jugoslavije pod nemačkom okupacijom, iz Splita i drugih mesta u Dalmaciji uputi na boravak u Korčulu. Andreis je osigurao svesrdnu podršku okupatorske opštinske uprave, ugradivši u svoj predlog klauzulu o plaćanju boravišne takse uobičajene u turističkim mestima. U Kvesturi je Andreisov predlog tako dobro prihvaćen da je, osim grada Korčule, i veliko ribarsko mesto Vela Luka određeno kao mesto prinudnog boravka, tim pre što se u Veloj Luci već nalazila jevrejska ribarska škola („hahšara“) čije su polaznike tamo zatekli aprilski slom Jugoslovenske kraljevske vojske i italijanska okupacija. Sve do novembra, oko četiri stotine Jevreja u Korčuli nisu stvorili neku čvršću društvenu ili ekonomsku organizaciju. Jedini oblik organizovanosti bilo je postojanje predstavnika „konfiniraca“ pred italijanskim vlastima koje je utelovljavao karabinijski poručnik Ronkoroni. Jevrejski predstavnik bio je lingvista Anđelko Farhi, čija se podobnost iscrpljivala u odličnom poznavanju italijanskog jezika i ličnom poštenju skopčanim sa dobrom voljom i savesnošću. On je, na primer, na korčulanskoj rivi dočekivao svaki brod iz Splita sve do novembra, prihvatajući i upućujući svakog „konfinirca“ koji bi se iskrcao. Takav doček je za novodošlog člana jevrejske zajednice bio i ohrabrenje i trenutno olakšanje neizvesnosti.

Sredinom novembra se najzad stvara prva ekonomska organizacija, neka vrsta zadruga u hotelu „Bon repos“, u zalivu Luka, istočno od Starog grada. Zadrugu su organizovala braća Isak Kučo iz Beograda i Jozef Alkalaj iz Sarajeva. Oni su u njoj vodili glavnu reč. U ovom hotelu je takođe dobilo mesta i nas desetak omladinaca s oskudnim ili nikakvim sredstvima. Mi smo svoje izdržavanje zarađivali radom u hotelskim zajedničkim prostorijama, kuhinji i restoranu. U „Bon repos“ smestilo se oko stotinu konfiniraca, a oko tri stotine je ostalo po privatnim stanovima i u manjim hotelima.

Posle prvih akcija splitskih rodoljuba protiv italijanske okupatorske vlasti uveden je policijski čas – „coprifuoco“ – i na Korčuli, i to za starosedeoce od zalaska do izlaska sunca, a za konfinirce celodnevan, to jest zabrana izlaska iz kuća. U toj situaciji, Aleks Joelić iz Zagreba, izjednačen sa starosedeocima – jer se u Korčuli kao rekonvalescent,

posle amputacije prstiju jedne ruke, našao već u martu 1941 – jedini se od Jevreja mogao kretati po dnevnoj svetlosti. Donosio je hleb jevrejskim porodicama, posebno onima koje su imale decu. Trajalo je to dobranih deset dana, posle čega je Ronkoroni saopštio Farhiju da će Jevreji biti prebačenu u severnu Italiju.

Sredinom decembra 1941, prva stotina konfiniraca odlazi brodom preko Trsta u Modenu. Među njima su i Farhi i većina zadrugara iz hotela „Bon repos“.

Na Korčuli se za Jevreje sada menjaju prilike: zadruga je raspuštena, a akcija oko preseljenja nije nastavljena. Novi predstavnik Jevreja kod Ronkoronija je Hajnrih Levi, trgovac po zanimanju do „anšlusa“ u Beču, inače Sarajlija. Levi zna i italijanski jezik i organizaciju rada pa, osim predstavničke, uzima odmah i predsedničku funkciju formalno neustanovljene, privremene jevrejske opštine u Korčuli.

On odlazi u Split i uspostavlja stalnu povezanost grupe u Korčuli s Jevrejskom opštinom u Splitu. Opština u Splitu već je u vezi sa „Dela-semom“ u Đenovi, čije je puno ime „Delegazione per l’assistenza agli emigranti“. Sa primljenom finansijskom pomoći, koja će od sada redovno da pritiče, u januaru 1942. godine organizuje omladinsku menzu u kući Ivelja, gde je i sam stanovao sa suprugom i ćerkom, na kraju obale Sv. Nikole. Ubrzo posle toga, po uzoru na splitsku jevrejsku školu profesora Štega i Kalderona, osniva školu za decu konfiniraca u dve-ma prostorijama na prvom spratu jedne kuće u predelu Borak, preko puta doma porodice Ante Jeričevića.

Nastavu su vodili jevrejski studenti, a među njima sam bio i ja. Sa decom se radilo prema jugoslovenskom nastavnom programu za ondašnju nižu gimnaziju.

Prilike u Veloj Luci su se tokom jeseni 1941. vrlo malo razlikovale od opšte slike u gradu Korčuli, iako je prosek finansijskih stanja konfiniraca, sticajem okolnosti, bio osetno niži nego u Korčuli. Jozef Maestro, bivši direktor banke „Melaha“ iz Sarajeva, sada konfinirac u Veloj Luci, s dvojicom pomoćnika predstavljao je tri stotine Jevreja pred italijanskim vlastima, to jest kod karabinijerskog narednika, potčinjenog poručniku Ronkoroniju u Korčuli. Dvadesetak omladinaca bez sredstava, mahom Sarajlija, smešta se u septembru u prostorije jevrejske ribarske škole, u kojoj zatiču još pet ili šest polaznika. „Hahšara“ sada više ne deluje ni kao škola, ni kao ribarska zadruga. Ona je još samo prihvatilište za omladince o kojima se posebnó stara splitska Jevrejska opština. Još pre nego što su krenuli za Velu Luku, u Splitu su prošli kroz lekarski pregled koji je obavio dr Silvio Altaras. U „hahšari“ su obrazovali menzu čiji je ekonom Avram Papo. Kada su Italijani u kasnu jesen

1941. naredili izvlačenje svih ribarskih leuta i čamaca na obalu radi sprečavanja veze između partizana na ostrvu i na kopnu, barka „hahšare“ je bila izuzeta pod uslovom da ne izlazi iz velalučkog zaliva. To je omladincima omogućilo da pribave nešto dodatnog novca prevozeći ljude s jedne strane zaliva na drugu. Osim toga prihvatili su se fizičkih poslova u mestu, sve dok partizani nisu razrušili kolski put između Blata i Vele Luke, što nisu hteli da opravljaju.

Ostali konfinirci smestili su se po velalučkim kućama. Ograničenje slobode bilo je ublaženo srdačnim odnosom domaćih žitelja prema izbeglicama. Čak ni opaki postupci vrlo retkih pojedinaca nisu uticali na opšte raspoloženje.

Braća Fedor i Boris Njemirovski iz Zagreba su stanovala kod porodice čiji je nadobudni sin napustio roditeljski dom i postao endehazijski vojni avijatičar. Za vreme svog dopusta u jesen 1942, on krišom od roditelja podmetne u sobu Njemirovskih pet pečata sa petokrakom zvezdom, pa lažno denuncira Fedora i Borisa. Posle njegovog odlaska, karabinjeri pretresu kuću i uhapsu braću. Bili su sprovedeni u Šibenik i ostali zatočeni do kapitulacije Italije. Fedor je kasnije umro od posledica zlostavljanja u zatvoru.

S razvojem Narodnooslobodilačkog pokreta tokom 1942. godine, u velalučkoj „hahšari“ se organizuje grupa aktivista koju je, već u oktobru, trebalo da prihvati korčulanski partizanski odred. Zbog blokade koju su Italijani vršili preuređenim i naoružanim zaplenjenim logerom „Sitnica“, izlazak iz konfinacije se odlagao sve do kraja januara 1943. godine.

I kad su, najzad, petnaestorica „hahšarista“ i izvestan broj domaćih omladinaca izašli „u šumu“ – kako se tada govorilo, i to na Korčuli s punim pravom jer je otok obrastao borovinom – Velalučani su morali neprimetno da se vrate kućama jer su se jedva stekle mogućnosti za prebacivanje Jevreja na Hvar i dalje preko Podgore na Biokovo.

Petnaestorica jevrejskih omladinaca su od Mesnog komiteta pre polaska dobila potvrde da su kandidati za članove Komunističke partije. Bili su to: Santo Kabiljo, Jakov Kabiljo Jakile, Jozef Romano Jusule, Salamon Romano, David Altarac Česi, David Danon Dado, David Katan, Jozef Papo Čiči, Miša Štajner, Silvio Maestro, Jakov Sekelji, Ašer, Karli i Moša čija su mi prezimena ostala nepoznata, kao i petnaesti kome ne znam ni ime ni prezime. Ašer, Karli i Moša bili su polaznici ribarske škole, a ostala dvanaestorica su bili konfinirci. Od cele grupe, Narodnooslobodilački rat su preživela samo trojica: Santo Kabiljo i Mišo Štajner su sada u Izraelu, a Silvio Maestro u Beogradu.

Kad su doznali za odlazak omladinaca u partizane, italijanski fašisti su u martu uhapsili grupu omladinaca, a nešto kasnije, verovatno u junu, izveli su na streljanje trinaest mladića, pretežno iz Vele Luke. Među streljanim bila su i trojica Jevreja: Leon Romano, Isak Kabiljo i Avram Romano, zvani Momak. Streljani Velalučani i Jevreji proglašeni su za saradnike Narodnooslobodilačkog pokreta. U stvari, oni su bili taoci koje su italijanski okupatori streljali za odmazdu.

Aktivni saradnik NOB-a na ostrvu bio je u to doba Jevrejin Đuro Engl Pavlović, službenik iz Zagreba i rezervni kapetan I klase. Zbog opasnosti da Italijani otkriju njegov rad, on se tog leta priključio korčulanskom odredu. Pavloviću je priznato svojstvo borca iz 1941. godine, iako nije postao nosilac Spomenice.

Ostale neoženjene konfirirce mlađe od trideset godina, karabinijeri su okovali i ukrcali na brod koji je kasno uveče isplovio za Korčulu. Na putu su na njega sa obale pripucali partizani, a nešto docnije je na brodu izbio požar koji je posada uspela da savlada. Za sve vreme, pohapšeni omladinci su ostali u okovima. U zoru su stigli na pristanište Korčule i odmah sprovedeni u zatvor.

Već pre dolaska omladinaca iz Vele Luke, prostorije menze u kući Ivelja su postale suviše tesne, pa se menza preselila u jednu praznu kuću u zapadnom delu starog grada, unutar zidina, nedaleko od kuće porodice Arnerić. Menzaši biraju Majera Altarca za svog člana odbora u koji tada, pored Hajnriha Levija, kao ekonom ulazi i Zagrepčanin Edo Piliš. Još dok su velalučki „hahšaristi“ i drugi omladinci bili u zatvoru kod korčulanskih karabinijera, poručnik, ili tada možda već kapetan, Ronkoroni preko Hajnriha Levija traži da omladinci u menzi imaju trojicu za taoce za slučaj da se ponovi odlazak u partizane. Omladinci su to odlučno odbili s porukom da Ronkoroni sam po svom izboru imenuje taoce. Hajnrih Levi je nekoliko puta išao između menze s okupljenim članovima i sedišta Ronkoronija, prenoseći poruke verno i bez prisaka na omladince, što ga je oslobodilo prećutne sumnje da u svom radu ima oslonac kod Ronkoronija. Ova sumnja se uvukla zbog Levijevog autoritativnog rukovođenja u svakodnevnim poslovima male jevrejske zajednice u Korčuli. Pitanje taoca je rešeno tako da je Ronkoroni sve menzaše – oko dvadeset na broju – proglasio taocima, što su omladinci doživeli kao svoju političku afirmaciju, a Levi kao pad tere-ta sa duše i uspostavu punog poverenja u njegovu čestitost.

Nekoliko dana posle toga, velalučki omladinci izlaze iz zatvora, ali ih ne vraćaju u Velu Luku nego ostaju u Korčuli s obavezom da se svakodnevno izjutra javljaju u stanicu karabinijera. Veći deo njih učlanjuje se u menzu.

Brojno ojačana i kroz uspešnu konfrontaciju s Ronkoronijem ideološki pripremljena, menza postaje mesto delovanja male partijske organizacije kojoj je na čelu bio Aleks Joelić iz Zagreba, a članovi – po utisku i sećanju – Leon i Albert Alkalaj, Eli Altarac, Majer Altarac, Moca Altarac i verovatno još poneko. Joelić je bio povezan s mesnom organizacijom u kojoj su nosioci rada bili učitelj Zoran Palčok i omladinac Zvonko Letica, sin zubnog lekara, posle rata novinar u Zagrebu. Karakteristična epizoda iz tog prvog perioda organizovanog ilegalnog antifašističkog rada bilo je štampanje letaka na geštetneru u kancelariji školskog nadzornika, neposredno pored Ronkoronijeve kancelarije. U tom poslu su jevrejski omladinci aktivno učestvovali, i to u prvo vreme kao instruktori jer korčulanski aktivisti nisu vladali tehnikom izrade letaka.

U proleće 1942. počinje prikupljanje novčanih priloga za Narodnooslobodilački pokret. Iznosi nisu bili veliki, ali značaj te akcije, koja nije prestala sve do septembra 1943, bila je prvenstveno u identifikaciji konfiniraca sa Narodnooslobodilačkim pokretom.

Uz politički oživeo je i kulturni rad. U menzi se, u razmacima od jedne do dve sedmice, održavaju koncerti uz prikupljanje dobrovoljnih priloga za pomoć menzi i porodicama u težoj oskudici. Koncerata je bilo sa ploča, uz uvodno izlaganje, ili u živom izvođenju Samuela Čačkeza iz Mostara, umetnika na harmonici, pevača Maksa Savina, basa, i tenora Zvonka Glika, obojice iz Hrvatske. Svoj doprinos aktivnosti davao je i dr Bruno Bjelinski, kompozitor iz Zagreba.

Oko književnika Teodora Čokora iz Beča okupio se izvestan broj konfiniraca kojima je on držao predavanja iz istorije umetnosti. To je bio javni oblik okupljanja. Međutim, posle Čokorovih predavanja na nemačkom jeziku, redovno bi se većina slušalaca zadržavala i diskretno raspravljala o vestima sa italijanskog radija, ili o informacijama za koje se tek moglo naslućivati iz kojih izvora dolaze.

Mnogi mlađi ljudi su osim toga učili engleski i italijanski jezik. Udžbenik italijanskog jezika sam sačuvao kao uspomenu sve do sada, a ne sećam se više kako sam nabavio udžbenik engleskog jezika. Više ne znam ni koji je to udžbenik bio. Engleski izgovor tada nisam savladao nego samo pravopis, gramatiku i delimično leksiku.

U ono vreme, Marin Cetinić je bio sekretar Okružnog komiteta za južnu Dalmaciju i u tom svojstvu je opomenuo mesnu organizaciju zbog neaktivnosti pored osam stotina okupatorskih vojnika, karabinjera i crnokošuljaša. Zahvaljujući preciznim obaveštenjima koja je pribavio Leon Alkalaj, kupujući ispod ruke hleb od italijanskih vojnika, a za potrebe jevrejskih porodica – racionirano dnevno sledovanje iznosilo je

tek 300 grama – korčulanska organizacija je mogla da pripremi napad na mornaričku izvidničku stanicu iznad grada.

Grupa konfiniranih Jevreja na Korčuli: u prvom redu (s desna na levo, sede) – Salamon Altarac, Erna Altarac, Klara Altarac, Majer Altarac, Alegreta Albahari, Ema Kamhi i njen sin Mojse i Maks Mošič; u drugom, srednjem redu (s desna na levo): Rahamim Baruh, Ladislav Bruner, Eli Altarac, Albert Alkalaj, Branko Šlezinger, Grgur Dojč, slede dvojica nepoznatih, David Gaon, zatim nepoznat, dr Mirko Bruner; zatim dvojica nepoznatih, Samuel Čačkes, Menahem Elazar i Moric Danon; u trećem redu, stoje (s desna na levo): Miroslav Šiler, zatim dvojica nepoznatih, Alfred Mošič i takođe nepoznat prognanik

Stanica se nalazila u okrugloj kuli, lokalnom malom utvrdenju iz venecijanskog doba ili napoleonovskih ratova. Imala je posadu od desetak ljudi, ali veliko skladište lakog oružja i municije. Grupa korčulanskih skojevaca napala je stanicu u kasno popodne. Među njima je bio i Eli Altarac. Mi ostali iz grupe omladinaca članova menze imali smo zadatak da besposličimo na rivi na uobičajen predvečernji način i da motrimo na kretanje fašističke lučke milicije. Skojevci su, ne ispalivši metak, razoružali signaliste i mornare na stanici. Dole u gradu nije se čuo pucanj. Kad su počeli da iznose oružje i municiju prema partizanskom logoru kod Čare, sasvim neočekivano se pojavio parobrod u zapadnom ulazu u Pelješki kanal. Kako je sa izvidničke stanice izostao signal za slobodan prolaz, u lučkoj kapetaniji je nastala uzbuna; ubrzo posle toga

su prema kuli krenuli karabinjeri i lučki crnokošuljaši. To je skojevcima skratilo raspoloživo vreme, pa je Eli Altarac u žurbi zaboravio svoju kožnu bluzu. Svestan da je time ostavio trag koji vodi do skojevaca u gradu, pred nosom nastupajućih Italijana vratio se i izvukao svoju bluzu. Zahvaljujući tome, Italijani su akciju pripisali korčulanskom partizanskom odred.

Ipak, kad su se uskoro posle tog događaja pojavile antifašističke parole na zidovima kuća u gradu, karabinjeri su uhapsili mnoge omladince, a među njima i dva učesnika u napadu na mornaričku izvidničku stanicu. U zatvoru se našao i Zoran Palčok koji je uticao na moral omladinaca, pa nijedan pod batinama nije ništa priznao. U toku istrage su ih izveli pred mornare sa izvidničke stanice. Izgleda da je jedan od njih prepoznao Zvonka Leticu, verovatno po karakterističnom duguljastom licu, čije osnovne crte nije mogla da maskira ni nagaravljenost za vreme akcije. Međutim, mornar je prećutao. Eli je uprkos tome bio u opasnosti, pa mu je Zoranov brat, dr Vedran Palčok, izdao uverenje o zapaljenju slepog creva i naučio ga kako da simulira simptome. Na osnovu toga je Eli dobio propusnicu za odlazak u Split radi operacije. Karabinjeri su, za svaki slučaj, Elijevu fotografiju pokazali i uhapšenim skojevcima i članovima posade izvidničke stanice s pitanjem da li je učestvovao u napadu. Jedni ga nisu videli, a drugi nisu prepoznali. Eli je ostao u Splitu do kapitulacije Italije.

Događaji na početku septembra 1943. nisu nikog iznenadili. Odmah po odlasku italijanske vojske i karabinjera, narodnooslobodilački odbori izlaze iz ilegalnosti. Na Korčuli i Pelješcu se stvara XIII brigada Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, u sastavu XXVI divizije. Naš poznanik Aleks Joelić je član korčulanskog Mesnog, a zatim i član Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora. Eli Altarac se vraća iz Splita i prihvata dužnost sekretara SKOJ-a.

Po nalogu pomoćnika starešine zajednice u Veloj Luci, dr Jozefa Tirhofera, u Korčulu dolaze braća Šternfeld rodnom iz Koprivnice. Obraćaju se najpre Joeliću, a zatim zajedno s njim od narodne vlasti traže saglasnost za evakuaciju velalučke grupe konfiriraca u južnu Italiju. Odobrenje je potpisao predsednik Kotarskog narodnooslobodilačkog odbora Vid Mihičić. Tako su Velalučani prvi otišli iznajmljenim trabakulama, a Vid se izložio kritikama iz redova vojnih partizanskih rukovodilaca koji su smatrali da će odlazak Jevreja loše uticati na moral stanovništva. Ovu ocenu će događaji do kraja godine jasno da opovrgnu. U času izricanja, ona se s jedne strane temeljila na nepoznavanju prave

prirode holokausta, a sa druge strane na optimističkoj proceni da je srednjedalmatinsko otočje konačno i zauvek oslobođeno.

Odlazak konfiniraca iz Vele Luke može stvarno da se uklopi u nešto kasnije opšte sprovedenu akciju narodne vlasti u srednjoj Dalmaciji, u toku koje je neboraćko stanovništvo sklanjano kao „partizanski zbijeg“ preko Visa i južne Italije u El-Šat na Sinajskom poluostrvu. Naime, u Veloj Luci nije već godinu i po dana bilo omladinaca, odnosno potencijalnih boraca.

U samoj Korčuli, međutim, došlo se do odluke da će se omladinci uključiti u XIII brigadu, a deca, žene i muškarci stariji od trideset godina evakuisati. Osim toga je zaključeno da svaka osoba može da ponese samo jedan komad ručnog prtljaga, ili jednu naprtnjaču, kako bi se što bolje iskoristio prostor na jedinom raspoloživom motornom jedrenjaku. Sav višak odeće i namirnica ustupljen je korčulanskoj bolnici.

Brod je isplovio posle podne, a kad je prolazio pored krajnjeg istočnog rta Ražnjić kod sela Lumbarde dobio je signal da se vrati u luku Korčule. Bilo je to naređenje Franka Telente, političkog komesara XIII brigade, koji nije bio uključen u odlučivanje o odlasku, a osim toga je tvrdo zastupao stav da je evakuacija konfiniraca izraz kapitulanstva.

Povratnici su – sada bez ikakvih sredstava za samostalno izdržavanje – smešteni u hotel „De la ville“ na obali i pali na teret narodne vlasti. Osim njih, u Korčuli se još nalazila mala grupa Austrijanaca i oko stotinu Jevreja neboraca za koje na brodu nije bilo mesta prilikom neuspelog odlaska. O svemu tome je Joelić obavestio Marina Cetinića kada je desetak dana kasnije došao na Korčulu. Marin je znao više o opštem položaju u Dalmaciji i verovatnom razvoju događaja, pa je posle dogovora s višim rukovodiocima odobrio ponovni odlazak. Na Korčuli su sada ostala 84 Jevreja neborca i četiri Austrijanca. Omladinci su već bili u vojnim jedinicama. Omladinci su ušli u razne jedinice XIII dalmatinske brigade, a kasnije su neki od njih prešli na dužnosti u druge delove VIII korpusa, kao i u mornaricu NOVJ.

Sa korčulanskom četom prešao sam na Pelješac, na položaj iznad Stona. Već posle nekoliko dana povereno mi je bataljonsko odeljenje sa dva minobacača od 80 mm, kao i dve mazge. Bio sam jedini među mladim borcima bez vojne obuke, u novoosnovanoj XIII brigadi, koji se snalazio s nišanskim uglomerima i tablicama. Kasnije sam prešao najpre u obalsku artiljeriju na rtu Ražnjić na Korčuli, a zatim, na početku 1944. godine, u tehničku službu partizanske Mornarice.

Krajem 1944. poginuo je Zdravko Has u toku kninske operacije. Poručnik Moco Altarac iz Sarajeva oduzeo je sebi život u nastupu depresije, u oslobođenom Splitu krajem 1944. godine.

Ostali učesnici Narodnooslobodilačkog rata, bivši konfinirci u Korčuli, dočekali su oslobođenje zemlje. Majer Altarac, Eli Altarac i Iso Levi do penzionisanja su ostali u Jugoslovenskoj armiji.

Samo dve sedmice posle odlaska neboraca, 23. oktobra 1943, u okviru svojih operacija zaposedanja jadranske obale, Nemci su otpočeli lokalnu ofanzivu na Pelješac, a 23. decembra iskrcali se na Korčulu i okupirali je.

Grupa preostalih konfiniraca se zajedno sa jedinicama XIII dalmatinske i I prekomorske brigade i delovima I dalmatinske udarne brigade povukla do Vele Luke, odakle je evakuisana na Vis i dalje, zajedno sa dalmatinskim zbegom, u južnu Italiju. U povlačenju iz Korčule do Vele Luke nestao je samo jedan bivši konfinirac. Na žalost, njegovo ime je prekrilo zaborav.

S odlaskom ove poslednje grupe Jevreja 28. ili 29. decembra 1943. završava se grupni boravak Jevreja na Korčuli. Međutim, dvoipogodišnji zajednički život konfiniraca i Korčulana nije ostao bez tragova i živih veza. Ostali su zetovi i snaje, ostala su prijateljstva, živa sećanja na srdačnost i druženje velalučkih, korčulanskih i jevrejskih porodica, sećanja na saradnju korčulanskih i jevrejskih lekara, i najzad sećanja na drugarstvo u borbenim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

*Albert ALKALAJ**

SLIKAR IZRASTAO U LOGORU

Albert Alkalaj je rođen u braku Samuila i Lepe, rođ. Afar. Otac je bio službenik Francusko-srpske banke. Kad su Austrijanci za vreme Prvog svetskog rata ušli u Beograd, porodica se odselila u Pariz u kojem je Albert rođen 1917. godine. Nakon završetka Prvog svetskog rata, porodica se vratila u Beograd u kojem je Albert odrastao, završio gimnaziju i upisao arhitekturu. Kao omladinac bio je angažovan u cionističkom pokretu *Hašomer hacair*.

Slikarstvo je učio kao samouk sa Borom Baruhom. Kad je za vreme Drugog svetskog rata, interniran u logor Feramonti, sreo je austrijskog slikara Mihaela Fingenštajna i kod njega je u logoru učio slikarstvo. Nakon oslobođenja je otišao u Rim i u njemu ostao da slika. U Rimu je sreo Oskara Kokošku i Karla Levija koji su napisali uvod za katalog njegove prve velike izložbe u Rimu. Iz Italije je otišao u SAD, u Boston, gde i sada živi kao samostalni slikar i profesor univerziteta.

Najpre sam bio oficir u ratu i zarobljen sam u Makedoniji. U zarobljeništvu u Bugarskoj uspeo sam da ubedim komandanta logora da me pusti pre nego što logoraši budu transportovani za Nemačku. Tako sam se vratio u Beograd, ali u njemu nisam našao svoje roditelje koji su ga napustili posle prvog bombardovanja 6. aprila 1941. godine.

* Zabeleženo na osnovu njegovog pisma Veri Kon Alkalaj i telefonskog razgovora sa Etom Najfeld.

Kada sam stigao, Jevreji su već nosili žute trake, što sam i ja morao da učinim. Radio sam u Beogradu sa drugom omladinom, ali najviše na falsifikovanju dokumenata za izbegle Jevreje iz zemalja koje su Nemci osvojili. Oni su prolazili kroz Beograd u nameri da odu u Palestinu. Posle jedne diverzije svi su Jevreji, muškarci, bili pozvani na Tašmajdan i svaki peti je streljan. Ja sam bio četvrti. Kada se to desilo video sam da treba bežati, pa sam za sebe i jednog mog prijatelja falsifikovao dva pasoša. Pobegli smo iz Beograda prema jugu u želji da nađemo na Italijane.

Albert Alkalaj: „Izbeglice“, tuš, pero

Pošto smo prošli Niš, Uroševac, Prištinu i Prizren uspeli smo da odemo u Albaniju, pa smo posle Tirane otputovali u Drač. Tamo smo uhvatili brod za Split, ali je trebalo da čekamo petnaest dana. Hodajući po Draču video sam neke jevrejske firme, pa sam ušao u jednu radnju. Tamošnji Jevreji su mi objasnili na ladinu da postoji neki koncentracioni logor u Kavaji. Sutradan sam otišao u Kavaju autobusom i već iz autobusa video moju sestru i Jašu iza žice i tako saznao da su svi moji tamo. Ušao sam u Kavaju nekoliko puta kao „nećak“ moga oca. Ja sam im tada doneo vesti o onome šta se dogodilo u Beogradu. Jaša i ja smo zajedno išli u školu, stanovali u istoj kući i bili prijatelji iz detinjstva.

Nerado sam ostavio Kavaju i otišao u Split. Tamo mi se nije svidelo kako su fašisti gledali na jevrejske izbeglice. Znao sam da će biti nereda, pa smo moj prijatelj i ja nabavili druga lažna dokumenta i prešli u

Italiju, u Ankonu. Nameravali smo da predemo Alpe pošto smo obojica bili planinari i da odemo u Cirihi, iz Ciriha da odletimo u Lisabon, odatle da uzmemo brod i da oko cele Afrike otputujemo u Lorenzo Markez u Mozambiku, potom da vozom odemo u Kairo i iz Kaira predemo u Izrael (tada Palestinu, prim. red).

Međutim, do svega toga nije došlo jer smo zaglavili u Padovi u kojoj sam zatekao neke drugove. U jednom trenutku su posumnjali u moja dokumenta, pa sam pobjegao u Milano, ali je situacija u njemu bila veoma teška. Nisam imao dokumenta pa sam morao spavati u čekaonicama na stanici ili u bioskopu. Tražili su me i karabinjeri i Nemci. Nisam spavao, malo sam jeo, bilo mi je veoma teško jer je u Milanu vladala zima. Pomislio sam da je zatvor najbolje mesto u kome bih mogao da se smirim i gde me niko neće tražiti. Tako sam 9. decembra uspeo da budem uhapšen u Vičenci, a posle tri meseca zatvora, u kome sam bio izolovan, prebacili su me u Feramonti.

Albert Alkalaj: „Poslednji dan rata“, (1945); crtež pastelnim uljanim bojama na tankom kartonu

U Feramontiju sam proveo deset meseci. Uspeo sam da sa porodicom odem u slobodnu konfinaciju u Pergolu, provincija Pesaro, gde smo mirno živeli i čekali kraj rata. Međutim, kad je došao Badoljo,

kad je Musolini bio zarobljen i kad su ga Nemci oslobodili stigao je telegram s nalogom da nas uhapsu. Devojka koja je primila telegram je došla da mi ga pokaže, pa smo iste večeri pobjegli u brda i krili se sve do oslobođenja. Za te dve godina prošli smo sve i svašta krijući se kod seljaka, bili sa partizanima, sa popovima, itd. Najzad smo se po oslobođenju vratili iscrpljeni u Pergolu i tamo gladovali.

Mnogo docnije, kad sam prodao neke slike i nabavio novac da uzmem kamion, otišli smo u Rim gde su nas prihvatili. Nismo hteli da se vratimo u Beograd. Izgubili smo sve što smo imali i sve članove šire porodice. Ostali smo u Rimu do 1951, kad je za 100 000 izbeglica stupio na snagu Trumanov zakon, pa smo tako stigli u Boston. U Rimu sam sreo Veru (Eškenazi, prim. red.) koju sam poznao u Beogradu. Uzeli smo se na Kampidolju ispod Mikelandelovog spomenika. Ja sam se formirao kao umetnik u Rimu, a Vera je studirala medicinu.

U Boston smo stigli kao izbeglice. Pomogao nam je Jewish C. Appeal. Moji roditelji su umrli, a moja sestra Bojana živi u Americi sa svojom porodicom.

V

POD
MAĎARSKOM VLAŠČU

Dr Teodor KOVAČ

STRAŽAR U ULOZI SPASIOCA

Teodor Kovač je rođen 1923. u Novom Kneževcu, u severnom Banatu. Njegov otac Arpad je posle Prvog svetskog rata došao u to sresko mesto da radi kao advokat. Majka Olga Berger je rođena u Dalju. Oboje su stradali, otac u beogradskim Topovskim šupama, a majka na Sajmištu. Za vreme „racije“ u Novom Sadu stradali su mu i brojni rođaci. Rat su preživeli jedino očeva sestra sa svojom porodicom, brat Karlo i on.

Posle rata je završio Medicinski fakultet u Beogradu i specijalizovao je internu medicinu. Penzionisan je kao rukovodilac Endokrinološkog odeljenja Interne klinike u Novom Sadu, kada se zahvalio i na funkciji predsednika Udruženja endokrinologa Jugoslavije. Pored članstva u većem broju stranih stručnih udruženja, počasni je član Mađarskog dijabetološkog društva. U maju 2000. postao je predsednik Jevrejske opštine Novi Sad.

Supruga Ana je takođe u penziji. Iz prvog braka ima kćerku Olgu, lekara specijalistu iz biohemije.

Završivši 1933. godine četiri razreda osnovne škole u rodnom mestu, u to vreme drugih škola tamo nije bilo, pošao sam u gimnaziju u Novom Sadu u kome su živeli roditelji moje majke, pa sam kod njih stanovao. Grad nisam poznavao, nisam znao ni gde se nalazi zgrada gimnazije; baka mi je pomogla da upoznam Đuru Polaka, vršnjaka koji je takođe tada pošao u gimnaziju. Slučajno smo se našli u istom

razredu i do rata smo ostali dobri drugovi. Na žalost, imao je tešku plućnu tuberkulozu i više je boravio po sanatorijumima nego kod kuće. Nije preživio Aušvic.

Bio sam osrednji đak, sve razrede sam završio s vrlo dobrom ocenom osim drugog razreda, kada sam bio odličan.

Koliko se sećam, u organizaciju „Hašomer hacair“ doveo me je Đura, a bio sam u III ili IV razredu. Ako u meni ima nečeg pozitivnog, u velikoj meri sam to dobio upravo tamo, u kenu „Hašomer hacaira“. I danas se sa setom, ali i s ponosom sećam tih pet-šest godina koliko sam bio uključen u rad te organizacije.

Kad je izbio aprilski rat 1941. bio sam osmoškolac. Posle prevrata 27. marta 1941, nastava je prekinuta. Moj brat Karlo (roditelji su imali samo nas dvojicu) diplomirao je pravo u Subotici, a sa njim sam proveo najviše vremena i najteže dane u ratu, u to vreme je bio pred završetkom svog staža kao advokatski pripravnik kod oca u Novom Kneževcu. Bio je rezervni oficir bez ratnog rasporeda, ali čim je čuo za rat smatrao je svojom obavezom da se javi u vojsku; međutim, jedna komanda ga je slala drugoj i na kraju je stigao u Novi Sad.

Roditelji su ostali kod kuće u Banatu u kojem su vlast držali Nemci, dok je Novi Sad bio pod mađarskom upravom. Tu je život Jevreja bio snošljiviji nego u Banatu, a život Jevreja u Mađarskoj nije u to vreme bio ozbiljnije ugrožen. Naveliko se pričalo da će mađarska vojska u najskorije vreme ući i u Banat, pa su nam roditelji poručili da ostanemo tu gde smo, tj. kod bake. Međutim, svi Jevreji iz Banata su deportovani 14. avgusta 1941. godine. Oni iz severnog dela bili su mesec dana zatvoreni u Novom Bečeju i posle deportovani u Beograd. Ženama i deci je dozvoljeno da se smeste u Beogradu kako znaju i umeju, s tim što im je bilo zabranjeno da napuste grad. Svi muškarci su zatvoreni u logor u Topovskim šupama. Mislim da su nam oca ubili 12. oktobra. Majka i druge žene zatvorenika u Topovskim šupama donele su i toga dana ručak svojim muževima, ali im je rečeno da više ne treba da donose hranu jer su oni odvedeni na drugo mesto. Streljanja su vršena pretežno između Pančeva i sela Jabuke.

Zatečeni u Novom Sadu, brat i ja smo pokušali da izbacimo majku. U to vreme, u drugoj polovini septembra, nastalo je intenzivno krijumčarenje Jevrejki i ponekog skrivenog Jevrejina iz Beograda u Mađarsku. Time su se uglavnom bavili lađari i železničari jer im je to omogućavao njihov posao, ali su krijumčarili i nemački vojnici, naravno za veliki novac. Ubrzo smo saznali majčinu adresu u Beogradu i brat je našao jednog lađara koji je trebalo da našu majku prokrijumčari u Novi Sad. Baka nije imala onoliko novca koliko je krijumčar tražio i bilo je

potrebno dosta vremena dok je novac obezbeđen. Na žalost, naš plan nismo uspjeli da ostvarimo.

Posle mature, krajem septembra našao sam posao u cinkografiji i tu započeo da šegrtujem. Veliki deo posla sastojao se u tome da donosim i odnosim materijal za redakcije. Već posle desetak dana, portir u nemačkom dnevniku „Dojčes folksblat“ s kojim sam uvek govorio nemački, pa je mislio da sam Nemač i pozdravljao me sa „Hajl Hitler“, ostavljao me samog u portirnici dok je išao da preda materijal i da mi donese novi, a ja sam za to vreme uvek uzimao nekoliko overenih propusnica za kretanje po gradu. Nikad me nije uhvatio. Propusnice sam predavao onima za koje sam znao da održavaju veze sa ilegalcima, ali ne znam da li su ih oni koristili.

Mi smo mesecima imali veze sa predstavnicima komunističke omladine. Pomagali smo im kao članovi „Hašomer hacaira“ u ispisivanju parola po zidovima kuća, davali smo im i formulare mađarskih propusnica, bacali eksere po ulicama da bi se oštetila vojna vozila. U razgovorima smo uvek insistirali na tome da nas prihvate kao „Hašomer hacair“, a ne kao pojedince.

Uhapšen sam 28. oktobra 1941. godine. Naime, vraćao sam se biciklom iz štamparije, u dvorištu ostavio bicikl i ušao u radionicu. Tada je gazda rekao jednom nepoznatom čoveku: „To je on.“ Odjednom se stvorio još jedan nepoznati i rečeno mi je da sam uhapšen. Predao sam materijal koji sam doneo, pozdravio se s gazdom, kalfama i krenuo. Nisu me vezali nego su me vodili između sebe u policiju, tačno preko puta radionice. Nisam mogao da pobegnem jer je okolo sve vrvelo od policajaca. Da sam pokušao, na mestu bi me ubili. Nisam znao zašto me hapse, ali sam pretpostavio da je to zbog veze s komunistima. Samo jednom su me pitali da li imam oružje. U policiji me je agent koji je sastavljao zapisnik pitao kad sam došao u Novi Sad, kad sam napustio Banat, ali nije ništa pitao u vezi sa saradnjom s komunistima. Rekao je sasvim ovlašno da sam uhapšen zato što sam pobjegao pred deportacijom Jevreja iz Banata. Izjavio sam da je ta optužba besmislena, jer je dovoljno da samo okrene broj telefona gimnazije da bi čuo da se nalazim u Novom Sadu bez prekida od početka okupacije. Tu sam letos maturirao, svedočanstvo mi je kod kuće, tu radim, nisam se makao iz grada. Nije ga to zanimalo.

Tek što sam dospao u zatvor, stigao je i moj brat kojeg su takođe tada uhapsili. Rekao mi je da je za vreme saslušanja video na stolu zahtev Sreskog načelstva iz Kanjiže upućen novosadskoj policiji (Kanjiža je tada takođe bila anektirana u Mađarsku) da nas uhapsu zato što smo

pobegli pred deportacijom i da nas traže nemačke vlasti u Novom Kneževcu. Po svemu sudeći prijavila nas je Ida Valai, nije bila Jevrejka, a kao pripravnica je radila kod mog oca. Ne znam kakve je sve usluge činila Nemicima, ali pošto su naši roditelji bili već deportovani, verovatno je mislila da će se lakše dočepati imovine svog dotadašnjeg poslodavca ukoliko i nas ukloni.

U to vreme je za šefa Odeljenja za strance novosadske policije postavljen dr Jožef Kenjeki, profesionalni policajac iz Mađarske. Kasnije smo čuli da je rekao kad je stigao u Novi Sad: „Sada počinje vreme velike zarade.“ Boraviti u Mađarskoj mogao je samo mađarski državljani, ili onaj ko ima dozvolu za boravak, a izdavanje takvih dozvola bilo je u njegovoj nadležnosti. Nabaviti sva potrebna dokumenta kojima bi Jevreji dokazali državljanstvo nije bilo jednostavno. Dok se ona legalno ne pribave, ostajalo je jedino da se traži dozvola za boravak. Da li će molilac to dobiti spadalo je pod Kenjekijevo diskreciono pravo, što je u praksi značilo ostaviti podeblji koverat s novcem na njegovom stolu kad molilac bude pozvan da izjavi po kom osnovu boravi u Novom Sadu. Koliko se obogatio videlo se i po tome što je pred oslobođenje napustio grad sa tri puna kamiona stvari. Mi smo mu došli kao poručeni: ko se ne bude držao njegovih pravila igre proći će kao mi, izručiće ga Nemicima ili ustašama. Ni krivi ni dužni bili smo primer za druge, žrtveni jarci. Uopšte ga nije interesovalo to što ni trunke istine nije bilo u onome zbog čega nas je predao Nemicima. Ništa nije vredela činjenica da su svi naši preci bili sa teritorije ranije i tadašnje Mađarske. Mnoge je oterao u smrt. Posle rata uhvaćen je u Mađarskoj, osuđen i obešen u Novom Sadu.

Mi smo posle tri dana provedena u novosadskom zatvoru izručeni Nemicima u Novom Kneževcu. Dok su nas vodili u zatvor, sa obale Tise gde su nas preuzeli, sasvim slučajno nas je sreo jedan poznanik, trgovac iz mesta. Sećam se da se gotovo skamenio kad je video da nas vode nemački policajci. Posle smo čuli koliko je ta slučajnost imala fatalne posledice. Taj trgovac je iste noći otišao svojim poslom u Beograd i tamo sreo našu majku; ne znam da li je i nju sreo slučajno, ili ju je potražio, tek rekao joj je da je u Novom Kneževcu video kako nas vode u zatvor. Tog dana, ili koji dan kasnije, došao je po majku lađar krijumčar koga je brat angažovao da je dovede u Novi Sad. Na njegovu iznenađenje, a to mu se do tada nije nikad desilo, naša mati je odbila da pođe. Rekla mu je da će uskoro stići njena deca, pa ako ona sada ode neće biti nikoga da im donosi hranu. Krijumčar je odustao i bio dovoljno pošten da vrati novac koji je primio kao predujam.

Mogao bih možda i oprostiti Idi Valai što nas je prijavila, ali joj nikad ne mogu oprostiti što smo zbog nje izgubili majku. Tokom okupacije bila se dosta „slizala“ sa ondašnjim vlastima, pa je pred oslobođenje pobjegla sestri na neki salaš u okolini Bečeja. Tu se krila, ali se to saznalo pošto nije ojadila samo nas. Kad su je prijavili bila je već 1946. godina, pa sudovi nisu više bili tako strogi. Dobila je svega nekoliko godina zatvora, a kako je bila u godinama i bolesna, u zatvoru nije dugo ostala. Dvadesetak godina kasnije kao lekar u bolnici, vrativši se s godišnjeg odmora pregledao sam spisak bolesnika koji su ležali na mom odeljenju i video njeno ime. Prilikom vizite nisam nijednim gestom pokazao da je dobro poznajem. Ubrzo po završetku vizite došla je medicinska sestra i rekla mi da određena bolesnica iznenada želi da bude otpuštena, iako taj otpust nije planiran jer njeno stanje to ne dozvoljava. Rekao sam joj da silom ne možemo nikog zadržati; ako ona potpiše da odlazi na svoju odgovornost, onda se mora otpustiti. Čuo sam da je umrla posle nekoliko godina, dosta se namučivši.

Majka nam je ostala u Beogradu. Pretpostavljamo da je bila u stanu s ćerkom našeg strica. Šest nedelja posle našeg odvođenja u Banat, zajedno sa ostalim ženama i decom koji su još bili na „slobodi“ internirana je u logor na Sajmištu kraj Beograda. Ne znamo kako je umrla – da li je stradala od hladnoće te zime, jedne od najtežih u veku, da li od bolesti, gladi, ili je ugušena u dušegupki...

U Novom Kneževcu smo dobili dobre „porcije“ batina; pantalone su mi se na turu raspale od udaraca tako da se video donji veš. Nakon tri dana odveli su nas u Petrovgrad (današnji Zrenjanin). Iznenadili smo se kad smo u sudskom zatvoru zatekli dvadesetak Jevreja i nešto veći broj Jevrejki; svi su bežali iz Beograda, ili se krili u Banatu, te bili uhvaćeni prilikom pokušaja da se prebace u Mađarsku. Režim u zatvoru je samo povremeno bio težak i moglo se izdržati. Nismo bili siti, no pravog gladovanja nije bilo, ali smo dosta patili od hladnoće. Meni je u zatvoru u Novom Kneževcu slučajno zamenjena jedna cipela. Umesto nje imao sam nekakvu papuču, pa sam promrzline koje sam tada „zaradio“ imao još godinama posle rata.

S nama je bio zatvoren i Aleksandar Hercfeld, apotekar iz Zrenjanina, nemački invalid iz Prvog svetskog rata. U Nemačkoj se posle rata oženio udovicom palog nemačkog oficira i usvojio njihovu ćerku. Po dolasku nacista na vlast vratio se s porodicom u Zrenjanin. Kad su započeli progoni Jevreja, komandant Srbije bio je general, nekadašnji kladni drug prvog muža njegove žene. Ona je otišla kod tog generala u Beograd i dobila potvrdu da se njen muž izuzima iz svih antijevrejskih

mera. Pre našeg dolaska u Zrenjanin, kako nam je kasnije ispričao, pozvao ga je neki oficir (ili podoficir, ne sećam se više) koji se zvao Hari Celer i oduzeo mu tu dozvolu. Tada je komandant Srbije postao neko drugi i uhapsio je Hercfelda, ali ga ipak nije sasvim ponizio. Naime, njegova supruga mogla je da ga posećuje svakog dana, pa mu je donosila hranu, veš, razgovarala je sa njim koliko je htela, nije išao s nama na rad, bio je celog dana u zatvorenoj prostoriji i nije mu bilo hladno kao nama. Negde sredinom januara 1942. rekao nam je da je njegova žena čula da će nas uskoro saslušavati; treba da insistiramo na tome da smo mađarski državljani, pa će nas posle prebaciti u Mađarsku.

Zaista, desetak dana kasnije pozvani smo na saslušanje. Na brzinu su sastavili zapisnik o našoj tvrdnji da smo greškom stigli u Banat. Iznenada 10. februara poslali su nas sa rada u zatvor da se spakujemo pošto uveče krećemo vozom u Novi Bečej, takođe u Banatu, gde će nas predati mađarskim vlastima. Bilo nas je osmoro, sedam muškaraca i jedna žena. Rekli su nam da smo mi prva grupa, a ostali će uskoro stići za nama. Na žalost, bili smo ne samo prva nego i jedina grupa jer su svi ostali pobijeni. Neki su streljani za odmazdu posle mesec dana zbog atentata na jednog agenta, što je i plakativano. Gde su ostali bili ubijeni nismo nikad saznali, kao ni to zašto su upravo odabrali nas osmoro, a ne neke druge kad smo svi tvrdili da smo iz Mađarske.

U Novom Bečeu smo proveli dan i po, a onda smo preko zaleđene Tise sprovedeni u Bečej, na bačkoj strani, tu proveli jednu noć i sledeće večeri smo odvedeni u Budimpeštu u tranzitni zatvor („Tolonchaz“).

U Pešti smo ostali mesec dana, a potom su nas iz tog zatvora prebacili u logor Garanj, oko trista kilometara istočno od Pešte. U Garanju su pretežno bili zatvoreni „stranci“ kao mi; nas su tada smatrali osobama sa nerešenim statusom državljanstva i „politički nepouzdanim elementima“. Među zatvorenicima se nalazila i grupa pripadnika „Hašomer hacaira“, većinom iz Pešte, pa sam se povezao sa njima. Režim je bio dosta snošljiv, nije bilo šikaniranja, a bilo je dozvoljeno i primanje paketa od kuće. Negde u septembru prebacili su nas u obližnji novootvoreni logor u Čerge (Csorgo). U ovom logoru su bili samo „stranci“, a režim je bio isti kao u Garanju.

Već duže vreme se govorkalo da će neka godišta biti mobilisana u radne čete, kolokvijalno prozване „mušoši“, da bi gradili utvrđenja na ruskom frontu. Sredinom decembra je objavljeno koja su godišta mobilisana za radne čete u sastavu vojske. Bratovo godište je bilo obuhvaćeno, a moje nije; da sam bio starije godište, takođe bi me mobilisali. Date su dozvole za posetu, a mogli smo i telegrafisati. Javili smo baki u

Novom Sadu da brat odlazi, da je mobilisan u „musoše“, i već sledeće večeri je stigla. U svojoj 67. godini, za jedan dan je železnicom prevallila više od 600 kilometara da vidi unuke. Prvi put smo je tada videli otako smo uhapšeni.

Brat je sutradan otišao sa celom grupom. Pisao je iz jednog ne mnogo udaljenog gradića da su tamo zadržani dok se ne popuni broj predviđen za takvu četu, a popuna će stići za koji dan iz Pešte. Sa grupom iz Pešte je kao straža došao i zastavnik Mačašovski, inače prava antisemitska bitanga. Poznao je izvesnog Štrausa, jednog od pristiglih Jevreja. Otac tog Štrausa bio je među vodećim ljudima u „Vajs-Manfredu“, metalском gigantu u Čepelu kraj Budimpešte, najvećem u Mađarskoj, s velikom proizvodnjom za vojsku. Taj antisemit je pozvao Štrausa i rekao mu otprilike sledeće: „Mi ćemo za koji dan na front. Što ćete vi tamo crći, baš me briga, bolje niste ni zaslužili. Ali na frontu mogu i ja da poginem, a meni se ne gine, pa ću ti zbog toga dati jednog vojnika da te sprovede u Peštu. Uzmi od svog tatice novac [ne sećam se iznosa, ali znam da je bio pozamašan], a naš doktor će onda ovde proglasiti epidemiju pegavca, što znači karantin, pa se šest nedelja nećemo mrdnuti odavde.“ Tako je i bilo, a posle šest nedelja, krajem januara 1943. to se ponovilo. Kad je isteklo i tih dodatnih šest nedelja bio je već mart i „desio“ se Staljingrad. Mađarski front se potpuno raspao, te nisu imali više kuda da šalju radne čete, a one iz logora su vratili u logor. Brata nisu vratili u Čerge nego u Garanj.

Sredinom juna otpušten sam iz logora s tim da se javim policiji u Pečuju. Tamo sam bio pod režimom prinudnog boravka; slobodan, ali nisam smeo da napustim grad i morao sam se stalno javljati policiji. Kad sam stigao javio sam se tamošnjoj Jevrejskoj opštini, pa su mi našli smeštaj. Održavao sam zelenilo i cveće na Jevrejskom groblju.

Nemci su okupirali Mađarsku 19. marta 1944, a iste večeri mi je stigao brat u Pečuj. On i baka su smatrali da je sigurnije da bude u Pečuju. U nastalom haosu nove okupacije stigao je bez teškoća i prijavio se policiji, ali ne kao „stranac“ jer niko nije tražio dokumenta. Razmišljali smo šta da uradimo. Brat se vratio u Novi Sad da bi našao neku vezu da se ode u Srem, u partizane. Rekli su mu da je to moguće, ali treba da sačekamo na vezu za odlazak. A gde da čekamo?

Počele su deportacije, a među prvim gradovima je na red došao Novi Sad. Posle rata smo saznali da je baka živa stigla u Aušvic, ali se iz Aušvica nije vratila. U novosadskoj raciji izgubili smo mnogo rođaka, pre toga roditelje u Beogradu, a jedino se od mnogobrojne porodice spasla očeva sestra sa celom porodicom krijući se po Mađarskoj.

Posle bratovog povratka iz Novog Sada razmatrali smo mogućnosti da se negde sakrijemo dok ne stignu Rusi. Ništa nam nije uspelo. Naime, iznenada 10. maja su me uhapsili jer su me pronašli na spisku „stranaca“. Bio sam tri dana u zatvoru kad sam pozvan kod islednika i tamo zatekao brata; doneo je hitan poziv za odlazak u „musoše“. Islednik me upitao da li prihvatam taj poziv i ja sam prihvatio. Još pre mog hapšenja smatrali smo da je manje rizično biti u okviru vojske, tj. u radnim četama, nego u zatvoru. Posle smo saznali da su ubrzo nakon mog otpusta, „stranci“ iz zatvora otpremljeni u koncentracione logore van Mađarske. Bilo je vidljivo da vojska s negodovanjem prati postupak civilnih vlasti protiv Jevreja. Tim vlastima je glavni problem države bio u tome da, rukovođeni Ajhmanovim nalogima, što pre deportuju mađarske Jevreje, ali na vojsku nisu imali uticaja.

Naš poziv je glasio za Mohač i sutradan smo krenuli. Iz Komande mesta upućeni smo u krug jedne nedovršene fabrike, gde se već nalazilo nekoliko desetina „musoša“. Od njih smo saznali da je jedna cela „musoška“ četa pre kratkog vremena prekomandovana i sada se čeka da se ova popuni. Svakog dana dolazilo je na desetine novomobilisanih. Radili smo na pražnjenju jevrejskih kuća onih porodica koje su odvedene u geto, ali i na šlepovima koji su zbog mina na Dunavu bili na desetine ukotvljeni na obali kraj Mohača. Među nama je bilo dosta „musoša“ iz samog Mohača. Neretko su praznili svoje kuće. Ne mogu da zaboravim da su nas jedne večeri pozvali i predali nam jednu svotu novca, ne sećam se koliku, ali znam da nije bila mala. Prazneći svoj stan, neki su uspeli da pronađu stvari iz svog domaćinstva skrivene pred odvođenje u geto, pa dok su ostali „zabavljali“ stražu uspeli su da otkopaju skriveno. Tako su i došli do novca, pa su kao nešto prirodno smatrali da pronađeno podele sa nama. Nije nam bilo toliko do novca, jer smo nešto novca imali, koliko nas je dirnula njihova pažnja.

Sredinom jula, dve-tri desetine naše čete prekomandovane su u Kapošvar, a među njima smo bili brat i ja. Tamo smo takođe radili na pražnjenju kuća, tada iz geta već deportovanih Jevreja, a nas desetak je određeno da presujemo slamu u bale. Ali slama nije stizala jer tih dana su svakodnevno ujutro, tačno kao „švajcarski sat“, nadletali saveznički avioni i tada je svaki saobraćaj bio zabranjen.

Sredinom septembra je naša radna četa prekomandovana u Budimpeštu. Ne sećam se više gde smo se saštali sa onima iz Mohača; u Pešti smo smešteni u industrijsku zonu grada, opet u neku nedovršenu fabriku. Brat i ja smo određeni da radimo u obližnjoj pivari. Bio je to težak posao, trebalo je nositi kante s pivom od stotinak litara, prati burad, ali nije bilo šikaniranja i radili smo s tamošnjim radnicima. Pivara je bila

smeštena u lagume izdubljene u stenama, a u njima je bila smeštena i hrana za Budimpeštu. Neprekidno su dolazili i odlazili kamioni donoseći hranu za grad, ili razvozeći hranu stanovništvu. Na utovaru i istovaru radili su „musoši“ koji nisu bili Jevreji. Za razliku od nas, oni nisu nosili žute trake nego trake u vidu mađarske trobojke. U toj masi ljudi, vozača, stražara i radnika, „musoša“, u toj gunguli, u tom neredu, niko nije mogao, a valjda nije ni umeo da održava red. Hrana se mogla i krasti, a mi smo pretežno kupovali margarin od „musoša“ koji su pretovarali tu hranu.

U nedelju 15. oktobra 1944, Mađarska je zvanično zatražila primirje od Saveznika, a Nemci su do večeri preuzeli vlast u celoj državi.

Komandant naše čete bio je rezervni poručnik, bolešljiv seoski učitelj, a njegov zamenik je bio nesvršeni student rudarstva u Pešti, iz jednog mesta na severu Mađarske. Zvao se Đula Vagner, bio je pomadžareni Nemač, a jedva je znao nemački. Oni su dobili naređenje da sve jevrejske čete prebace na tadašnju mađarsko-nemačku granicu. Rusi su već bili prešli na mađarsku teritoriju, a naređenje da se ide na zapad značilo je da se udaljavamo od Rusa i da ćemo uskoro biti u nemačkim rukama.

Te večeri je Vagner pozvao desetak starijih „musoša“ naše čete i rekao da moramo krenuti 28. oktobra. Ko želi da pobegne i da se krije u Pešti, može slobodno da ide, a za ostale jamči svojim životom da neće biti predati Nemcima. Nismo znali kako to zamišlja i dvoumili smo se šta da radimo; dobili smo jednu adresu u Pešti gde bismo mogli da se krijemo. Otišli smo tamo, a usputno smo jedva izbegli jednu raciju, i na praznoj drvari zatekli ženu koja je rekla da možemo ostatu u podrumu barake. Za trenutak smo se kolebali da li da predamo svoje živote u ruke nepoznate žene, na nepoznatom mestu, pa smo odlučili da se vratimo. Povratak je prošao bez teškoća.

Sutradan smo prema datom naređenju krenuli prema zapadu i do večeri prepešačili više od 40 kilometara po jesenjoj kiši. Stigli smo u selo Manji i u mrklom mraku smestili se na školski tavan. Samo sam skinuo cipele, izlio vodu iz njih i zaspao. Probudio sam se doslovno u vazduhu; ispod nas se te iste noći smestila i jedna esesovska jedinica. Ujutro, bio je još mrak, Nemci su saznali da se na tavanu nalaze Jevreji, popeli se i počeli nas nogama gurati sa tavana. Srećom, svi smo manje-više dobro prošli, a brat je čak uspeo da sačuva i naočari. Odjednom se tu stvorio Vagner; ne znam gde je do tada bio. Drao se na esesovce, urlao je na njih nekom mešavinom mađarsko-nemačkog jezika. U polumraku nisu videli, a verovatno nisu ni znali kakav čin ima Vagner koji

se tako odnosi prema njima, pa su nas pustili. Vagner je uspeo da izvuče čak i naše stvari, a potom nas je smestio na drugo mesto.

Tu smo saznali njegov plan. Kao dobar poznavalac peštanskog kafanskog života poznao je upravnike pustara koje su pripadale vlastelinstvima u okolini Budimpešte. Oni su rado svraćali u kafanu kad su dolazili u Peštu nekim poslom. Otišao je kod njih i rekao im neka oni sada spasu Jevreje, a Jevreji će spasti njih kada dođu Rusi. Pristali su. Podelio nas je u nekoliko grupa, a bolešljivog komandanta je „demobilisao“ lažnim dokumentom, natovario ga na kola puna hrane i s jednim vojnikom, koga je takođe „demobilisao“, poslao kući. Tako je lakše mogao da odlučuje. Na svoju ruku nas je krio po okolnim šumama. Hrane smo imali nešto od onog što smo dobili za put, a nešto su nam davali i upravnici pustara. Jednom je Vagner pod nekim izgovorom otišao u Peštu da sazna jesu li uočili naš „nestanak“. Vratio se zadovoljan: niko se nije interesovao za nas. Desilo se da ga je neko prijavio da krije Jevreje, ali se i to završilo bez neprijatnih posledica. Svakih dvadesetak dana menjao je naše prebivalište.

U decembru smo premešteni na pustaru koja je u vazdušnoj liniji bila kilometar ili nešto više udaljena od puta koji je povezivao Budim s Bečom. Put do pustare je vijugao kroz brda, ali se prečicom kroz šumu moglo stići mnogo brže. Iz pravca Budima prema Beču su neprekidno išle kolone vojnika raznih vojski i civila.

Probudili smo se 24. decembra u potpunoj tišini jer se sa puta nije više ništa čulo. Dva dana se putem niko nije kretao, a onda se jednog jutra, pred nama pojavio tenk s velikom crvenom petokrakom na kupoli i na tenku - sovjetski vojnici! Rekli su nam da su oni samo izvidnica i da uskoro dolazi cela jedinica. Međutim, susret sa sovjetskim vojnicima nije bio baš najprijatniji pošto su odmah skidali sat sa ruke svakom ko ga je imao, a meni su uzeli i nove cokule koje sam pre kratkog vremena trampio na pustari. Svejedno, glavno je da nam nije više pretila opasnost od Nemaca i njihovih pomagača. Bili smo konačno slobodni! Posle desetak dana stigli smo u Novi Sad i tako je za brata i mene prošla opasnost od uništenja.

Đula Vagner je održao reč: sve nas je bez izuzetka spasao, baš sve, celu četv. Posle rata je u Jad Vašemu proglašen za Pravednika, a njegovo ime je uklesano na spomen-ploču u Jad Vašemu.

Mi smo spaseni, a da li smo mogli spasti nekog od naših, bar roditelje, baku? Ne znam. Još i sada, posle više od pola veka, u besanim noćima progoni me ta misao.

Darko FIŠER

RANA SJEĆANJA,
Osijek 1941–1943, Mađarska 1943–1945.

Darko Fišer je rođen 2. januara 1938. godine u Osijeku u porodici Margite, rođene Seke, i Alfreda Fišera. Ima mlađu sestru Lelju, udatu Jakić. Oca su im pred sam kraj rata ubili njilaši u Budimpešti. Po povratku u Osijek, završio je gimnaziju, a Elektrotehnički fakultet u Zagrebu. Radio je u Zagrebu na Elektrotehničkom fakultetu, potom u „Saponiji“ u Osijeku, a danas još uvijek radi na Elektrotehničkom fakultetu u Osijeku u svojstvu docenta.

Više godina je bio predsjednik Židovske općine u Osijeku.

Prva sjećanja svakog čovjeka potiču iz doba ranog djetinjstva i obično su povezana sa nekim značajnim i ugodnim doživljajima. Moja prva sjećanja odnose se na teške trenutke u proljeće i ljeto 1941. Do tada su svi članovi moje porodice – otac, majka, sestra i ja – živjeli mirnim životom tipične građanske obitelji. Moj otac Alferd Fišer je bio advokat i do rata 1941. je bavljenjem advokaturom mogao osigurati svojoj obitelji prilično ugodan život. Stanovali smo u vlastitoj kući u lijepom dijelu Osijeka. Moja majka Margita, rođena Seke, radila je kao profesor u gimnaziji, ali samo do rođenja moje sestre, nakon čega se brinula o domaćinstvu. Moji roditelji se nisu u velikoj mjeri osjećali Židovima, ali događaji koji su uslijedili primorali su ih da dobro osjete svoje porijeklo.

Proljeće 1941. bilo je hirovito. Na sedmi rođendan moje sestre 26. marta pao je snijeg. Ta pojedinost je u mojoj porodici mnogo puta pre-pričavana jer su se nakon toga počeli odvijati dramatični događaji. Za svoj rođendan je moja sestra Lelja dobila ljuljačku, ali je na njenu, a vjerojatno i moju žalost, otac zbog snijega nije mogao objesiti u našem vrtu. Obećao je da će to učiniti idućeg dana, a idući dan je bio 27. mart 1941. godine. Demonstracije u Beogradu i raskid Jugoslavije s Trojnim paktom bili su i za moje roditelje signal da će rat zahvatiti i nas i da ćemo kao Židovi imati velikih nepravilika. Tako Leljina ljuljačka nije ni-kad postavljena u našem vrtu.

Prvi naredni događaj koji mi je ostao u sjećanju potiče iz ljeta iste godine. Pamtim da smo se morali preseliti iz naše kuće na periferiju jer Židovima nije bilo dozvoljeno da stanuju u otmjenom dijelu grada. Ipak su moji roditelji uspjeli naći sasvim pristojan smještaj zahvaljujući po-moći nekih poznanika i daljih rođaka s kojima smo zamijenili stan. Uz nas su se na periferiju sklonile i obje moje bake da barem privremeno budu na sigurnom mjestu.

Moj otac nije dugo ostao s nama jer su vrlo brzo uslijedila hapše-nja Židova i njihovo odvođenje u logore, a on je na vrijeme saznao da je na popisu onih koji će biti uhapšeni među prvima. Na brzinu i privre-meno se kao lažni pacijent sklonio u osječku bolnicu u kojoj je njegov brat, moj stric, Oto Fišer radio kao liječnik.

Kapitulacijom Jugoslavije, Osijek je postao pogranični grad. Bara-nja koju od Osijeka dijeli rijeka Drava postala je dio Mađarske. Neki Osječani su imali pogranične dozvole za prijelaz granice pošto su na baranjskoj obali Drave imali posjede ili rođake. Ilegalni prijelaz preko granice bio je relativno lak što je moj otac iskoristio i tako se već 1941. našao u Mađarskoj, na prilično sigurnom mjestu.

Naš boravak na periferiji grada bio je kratak i slabo ga se sjećam. Sigurno je da smo živjeli u oskudnim prilikama jer je u mojim sjećanji-ma ostala želja nas djece da se već u sumrak upali svjetlo, dok su to od-rasli zbog štednje dozvoljavali tek kad bi pao potpun mrak. Moj stric i strina, oboje liječnici, također su brzo morali napustiti Osijek. Ustaške vlasti su u početku bile toliko „velikodušne“ prema Židovima liječnici-ma da ih nisu odmah hapsili, ni odvodili u logore, nego su ih internira-li u Bosnu i koristili u akcijama za suzbijanje endemskog sifilisa. Takvi liječnici i članovi njihovih užih porodica imali su „zaštitu“ ustaških vla-sti, što je u najboljem slučaju značilo odgodu hapšenja i odvođenja za izvjesno vrijeme. Tako su se moj „onkl“ (kako su nas djecu naučili da zovemo strica) Oto i teta Klara našli u sjevernoj Bosni, u selu Odžak u blizini Šamca. Kada je naš boravak u Osijeku početkom 1942. postao

nesiguran, moja majka je našla način da se prebacimo kod rođaka u Bosnu. U pamćenju mi je ostao jedino prijelaz skelom preko Save kod Šamca jer mada je već bio mjesec mart (ili početak aprila), po Savi su plovile sante leda.

Tako smo se našli na relativno sigurnom mjestu u Bosni među uglavnom nepismenim, ali dobronamjernim stanovništvom koje nam je kasnije pomoglo da izvučemo živu glavu. Međutim, i tamo su prilike postajale sve teže. Kako su po okolnim brdima i šumama jačale partizanske jedinice, tako je ustaški teror postajao sve češći i ustaše su se sve manje obazirale na „zaštitu“ koja je bila obećana židovskim liječnicima. Sjećam se da su odrasli članovi porodice raspravljali o svim mogućim rješenjima. Moj stric, čije su mišljenja svi uvažavali, govorio je da treba otići u partizane (što su on i njegova žena i učinili sredinom 1943).

Brinući se za nas dvoje djece, moja majka je pronašla drugo rješenje. Naime, ponovo je proradila „mađarska veza“ i postojala je mogućnost da ilegalno prijeđemo u Mađarsku gdje se već nalazi moj otac, ali je najprije trebalo stići iz Odžaka u Osijek. Putovanje u ta nesigurna vremena bez naročite potrebe, sigurno bi izazvalo sumnju. Zbog toga, a to je bila ideja moga uvijek poduzetnog strica, trebalo je da ja glumim ulogu bolesnika koji zbog upale slijepog crijeva mora hitno na operaciju u Osijek. Moja majka me je naravno odvela u bolnicu, a povelu je i sestru da ne ostane sama. Ja sam ulogu koja se sastojala od plača i jadikovanja, pogotovo kad su u blizini bili strani ljudi, dobro naučio. Sjećam se da sam „uvjerljivo“ jaukao već u Odžaku, kad me poslužitelj Hasan ponio iz zgrade u seljačka kola da nas odvezu u Šamac. Ulogu sam shvatio toliko ozbiljno da mi je, na moje veliko iznenađenje, majka u jednom trenutku rekla: „Ne moraš baš cijelo vrijeme toliko da kukaš.“

Ne sjećam se kako smo stigli u Osijek, ni kad je moja prva životna uloga prestala, ali se dobro sjećam ilegalnog prijelaza preko granice. Iz kasnijeg pričanja saznao sam da smo prešli granicu, tj. rijeku Dravu, uz pomoć osječkog advokata dra Kamila Firingera. On i članovi njegove porodice imali su pogranične propusnice, tako da smo u njegovoj pratnji prešli granicu kao članovi njegove porodice. Ja i sestra smo dobili upute da ništa ne govorimo i ne odgovaramo na bilo kakva pitanja. Naš vodič je očito znao kako treba podmititi stražare; naime, dok smo pješke prolazili pokraj stražarnice na mostu, dr Firinger je prišao stražarima i sa njima prijateljski razgovarao. Sjećam se da kad smo bili negdje na sredini mosta kako mi je majka tiho rekla: „Gledaj, Darko, Dravu jer je možda više nikad nećeš vidjeti.“

Bio je to put u neizvjesnost koja se samo za kratko vrijeme činila sigurnom. Tek mnogo godina kasnije, kada sam ponovo gledao Dravu, shvatio sam kakvi su to bili teški trenuci.

Prvi dan u Baranji, koja se tada nalazila u sastavu Mađarske, proveli smo neposredno uz Dravu, u jednoj od kućica na obali, u naselju koje su Osječani zvali Kiš-Darda (tj. mala Darda jer je prvo veće naselje bilo selo Darda). U kućici dra Firingera sačekali smo mrak, a onda su nas neki nepoznati ljudi pod okriljem noći dovezli na željezničku stanicu u Dardi. Tamo smo nekako pred jutro sjeli u vlak koji nas je dovezao do Pečuja.

Sjećam se da smo u Pečuju boravili u kući majčinih rođaka u kojoj je bilo i djece našeg uzrasta (imao sam pet, a sestra devet godina) s kojima smo se igrali. Ti naši mali rođaci govorili su mađarski, pa smo mali teškoće da se sa njima sporazumijemo. Sjećam se da se jedan dječak uporno ljutio na mene zato što nisam mogao shvatiti pravila neke igre s loptom. Jedna starija žena, vjerojatno njegova baka, jedina koja je u toj kući govorila i hrvatski, pokušala je biti prevodilac i rastumačiti mi pravila igre, ali to joj nije uspijevalo.

Uz dalje mjere opreza i majčina upozorenja da što manje govorimo kako ne bismo skrenuli na sebe pažnju govoreći strani jezik putovali smo u Budimpeštu. Ne sjećam se, vjerojatno kratkog boravka u glavnom gradu Mađarske, niti susreta sa ocem koji se tamo nalazio već dvije godine. Sjećam se našeg sljedećeg odredišta: bila je to pustara blizu Solnoka, pomalo egzotičnog mađarskog imena koje bi (u našoj transkripciji) glasilu „Kedmeneš“. Na toj pustari je grof Kohanovski, prijatelj mog oca, imao nekakvo imanje i tu smo se smjestili u malu, ali prilično urednu kućicu. Tko je bio grof Kohanovski i kako je moj otac uspostavio prijateljstvo sa njim, posebna je priča. Žena grofa Kohanovskog bila je rođena u Našicama kao najmlađa kćer našičkog vlastelina i svojevremeno hrvatskog bana Teodora Pejačevića. Pejačević inače nije imao mnogo sreće sa svojim kćerima. Starija Dora – kasnije otkrivena kao talentirani kompozitor i nakon 1990. veoma popularna u Hrvatskoj – počinila je samoubojstvo zbog nesretne ljubavi. Mlađa Gabrijela se, protiv očeve volje i povrijedivši vlastelinsku čast udala za propalog grofa Kohanovskog. Ljutiti otac Teodor je razbaštiniu svoju neposlušnu kćer koja bi ostala siromašna da nije uzela talentiranog mladog advokata koji je dobio nasljednu parnicu u njenu korist, te njoj i njenom mužu donio bogatstvo. Taj talentirani mladi advokat bio je moj otac.

I sestra i ja smo brzo naučili mađarski, ali počeci nisu bili lagani. Sjećam se da su prve riječi kojima sam se mogao služiti bile „igen“ (da) i „nem“ (ne). Sa lokalnom dječurlijom koja je stanovala po siromašnim

seljačkim kućercima s jednom sobom i zemljanim podom, brzo sam uhvatio kontakt. Već prvih dana sam se nekako našao u kući jednog mog novopečenog prijatelja. Njegova majka je počela sa mnom razgovarati (naravno na mađarskom), a ja sam se pretvarao da razumijem njena pitanja i odgovarao sa „igen“ i „nem“. Sjećam se da sam nastojao odgovarati tako da ne izgovaram naizmjenično „igen“ i „nem“ nego sam ponekad odgovorio dva puta s jednom, a zatim tri puta s drugom riječju iz mog „bogatog“ rječnika mađarskog jezika.

Darko januara 1941, kada je tek bio napunio tri godine

Međutim, već za koji mjesec smo i sestra i ja govorili dosta tečno mađarski, pa gotovo da smo zaboravili hrvatski. Sada nas je majka opet upozoravala da pazimo šta govorimo, da nikako ne smijemo izustiti da smo Židovi jer ćemo inače završiti u logoru. Ako nas netko i pita ko smo, neka samo odgovorimo da smo iz Hrvatske, ali je najbolje da što manje razgovaramo i sa nepoznatim i sa poznatim ljudima jer sve to može biti opasno. Trebalo je da prođe gotovo pola stoljeća da bih shvatio kakve je traume to ostavilo na mene, a pogotovo na moju sestru koja je to teže i ozbiljnije doživljavala nego ja.

Otac nas je samo povremeno posjećivao. On je boravio u Budimpešti i tamo imao nekakav dogovor sa svojim utjecajnim prijateljem koji mu je davao za to novac. Kasnije sam saznao da je bio u pitanju neki dogovor o prodaji zemlje. Naime, moj otac se nadao da će poslije rata naslijediti od svoje tetke neku zemlju u Vojvodini, pa se dogovorio da će tu zemlju nakon rata prodati povoljno grofu, a ovaj mu je unaprijed za to davao novac od kojeg smo preživljavali teške ratne godine. Međutim, sve je ispalo sasvim drugačije. Grof je doduše preživio rat, ali na žalost ne i moj otac. Od njegovog naslijeđa nije ostalo ništa jer je komunistička vlast u Jugoslaviji konfiscirala zemlju, a grof je u komunističkoj Mađarskoj ostao pusti siromah i skončao u jednoj od siromašnih kućica u kakvima su živjeli njegovi seljaci kmetovi u Kedmenešu. Sjećam se da je otac sa nama razgovarao hrvatski, što je meni bilo teško, i

da je njegov mađarski bio slab, pa sam se čudio kako on nije uspio naučiti jezik brže i bolje od nas djece.

Povremeno nas je posjećivala i grofica Kohanovski (teta Gabika). Za mene je to bio poseban događaj pošto je ona uvijek od ne tako blize željezničke stanice do naše pustare dolazila velikim fijakerom. Ja sam imao privilegiju da se popnem u fijaker, ili da tapšem konje. Jednom sam pri tom pothvatu slomio ruku, što je bila posebna briga za moju majku koja je vodeći me liječniku u najbliži grad strahovala kako će prikriti naše porijeklo.

U jesen 1943, pola godine nakon dolaska u Mađarsku, preselili smo se na obližnju nešto veću pustaru, također čudnog naziva „Čerepeš“. Razlog za selidbu bili su vjerojatno uvjeti naše (ne)sigurnosti, ali i bolji uvjeti za stanovanje. Na toj drugoj pustari živjele su i dvije obitelji s kojima smo bili prijatelji. Sjećam se da je prezime jedne od njih bilo Rot i da su bili Židovi, koji su se skrivali kao i mi. Čudnu koincidenciju saznao sam mnogo godina kasnije: polusestra gospodina Rota živjela je u Osijeku, a njegov polubrat profesor Nikola Rot živi još i danas u Beogradu. U Čerepešu smo za stanovanje dobili nekoliko prostora u bivšem „dvorcu“. Bila je to zapuštena vlastelinska zgrada koja je korištena samo za skladište poljoprivrednih proizvoda. Po sobama su bile hrpe suhog graška i graha, što je uklonjeno iz nekoliko prostorija da bismo mi u njima uredili kuhinju i dvije sobe. Nikako mi nije bilo jasno kako to da mi, tako odbačeni i ugroženi, koji svakog trena možemo završiti u logoru, sada stanujemo u dvorcu! U dvorcu se nalazilo obilje hrane, graha i graška, ali su to uglavnom trošili brojni miševi koji odraslima nisu dali spavati. Mi djeca, nesvjesni briga, spavali smo i uz mišje glodanje tvrdim snom pravednika.

Romantičan boravak u dvorcu bio je naglo prekinut u proljeće 1944, kad nam je majka samo rekla da smo otkriveni, da nas je potkazio jedan zao čovjek. Potrpali smo ono nešto malo stvari u kofere i nestali put Budimpešte. Kako su moj otac ili majka uspjeli naći stan, i to u najstrožem centru blizu Vaci ulice, u Ulici bijele lađe (Feher hajo utza) i odakle je bilo novca za plaćanje iznajmljene sobe nije mi bilo jasno! No sjećam se da smo već prvih dana doživjeli zračnu uzbunu. Nalazili smo se sa bakom u obližnjem parku kad se oglasila sirena. Pokušali smo odjuriti kući, ali su nas neki uniformirani ljudi natjerali da odemo u najbliže sklonište. Nikako sebi nišam mogao objasniti zašto se mi moramo bojati i sklanjati od bombi koje naši saveznici bacaju na naše neprijatelje, a zašto se uniformirani ljudi, koji su nam neprijatelji, brinu da ne nastradamo i tjeraju nas u sklonište.

Često smo mi djeca na koji dan mijenjali mjesto boravka; naime, otac bi tajnovito dolazio, nešto šaputao i odvodio nas na nepoznata mjesta. Kasnije smo već znali da je tako dolazio s vješću iz pouzdanih izvora da se sprema racija i da se moramo sakriti, svatko na drugu stranu. Sestra i ja smo u nekoliko navrata boravili u nekim prostorijama u kojima je bilo mnogo djece dovedene tamo poput nas. Na ulaznim vratima prostorija bio je nacrtan crveni križ i nešto čudno je pisalo. Djeca su govorila da smo u prostorijama pod švedskom zaštitom, a tko je bio Valenberg, kome vjerojatno možemo zahvaliti što smo preživjeli, tada uopšte nismo znali.

Približavala se zima, a roditelji su tih dana bili posebno zabrinuti. Govorili su o nekom „puču“, državnom udaru, o tome da je Horti zbačen, da su na vlast došli nekakvi „njilaši“, što je isto kao ustaše u Hrvatskoj, i da je za nas sada još teže. Počeli su i napadi sovjetske vojske koja se već nalazila blizu istočnih predgrađa glavnog mađarskog grada. Rusi su „poželili“ sretne praznike za Božić jakim artiljerijskim i zračnim napadom na sam grad i od tada nisu prestajali. Za nas više nije bilo mjesta u podrumu, pa smo se sa još dvadesetak stanara smjestili u prizemlje dvorišnog dijela zgrade, u neku stolarsku radionicu. Bilo je dana kada je i po nekoliko bombi palo na našu zgradu, ali smo ipak ostali svi nepovrijeđeni. Međutim, tragičan dan bio je 8. januar 1945. kada je ubijen moj otac. Nije stradao od ruskih granata ili bombi nego od nacističkog metka. Neposredno pokraj Pešte, istočnog dijela grada, kada je zavladao rasulo, osvetničke grupe nacističkih bandi ubijale su svakog „sumnjivca“. Moj otac, tipično „nearijevskog“ izgleda, nije imao sreću da ne upadne takvima u oči. Strijeljan je s grupom tako odabranih nesretnika, a po iskazu jednog slučajno preživjelog očevica, tijela ubijenih bačena su u Dunav.

Deset dana kasnije, 18. januara 1945. sovjetske trupe su ušle u Peštu, istočni dio grada na Dunavu. Za nas je to bio kraj holokausta, za nas je stiglo oslobođenje!

Agnesa EREMIJA

ORADEA, NOVI SAD, BUDIMPEŠTA

*A*gnesa Eremija je rođena 26. januara 1919. u Oradei, Rumunija, u porodici Melanije, rođene Levinger, i Andora Valdmana. Majka je stradala u holokaustu kao i Agnesin prvi suprug dr Imre Gal.

Posle završetka rata radila je kao prevodilac u Izvozno-uvoznom odeljenju „Jugoslovenske knjige“, potom u Jugoslovenskoj delegaciji pri Savezničkoj kontrolnoj komisiji. U istom svojstvu radila je u Poslanstvu FNRJ u Budimpešti, a jedno vreme i u dopisništvu TANJUG-a. U januaru 1949. dolazi u Beograd i radi u Radio-Jugoslaviji i u Radio-Beogradu. Vanredno završava studije i kao profesor francuskog jezika biva zaposlena u srednjoškolskim ustanovama sve do svog penzionisanja 1979. godine.

Aktivan je član Jevrejske opštine Beograd, posebno Ženske sekcije. Ima muža Boška Eremiju.

U Oradei sam živela samo prvu polovinu godine, a potom u Novom Sadu, odakle mi je majka bila rodom i gde je otac službovao kao privatni činovnik, dok je majka bila domaćica. Kod kuće sam sa roditeljima govorila samo mađarski, sa babom po majci nemački i mađarski, a sa dedom ponekad i srpski. U porodici je poštovana jevrejska tradicija, iako nismo bili strogo religiozni. Petkom uveče u kući su paljene sveće i obeležavali smo praznike. Međutim, očeva porodica u Oradei je bila strogo ortodoksna.

Sećam se da je moja baka, koja je mnogo čitala i meni preporučivala šta da čitam, govorila da je cionizam veličanstvena ideja, a da je deda u sinagogi, na Jom Kipur, najveću svotu novaca uvek namenjivao Palestini.

Druga baka je podigla osmoro dece i živela u skromnim uslovima, ali je bila veliki optimist, izraziti tip prave skromne jevrejske domaćice. Nikada nije očajavala ni kukala, a deda je deci govorio da treba da ljube trag gde je njena noga kročila, toliko ju je poštovao.

Sredina u kojoj sam živela bila je mnogonacionalna i tolerantna i nikad nisam osetila diskriminaciju ili šovinizam prema sebi i drugim Jevrejima. Išla sam u jevrejsku osnovnu školu, a posle sam završila osmogodišnju Državnu žensku realnu gimnaziju. U Jevrejskoj opštini smo imali časove veronauke koje je osam godina držao nadržabin dr Henrik Kiš. To je bilo veoma korisno za moje opšte obrazovanje, a stekla sam i važne pojmove iz judaistike. O Majmonidu, Spinozi, Jehudi Haleviju i drugim značajnim jevrejskim misliocima i književnicima imali smo posebna predavanja. Po nadržabinovoj preporuci išla sam i na časove ivrita kod mlađeg rabina Mordehaja Silberera.

Sa četrnaest godina sam postala član Hašomer hacaira i tri godine bila aktivan član te organizacije. Zbog oćevog straha da bi mi se mogla dogoditi neka neugodnost i zbog njegovih konzervativnih nazora, pošto sam već bila poodrasla devojkica, napustila sam Hašomer hacair čija je osnovna ideja bila da nas pripremi za odlazak u Palestinu da bismo izgradili slobodnu i nezavisnu jevrejsku državu. Neki među nama su u tome uspeli: Cvi Loker, Avram Štark, Rahela i Mirjam Vajs, Šragaj Vajskopf, Vera Nađ (sada se zove Cipora Ben Mihael), Imre Levinger zvaní Bimbač (u Izraelu uzeo prezime Ben Mihael) i mnogi drugi.

Završila sam gimnaziju, ali otac iz istih razloga iz kojih sam morala da napustim Hašomer hacair nije hteo da se upišem na fakultet, pa sam završila stenodaktilografski tečaj. Svoju privatnu školu u Novom Sadu imala je tada Blanka Gins-Epštajn koja je docnije stradala u holokaustu. Ona je predavala na četiri jezika daktilografiju, stenografiju i korespondenciju i ja sam završila jednogodišnji kurs na četiri jezika. Dobila sam posao, ali ga nisam prihvatila zbog ponuđene veoma niske plate nego sam gimnazijalcima davala časove iz matematike i stranih jezika i plela džempere.

Kada je 1939. započeo rat u Evropi počeli smo osećati nesigurnost, ali za Jevreje u Novom Sadu nije još bilo tako opasno sve do strašne racije 1942. godine. Moja porodica je izbegla raciju zahvaljujući domarki naše kuće, koja nas je zaštitila tako što je izjavila da smo Mađari,

dobri i poštteni ljudi. Stanovali smo u Dunavskoj ulici. Mnogi naši prijatelji i rođaci su na žalost tada pobijeni. Roditelji su me iz straha da se to ne ponovi poslali u Budimpeštu kod očeve rodbine.

U Budimpešti sam se morala kriti jer je rodbina strahovala da bi policija mogla otkriti da sam se ranije družila sa osobama koje su kasnije pod okupacijom vršile sabotaže, kao Oto Blam, Lilika Bem, Sonja Marinković i drugi. Išla sam od jednih rođaka do drugih. Nisam smela reći da sam došla iz Novog Sada nego iz Oradeje. Kod nekih poznanika sam 1943. upoznala mog prvog muža, dra Imre Gala, Jevrejina, koji se upravo bio vratio sa prinudnog rada iz okoline Minska. Menjali smo stanove u okolini Budimpešte i snalazili se kako smo znali i umeli. Oboje smo se zaposlili u fabrici tekstila „Goldberger“ kao fizički radnici, iako je moj muž bio doktor prava. Fabrica je uskoro postala „ratni pogon“ za liferovanje tekstila vojsci, zbog čega je jedna vojna jedinica bila stacionirana u fabrici.

Kad su Salaši i njegovi „strelasti krstaši“ došli na vlast 1944. godine, internirani su svi jevrejski radnici. Prethodno je moj muž bio ponovo pozvan na prinudni rad, pa je u predgrađu Budimpešte radio do kraja oktobra 1944. Odatle su ga odveli prema austrijskoj granici, odakle mi je stigla karta sa datumom od 7. novembra te godine i posle više nikada nisam ništa čula o njemu. On je otišao u ubeđenju da ćemo imati dete i da će neko ostati za njim ako on i nastrada.

Žene Jevrejke su smeštene u fabriku. Pre podne smo morale raditi u kuhinji gde je spremna hrana za vojnu jedinicu, a posle podne smo osam sati stajale za mašinama. Za hranu smo morale same da se pobrinemo. Spavale smo u jednom ispražnjenom magacinu na senu kao stoka i bilo nam je zabranjeno da napuštamo krug fabrike sem uz posebnu dozvolu u izuzetnim slučajevima. Na rešojima smo kuvale ono što smo nabavljale u maloj prodavnici u fabričkom krugu. Dobijale smo veoma skromnu platu za ono što smo radile u fabrici, a za prepodnevni rad nismo dobijale ni platu ni hranu. Bio je to robovski rad: celo prepodne naporno smo radile u kuhinji uz vređanja i ponižavanja, pa smo zatim tako iscrpljene morale raditi sa veoma lošim sirovinama, stojeći osam sati. Vlakna su bila tako slaba da su se stalno kidala i ja sam, sve vreme stojeći, neprestano vezivala čvorove.

Pamtim da su ženama iz prigradskih naselja Budimpešte, za vreme zatočeništva u fabrici odvedeni u internaciju njihovi mili i dragi. Nemoгуće je izbrisati iz sećanja njihov očaj kada su saznale da su im deportovani deca i roditelji. Muževi su već bili negde daleko na prinudnom radu. Ovaj poslednji podatak objašnjava činjenicu da je u fabrikama bilo znatno više Jevrejki radnica nego muškaraca.

Bilo je u to vreme i retkih trenutaka opuštanja i predaha. Nede-
ljom, kada su to vremenske prilike dopuštale, posedale bismo na travu
i evocirale uspomene na nedavna srećna vremena. Priključila bi nam se
i ona nekolicina sredovečnih muškaraca Jevreja, takođe zatočenih u fa-
briци. Obhrvani brigama za svoje najdraže, uglavnom su nas ćutke slu-
šali. Izdvajao se jedan među njima čiji identitet nisam nikada saznala,
ali čija pesma mi i danas odzvanja u ušima. Kad bi utihnuo naš razgo-
vor začuo bi se njegov zvonki glas kojim je iz dubine duše, osećajno,
pevao pesme svog rodnog kraja.

To je trajalo otprilike
četiri meseca, a onda je Sala-
šijevim njilašima, kako iz-
gleda, dodijalo to „ugodno
letovanje“ Jevrejki po pogo-
nima ratne industrije. Smisli-
li su nove, još teže muke. U
druoj polovini 1944. izdato
je naređenje da se sve žene
Jevrejke starosti od 16 do 45
godina moraju određenog
dana javiti na naznačenom
sabirnom mestu radi odlaska
na prinudni rad. Vodili su
nas pešice po hladnom, ki-
šovitom i vetrovitom vreme-
nu, po raskvašenom blatnja-
vom terenu sve do Feriheđa,
gde se danas nalazi budimpe-
štanski aerodrom. Tamo su
nas smestili u neku novopo-
dignutu zgradu na kojoj su

Agnesa, januara 1944. godine

otvori za vrata i prozore još zjapili bez drvenarije i stakala. O senu nije
bilo ni govora, pa smo spavale na golom betonu, tako da me je mučila
nedoumica da li da legnem na poneto ćebe, ili da se njime pokrijem. Ni-
je teško zamisliti kolike su bile promaja i hladnoća u to jesenje vreme,
kada smo se iznurene od celodnevnog kopanja rovova stropoštavale na
ledeni beton. To kopanje rovova u okolini Budimpešte trebalo je da to-
bože spreči „nadiranje neprijatelja“, a u suštini da nas ponizi i izmuči.
Pored kopanja rovova maltretirali su nas i na druge načine; na primer,
krajnje su nas ponižavali i ismejavali nepotrebnom naredbom da preska-
ćemo jarkove. Još prve noći došlo je do spontanog prekida moje rane

trudnoće. Sledećeg dana sam već morala da radim. Posledice osećam celog života pošto više nikad nisam mogla da zatrudnim.

Negde početkom novembra 1944, kad su Saveznici bili već sasvim blizu tako da se mogla čuti grmljavina teške artiljerije, došlo je naređenje da nas vode dalje u pravcu austrijske granice, tj. u pravcu nacističkih logora. Mnoge „kopačice rovova“ prešle su i tu drugu etapu puta da bi okončale život u gasnim komorama, neke su stradale usputno, a neke srećnije su se vratile iz tog pakla. Ja sam uspela pobeći koristeći vazдушnu uzbunu. Krila sam se u Budimpešti, gde sam nabavila lažna dokumenta. Neki prijatelji iz Novog Sada, koji su se takođe tamo krili, dali su mi prazan formular izvoda iz matične knjige rođenih. Uz njihove sugestije mogla sam da ispunim formular po svom nahodaњу. Sebi sam dala ime Vereš Agneš, od oca Vereš Adraša i majke Marije, rođene Svoboda.

U prvo vreme sam se potucala od jednog do drugog rođaka čiji bračni drugovi nisu bili Jevreji. Kod njih sam u najboljem slučaju mogla povremeno da provedem samo jednu noć. Ako su imali davali su mi da jedem. Zaposlila sam se kao pomoćna radnica u utočištu Međunarodnog crvenog krsta za napuštenu decu koje su vodile evangelističke dijakonise. Uz ostale poslove prenosila sam hranu iz susednog dvorišta dok je trajalo bombardovanje i prala stepenice usred zime. U toj zgradi evangelističke gimnazije spavale smo na improvizovanim ležajevima u hladnoj prostoriji. Osećala sam se zaštićenijom nego ranije, ali sam radila teške fizičke poslove i bila izložena bombardovanju.

Poslednje dane i noći rata smo zajedno sa decom provele u podrumu te zgrade. Oslobodili su nas vojnici Crvene armije sredinom januara 1945; to su bile elitne jedinice koje su se ponašale veoma pristojno i humano. Zbog opasnosti smo morali da napustimo tu zgradu i svak je otišao kuda je mogao. Sa jednom ženom i njeno dvoje dece uputila sam se u predgrađe Peštsenteržebet, pod bombama. Iznad naših glava su leteli avioni iz kojih je pucano, a pored nas su štektales kaćuše iz kojih su izbijali mnogobrojni plamenovi. Svuda oko nas su pored leševa konja ležali mrtvi Mađari, Nemci, Rusi na debelom sloju crvene prašine od cigala – bilo je to na Trgu heroja. Sve dok su trajale ulične borbe bile smo u predgrađu. Posle sam otišla kod strica koji se vratio iz geta zajedno sa porodicom i mojim ocem.

Moji roditelji su imali različite sudbine. Usled pogoršane situacije u Novom Sadu, majka je uspela da nagovori oca da pobegne u Budimpeštu kod svoje rodbine, misleći da će opet samo muškarce voditi na prinudni rad. Otac je dospeo u budimpeštanski geto, preživio je rat, ali je stradao nesrećnim slučajem 1947. godine. Moja mama je u aprilu

1944. sa svojom celom porodicom odvedena u Aušvic i tamo su svi okončali živote. Majka mi je napisala poslednju kartu 26. aprila 1944. iz novosadske sinagoge i navela da ih odvođe u nepoznatom pravcu. Ovu njenu dopisnicu poklonila sam Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.

Otac se nikad nije vratio u Novi Sad – nije imao kuda ni kod koga. Još za vreme rata sam se nekoliko puta ilegalno sreła sa njim, a posle rata smo živeli zajedno u Budimpešti u jednom delu iznajmljenog stana.

Ni ja se nikad nisam vratila u Novi Sad da tamo živim jer više nije bilo nikog od rodbine, svi su stradali.

U Budimpešti sam dobila službu u jugoslovenskom diplomatskom predstavništvu kao prevodilac, a radila sam izvesno vreme u dopisništvu „Tanjuga“ u istom svojstvu. U januaru 1949. došla sam u Beograd, zaposlila se u Radio-Beogradu i pet godina radila kao lektor, prevodilac i spiker za mađarski jezik. U međuvremenu sam kao vanredni student završila studije francuskog i nemačkog jezika. Kao profesor sam od 1954. do penzionisanja 1979. radila u beogradskim srednjim školama. Ubrzo po dolasku u Beograd upoznala sam mog sadašnjeg supruga, publicistu Boška Eremiju. I on je preživio sudbinu sličnu mojoj izgubivši celu porodicu u Jasenovcu.

VI

U BORSKOM RUDNIKU

Pavle ŠOSBERGER

KAŽNJAVANJA UZ ROPSKI RAD

Pavle Šosberger je rođen 21. septembra 1920. u Budimpešti. Njegova porodica je živela u Novom Sadu i bavila se trgovinom kolonijalnom robom i drvetom još od 18. veka. Majka Paula je rukovođila Kulturnom komisijom u Jevrejskom ženskom dobrotvornom društvu, a osnovala je i jevrejsko zabavište. Do rata su živeli u porodičnoj kući u Novom Sadu.

Od jula 1943. do oktobra 1944. bio je na prisilnom radu u logoru u Borskom rudniku. U oktobru 1944. stupio je u partizane,

a po oslobođenju je deset godina bio u aktivnoj službi u Jugoslovenskoj vojsci. Po povratku u Novi Sad aktivirao se u jevrejskoj zajednici. Bio je predsednik Jevrejske opštine i član Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Napisao je nekoliko knjiga o Jevrejima u Vojvodini.

Oženjen je Agnezom, rođenom Nojberger. Ima sina Josipa i dvoje unučadi.

Pred Drugi svetski rat stanovali smo u porodičnoj kući u Novom Sadu, u Miletićevoj ulici br. 63. Porodica je odlučila 1940. godine da me pošalje u Srbiju da odaberem grad i u njemu zakupim stan koji bih osposobio za boravak naše porodice ukoliko bi izbio rat. Opredelio sam se za Arandelovac i tamo prebacio veću količinu konzervi da nam se nađe za prvo vreme. Svi članovi porodice dobili su ranac u koji su spakovali najpotrebnije stvari, rublje i slično, svak je dobio i pasoš, lična

dokumenta i nešto zlatnika koje smo spremili u platnenu kesu, a svaki muškarac je dobio i revolver. Na čelu porodične grupe bio je moj otac Josip (Joka), iskusan ratnik iz Prvog svetskog rata. Nameravali smo da krenemo čim budemo primetiili povlačenje Jugoslovenske vojske kojoj bismo se priključili. Međutim, do realizacije tog plana nije došlo. Naime, kad je nastalo povlačenje vojske iz Bačke razrušeni su mostovi na Dunavu, a u Petrovaradinu su se pojavili Nemci i ustaše. Ostali smo u Novom Sadu, u stanovima sa spuštenim roletnama, svesni toga da nas ne čeka ništa dobro.

Novi Sad je okupirala mađarska vojska 13. aprila 1941. i odmah izazvala ulične borbe u kojima je pao priličan broj žrtava. U stvari, to je bio lov na Srbe dobrovoljce i po kriterijumu okupatora nepodobne građane. Bilo je mnogo žrtava, među kojima i Jevreja.

Okupator je 24. maja pozvao sve Jevreje muškarce starosti od 18 do 60 godina na prisilan rad. Spavali smo kod kuće i tu se i hranili, a preko dana smo radili na razrušenoj bazi Rečne flote zvanog „Mornarica“, na aerodromu i na pristaništu na Dunavu. To je trajalo do 28. juna, kad smo pušteni kućama i zamenjeni drugom grupom koja do tada nije radila.

Pošto su u Novom Sadu počeli da me zlostavljaju uspeo sam da se sa lažnim dokumentima prebacim iz Novog Sada u Budimpeštu kod rodbine. Tamo sam radio na građevini kod mog ujaka arhitekta.

Mađarska vlast je 13. oktobra pozvala na rad ljude mog godišta u Hodmezevašarhej u „Mađarski kraljevski V radni bataljon“. Podeljeni smo u nekoliko radnih jedinica i upućeni u razna mesta pod mađarskom upravom gde smo uglavnom radili na seči šume, izgradnji baraka i puteva. Posle smo prebačeni na jedno armijsko vojno vežbalište kao posluga. Gradili smo bunkere, rovove i ostale vojne objekte.

Za vreme boravka na radu u Baji, u Novom Sadu je u petak posle podne 23. januara 1942. sprovedena racija. Bili smo u kupatilu na kupanju kad nam je jedan Novosađanin javio da je čuo da se u Novom Sadu nešto strašno događa. Brzo smo odjurili na poštu i nazvali roditelje, ali nam je telefonistkinja u novosadskoj pošti odgovorila: „Broj se ne javlja, a neće se više ni javiti.“ Niko nije znao šta se dogodilo, ali smo sumnjali na najgore, što se kasnije i potvrdilo. Za vreme racije ubijeno je mnogo Jevreja i Srba, među njima i 27 osoba iz naše kuće; ubijeni su i moj otac, majka i brat.

Mnogo radnih jedinica bilo je koncentrisano u Segedinu u kojem su 1943. godine formirane jedinice za Borski rudnik. Odatle smo brodovima i šlepovima prebačeni u Prahovo, a potom vozom u Bor.

Posle dogovora nemačkih i mađarskih vlasti o upućivanju deset hiljada Jevreja prinudnih radnika iz Mađarske na rad u Borski rudnik, nemačko Ministarstvo privrede se obavezalo da će kao protivvrednost njihovog ropskog rada isporučiti mađarskoj vladi mesečno 100 tona koncentrata bakarne rude, a kasnije i šest tona hroma.

Po naredbi mađarskog kraljevskog Ministarstva domobranstva, u julu 1943. upućena je prva grupa Jevreja prinudnih radnika u Bor u četiri transporta: delom brodovima „Kraljica Marija“ i „Karadorđe“, delom šlepovima preko Segedina, Titela i Beograda do Prahova, zatim odatle vozom preko Zaječara i Metovnice u Bor, a delom i vozom preko Niša, Zaječara i Metovnice.

Prilikom prikupljanja ljudstva za prvi transport, u Segedinu se postrojenim prinudnim radnicima obratio na mađarskom jeziku pukovnik nemačke organizacije TOT, dipl. ing. Vilhelm Nejer, koji je oko vrata nosio nemački orden za zasluge viteškog reda. On je naglasio da će radna grupa obavljati korisne radove čiju će vrednost mađarska vlada dobiti uaturi, u bakarnoj rudi.

Prvi transport sastavljen od pet četa prinudnih radnika Jevreja krenuo je 11. jula 1943. iz Segedina.

Kad je Mađarsku zaposela nemačka vojska 19. marta 1944, pripremljena je nova grupa od oko tri hiljade prinudnih radnika Jevreja koji su 26. maja upućeni vozom preko Niša i Zaječara u Bor. U maju 1944. godine, u Borskom rudniku se našlo između 6 000 i 7 000 prinudnih radnika Jevreja, pretežno iz Mađarske, a bilo ih je i iz okupiranih delova Rumunije i Čehoslovačke, kao i više od stotinu Jevreja iz Bačke i Prekomurja.

Po dolasku u rudnik, svi radnici su bili prihvaćeni u logor „Berlin“ blizu pravoslavnog groblja, iznad Borske reke. Taj logor je bio centralni logor u kojem su bili smešteni svi Jevreji iz prvog i drugog transporta, kao i četa Mađara „jehovista“, dok su ostali bili razmešteni u logorima u okolini Bora, sve do Žagubice (logori „Minhen“, „Insbruk“, „Bregenc“, „Hajdenau“, „Voralberg“, „Laznica“, „Vestfalen“ i drugi).

Po dolasku u Bor, sve nas je zapljusnuo talas sumpornog dima koji je obavijao taj teren i gušio nas. To se u Boru često osećalo, a posebno kada je bilo oblačno. Dobili smo brojeve, na primer 13 262, što je značilo: 1 – logor „Berlin“; 3 – četa broj tri; 262 lični broj logoraša u četi.

Kao i u svim ostalim logorima, i u logoru „Berlin“ bili smo smešteni u tipizovanim drvenim barakama. U jednu baraku su smeštene po dve čete, tako da je u mojoj bilo oko petsto, pa i više logoraša. Jedino su se „jehovisti“, njih dve stotine, nalazili sami u jednoj baraci. Inače je

bilo ukupno sedam stambenih baraka za logoraše. Vojnici i podoficiri mađarske straže imali su zasebnu baraku za stanovanje i kuhinju, a u posebnoj baraci nalazila se kuhinja sa trpezarijom za logoraše („margarin bar“). Zasebne su bile barake sa umivaonicama, radionicama i magacinom. Oficiri mađarske komande logora imali su svoju stambenu baraku sa menzom u centru Bora i uživali komfor kao i nemački oficiri. U toj baraci su se nalazile i sobe za oficirske ljubavnice. Postojao je i mađarski Vojni sud u jednoj privatnoj zgradi u neposrednoj blizini logora „Berlin“, odmah iznad kafane Save Miraša.

Kasnije je izgrađena baraka za ambulantu i stacionar za teže bolesnike u kome su vršene i neke operacije. Šef ambulante je bio mađarski đak narednik dr Ištvan Bede, a ordinirali su logoraši Jevreji pod rukovodstvom dra Ladislava Kona iz Subotice.

Komanda u logoru je potpadala pod mađarsku komandu „Borske grupe“ na čijem se čelu do kraja 1943. nalazio potpukovnik Andraš Balog iz Segedina, veoma strog komandant koji nije bio po volji višim mađarskim vojnim vlastima. Po njegovom odlasku je na to mesto postavljen potpukovnik Ede Maranji, okoreli fašist i sadist, izrazit antisemit, koji je zaveo rigorozne mere protiv Jevreja. Ne pridržavajući se nikakvih zakona ni propisa svoje zemlje naređivao je da se vrše mučenja, zlostavljanja, pa i ubijanja logoraša Jevreja.

U to vreme je u Boru bilo slobodnih radnika koji su kao i logoraši i članovi službe rada pripadali raznim nacionalnostima. Rukovodioci radova, predradnici i poslovođe su bili Nemci, folksdojčeri i Rusi belogardejci, a stanovali su u barakama u zasebnom naselju. Logori su bili podeljeni u više kategorija, sa svojim režimom i ishranom.

Pojedini kažnjenički logori su imali stroži režim i način snabdevanja. Logoraši iz ovih logora su se kao i Jevreji mogli kretati van radnog mesta jedino u pratnji straže, i to Jevreji u pratnji mađarske straže, a ostali u pratnji Nemaca ili Srpske državne straže. Od zabrane kretanja van logora bez oružane pratnje bila su izuzeta samo nekolicina Jevreja logoraša koji su imali nemačku propusnicu. To su bili Stevan Adam „Đurika“ iz Bačke Topole, kočijaš direktora rudnika Gabela i Krebsa, ja Pavle Šosberger iz Novog Sada, rukovodilac građevinskih radova na gradilištu regulacije Borske reke, Đorđe Kaldor iz Novog Sada, crtač na tom gradilištu, Đorđe Fišer iz Titela, rukovodilac administracije na gradilištu dnevnog kopa, Tibor Čerhat, profesor iz Budimpešte, posilni u nemačkim oficirskim barakama, te još neki kuriri i magacioneri. Bilo je i ilegalnog napuštanja logora i gradilišta radi odlazaka u Bor, ali su se ti logoraši izlagali riziku da budu uhapšeni.

Po naređenju Policijskog komesarijata u Boru br. 1340/30. 3. 1944, civilima je bio zabranjen svaki kontakt sa logorašima Jevrejima, pa i kupovanje ili prodaja raznih predmeta i hrane.

Odnos prema logorašima u logorima pod mađarskom komandom bio je mnogo gori nego na gradilištima. Nemci su zahtevali jedino rad i retko da je neko od logoraša imao neprituljka na radu. Međutim, mađarski vojnici koje su podsticali oficiri nastojali su da raznim kaznama i zlostavljanjima zagorčaju život i inače već izmučenim logorašima Jevrejima. Za najmanju sitnicu ili izmišljenu grešku, mađarski vojnici su primenjivali kazne i fizička mučenja kao što su pozivanje u vojničku baraku pod punom opremom gde je pozvani morao da popije i po pet litara vode „da se ne bi uplašio“, tu je zatim bilo puzanje po blatu, teranje da skakuću kao žabe, da se međusobno šamaraju i slično. Oficiri su bili još gori: izricali su kaznu vešanja za ruke vezane na leđima dva sata, a logoraš je bio obešen na stub tako da mu noge jedva dodiruju pod. Ta kazna iz srednjeg veka bila je poznata valjda jedino u mađarskoj vojsci. Slično je bilo i vezivanje u klupče na po šest sati, ili zatvaranje u trap za krompir. Bilo je ubistava i streljanja. Nastojeći da se zaštite, logoraši su pokušavali da što duže ostanu na radnom mestu, i više od obaveznih deset sati rada.

U logorima je stvoren žargon za sporazumevanje, sastavljen od jidiš, hebrejskih i srpskih reči korišćenih u budimpeštanskom podzemlju. To su bili na primer: **šmaser** – stražar; **tre** – opasnost; **sojre** – roba, materijal; **hekuš** – vojnik, policajac; **nije košer** – ne diraj, ne valja; **cores** – beda, zlo; **cices** – novac; **ganef** – lopov; **termometar** – lopata, i drugi izrazi.

U prvim danima boravka u logoru „Berlin“, za vreme uprave potpukovnika Baloga, nekoliko puta nam je bilo odobreno održavanje neke vrste priredbe sa programom na poljani ispred ambulante, uz prethodni govor potpukovnika Baloga, nazvanim „govor sa brda“. Posle govora održavan je program uz učešće logoraša među kojima su bili i poznati muzičari i umetnici estrade kao što su čelist Horvat iz Beogradske i Zagrebačke opere, te Barta, klavirist i trubač iz budimpeštanskih varijetea. U nastavku programa bilo je i kratkih skečeva, na primer: „Ovde radio Bor, Futog i Kečkemet“, ili „Kroz pet godina“, koje je pisao i režirao logoraš obućar Klajn, inače student filozofije. Međutim, ove priredbe su bile ubrzo zabranjene.

Radove u Boru i okolini izvodila je nemačka organizacija TOT Prinudni radnici Jevreji počeli su da rade u sredu 19. jula 1943, a radovi su izvođeni na regulaciji Borske reke, na tunelu ispod brda Tilva

Mika i Tilva Roš, na dnevnom koku na brdu Tilva Mika, te na izgradnji železničke pruge Bor–Žagubica preko Crnog vrha. Nekolicina logoraša je bila angažovana na stručnim poslovima; tako sam ja bio na čelu grupe priučenih geometara na gradilištu regulacije Borske reke, a na gradilištu dnevnog kopa sa grupom inženjera bio je Đorđe Fišer. Radili smo deset sati dnevno osim nedeljom. Svakog dana je rukovodstvo gradilišta izdavalo potvrde o broju sati provedenih na radu po grupama, a logoraši su ih morali predati mađarskom oficiru u logoru.

Rad je bio težak jer se radilo na utovaru i istovaru vagona, bušenju rupa kompresorom, postavljanju i izmeštanju koloseka, na zemljanim radovima na trasi, postavljanju drvenih šlipera za kolosek. Kasnije su se neki radnici priučili za pomoćnike minera, za ložače na lokomotivama, za bageriste, a radili su i na geodetskim radovima, crtanju obračunskih planova i drugo.

Spomenik jevrejskim žrtvama, prinudnim radnicima u borskom rudniku, rad vajara Mome Krkovića

Hrana je bila slaba: za doručak crna voda koja se zvala kafa, za ručak litar nekakve supe, za večera tzv. kockast hleb sa piljevinom i ponekad nešto marmelade ili nečeg sličnog. Nemci su u tunelu u noćnoj smeni davali logorašima još po litar supe. Zbog slabe hrane, mađarska vojska je krala namirnice i kuvala sebi dodatna jela, ili je za satove, nakit i vrednije stvari prodavala logorašima mast, marmeladu i hleb.

Često se dešavalo da vojnici i podoficiri uzmu potvrde na velike sume novca koje su prilikom odsustva u Mađarskoj naplaćivali od rodbine logoraša dok su se ovi još nalazili kod svojih kuća pre deportacije.

Dolaskom potpukovnika Maranjija za komandanta mađarske grupe logora stanje se pogoršalo. Na njegov izričit zahtev nastali su pojačano zlostavljanje i teror nad logorašima Jevrejima. Vojni sud je izricao osude za najmanje sitnice, a zlostavljanja su bila svakodnevna, u čemu su se posebno isticali narednici Časar, Vagvari i Mačaj, podnarednik Fišer i desetar krvnik Horvat.

Veza sa rodbinom bila je omogućena povremenim slanjem i primanjem vojnih dopisnica preko nemačke vojne pošte. Iz Mađarske je u martu 1944. odobreno da se logorašima u Bor može poslati jedan paket sa odećom. Postojala je i ilegalna poštanska veza preko mađarskih vojnika i podoficira koji su za poveći honorar odnosili i donosili pisma, manje pakete, pa čak i novac. Jedna Novosađanka je povremeno dolazila u Bor i pojedincima donosila pisma i novac. Bilo je i drugih mogućnosti kojima su se služili pojedinci.

Na poljani ispred logora „Berlin“ nastala je pijaca: logoraši su prodavali satove, nakit i očuvanije odevne predmete, a kupovali hranu. Vojnici i podoficiri mađarske vojske su preko nekih logoraša prodavali konac, kožu za đonove, čaršave, cokule, mast i slaninu. Druga vrsta trgovine išla je preko dra Bedea koji je kao lekar odlazio nekoliko puta iz Bora u Budimpeštu po zlato, navodno za opravku zuba.

Poznatog budimpeštanskog umetnika slikara Čilaga uhvatili su pri pokušaju da pošalje ilegalno pismo u kome se nalazila i Maranjijeva karikatura. Po njegovom nalogu su nesrećnog umetnika svakodnevno vešali za ruke po osam sati, tako da je posle nekoliko dana bio potpuno slomljen. Jednog jutra ga je desetar Horvat izveo iz logora i ubio.

Odmah po dolasku u Bor, 14. avgusta 1943. su iz logora pobjegli Bernard Fišer iz Subotice, Vajda i Kunc, a zatim Mandi Iric, Oto Levenberg, Gavra Bokor i Đorđe Atlas. Pošto se stanje u logorima sve više pogoršavalo, to se broj begunaca povećavao. Tako su 14. jula 1944. pobjegli Ljudevit Rajić-Ronai, Ipolj Feri, Mikloš Semze, Mihalj Izrael, Karolj Presburger i Janoš Štraus. Zatim je pobjegla i grupa od jedanaestorice logoraša među kojima su bili Ištvan Engler, Gabor Gal, Imre Orova, Grinberger, zvani Grinšpan, i drugi. Ovu grupu je izvan Bora uhvatila jedna belogardejska konjička patrola i vratila je mađarskim vlastima.

Po naređenju potpukovnika Maranjija, preki Vojni sud u Boru je osudio devetoricu logoraša na po 20 godina zatvora. Strpali su ih u trap

za krompir u krugu logora „Berlin“ i svake noći ih okivali, a dvojicu logoraša su osudili na smrt i javno streljali u krugu logora. Da prisustvuju izvršenju smrtne kazne dovedeni su svi logoraši iz Bora, a bilo je i pozvanih gostiju Nemaca sa porodicama. Međutim, bekstva su ipak nastavljena.

Jevrejsko groblje se nalazilo desno od logora „Berlin“, u blizini pravoslavnog groblja. Tu je sahranjeno oko četrdeset logoraša Jevreja, a na lokalnom groblju u Laznici su u to vreme sahranjena dvojica Jevreja. U Boru je tada živelo u ilegalnosti nekoliko Jevrejki od kojih znam za Veru Demajo iz Beograda, za suprugu ing. Kostića, kasnijeg komandanta mesta u Boru, i za neku Esteru. Sve su preživele rat.

Stanovništvo Bora, izbeglice i radnici prihvatili su Jevreje logoraše sa mnogo razumevanja i prijateljstva. Osim mađarske vojske u jačini jednog bataljona, tih godina su se u Boru nalazile razne vojske koje su saradivale sa okupatorom: jedinica Srpske državne straže, eskadron ruske belogardejske konjice, bugarska jedinica u jačini jednog bataljona, a 1944. godine stigla je jedna stražarska jedinica sastavljena od ljudstva iz Bukovine, naoružana italijanskim oružjem i u italijanskim uniformama. Odnos tih vojnika prema Jevrejima je bio krajnje neprijateljski. Bugari su prilikom povlačenja u avgustu 1944, u tajnosti povelili sa sobom u Bugarsku dvojicu Jevreja logoraša. Posle pada Italije, u Bor su dovedeni i Italijani kao vojni zarobljenici.

Krajem avgusta 1944, situacija u Boru se sasvim promenila; kapitulirala je i Rumunija, a partizani su se aktivirali oko Zaječara. Svi zatočenici iz okolnih logora povučeni su u logor „Berlin“, a tom prilikom je bilo mnogo pojedinačnih bekstava. Radovi u Boru su obustavljeni u septembru 1944. i započelo je utvrđivanje logora, pa su izgrađeni bunker i rovovi. Prestalo je redovno snabdevanje hlebom, radi čega su na rad u pekarnice upućivani pekari logoraši. Među njima i Bandel koji je nekoliko puta uspeo da prošvercuje u logor poneku veknu hleba. Prestalo je redovno izlaženje na rad osim u nekoliko neophodnih slučajeva. Jednom takvom prilikom uhapšen sam i ja sa falsifikovanom ličnom kartom i predat sam Vojnom sudu.

U Boru je nastao kaos, Vojni sud je prestao da radi, ja sam pobeo iz zatvora. Po naređenju potpukovnika Maranjija, Nemcima su predata 23 logoraša iz trapa, među kojima Stevan Engler iz Subotice i Imre Orova iz Bačke Palanke i svi su istog dana streljani kod ciglane udaljene četiri kilometra od Bora. Budimpěštanskog pravnika dra Ištvana Sikara izručili su Gestapou koji ga je streljao.

Maranji je napustio Bor avionom, a prva grupa logoraša od 3 600 Jevreja i jehovista i oko 60 mađarskih vojnika sa oficirima napustili su

Bor 17. septembra 1944. godine. Do Smedereva se sve odvijalo u najboljem redu, a tada je pala prva žrtva. Kako je zapisano u dokumentima, folksdojčeri su kod Pančeva ubili osam, kod Jabuke 146, a u Perlezu 250 Jevreja logoraša. Na teritoriji Bačke pobegla je nekolicina zatočenika; njih 20 se sakrilo u podrumu novosadske bolnice. U Srbobranu je ubijeno 20, u Vrbasu 10, a u Crvenki je u oktobru 1944. ubijeno 680 logoraša. Iz zajedničke grobnice izvukla su se dvojica: Vilim Potesman iz Subotice i Đerđ Laufer. Ubijanje je nastavljeno; tako je u Somboru ubijeno 40, u Bačkom Monoštoru 26, do Bezdana još 10, zatim novih 50, u Baji sedmorica logoraša, a ubijali su ih nemački i mađarski vojnici. U selu Abdi ubijen je još 21 logoraš, a među njima i čuveni mađarski pesnik dr Mikloš Radnoti. Od cele grupe je ostalo oko 1 500 logoraša koji su sprovedeni u logore u Nemačkoj. U Jugoslaviji je posle rata živelo oko 20 bivših logoraša iz Bora.

Posmrtni ostaci ubijenih u Crvenki ekshumirani su posle rata i preneti u zajedničku grobnicu na Jevrejskom groblju u Somboru

Bor je napustila druga grupa zatočenika 29. septembra 1944, a istog dana ih je oslobodila 9. brigada 23. divizije NOVJ. Preki sud je na licu mesta osudio na smrt vešanjem poručnika Rožnjaja i podnarednika Fišera. Logoraši su se kao već slobodni ljudi povlačili prema Rumuniji na putu svojim kućama, a jedan broj njih je stupio u NOVJ.* Drugi deo

* Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije

oslobođenih logoraša, njih oko dve stotine, koji su se povlačili prema rumunskoj granici presrela je u okolini Klokočevca kolona Druge nemačke motorizovane divizije. Nema podataka da je iko preživeo taj pokolj.

Bor su 3. oktobra 1944. oslobodile jedinice 23. srpske divizije NOVJ. Grupa od oko dvesta logoraša koja se nije povukla sa drugom grupom, sastavljena od bolesnika i iznemoglih logoraša, sa magacinom i malim brojem vojnika stražara je oslobođena toga dana. Bivšim logorašima su obezbeđeni smeštaj i ishrana, a oficiri i vojnici mađarske straže su zarobljeni. Među oficirima iz druge grupe našla se i nekolicina oficira sa kapetanom Belom Nađom i po zlu čuvenim Časarom. Jedan broj oslobođenih logoraša stupio je u NOVJ.

Mađarski pesnik Mikloš Radnoti sa suprugom pre interniranja

U blizini Bora, četnici su ubili prebeglog logoraša Otona Levenberga iz Novog Sada, čija je rodbina ekshumirala njegove posmrtno ostatke, prenela ih u Novi Sad i sahranila na Jevrejskom groblju. Franja Krishaber iz Novog Sada je nestao u borbama kod Nikolićeve.

Posmrtni ostaci 23 streljana logoraša na četiri kilometra od Bora ekshumirani su posle rata i preneseni na Jevrejsko groblje u Subotici, gde im je podignut spomenik.

U Crvenki su posle rata ekshumirani posmrtni ostaci 680 logoraša iz Borskog rudnika i preneseni na Jevrejsko groblje u Somboru.

Na starom Jevrejskom logorskom groblju u Boru, krajem 1964. godine ekshumirani su posmrtni ostaci Jevreja logoraša sahranjenih kod logora „Berlin“ i preneseni u zajedničku grobnicu na Novom groblju u Boru.

Na mestu nekadašnjeg logora „Berlin“, u Boru je 1982. godine otkriven spomenik logorašima, rad Lidije i Miroslava Kovačevića.

Na Borskom jezeru je u maju 1984. godine otkriven spomenik ubijenom mađarskom pesniku dru Miklošu Radnotiju.

Zoltan BIRO

JEVREJSKI LEKARI U BORSKOM LOGORU*

Zoltan Biro je rođen 30. marta 1912. godine u Budimpešti kao jedino dete Ilone, rođene Mendelson, i Mirka Imrea Biroa.

Otac i majka su mu odvedeni u Aušvic 1944. godine i nisu preživeli kao ni većina drugih logoraša.

Zoltan Biro je radio u Vojnom sudu u Subotici od kraja 1944. do jeseni 1945. godine, a zatim u Ministarstvu finansija i pravosuđa u Beogradu. Potom je do svog penzionisanja 1975. radio u Vrhovnom privrednom sudu. Sve do svoje smrti, 2. aprila 1998, bio je arbitar Spoljnotrgovinske arbitraže u Beogradu. Pisao je komentare zakona iz raznih oblasti, posebno iz građevinskog prava. Bio je oženjen Evom, rođenom Rozenfeld. Imao je dve kćerke, Evu Blumenberg i Juditu Jovanović, i četvoro unučadi.

Posle okupacije 1941. sam kao i ostali mladi Jevreji u Bačkoj bio mobilisan u mađarske vojne radne jedinice i sa jednom od njih sam 1943. bio upućen na prisilan rad u rudnik Bor. Jevreji kao i ostali pripadnici „niže rase“ u Mađarskoj i osvojenim oblastima, uključujući

* Odlomak iz svedočenja pripremljenog na osnovu intervjua koji je Jaša Almuli, nekadašnji predsednik Jevrejske opštine u Beogradu, obavio sa Zoltanom Biroom za US Holocaust Memorial Museum u Vašingtonu.

Vojvodinu, nisu išli u mađarsku vojsku, nego su od prve polovine 1942. korišćeni za radove od kojih su čišćenje mina na Istočnom frontu i vuča topova bili najopasniji.

Deo jedinice u kojoj sam se nalazio upućen je u rudnik Bor. Bio sam jedan od nešto više od šest hiljada Jevreja koje je Mađarska ustupila Nemcima i poslala u Borski rudnik. Oko stotinu njih bilo je iz Vojvodine.

U početku sam radio kao pomoćni miner, a bio sam smešten u logor koji se zvao Feralberg. U blizini se nalazilo selo Gornjani u kojem je bila jedna komanda Porečkog četničkog korpusa. Komandant je bio oficir Piletić, za koga ne znam da li je bio major ili potpukovnik.

U Piletićevom štabu je bilo nekoliko aktivnih oficira koji su doveli svoje porodice u obližnja sela i zaseoke. Što zbog zaostalosti tih krajeva, što zbog zaraznih bolesti, članovi oficirskih porodica su oboljevali, a lekara nije bilo ni u štabu ni u okolini. Bilo ih je u logoru za Jevreje na prinudnom radu, i to njih trojica: Nikola Semze iz Vojvodine, koji je bio pri kraju studija medicine, dr Kadar iz Budimpešte i neki lekar iz Prikarpatске Rusije. Piletić je poslao kurira kod nemačkog zapovednika i od njega zatražio da šalje zatočene jevrejske lekare da leče oficirske porodice. Ovaj ih je slao u pratnji nemačkog vojnika tako da smo došli u kontakt sa četnicima koji su nas počeli nagovarati da pređemo kod njih. Pristali smo, a da bi se bekstvo zabašurilo insceniran je četnički napad na logor. Na radilište je došao vod četnika sa puškomi-traljezom, stražari su razoružani i jevrejski lekari odvedeni. Sa trojicom lekara otišla su i petorica ili šestorica Jevreja, trojica iz Subotice, a ostali iz Prikarpatске Rusije. Pre bekstva je lekar Semze pozvao i mene da pođem sa njima, ali ja nisam hteo. Četnici su me i neposredno pozvali da im se pridružim jer su saznali da sam rezervni oficir, ali sam i to odbio. Tridesetih godina bio sam istaknut skojevac na Beogradskom univerzitetu.

Semze, kome je do diplome nedostajao samo ispit iz sudske medicine, radio je kod četnika kao lekar. Bio je na toj dužnosti sve dok partizani nisu sredinom 1944. porazili četnike kod Rtnja, kad je deo četnika otišao svojim kućama, a deo se pridružio Narodnooslobodilačkoj vojsci. Među njima su bili i svi Jevreji koji su sa Semzeom prebegli četnicima. Semze je tada postao partizanski lekar, a posle rata je radio u Armiji, završio medicinu i specijalizovao se.

Uspeo sam da pobegnem iz logora u Boru kada su Mađari započeli odvođenje Jevreja da ih ne bi oslobodile Narodnooslobodilačka vojska i Crvena armija koje su nadirale. Pre toga se položaj Jevreja u

logoru i u Mađarskoj naglo pogoršao. Vlast u Mađarskoj preuzeli su saradnici nemačkih nacista, krajnji mađarski desničari. Oni su u proleće 1944. počeli da isporučuju Jevreje nemačkim nacistima koji su ih slali u logore smrti. Jevrejske zatočenike na radu u Boru su u jesen počeli sprovoditi u Mađarsku da bi i njih predali Nemcima. Nas nekolicina smo osetili da je nastala velika opasnost i da treba pobeći dok se još može. Kada je logor pomeren ka Boru, nas sedmorica smo iskoristili metež, pa smo prilikom jedne eksplozije napustili kolonu i uputili se u šumu. Četnaest dana smo bili u homoljskim šumama, zadržavali se u kolibama kod Vlaha, radili za hranu, sve dok nismo naišli na jednog putara iz Brestovačke Banje koji je 1941. bio partizan. On nas je povezo sa najbližom partizanskom jedinicom. Stupio sam u Sedmu srpsku brigadu, sa kojom sam stigao u Beograd dva dana posle oslobođenja i ubrzo prešao u armijsku sudsku službu u Vojvodini.

Oni koje su Mađari prisilno odveli iz Bora imali su nesrećnu sudbinu. Prva kolona jevrejskih radnika, njih oko 3 600, odvedena je iz Bora 17. septembra 1944. pešice preko Petrovca i Smedereva za Beograd. Za sedam dana dobili su samo po kilogram hleba, pa se to odvođenje pretvorilo u „marš smrti“. Na putu do Beograda i neposredno posle njega bilo je pojedinačnih i grupnih ubijanja i streljanja koje su izvršili Mađari. U Crvenki su zatočenike preuzeli Nemci i u ciglani streljali oko 700 lica. Ostatak kolone, njih oko 1 500, esesovci su odveli prema Baji u Mađarskoj i poubijali na putu. U Baju je iz prve grupe stiglo samo njih 1 200 do 1 400 koje su Nemci sproveli u koncentracione logore, a slično je prošla i druga grupa. Od više od stotinu vojvođanskih Jevreja koji su bili na prisilnom radu u Boru ostalo je u životu samo desetak onih koji su uspeli da pobegnu, a trojica su se vratila živa iz koncentracionih logora.

VII

PREKO
KOSOVA I ALBANIJE

OD PRIŠTINE DO BERGEN-BELZENA

Rebeka-Beka Hara, rođena Baruh (u školi Baruhović), rođena je 4. aprila. 1927. u Jerusalimu, od oca Isaka Baruha i majke Tamare, rođene Rubin. Udala se za Davida Haru 1948. godine. Imaju dva sina, Isidora i Leonarda, i dva unuka.

Posle rata je kratko vreme radila u Smederevu, u preduzeću „Milan Blagojević“ kao krojačica. Kasnije se preselila u Beograd i posvetila se porodici.

Roditelji su mi rodom iz Prištine, a oko 1925. godine iselili su se u Palestinu i živeli u Jafi gde su imali malu bakalnicu. Sada je ta kuća porušena, ali mi je stariji brat pokazao mesto na kome se nalazila. Ja sam šesto dete po redu, a posle mene je rođeno još jedno, ali je umrlo. Stoga su moji roditelji, koji su bili veoma bogobojažljivi i sujeverni, usvojili jedno dete, ćerku moje tetke.

Najstarija od nas bila je sestra Rašela, rođena 1915, koja je stradala u logoru Bergen-Belzen zajedno sa mužem i jednim detetom. Drugo dete je umrlo posle rata. Usvojena sestra Klara, udata Kamhi, rođena oko 1915, imala je sedmoro dece i jedno u stomaku kad je sa celom porodicom ubijena u Treblinki zajedno sa skopskim Jevrejima. Emanuel, rođen 1919, bio je u Bergen-Belzenu, potom u Mauthauzenu i u Dahauu. Kad je došao po nas našao je samo mene. Baruh (prvo muško dete), rođen 1917, pohađao je gimnaziju pre rata. Nastradao je u partizanima

kod Danilovgrada od savezničkog bombardovanja. Jošua Ješa, rođen 1921, bio je u Albaniji, tamo ostao i krio se, a kasnije je uhvaćen i zatvoren, ali je uspeo da pobegne i krijući se po šumama uspeo da se spase. Po zanimanju je zubar. Posle rata je došao u Beograd, ali su ga odmah poslali u vojsku, međutim bio je oslobođen vojske da bi mogao prehraniti sestru. Sa prvom alijom je otišao u Izrael i tamo nastavio da radi kao zubar. Sada živi u Meksiku u kojem sam ga posetila nekoliko puta. Ima troje dece i troje unučadi, a ćerka mu, udata Frenkl, ima dvoje dece. Jakov je umro sa navršene dve godine i sahranjen je u Jerusaliimu. Videla sam njegov grob na koji me je vodio brat.

Estera, rođena oko 1929, umrla je u Prištini od trbušnog tifusa. To je ona sestra koja je umrla i zbog čije su smrti moji roditelji usvojili dete moje tetke.

Moji roditelji su se vratili iz Izraela, u kojem su inače dobro živeli, jer su im u Prištini ostali stari roditelji i očeva neudata sestra, a tvrdili su da ne mogu da žive sa drugim sinom.

Bili su dobrostojeći, imali su dve kuće sa velikim dvorištem, a deda je imao trgovinu tekstilom. Kada su se vratili u Prištinu, otac i stric su preuzeli trgovinu. Imala sam oko godinu dana kad su se vratili. Otac je bio veoma pobožan i svakog jutra je išao u hram, a kad je imao vremena išao je i u podne i naveče. Kod kuće se govorilo španski i ja sam najpre progovorila tim jezikom. Sećam se da mi je baba pričala o Ali-Babi na španskom jer majka nije imala vremena za to. Od sefardskih jela sećam se raznih pita i pastela, a najviše sam volela kačamak sa sirom zapečen u rerni u posebnoj tepsiji.

Sva deca su završila gimnaziju, a brat Manojlo i Farmaceutski fakultet. Pred rat je u našu kuću došao da stanuje jedan Jevrejin izbeglica iz Poljske i tu je proveo oko godinu dana. Kada je započeo rat stizale su izbeglice i iz Beograda.

Beka Hara 1947, u Beogradu

Po okupaciji, Jevreji u Prištini su dobili trake koje smo morali da nosimo, a celokupna imovina nam je oduzeta. Omladinci muškarci su internirani u Kavaju i Berat u Albaniji. Zatim su došli Italijani i pod njima je bilo znatno lakše; stalno su govorili da ne žele rat. Onda smo majka, otac, sestra i ja otišli u Berat i boravili tamo od 1942. do 1943. godine. Deda je umro pre rata, a baba je otišla da živi kod svoje ćerke. U Beratu smo bili smešteni po privatnim kućama i plaćali kiriju. Koliko se sećam, Berat je bio grad sa najviše prozora. Mi smo stanovali kod pravoslavnog popa, veoma ljubaznog čoveka. Inače smo morali da se svakog dana javljamo karabinjerima.

Kad je Italija kapitulirala započelo je veliko bombardovanje i došli su Nemci. Moj otac je našao neki kamion i pobjegli smo u Skadar, gde smo krijući se živeli kod nekih hrišćana, a posle su Šiptari počeli da nas ucenjuju za zlato, pa smo rešili da se vratimo u Prištinu. Međutim, posle mesec dana su nas uhvatili, sve nas koji smo se nalazili u Prištini. Stanovali smo u Ulici kralja Aleksandra br. 60. Bilo je deset sati uveče kad su došli kamionima i nisu nam dopustili da bilo šta poneseemo ni da obučemo. Uz batine su nas terali da uđemo u kamion. Mama je imala na sebi samo kućnu haljinu, a ja sam bila bosa na snegu koji je u aprilu 1944. pao u Prištini. Od porodice smo tada bili zajedno tata, mama, brat Manojlo i ja, a u toj grupi je bilo još oko 300 Jevreja iz Prištine. Bili smo blizu kasarne u koju su nas odmah uveli i do osam sati ujutro su jureći celu noć po Prištini pokupili sve ostale Jevreje i doterali ih u kasarnu. Jedan Šiptar u esesovskoj uniformi je pretio da će klati i tako je pokupio sav nakit, a dolazili su i razni drugi i pljačkali. Neki su uzimali samo prstenje, neki narukvice, a ja sam namerno bacila moj sat kroz prozor da mi ga ne bi oduzeli. Pretresanje je vršeno do gole kože i sve je oduzeto, a desila se i jedna bizarna epizoda. Naime, doveli su onu ženu koja je pretresala žene i skidala ih do gola. Jedna Jevrejka je stavila nakit u higijenski uložak i rekla da ima menstruaciju, pa tako ne mogu da je pregledaju, ali ova koja je pretresala uzela je i taj uložak i pronašla nakit.

Pokupili su nas uveče 14. maja 1944, a sutradan ujutro utovarili nas u stočne vagone i tako je započelo putovanje koje je trajalo oko mesec dana. Najpre smo se zaustavili kod zemunskog logora Sajmište u kome smo proveli nekoliko dana. Na Sajmištu smo bili toliko gladni da je moj brat uzeo moje minđuše i ponudio ih za malo hleba. Minđuše sam imala od svoje četvrte godine i pošto su bile pokrivenе kosom nije ih niko primetio, pa tako ni oduzeo. Skinula sam ih tek pre neku godinu kad sam bila kod lekara u Torontu. Tada u logoru niko nije imao da

nam ponudi hleb za njih. Tokom putovanja dobili smo jedno bure u kome se nalazilo nešto kao pomije od kukuruznog brašna i od toga smo dobili po dve kašike. Zatim smo se zaustavili u Mađarskoj da bi bili utovareni još neki Jevreji, a kad se voz najzad zaustavio nismo uopšte znali gde se nalazimo. Čuli smo govor na nemačkom. Kad smo počeli da izlazimo, Nemce koji nisu znali ni šta smo ni ko smo zgrozio je naš strašan izgled onako odrpanih i bednih. Mislili su da smo Cigani, ali ih je zbunjivalo to što smo beli. Jevreji iz Holandije i drugih zemalja su stizali sa koferima i lepo odeveni. Tako smo se našli u Bergen-Belzenu.

Stavili su nas u karantin na tri nedelje, a posle su nas razmestili u drvene muške i ženske barake. Ja sam bila sa mamom, sestrom i sestričinom. Stariji ljudi i majke sa decom nisu išli na rad. Ja sam radila najpre u kuhinji, seckala sam šargarepu.

Najstrašniji su bili apeli. Izlazili smo ujutro u pet sati i po snegu do kolena čekali satima da nas izbroje, a zatim smo odlazili na rad. U kuhinji sam ostala oko 2–3 meseca, a posle su došle Poljkinje, krupne i debele.

Glad je bila užasna. Jeli smo stočnu hranu, repu, kelerabu, a parče krompira je bilo poslastica. Jednom su nam dali barenu kiselkastu cveklu, pa sam rekla da ću docnije da jedem takvu cveklu svakog dana, ali ni dan-danas ne mogu očima da je vidim. Za dnevni obrok hleba mogla se kupiti odeća od žena koje su dolazile sa koferima. Jednom sam „kupila“ trenerku i još više ogladnela.

Posle sam do kraja radila u cipelarnici vojne komande. Parali smo šinjele i morali da odvajamo čitave delove tkanine od pocepanih i nago-relih komada. Nismo smeli da oštetimo materijal – ubili bi nas. Bila sam šaka jada, a trebalo je da oparam jedanaest šinjela dnevno. Ponekad bi mi neko dao žilet, što je bila prava sreća, ali da su me uhvatili tukli bi me do iznemoglosti.

Jednog dana sam se onesvestila i našla se u bolnici jer sam se od tih prljavih stvari teško inficirala i dobila temperaturu 41,8°, zbog čega sam tri dana bila pošteđena rada. Preživela sam teške komplikacije, da bi posle oslobođenja konstatovali da imam rak. Međutim, u Vojnoj bolnici u Beogradu operisao me je dr Papo i ispalo je da ipak nije bio u pitanju rak.

U logoru Bergen-Belzen ostala sam skoro godinu dana, od 15. maja 1944, kad smo krenuli iz Prištine, do 15. aprila 1945, kada smo oslobođeni. Nas Jugoslovene su držali do 29. avgusta i tek tada smo oslobođeni jer nas zbog krize oko Trsta nisu puštali.

Moja majka nije morala da ide na rad, ali je morala biti na apelu, a oni su trajali sve duže jer nikad nije sve štimalo i stalno su nas

prebrojavali. Pošto su stalno ubijali, a ljudi su ionako umirali, tvrdili su da je neko pobjegao i da se broj stoga ne slaže. Nije bilo moguće da se pobjegne, u što smo se uverili više puta kada smo išli u šumu po drva, a oko nas je uvek bilo oko pet-šest pasa.

Mesec dana pre kapitulacije, Nemci su bili kao ljudi, nije se znalo ni kad je dan ni kad je noć. Shvatili su da je kraj rata i hteli su da isprazne logor, da zapale barake i da ne ostave nikakav trag. Samo smo čekali da umremo. Saveznički avioni su nadletali, a mi smo za to vreme morali da ostanemo u barakama. Molili smo se da padne bomba, da se već jednom završe muke jer nismo više mogli da izdržimo glad, bolesti i mučenja.

U Bergen-Belzenu, Žorž Rože: „Pod borovima mrtvi prekrivaju tlo... Deca okreću glavu od mrtvih. Nemaju čak više snage ni da plaču.“ (Lajf magazin)

Kad je ratu došao kraj, Nemci su sastavili dugu kompoziciju vagona, postavili je na obližnju prugu i u nju utovarili sve Jugoslovane. U baraci su ostali samo nepokretni, a među njima mama i ja. Nas dve smo spavale u krevetiću dužine 60 santimetara.

Najteži dan mi je bio kad je mama umrla. Imala je samo 54 godine, bila je mršava, sama kost i koža, a ja sam takođe imala svega

24 kilograma. Videla sam njene otvorene oči i zvala je „mama, mama“, ali od nje nije bilo glasa. Bila sam toliko bolesna da nisam mogla ni da hodam. Imali smo nekakav čaršaf u koji smo je uvili, a ja nisam mogla da je ispratim. Došla je jedna moja drugarica i kad je videla da će svi otići, da sam ja jedina ostala u baraci i da nemam snage da dođem do tog voza uzela me je u naručje i iznela na put. Verovala je da će me neko videti i odneti do voza pošto ona nije mogla da ostane sa mnom jer je imala bolesnog oca. Međutim, mene su svi gazili, niko se nije ni osvrnuo. Kada su svi otišli, ona se vratila da vidi šta je bilo sa mnom i tako me zatekla na istom mestu. Molila sam je da me vrati u baraku, ali se ona plašila da će Nemci pri polasku zapaliti baraku i nije htela da me vrati. Ja sam je uporno molila da me vrati u baraku, pa neka je i zapale, što je ona i učinila i vratila me. Posle dva dana došli su Nemci sa kamionom u koji su ubacivali i žive i mrtve. Dovezli su nas do voza koji je tu još stajao, ali je bio pretrpan, pa smo ostali u kamionu. Bila sam toliko bolesna da nisam ni znala koliko je vremena prošlo. Onda sam iz kamiona videla puške naslagane u kupe i Nemce kako beže.

Puzala sam sa jednom ženom i dopuzale smo do neke kuće, pa smo zavapile „brot, brot“. Ukućani su nas pitali ko smo, a mi nismo znale šta da kažemo i misleći da je tako najbolje odgovorile smo: „Ungari.“ Tada su na nas pustili pse.

Posle smo stvari od onih koji su pomrli menjali za hleb.

Englezima je trebalo dvadeset dana da pređu 10 km i da stignu do logora. Bili smo ostavljeni sami sa esesovkama Švabicama koje su se nalazile po karaulama. Englezi su došli 15. aprila i naterali Nemce da iznose mrtvace, ali je Nemaca bio mali broj jer su se oni sa „vrha“ već svi razbežali. Smestili su nas u prostorije u kojima su do tada boravili Nemci.

Englezi su nam tada dali po ceo hleb i po komad slanine, pa je nastao pravi pomor. Ja sam u to vreme već imala tifus i dizenteriju, pa nisam mogla da jedem i to me je spasilo. Inače do zahoda nije niko ni mogao da stigne, to je bila samo jedna ogromna bara.

Mene su smestili u bolnicu. Do tada nisam imala logorski broj jer smo bili među poslednjim transportima, ali u bolnici su nas vodili pod brojem koji su nam dali Amerikanci. Još uvek imam putnu ispravu iz logora kojom su nas transportovali u Jugoslaviju. U Beograd sam stigla 29. avgusta 1945. godine.

Luci PETROVIĆ

IZBEGLICE

Luci Mevorah, udata Petrović, rođena je u Beogradu 12. oktobra 1925. kao mlađa ćerka Moše Mevoraha i Vide, rođene Kapon. Do 1941. završila je pet razreda tadašnje osmogodišnje gimnazije. Posle rata je nastavila srednju školu, a zatim diplomirala na Pravnom fakultetu u Beogradu. Udala se za Slobodana Petrovića 1946. sa kojim ima ćerku Radmilu, dipl. hemičara i konzervatora savetnika Arhiva Srbije.

Roditelji su se sa njenom starijom sestrom ing. arh. Ester iselili u Izrael 1949. godine.

Posle dve godine rada u Zavodu za socijalno osiguranje, od 1952. radila je u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije do svog penzionisanja 1. januara 1993. godine.

Radno i emocionalno vezana za jevrejsku zajednicu tokom tih četrdeset godina obavljala je veći broj radnih zadataka i funkcija. Bila je prvi saradnik Jevrejskog istorijskog muzeja, u to vreme Komisije za muzejsko-istorijski rad, a zatim Komisije za kulturnu delatnost. Od 1965. godine je bila sekretar Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i član njegovog Izvršnog odbora. Bila je član redakcije „Jevrejskog pregleda“ od 1958. godine, a posle pogibije glavnog i odgovornog urednika Davida-Daleta Levija 1978. preuzela je dužnost glavnog urednika koju je obavljala do njegovog poslednjeg broja 1990. godine. Urednik, saradnik i član redakcije nekoliko Savezovih izdanja. Sve vreme, a i danas je član Komisije za muzejsko-istorijski rad. U znak priznanja za dugogodišnji rad u jevrejskoj zajednici, Savez je u septembru 1991. zasadio gaj u Izraelu na njeno ime.

STRAH

Sećanje na šest meseci provedenih u Beogradu pod nemačkom okupacijom je košmar. Strah i nesreća kojima se ne vidi kraj. Beograd je bio moj grad. Ne prepoznajem ga. Oko mene ruševine, a ulicama krstare naoružani dušmani pod šlemovima u kratkim širokim vojničkim čizmama. Plašim ih se. Na ruci mi je žuta traka. Idem ulicom pognute glave da mi pogled ne bi pao na zidove oblepljene plakatima sa kojih se slikom i rečju upućuju pogrde Jevrejima. Na nekima prepoznajem linije mog omiljenog slikara Stojanovića. U dečjim knjigama sam nekada uživala u njegovim ilustracijama. Na tramvajima, krupnim slovima piše

Jedan od plakata iz 1941. godine kojim su bili oblepljeni zidovi kuća u Beogradu

„Jevrejima, ciganima i psima zabranjeno“, što je ponovljeno i na nemačkom. Ni u kući, nekada mom toplom domu, ne napuštaju me strah i tuga. Moj nežni otac je u nemačkom ratnom zarobljeništvu. Hoće li Jevrejin Moša Mevorah preživeti u žicama u srcu Nemačke? Svaki dan strepim da li će se sestra i stric vratiti uveče sa prinudnog rada. Majka je napunila 45 godina, a ja imam 15, pa ne podležemo naredbi o tom radu. Našim tepisima i drugim kućnim stvarima, nemačka vojska oprema oficirske stanove na Dedinju. Iznose ih na leđima ljudi sa žutim

trakama. Jedan od njih je šapnuo majci da će joj javiti gde je sve odneto. Majka odmahne rukom; ništa nam više nije potrebno. Žao joj je tih ljudi, naših sapatnika. Nedićeva Srpska državna straža brsti po kući na nižem nivou. Odnose muške košulje, posteljinu i oskudne zalihe šećera i ulja, a usputno bajonetima probadaju duške i jastuke. Slutimo da je streljanje prvih sto talaca tek početak našeg kraja. Među njima su naši rođaci i prijatelji. Vrisak i naricanje njihovih obezglavljenih porodica koje u skupini prolaze Dušanovom ulicom lede mi krv u žilama. Priključuju nam se transporti Jevreja iz Banata. Muškarce odvođe u logor kod Topovskih šupa, žene i deca su razmešteni po jevrejskim kućama. Kod nas su majka i ćerka iz Petrovgrada. Uvećala nam se zajednica u kući, ali nam se svima smanjila nada da ćemo preživeti. Ostala nam je još samo jedna privilegija: spavamo u svojim krevetima. I upravo to, taj jadni komadić nekadašnjeg života, u besanim noćima budi u nama grozničavu želju: bežati, bežati, bežati...

PRIJATELJI

Nisu od nas okrenuli glave. Marija Đorđević, moj razredni starešina i profesor nemačkog jezika, dolazi da pita može li da pomogne i treba li nam što. Prijatelji nas posećuju s namirnicama u rukama znajući da Jevreji smeju da kupuju tek posle 10 sati, a tada u već gladnom Beogradu nema više ničeg na pijacama. Hercegovac Luka, nosač sa Jovanove pijace, nepozvan dolazi i strogo naređuje majci: „Sada ćeš mi kazati šta da ti sutra donesem sa pijace i tako će biti svaki dan...“ i nastavlja „... nego, beži ti, ženo, odavde! Sačuvaj ovo dvoje dece za onog roba u Nemačkoj!“ Luka ne sluti koliko nam je blizak u tom trenutku. Jedina mu je nagrada zahvalan pogled moje majke. Najstariji od braće Žujovića koji je jedini ostao na selu dolazi iz Nemenikuća pod Kosmajem u narodnoj nošnji. Hoće odmah da nas vodi u selo da u njegovoj kući živimo do kraja rata. Zar da izložimo opasnosti ove dobre ljude i povučemo ih sa sobom u našu nesreću? Apotekar Milutinović, koga ceo Beograd zna po njegovoj drogeriji „Lamiko“ i reklami „Lamiko – smrt žuljevima“, nudi majci da je prijavi kao sestru, izbeglicu iz Bosne, a da svoju sestru i mene usvoji kroz legalnu proceduru. Hrabro i humano, ali neodrživo u Beogradu u kojem ima još ljudi koji nas mogu prepoznati. Ni susedi iz kuće i ulice ne okreću glave od nas, ali kućevlasnik nam je folksdojčer, poslastičar Gruber. Odmah je postavljen za komesara u jevrejskoj fabrici bombona „Katarivas“. Žena mu Mađarica, pri svakom slučajnom susretu obasipa nas psovkama i pretnjama. Za bekstvo iz

Beograda potrebna nam je hrabrost, a za lažna dokumenta novac koji nemamo. Propusnice za Prištinu na kojima piše da se vraćamo u zavičaj koštaju najmanje. Nemamo izbora i plaćamo ih s mukom napabirčnim novcem. Jedini kome se usuđujemo da otkrijemo naše planove je Luka. To mu dugujemo. Uz odobravanje i komentar „Bog je veliki“, Luka neočekivano preuzima inicijativu: „Ja ću ići na stanicu da kupim vozne karte. Veče ranije dolazim po prtljag. Imam drugove nosače na stanici, biće sve u redu.“ Tog dana, 3. novembra, pre svanuća, a po isteku policijskog časa, Luka nas vodi kroz puste beogradske ulice prema otvorenom koloseku daleko od glavnog ulaza u železničku stanicu. Na šinama je jedan jedini usamljen vagon u koji ulazimo. Nad sedištima u prtljažniku su naše tri torbe. Posle manevrisanja napred-natrag, naš vagon je uklopljen u kompoziciju. Vidim železničku stanicu, peron i narod koji ulazi u voz. Ne smem da virim kroz prozor jer znamo da policijski agent Jevrejin Benjaminović, obično dežura na stanici i lovi Jevreje koji beže iz Beograda. Najzad polako krećemo. Voz staje u Ripnju i Luka izlazi. Stoji pod prozorom našeg vagona, maše nam i tiho ponavlja: „Bog je sa vama, Bog je sa vama.“ Otvaramo prozor da još jednom dodirnemo tu šaku kojom nam maše. Odjednom ubacuje poveći paket uvijen u novine koji je sve vreme držao pod pazuhom. Voz ubrzava i mi Luku gubimo iz vida. Razvijamo novine. Unutra su beo svež hleb i pečeno pile. Hrane se nismo ni setili...

KOSOVO

Put do Kosova nas je vodio preko Niša i Skoplja uz prelaz dveju granica i uz temeljnu kontrolu dokumenata i stvari. Svakog puta nas je obuzimao veliki strah da li će nas otkriti i da li će nas naša „dokumenta“ zaštititi. Pruga je išla do Kosova Polja, a odatle se do Prištine moglo ići samo fijakerom. To je na nas skrenulo pažnju, pa nam je odmah pristupanju na tle Prištine prišla ulična patrola i zatražila legitimacije. Na licu mesta su nas uhapsili, dodelili nam naoružanog žandara i vratili nas u Kosovo Polje. Tu je trebalo da prenoćimo u jednom sobičku iza neke kafane, da bismo sutradan ujutro krenuli natrag u Srbiju. Žandar je sve vreme bio uz nas. Sutradan smo krenule vozom. U našem kupeu je bilo još ljudi koji su nas sumnjičavo gledali. Nekoliko minuta po polasku voza, žandar je otišao u klozet. Železničar koji je bio u istom kupeu, tada nas je zapitao: „Šta ste uradile? Zašto vas stražarno sprovode?“ Nemajući kud, majka mu je kazala da nas vraćaju natrag u Srbiju zato što smo Jevrejke. Železničar nas je počeo nagovarati da pobjegnemo iz

voza u Lipljanu, u koji tek što nismo stigli i gde voz staje samo jedan minut. „Sakrijte se iza stanične zgrade i sačekajte da voz krene, a ja ću vam prtljag izbaciti kroz prozor.“ Iako nenavikle na avanture poslušale smo u očajanju i znajući šta nas čeka. Voz je stao u Lipljanu i mi smo se sakrile iza stanične zgrade. Čule smo kako naše torbe padaju na pust peron. Vraćajući se po stvari videle smo kako peronom korača suvonjav mladić gurajući pored sebe bicikl i gleda za vozom koji zamiče. Videvši nas, majku sa dve kćeri, a njih je trebalo da nađe, prišao nam je i žurno rekao: „Ne plašite se, ja sam Jevrejin, Solomonović. Jevrejska opština u Prištini me je poslala da biciklom stignem pre voza i da uz vagone vičem na žudeo-espanjolu ‘Ko je Jevrejin nek izade’ (ken es Ćidio ki salga). Vaše vraćanje u Srbiju je uznemirilo Jevreje u Prištini. Ovo je plan da vam pomognemo. Na žalost nisam stigao. Srećom ste ovde.“

U Lipljanu su živele dve jevrejske porodice: jedna imućna trgovačka porodica Haima i Sare Solomon, druga skromna zemljoradnička porodica Baruh. Bilo je jasno da ne možemo natrag u Prištinu. Po planu je trebalo da ostanemo nekoliko dana u Lipljanu kod jedne od tih porodica. Solomonović nas je poveo u radnju porodice Solomon koja je imala prostranu kuću i mogućnost da nas u njoj skloni. Odbili su nas. Porodica Baruh nas je primila raširenih ruku. Bio je erev Šabat, u kući su gorele sveće. Baka i deda su govorili samo žudeo-espanjol. Mladi su se brinuli da što pre na lepo postavljen sto iznesu topao pasulj. Njihova beba je već spavala u kolecvi. Starija četvorogodišnja devojčica se igrala sa dečaćićem i prepirala se sa njim na španskom. Dečaćić je bio sin suseda Srbina, a naučio je ladino u igri sa njihovom ćerkicom. Posle mnogo dana osetile smo toplinu kuće u kojoj su nas dočekali dobrodošlicom i pored svih opasnosti koje smo nosile sobom. Po završetku rata smo se raspitivali za Baruhove iz Lipljana i, na našu žalost, saznali da su svi stradali. Mladića Solomonovića smo kao dobrostojećeg domaćina sreli u Izraelu u mošavi Kidron.

Varljiva nada da ćemo naći spas pod vlašću Italijana raspršila se kao balon od sapunice. Nekoliko grozničavih dana u Lipljanu prošlo nam je u traženju mogućnosti da se prebacimo u Prizren. Putovanje do tamo bilo je puno zamki i opasnosti. Nazivajući svoju okupaciju aneksijom, Italijani su lokalnu vlast prepustili Albancima. Glavna sila u toj vlasti su bili balisti, vulnetari, razne profašističke formacije i agenti Abvera i Gestapoa. Naše gorko iskustvo u Prištini učinilo je da jedini spas vidimo u izbegavanju usputnih kontrola i u skrivanju. Naši dobri domaćini našli su čoveka koji nas je svojim kamionom uz ostalu robu dovezao do Prizrena, i to pred kuću porodice sa kojom je unapred dogovorio

da nam iznajmi sobu i omogući skrivanje. Bilo je to u srpskom kraju Prizrena, u kući udovice Lepe Petrović, njenih sina, ćerke i starice majke. Tu su počeli da nam se nižu dani bez sutrašnjice. Sestra i ja nismo izlazile iz kuće. Nismo znale kako Prizren izgleda, pa čak ni ulica u kojoj smo stanovale. Majka je nabavljala hranu jednom nedeljno, obično na pазarni dan kad na ulicama ima mnogo sveta iz okolnih sela. Tada bi se prurušila u staricu i s maramom na glavi izlazila da nabavi nešto hrane. Neka veza sa Jevrejskom opštinom u Prištini je, izgleda, ipak ostala. Jednom je kod nas došao član prištinske Jevrejske opštine i rekao nam da je u Prištinu dolazio agent Benjaminović. Zla slutnja i nespokoj nisu nas napuštali cele te zime. Četrnaestog marta 1942. došli su karabinjeri po nas. Očigledno da naše prebivalište nije ipak bilo tajna. Posle celog dana čekanja u policijskoj stanici odvedene smo u zatvor zajedno sa još pet-šest jevrejskih porodica, koje su se kao i mi skrivale u Prizrenu. Jedna za drugom su tokom dana dovodene u stanicu. Od njih smo saznale da je i u Prištini uhapšeno pedesetak izbeglica iz Srbije i predato Gestapou koji ih je transportovao u Srbiju. Teško nas je pogodilo saznanje da su u toj grupi bili naši rođaci Majer i Matilda Pinkas. Agent Benjaminović je obavio svoj posao. Mi smo u prizrenskom zatvoru mogli samo da očekujemo nastavak.

U prizrenskom zatvoru, uz naredbu: „Slikanje uz smešak!“

Muškarci su bili odvojeni od žena, ali su za vreme svoje jednočasovne šetnje zatvorskim dvorištem prilazili prozoru naše ćelije i razgovarali sa nama. Tako smo mogli da se dogovorimo da tročlana „delegacija“ zatraži razgovor sa italijanskim komandantom mesta. Dogovor je bio da se italijanskim vlastima objasni kako bi u slučaju naredbe da se naša grupa preda Nemcima bio akt milosrđa da nas streljaju u Prizrenu. Time bi nas bar poštedeli surovosti Gestapoa i mučnog putovanja u Srbiju gde bi nas čekao isti kraj. Italijanski komandant je u tom razgovoru potvrdio da mu je sve to poznato i obećao da neće dopustiti da nas vrate u Srbiju. Čak je dodao da smo u zatvoru najbolje sakriveni, ali mi nismo bili sigurni da možemo u to poverovati. Ipak, posle dva meseca pušteni smo iz zatvora u statusu civilnih ratnih interniraca koji će biti transportovani u Albaniju.

Četiri duga meseca smo se u Prizrenu javljali svakodnevno italijanskoj policiji strepeći od blizine granice okupirane Srbije. U to vreme je izvršni sekretar Prizrenske opštine bio Elhami Nimani. Sa njim smo se upoznali u zatvoru. Uhapšen je zato što je u Prizren trebalo da dođe neki fašistički glavešina, pa je sa ulica bilo potrebno ukloniti sve one u koje se sumnjalo. Oslobođen je iz zatvora pre naše grupe. Znajući za opasnost koja nam je pretila i zahvaljujući tome što je mogao da koristi opštinske pečate, celoj grupi je napravio legitimacije kojima se potvrđuje da smo građani Prizrena. Neki iz grupe su tražili da im uz njihove fotografije budu upisana lažna albanska imena, pa je i to učinio. Za moju majku je to bio prevelik rizik. Bile smo Prizrenke pod svojim imenom!!! Posle rata je Elhami Nimani bio ambasador u SIP-u. Imala sam sa njim nekoliko prijateljskih susreta. Umro je pre nekoliko godina u Beogradu.

U septembru 1942. godine, vojnim transportom smo svi prebačeni u Kavaju.

ALBANIJA

Kavaja je tada bila neveliko mesto, sa oko petnaestak hiljada stanovnika, šest kilometara udaljeno od Drača unutar kopna. Odjednom smo se našli u potpunoj tuđini, kulturno i civilizacijski vraćeni više vekova unazad. Oko nas ljudi čiji jezik ne razumemo i koji nije sličan nijednom nama poznatom jeziku. Na ulicama bule sa zarovima i muškarci koje mi žene ne smemo gledati u lice ni onda kad pitamo pošto je luk. Razlikovali smo se od lokalnog stanovništva i po odevanju. Retke su bile žene bez zarova, odevene „a la franga“, i muškarci bez belih kečića. O Jevrejima nisu znali gotovo ništa jer je u Albaniji živelo samo

civilnih ratnih interniraca legalizovao je naš boravak u tom mestu, pa je malo popustilo ono teško i panično osećanje da od našeg sledećeg koraka zavisi hoćemo li živeti. Svakodnevno upisivanje u evidenciju italijanske policije i zabrana kretanja van mesta postali su naš način života. U to vreme je u Kavaji bilo koncentrisano oko dvadesetak jevrejskih porodica dovedenih iz raznih krajeva Jugoslavije. Morali smo sami da se brinemo za smeštaj i ishranu. Moj ujak, koji je od Prvog svetskog rata živeo u Ženevi, uspevao je da nam preko jednog svog italijanskog prijatelja pošalje ponekad nešto novca. Ali to nije bilo ni redovno, niti je bilo dovoljno, pa nam je i nemaština zagorčavala svakodnevicu. Tako smo živeli do kapitulacije Italije o kojoj se te rane jeseni 1943. već uveliko govorilo. I dalje smo svakodnevno išli kod karabinjera i upisivali se u kontrolnu knjigu. Jednog dana smo zatekli dežurnog oficira i vojnog lekara veoma uzbuđene. „Čujete li topove?“ upitali su i nastavili: „To Nemci ulaze u Drač. Uništićemo sve spiskove vas interniraca. Nećemo ih dati Nemcima. Skrivajte se kako znate! I mi ćemo u šumu kod partizana.“

Nemci su okupirali Albaniju u septembru 1943, a nemačka policija je odmah istakla objave kojima je pozvala sve koji nisu Albanci da se prijave. Smrtna kazna je bila predviđena za one koji se ne prijave, kao i za Albance koji kriju takve osobe. To je važilo do kraja rata i od tada odredilo naš život. U Kavaji je narod znao za nas nekadašnje internirce, pa smo morali da nestanemo preko noći. Sopstvenik nedovršene kuće u kojoj su do tada stanovale nas tri porodice, svaka u po jednoj sobi, živeo je u selu Preza u kome je bio učitelj i seoski kmet. Zadovoljan time što će od naše stanarine moći da dovrši kuću obećavao nam je svašta, pa i to da možemo na njega računati ako budemo u nevolji. Nemajući kud pobile smo gazdi u Prezu. Bilo je to zabačeno selo u brdu iznad puta Skadar–Tirana. Naš učitelj nas je uveravao da se nemačka vojska drži glavnih puteva i da neće smeti da zađe u brda u kojima ima dosta naoružanih boraca. U Prezi ih je zaista i bilo. Smestio nas je u jednu napuštenu kuću i povremeno nam iz sela donosio pomalo brašna, ulja, pasulja... Na našu radost, u Prezi smo zatekli doktora Mošu Đerasija sa porodicom. Tu je dospeo zahvaljujući prijatelju i kolegi sa studija u Beču, Grku koji je kao lekar radio u Tirani i imao dobre veze u Ministarstvu zdravlja. Da bi ga sklonio iz Tirane uspeo je da mu obezbedi mesto seoskog lekara, naravno sakrivši da je Jevrejin. Približavala se zima, kada već prvi snegovi zaveju prilazne puteve. Ogrevna nismo imale, kao ni peć u kojoj da ga upotrebimo. Selo nije imalo struju, pa smo u mraku koristili sveću ili gasnu lampu. Noću se oko nas čulo trčanje i cijukanje

miševa kojih je kuća bila puna. Razbolela sam se od jake angine sa visokom temperaturom. Osećale smo se bespomoćno. Majka je strahovala da nas zima ne okuje u tim brdima, bez mogućnosti da se od nje odbranimo. Napustili smo Prezu posle nepuna tri meseca. Naš zaštitnik nam je našao čoveka sa zaprežnim kolima koji nas je zaobilaznim putevima, da bi izbegao nemačke straže na ulazu u grad, odveo u Tiranu. Ostavljene na ulici trebalo je da nađemo novu rupu za skrovište u gradu. Ne oklevajući mnogo otišle smo kod bivšeg suseda iz Kavaje, Italijana, tehničara koji je posle nemačke okupacije vratio porodicu u Rim, a on zbog zaostalih obaveza prešao u Tiranu da radi. Primio nas je uz komentar da nas kod njega neće niko tražiti. U to vreme je Džafer Deva, ranije u Kosovskoj Mitrovici nacistički agent, a sada već ministar unutrašnjih poslova, vršio teror po Tirani sa svojim hordama. Organizovao je racije po ulicama i kućama i pljačkanje svega do čega je moglo da se dođe. U takvoj jednoj raciji smo, posle kratkog vremena, uhapšene i odvedene u kasarnu njegove vojske. Tu je već bilo nekoliko stotina uhapšenika i samo nas tri žene. Usled velikog broja ljudi, svi smo stajali u dvorištu. Nemački vojnici su povremeno dolazili i odvodili neke uhapšenike. Zbog muslimanskih običaja, da tri žene ne bi noću bile među tolikim muškarcima, uveče su nas pod stražom vodili kući i ujutro vraćali u zatvor. Bili su to dani i noći panike i bunila. Treće noći smo skupile hrabrost da pobegnemo na zadnji kućni izlaz. Nismo imale gde, pa smo ponovo otišle u Prezu našem „zaštitniku“, učitelju i starešini sela. Dočekao nas je pretnjama da će nas on lično prijaviti nemačkoj policiji ako ne odemo iz Preze i same se prijavimo jer su se vremena promenila. Nismo znale gde ćemo i šta da radimo. U očajanju smo kao kockari odlučile da tražimo pomoć od boraca otpora koji su se okupili u selu. Bile su to pristalice kralja Zogua, a komandant im je bio Zogov oficir Nu Pali. Majka je otišla njemu na razgovor i priznala mu ko smo, odakle smo i od čega bežimo. Odgovorio je da mu čast ne dozvoljava da ne pomogne ženama u nevolji i da će nas iste noći krišom prebaciti u rodno selo Miloti. Sakriće nas u porodici svoga brata. Njegov strog uslov je bio da tamo ne izlazimo iz kuće i ni sa kim se ne viđamo. Morala je svaka od nas pojedinačno da mu to obeća. Porodica Đerasi je još uvek bila u Prezi, ali je i ona bila spremna da je napusti. Videvši da se oko Jevreja sve više steže obruč, doktorov kolega Grk izdejtvoovao mu je „premeštaj“ u mesto Lješ gde bi bio nepoznat. Put za oba mesta je vodio u istom pravcu, glavnim drúmom na sever ka Skadru. Te noći smo u ponoć krenuli svi zajedno kamionom u kome su bili i desetak Palijevih boraca i njegov nećak koji će nas odvesti svojoj kući. Sišavši sa brda na drum morali smo da prođemo stratešku raskrsnicu Vora koju je

čuvala nemačka vojska. Zaustavljeni smo odjednom okruženi naoružanim nemačkim vojnicima. Od moje majke su zatražili dokumenta. Sedela je skamenjena kao da ih ne razume. Počeli su da je izvlače iz kamiona vukući je za ruku uz povike „los, los“. Za nas je to bio kraj. Odjednom smo čuli miran glas doktora Moše Đerasija kako na nemačkom objašnjava da je lekar, bečki đak, da zbog premeštaja putuje sa porodicom u mesto Lješ, a da mu je to sestra sa dve kćeri. Vojnik je pustio majku, salutirao i mi smo nastavili put. Ne znam koliko bi ljudi na svetu dovelo u opasnost svoju porodicu da bi pomogli drugome. Za mene je doktor Moša Đerasi zauvek ostao najhrabriji i najplemenitiji čovek.

Selo Miloti se nalazilo na brdu po kome su bile rasute seoske kuće. Poslednja kuća na vrhu brežuljka bila je kuća porodice Pali. Iza nje, još malo uzbrdo, nalazila se mala oronula i zapuštena kuća, naše novo skrovište. Ulazeći, rukama smo razgrtale gustu paučinu. Bila je to jedna jedina prostorija predviđena za stoku i ljude zajedno. Otvori za prozore bili su bez stakla i zatvarani su drvenim kopcima, što je značilo da je u kući za vreme kiše i hladnoće bio mrak. Oskudnu hranu smo pripremali ložeći vatru suvim granama nasred kuće, a dim je slobodno odlazio napolje kroz krov. Pijaću vodu nam je donosila jedna od žena iz porodice Pali sa izvora udaljenog sedam kilometara. Vodu je donosila u drvenom burencetu, noseći ga na leđima, iz koga nam je davala po jedan bokal dnevno. Hranu nismo nikako mogli da odbranimo od miševa i pacova. Noću smo morali da se pokrивamo preko glave jer su trčali i preko naših ležajeva.

U jesen 1944, borbe sa nemačkom vojskom koja se povlačila iz Grčke približile su se Milotiju. Već su se čule bliske detonacije i pucnjava iz artiljerijskog oružja. Porodice u selu su počele da se evakušu u dolinu reke Mat gde su bile bezbednije. Porodica Pali je bila spremna da povede i nas. Nismo to smele da prihvatimo jer bismo time prekršile datu reč o ilegalnosti koju je od nas zahtevao oficir Nu Pali. Njegovi rođaci u Milotiju nisu nikad saznali zašto nas kriju. Pred nama je ponovo bilo opasno putovanje u Tiranu i neizvesnost. Putevi su bili puni nemačke vojske u povlačenju i, u tom haosu, kačaka koji su pljačkali. Ni danas ne znam kako smo se provukle. Bio je kraj novembra 1944. godine. Borba za oslobođenje Tirane trajala je devetnaest dana. Albanski borci su osvajali ulicu po ulicu. Sloboda nam je bila nadomak ruke, a u delu grada gde smo se mi nalazile, još uvek se ginulo, uz paljevine kuća i zaglušujuću pucnjavu minobacača i drugog oružja. Učinile smo očajnički pokušaj da se dokopamo slobode. Malo trčeći, malo puzeći pod

paljbom, probile smo se kroz liniju fronta i dokopale se oslobođenog dela Tirane. Oficira Nu Palija streljali su albanski partizani.

Čudesno osećanje da smo preživеле nacizam bilo je pomućeno potpunom iscrpljenošću. Moja hrabra majka koja je mene i sestru uspela da sačuva „za onog roba u Nemačkoj“, na kraju je klonula i razbolela se. Novca više nismo imale ni za najbedniju hranu. Znale smo da oko nas ima svega, ali mi nismo imale čime da to kupimo. Komad proje bio je danima naš jedini obrok. Morale smo da što pre stignemo do Beograda. Na našu sreću, na ulici smo videle jugoslovenske borce koji su pod komandom potpukovnika Vidovića iz Dalmacije, preko Drača, Tirane, Elbasana, Struge, Ohrida i dalje niškom prugom išli za Beograd. Molile smo ih da nas povedu. Nedelju dana bile smo njihovi gosti na tom putu.

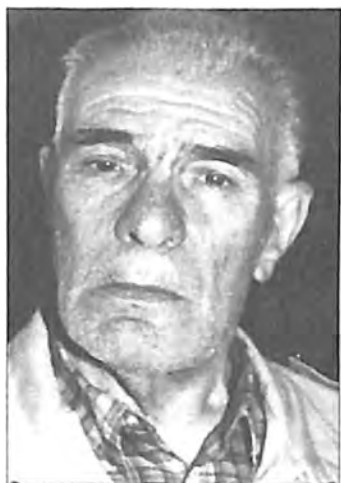
U Beograd smo stigle 4. januara 1945. godine. Nismo znale gde ćemo i da li još postoji naš nekadašnji stan. Prva pomisao bila nam je da odemo u Jevrejsku opštinu. Na našu sreću, tamo je već bilo naših ljudi. Prihvatili su nas sekretar Moric Abinun i dežurna Bukica Spasić. Tu noć smo prespavale u prihvatilištu Opštine, nas tri u jednom krevetu na slamarici. Sutradan smo već bile u našem stanu. O ocu nismo znale ništa, a ni on o nama. Vratio se u martu 1945. sa prvom grupom zarobljenika. Našoj sreći nije bilo kraja. Bili smo jedna od veoma retkih porodica koja se posle svih stradanja našla na okupu.

*Kavaja (Albanija), jula 1943: „Pogled s prozora“, akvarel
Luci Mevorah-Petrović*

Nisim NAVONVIĆ

OD JEDNOG DO DRUGOG ZATOČENIŠTVA

Nisim Navonović je rođen u Prištini 3. septembra 1921. od oca Gavrijela i majke Estere, rođene Baruh. Ima sestru Rukulu, udatu Bencion. Članovi njegove uže porodice su preživeli holokaust.

Studije je započeo 1939. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu. Ponovo se upisao na Ekonomski fakultet 1945, a nakon diplomiranja 1949. radio je u Upravi za materijalne rezerve FNRJ, u Oblasnom narodnom odboru za Kosovo i Metohiju. U Prištini je boravio do 1963. godine i bio zadužen za primenu investicionog fonda FNRJ. Rešenjem SIV-a je 1963. preme-

šten u savezne organe gde je radio kao savetnik ministra za spoljnu trgovinu i kao pomoćnik saveznog sekretara za spoljnu trgovinu u Predsedništvu SFRJ.

Bio je predsednik Jevrejske opštine u Prištini do 1963. godine. Za svoj rad je dobio brojna priznanja.

Krajem 1939. godine, u Prištinu su počele stizati jevrejske porodice iz onih zemalja u kojima je nadiranje nacizma bilo već veoma osetno. Bilo je tu i žena i dece i bolesnih i ostarelih, pretežno iz Austrije, Poljske i Nemačke. Bežali su prema jugu u nameri da se dokopaju Palestine. Do Prištine je stiglo oko stotinak porodica. Tadašnje vlasti nisu mogle ni da ih smeste ni da ih izdržavaju, pa su porodice izbeglih Jevreja počele razmeštati po kućama prištinskih članova zajednice, koji su ih

prihvatili i do kraja delili sa njima ono što su imali. U to vreme je prištinska jevrejska zajednica brojala oko osamsto članova. Rabin Josif Levi i predsednik jevrejske zajednice Hajim David zaduživali su pojedine omladince da rade na prihvatu izbeglih Jevreja. Ja sam bio zamenik rukovodioca grupe za one Jevreje koji su želeli da budu prebačeni do Peći i Prizrena i granice sa Albanijom pošto sam odlično znao albanski jezik. U to vreme sam bio student i morao da prekinem studije ekonomije i da se vratim u Prištinu zbog primene zakona Numerus clausus.

Ulaskom u grad 1941. godine, Nemci su pokupili sve Jevreje koji su stigli iz drugih zemalja, strpali ih u zatvor i posle nekoliko dana odveli ih kamionima u nepoznatom pravcu. Bilo je to polovinom aprila. Nekako istovremeno, možda koji dan kasnije, agenti Gestapoa su uhvatili i zatvorili četvoricu Jevreja: Mušona Ašera i njegovog sina Salomona, mog dedu trgovca Jakova Buhora Navona i piljara Davida Mandila. Trojica su ubijena na gradskom strelištu, a mog dedu Jakova su zadržali u zatvoru u nameri da od njega uzmu porodični nakit i novac, za šta su doznali iz prijave nekih balista iz Prištine koji su znali za njegovo imovno stanje.

Pre nego što su započele mere protiv Jevreja, meštanima u Prištini su počeli stizati i brojni Jevreji iz Beograda, i oni u nameri da odu na jug, da se sklone na italijansku okupacionu zonu. Putovali su pretežno bez dokumenata, ili sa dokumentima sa lažnim identitetom.

U takvim prilikama je u Prištini započela opšta pljačka jevrejske imovine. Albanski fašisti su uz pomoć Gestapoa upadali u jevrejske radnje i batinanjem i svakovrsnim izivljavanjem nastojali da unište i ponize preostale Jevreje. Sa žutom zvezdom na grudima, Jevreji su postali meta svih onih koji su mogli i da ih ubiju, a da za to nikom ne odgovaraju.

Ubrzo po ulasku Nemaca u Prištinu u aprilu 1941, mi smo pod rukovodstvom rabina Josifa Levija formirali ilegalnu jevrejsku desetinu kao vid pokreta otpora neprijatelju. Cilj našeg delovanja bio je da pomazemo starim i bolesnim članovima zajednice, da ih snabdevamo hranom i lekovima. Nedugo potom, naša desetina se bavila i rasturanjem letaka kojima je pozivano na otpor okupatoru. To smo radili po nalogu gradske organizacije pokreta otpora u čijem su sastavu delovale sve antinacističke i rodoljubive snage.

U početku su članovi te jevrejske desetine bili rabin Josif Levi kao rukovodilac grupe, student David Ašerović (poginuo kod Trsta 1945), stolarski radnik Baruh Baruh (poginuo u Beratu u borbi protiv Nemaca 1943), gimnazijalac Žaki Rubenović (poginuo u Beratu 1943. u borbi protiv Nemaca), student Albert Ašerović, radnik Jakov Bahar,

David Navon (uhvaćen i sproveden u Bergen-Belzen, gde je i stradao), Salamon Salamon (danas živi u Venecueli), trgovac Josif Salamon (preživeo rat i iselio se u Izrael), student Gedalja Gidić (preživeo Bergen-Belzen, odselio se u Izrael i tamo umro), trgovac Baruh Gidić (preživeo Bergen-Belzen, umro u Izraelu) i ja, student Nisim Navonović. Bile su tu i tri devojke: Ruti, Meti i Luča, za koje mislim da više nisu žive. Meti je bila i nosilac Partizanske spomenice 1941. godine.

Nezavisno od onoga što smo mi radili, Gestapo je formirao radnu brigadu od oko sto pedeset do dvesta Jevreja koji su bili upućeni na prinudni rad. Radili smo na lomljenju i tucanju kamena kod stare Električne centrale, na periferiji Prištine, na putu ka groblju. Radili smo pod nadzorom stražara po dvanaest sati dnevno. Okupljali smo se svakog dana kod Sreskog načelstva u šest sati izjutra. Odatle smo u pratnji stražara išli na rad, a radilo se bez odmora. Svaki od nas bio je dužan da sebi nabavi hranu, uglavnom nešto suvo. Prinudnog rada su bili pošteđeni jedino teški bolesnici, ili oni stariji od sedamdeset godina. Prinudni rad je nastavljen i posle povlačenja Nemaca krajem maja 1941. i predaje ove teritorije pod italijansku okupaciju. Tada su lokalnu vlast preuzeli albanski profašistički elementi, balisti i drugi.

Jednog dana, koliko se sećam bilo je to u jesen 1941, odveden sam sa gradilišta vezanih ruku u pratnji dvojice policajaca. Ta dvojica su me odvela u Gestapo u selo Miloševo na, kako su rekli, ispitivanje i streljanje. Međutim, posle čekanja od oko dva sata, šef policije me je saslušao, upitao da li sam komunist i naredio onoj dvojici da me vrate na gradilište, ali već posle nekoliko dana su me ponovo povelili sa gradilišta, ovog puta u Kvesturu (albanska policija koja je bila pod nadzorom nemačke policije), a potom i u zatvor. Strpali su me u sobu sa četrdesetak zatočenika, uglavnom Srba. Mesta je bilo jedva za sedenje i nije bilo nikakvih sanitarija. Posle nekoliko dana, u sobi bez vode i kanalizacije, bio sam pun vašiju kao i ostali zatvorenici, što je nateralo italijanskog oficira lekara da nas svakog dana posipa nekim praškom dok se nismo oslobodili te napasti. Higijenske potrebe obavljali smo u kantama u sobi po kojoj se širio nepodnošljiv smrad. U zatvorsko dvorište izlazili smo jedino ujutro, i to samo na jedan sat šetnje tokom koje je bilo zabranjeno da razgovaramo. Hrana je takođe bila veoma loša: dva komadića hleba sa nekim zrnastim povrćem na metalnom tanjiru, bez ukusa, i sve uopšte veoma prljavo. Za sve to vreme nisam imao nikakvih vesti o sudbini moje porodice i drugova. Kemal-beg je posebno naložio da se naša imovina u potpunosti oduzme. Balisti su uz obezbeđenje gestapovaca došli sa tri kamiona pred našu kuću. Iz podruma smo moj otac i ja,

mada sam bio izudaran i iznuren u zatvoru, tovarili kamione s našom robom. Ostavili su nam samo četiri zavežljaja robe uz obrazloženje da to ponese kad nas budu pozvali.

Balisti i pripadnici drugih pronacističkih albanskih formacija su povremeno i bez razloga upadali u tamnicu i batinali zatvorenike volovskom žilom. I danas nosim ožiljke od tog batinjanja na levoj ruci i glavi. Mog dedu su zadržali u zatvoru i od njega zatražili porodično zlato kojim je porodica Navon vodila trgovačke poslove unazad četiri generacije. Kemal-beg je znao za imovno stanje mog dede i deda je ubijen u zatvoru nakon oduzimanja zlata!

I van zatvora su prilike po Jevreje bile veoma teške. Od naših majki i sestara formirana je ženska radna grupa, njih četrdesetak koje su takođe bile podvrgnute prinudnom radu. Čistile su prostorije u kojima su se nalazile okupatorske vlasti, a neke žene su bile određene da čiste ulice i javne klozete, kad su bile izložene svakovrsnim poniženjima. Uopšte uzev, Jevreji na Kosovu nisu imali gde da se sklone. Gonili su ih i Gestapo i balisti i Musolinijevi crnokošuljaši. Štab nemačke komande nalazio se u selu Miloševo, udaljenom oko pet-šest kilometara od Prištine. Formalnu vlast držali su Italijani, mada su gradom neprestano kružile nemačke straže i motorizovana policija.

Negde krajem decembra 1941, ne znam po čijem naređenju, prebačen sam u zatvor u Tirani. Bez ikakvih dokumenata bio sam smešten u ćeliju sa jednim Srbinom koji se zvao Jezda. Bili smo izolovani i nismo znali šta se dešava napolju. Niko me nije ni za šta pitao, niti je iko sa mnom o bilo čemu razgovarao. Spavao sam na drvenom krevetu sa ćebetom. Oni koji su službovali u zatvoru bili su uglavnom Italijani i balisti.

Nedugo potom, u februaru 1942. bio sam prebačen u Elbasan, u "casa dei prigioneri" (kuća zatočenika) koja je bila pod nadzorom Italijana i balista. Tamo smo živeli u neizvesnosti, sa lošom hranom, bez lekova, u strahu. Bilo je i nekoliko interniranih porodica iz Prištine: Gavriela Navona, Nisima Lazara, Mušona Navona, Ješue Navona, Salomona Lazara, Avrama Baruha, Mordehaja Lazara.

Posle više od godinu i po dana boravka u Elbasanu, krajem avgusta 1943. godine pobegli smo na planinu Dajti, u selo Sen Đerđ (Sveti Đorđe). Već se nazirala kapitulacija Italije. Svih šest porodica iz Elbasana je razmešteno po štalama u selu, u strogoj izolaciji i bez mogućnosti da se uspostavi bilo kakva veza sa svetom. Živeli smo bez odeće, hrane i lekova, spavali na daskama i paprati, na ovčijim kožama, sa stokom ispod nas. Umesto vode pili smo otopljen sneg po koji smo izlazili jedino noću. Pomagale su nam dve osobe: mesni učitelj Elmaz Mema

koji je znao ko smo, ali se pravio da ne zna ništa. Noću nam je donosio malo hrane, malo proje i kukuruza, i ostavljao na dogovorenom mestu, a ponekad smo nalazili i šaku pasulja. Drugi koji nam je pomagao bio je čobanin Džafer, a katkad i gazda kuće koji nam je povremeno donosio malo surutke i proje. Gazda se zvao Kaplan Bala.

Za vreme boravka u selu znali smo da Nemci neprestano prolaze putem udaljenim oko jedan do dva kilometra. Na sreću nisu ulazili u selo pošto su i sami strahovali da ne nalete na partizane na kosinama po kojima su se i mazge teško kretale.

Povremeno i, kako je vreme odmicalo, sve češće smo osluškivali kako iznad nas preleću avioni, vesnici da se ratna sreća okreće. Nagadali smo kuda lete i živeli u potpunoj izolovanosti i strahu sve do aprila 1945. Tada nam je Kaplan Bala dao mazge da u pratnji njegovog sina Destana sidemo do Tirane. Sećam se da je sneg počeo da se otapa.

Do kuće smo stigli uz pomoć vojnog predstavnika Jugoslavije u Tirani koji nam je dao propusnice, a prijatelj Šeab Topuli nas je prebacio do Struge. Potom smo putovali vozom do Uroševca, pa opet zapregom do Prištine.

Naša kuća je bila naseljena, ali su se nepoznati stanari brzo iselili i mogli smo da uđemo u nju. Bila je prazna, no opet smo svi bili na svo-
me. Svi smo bili u lošem stanju: majka i sestra bolesne od Bazedovljeve bolesti, otac je imao povredu kičme, ja sam bolovao od procesa na plućima, tifusa i reume. Tako je počeo naš život u oslobođenoj zemlji.

VIII

SKRIVENI
U OKUPIRANOJ SRBIJI

Kosta TIMOTIJEVIĆ

O RATNOM SKRIVANJU
*dra Fridriha Popsa i žene mu Ružice
i o ljudima koji su im u tome pomogli**

Dr Fridrih Pops, nekadašnji predsednik i jedan od osnivača Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, umro je 25. maja 1948. Na položaj predsednika došao je posle smrti dr-a Huga Špicera, idejnog začetnika Saveza i njegovog prvog predsednika.

Dr Fridrih Pops je ostavio dubok trag u jevrejskoj zajednici Jugoslavije. Drugi svetski rat je sa svojom suprugom Ružom proveo u Beogradu i njegovoj okolini. Bilo je to neobično i veoma hrabro, pa su se oko toga isplele priče u kojima se istina mešala s maštom. Otkrivanje istine o životu prvog čoveka jevrejske zajednice usred okupiranog Beograda omogućio je beogradski novinar Kosta Timotijević, unuk dr-a Fridriha Popsa, odnosno sin Popsove kćerke Olge. Iz svakog reda njegovog zapisa zrače ljubav i poštovanje unuka prema svom dedi. Objavljujući ga, jevrejska zajednica se odužuje uspomeni na dr-a Fridriha Popsa.

Pored lude sreće, kao nesumnjivo glavnog faktora preživljavanja, moji deda i baba, Fridrih i Ruža Pops, u velikoj meri su sami zaslužni za to što su se spasli. Uprkos inače koleričnom temperamentu, on je bio

* Povodom 40-te godišnjice smrti dr Fridriha Popsa objavljeno u Jevrejskom pregledu br. 5-8 1988, str. 7-15.

neobično hladnokrvan u opasnim situacijama (valjda zahvaljujući bradikardiji koja ne dopušta srcu da ode pod grlo), a ona je bila veoma racionalna i nesklona paničnim potezima. Koliko znam, deda je za sve vreme rata izgubio nerve samo jednom – kad su mu javili da smo majka i ja uhapšeni. Počeo je da pakuje koferče s namerom da se prijavi Gestapou kako bi nas pustili. Baba ga je odvratila od toga, objasnivši mu da bi nas time samo uvalio u još goru nepriliku jer bi gestapovcima postalo jasno da smo znali za njegovo skrivanje; sebe bi žrtvovao, a nama natovario otežavajuću okolnost. Kombinacija njegove hrabrosti i njenog zdravog razuma ne bi, razume se, bila dovoljna da nije bilo ljudi koji su im pomogli u skrivanju i preživljavanju, ponekad se i sami izlažući opasnosti.

Netačne su priče o tome kako su se skrivali u nekoj praznoj grobnici i slične. Za sve vreme okupacije živeli su gotovo normalnim životom, uz izvesna lišavanja i dobrovoljan kućni pritvor.

Posle aprilskog bombardovanja 1941. krenuli su prema moru i dospeli do Ostrošca na Neretvi. Tamo je deda odlučio da se vrati u Beograd „jer mora biti sa svojim narodom kome je potreban“ (to je bila jedna od njegovih necelishodnih odluka koje su umanjivale pozitivne efekte njegove hladnokrvnosti). U Beogradu su ga gestapovci dočekali raširenih ruku i sproveli u logor u Gracu, odakle je pušten krajem juna 1941. Čim se vratio u Beograd, moja majka je njega i babu odmah sklonila da ga ne bi uhapsili ponovo i bespovratno.

Početkom leta bili su oko mesec dana u Ulici cara Lazara br. 11 kod Milovana Pulanića i njegove žene, bečke Jevrejke, čije sam ime zaboravio. To još nije bilo skrivanje nego samo sklanjanje sa udara. Na Pulanićevu sugestiju (i mislim njegovim posredstvom), posle hapšenja jednog od njih, izvesnog Boskovića (Boskowitza), krajem leta prešli su u sanatorijum dr-a Živkovića pod Avalom. Još su bili pod svojim pravim imenima, kao i još neki koji su se krili u Ulici kraljice Natalije (danas porodilište u Ulici Narodnog fronta). Tamo su ostali samo nekoliko dana jer ih je neko (nikad nismo saznali ko) prepoznao i prijavio. Mojoj majci je jednog dana došao potpuno nepoznat čovek i rekao: „Sklanjajte roditelje, danas će biti uhapšeni.“ Ona je odjurila u sanatorijum i izvela ih spremljenim fijakerom na sporedan izlaz dok su gestapovci ulazili na glavnu kapiju.

Otad pa nadalje, sa lažnim legitimacijama na ime Jovana i Ruže Zečević, izbeglica iz Trebinja, živeli su u Lominoj br. 20, u Trstenjakovoj br. 13 (Rakovica) kod Alojza Čepera i njegove žene, te na Bulevaru oslobođenja (Bul. JNA) br. 21 kod Ruže Baršonj – na svakoj od tih

adresa po dva ili tri puta, na smenu, jer su zbog ucena (o kojima će kasnije biti reči), ili zbog opasnosti od prepoznavanja bili „nepoželjni“ duže na jednom mestu. Od kasne jeseni 1943. do tzv. uskršnjeg bombardovanja (16–17. aprila 1944) boravili su na poslednjem spratu Izvozne banke na Terazijama (otuda kasnija verzija da su se krili neposredno kraj glavnog sedišta Gestapoa). Ostatak okupacije do oslobođenja proveli su u „zbegu“ na krajnjoj periferiji, najpre sa nama i mnoštvom drugog sveta kod Stele Petrović, rođ. Nahmijas, u Svetoandrejskoj br. 2 (na mestu koje se danas zove Šumice), pa u specijalno za njih podignutoj baraci nedaleko odatle, na današnjem Konjarniku.

*Dr Fridrih Pops, predsednik Saveza
jevrejskih opština Jugoslavije do
maja 1948. godine*

od Ginke Munk (do rata udata Edenburg, kasnije preudata Kazes) donosio zlato i odobrenja za dinarske isplate kojima je dobrim delom finansirana aktivnost moje majke za slanje paketa zarobljenicima i preživljavanje izvesnog broja ljudi koji nisu imali drugih sredstava.

Pored svih svojih javnih i tajnih poslova, Čeper je sve vreme organizovao prebacivanje moga dede i babe iz baze u bazu. Posebno priseban se pokazao prilikom prve ucene. Bilo je to početkom 1941. godine.

Nesumnjivo najzaslužniji za njihovo uspešno skrivanje je dr Alojz Čeper, Slovenac izbeglica, za sve vreme rata činovnik Ministarstva saobraćaja. (To ministarstvo su posle odlaska muslimana popunili Slovenci.) Sa ženom, takođe Slovenkom, dobio je kućicu u Železničkoj koloniji u Rakovici, gde je povremeno skrivao i druge ljude – ilegalce, progonjene i slične. Ne znam kakva mu je bila predratna revolucionarna istorija, ali je očigledno bio sposoban, vešt i hladnokrvan konspirator. Zahvaljujući čestim službenim putovanjima u Mađarsku održavao je vezu između tamošnjih Jevreja, beogradskih Jevreja koji su tamo bili izbegli i rođaka ili prijatelja u Beogradu. Tako je

Nečijom indiskrecijom je za skrivanje Popsovih, alias Zečevića, saznala jedna osoba (čije ime neću da pomenem) koja se polakomila na eventualnu nagradu i prijavila ih Gestapou.

Izgleda da je Gestapo teslimio stvar Specijalnoj policiji (Nedićevoj) koja je zatekla časne stare izbeglice iz Hercegovine, Jovana i Ružu Zečević, te verovatno referisala da je prijava netačna. Dedina duga seda brada (deo kamuflaže) i mirnoća njih oboje su uverljivo delovali u mnogim prilikama.

Ruža Baršonj, kod koje su tada bili smešteni, saznala je identitet potkazivača. Čeper je lako saznao adresu (u Centralnoj prijavnici na Obilićevom vencu mogla se za pet dinara dobiti svačija adresa), otišao tamo i nitkova preplašio na smrt. Rekao mu je da je podnošenje lažnih dostava težak zločin koji se kažnjava logorom ili čak smrću, pa ako samo još jednom izusti prezime Zečević biće sreden „onako kako mi to radimo – a vi znate šta to znači“. Nije rekao da je iz Specijalne policije ili Gestapoa, ali je u tom smislu dao zlokoban nagoveštaj. Rečena osoba nije više pisnula, a posle rata je nestala iz Beograda.

Zašto se Čeper toliko angažovao oko starih, nije mi ni danas jasno. To mu svakako nije bila partijska direktiva, a on lično je delovao krajnje nesentimentalno. Posle rata je ostao kraće vreme u Beogradu, a onda je otišao u Ljubljanu za ministra ili pomoćnika ministra u republičkoj vladi. Ne znam da li je još živ. Ako jeste, mora biti u dubokoj starosti.

Ruža Baršonj, Mađarica iz Horgoša, bila je udata za nekog Jovanovića koji je umro u zarobljeništvu. Kad joj je Čeper prvi put doveo Zečeviće, ona nije znala ko su, ali joj je bilo jasno da se kriju po tome što nisu nikada izlazili na ulicu, a za izlazak u avliju stavljali su tamne naočari i kad nije bilo sunca. Pošto je moja majka odlazila u Baršonjkin stan da ih posećuje, jamačno je morala početi da „povezuje“, ali nikad nije ništa pitala. Vremenom se uključivala u konspiraciju, služila kao kurir i činila mnoge usluge nejednake praktične vrednosti, ali iz potpuno čistih nesebičnih pobuda. Ta neuka žena je imala neku prirodnu otmenost i dostojanstvo. Posle rata ostali smo sa njom u trajnom prisnom prijateljstvu. Nikad ni na koji način nije pokušala da „naplati“ učinjene usluge, a o događajima pod okupacijom govorila je s ležernim humorom, kao o nečem zabavnom u čemu je i sama imala pomalo komičnu ulogu. Umrla je pre desetak godina.

Milovan Pulanić, pre rata šef zagrebačkog biroa Agencije „Avala“, prešao je u Beograd posle proglašenja Banovine Hrvatske zbog frankovaca koji su počeli otvoreno da mu prete. Oženjen Jevrejkom, bečki đak, masonski povezan ko zna s kim, na početku okupacije se sav

predao pomaganju beogradskim Jevrejima da pobegnu u Italiju, Mađarsku ili Tursku, te ubeđivanju onih koji su oklevali, a zatim skrivanju onih koji su ostali. Mog dedu i babu je najprije držao u svom stanu (Ulica cara Lazara br. 11, do rata kuća Haima Melameda), a kasnije učestvovao u njihovoj promeni identiteta, obilazio ih po skrovištima, razgaljivao ih bečkim jevrejskim vicevima, nosio poruke, novac i hranu, smirivao i hrabrio za vreme dok smo majka i ja bili u zatvoru (januar-februar 1943). Pored nesumnjivih praktičnih usluga, u zaslugu mu valja upisati naročito to što je starima pomogao da održe moral i vedrinu. Posle rata je bio urednik ekonomskog servisa Tanjuga, a umro je oko 1970. u nekom sanatorijumu u Istri. Žena mu je umrla ubrzo posle rata.

Anastasia Stjepanovna Buhbinder, Ruskinja, žena Ignjata Buhbintera, časovničara iz Balkanske ulice. Pošto su joj muža još početkom leta 1941. odveli (i verovatno već tada ubili) pala je na staranje M. Šišiću, pokojnikovom šegrtu, pa kalfi, a tada već samostalnom sajdziji i juveliru (danas u Ulici Moše Pijade, pored „Centroproma“). Po toj vezi služila je za „utapanje“ nakita i dukata, najpre naših, a kasnije onih koje je Čeper donosio iz Budimpešte. Mislim da je ona starima našla stan u Lominoj ulici pošto je i sama stanovala u blizini. Nije aktivno učestvovala u peripetijama, ali je sve vreme znala gde su, povremeno ih obilazila i uopšte se lojalno i prijateljski držala. Umrla je pre tri-četiri godine u dubokoj starosti.

Dr Vandel Tasić (tada oženjen spisateljicom Fridom Filipović, rođ. Grajf, iz Sarajeva, sestrom dr-a Marija Grajfa) nije spadao u predratne prijatelje, mada smo se znali iz Vrnjačke Banje. Zbližili smo se prilikom podnošenja molbi Jevrejskom komesarijatu (ili kako se to već zvalo) na Tašmajdanu za oslobođenje Jevrejki udatih za „arijevce“ od slanja u logor na Sajmištu. U konspiraciju je uključen negde 1942. godine, kada je deda, hronični hipertoničar, dobio jedan od svojih periodičnih napada krvoliptanja. Otad je stare redovno obilazio, ukazivao im lekarску pomoć i toplu ljudsku pažnju kao najprisnijim prijateljima. Znao je ko su, mada nikad nije sebi dopustio da to kaže ili pokaže, nego se striktno držao njihovog zečevićevskog identiteta. Blagovremenim intervencijama je pomogao dedi da najbukvalnije preživi. I posle rata je nastavio da se stara o dedi sve do njegove smrti. Vandel Tasić je umro sedamdesetih godina.

Nikola Kolarević, predratni policijski službenik, koji je zadržao nekakvo honorarno mesto (i dobre veze) u Upravi grada, Specijalnoj i drugoj policiji, bio je jedan od najkorisnijih posrednika u pribavljanju

lažnih legitimacija, „ausvajsa“ za putovanje i slično. Naplaćivao je, veli, „nominalnu“ cenu, onoliko koliko je morao platiti „insajderu“ od koga je dobijao dokumenta. I moj deda i baba i mnogi drugi beogradski Jevreji dobili su potrebne papire (među ostalima, od poznatih: žena Rubena Rubenovića, zatim Mica Demajo, rođ. Baruh, i još neki koji ih nisu iskoristili). Kolarević se izlagao velikom riziku za malo novca (ukoliko je uopšte nešto profitirao), pa mu se mora priznati nekakav motiv plemenitosti od pukog koristoljublja. Zahvaljujući izjavama moje majke, zatim Tine Aladžem i verovatno drugih kojima je pomagao, posle rata nije gonjen kao saradnik okupatora, ali mu nisu priznate ni zasluge. Početkom 70-ih umro je u staračkom domu u Kovinu.

Tina Aladžem, rođ. Parenzan, Italijanka, žena predratnog trgovca Miše Aladžema (koji je ratne godine proveo u Španiji), bila je veza preko koje smo upoznali pomenutog Kolarevića, lično se angažovala oko skrivanja nekih Jevreja, a kasnije je (posle kapitulacije Italije) pomagala italijanskim oficirima koji nisu hteli ni da saraduju s Nemcima ni da odu u zarobljeništvo. Bila je jedan od izvora finansija za „operaciju preživljavanja“. Ne znam odakle joj; pretpostavljam da je imala zlata. Pošto joj je muž umro u emigraciji, posle rata se odselila u Trst. Poslednja vest od nje oko 1970. godine bilo je pismo zahvaljujući kome je Kolarević, tako reći pred smrt, uspeo da dobije nekakvu penziju. Ona u tom pismu opisuje njegove zasluge i proglašava ga maltene za organizatora pokreta otpora u okupiranom Beogradu.

Još jedan čovek u čije se motive sumnjalo, a ja mislim da mu se mora priznati nesebičnost, bio je Viktor Jamnik, Slovenac, poslovan čovek, nesumnjivo privredni saradnik okupatora (jer je za Nemce eksploatisao šume na dunavskim adama), ali u isti mah i glavni finansijer „preživljavanja“ od 1943. pa nadalje. Mojoj majci je otvorio neograničen pozajmni konto ne pitajući za koga je, s tim da se posle rata vrati ili ne vrati, jer „kako došlo, tako prošlo“. Za babu i dedu se nije raspitivao, mada smo kasnije zaključili da je morao znati ili bar sumnjati, pošto se posle majskog bombardovanja (18. maja 1944), kad su stradali Neimar i Pašino brdo, iznenada pojavio kod nas u „zbegu“, doneo građu, doveo majstore i za dva dana sklepaio udobnu dvosobnu baraku u Ulici generala Milutinovića (?) na terenu koji se danas zove Konjarnik. Tu je kasnije često posećivao babu i dedu, oslovljavao ih kao Zečeviće (bila je prećutna konvencija da ih svi tako zovu; čak smo ih majka i ja zvali čika-Jovo i tetka-Ružo) i nastavio da daje šakom i kapom. Do kraja rata dugovali smo mu više miliona Nedićevih dinara. Negde pred oslobođenje je odjedared nestao i javio se posle rata iz Johanesburga. Prilično je

realno procenio da mu privredna kolaboracija ne bi bila oproštena uprkos svemu onome što je dobro činio.

Drugi čovek koji je bio kolaborant, i to aktivan, politički i policijski – a ipak ga valja pomenuti zbog pomoći koju je ukazao mada nije morao – jeste Ilija Ika Paranos, jedan od šefova Specijalne policije, zaslužan za osujećenje nove ucene. Naime, jedan čovek koji je kao naroman bio sklonjen u Živkovićev sanatorijum pod Avalom i odatle poznao babu i dedu uspeo je da prokljuvi da se oni kriju u Beogradu i došao je mojoj majci da traži novac u zamenu za ćutanje.

Nevična postupku sa ucenjivačima, a razumljivo preplašena, u nemogućnosti da se posavetuje sa Čeperom (koji je bio na nekom od svojih čestih putovanja), ona je platila (mislim 100 000 Nedićevih dinara) i dobila obećanje da je to sve. Bilo je to negde u kasnu jesen 1942. godine. U proleće 1943, isti ucenjivač se ponovo pojavio (opet u Čeperovom odsustvu) i zatražio 250 000 dinara. Rekavši da te pare mora odnekud pozajmiti, majka se obratila čoveku koga dotle nije htela da upliće u konspiraciju, dr-u Milutinu Ivkoviću, mužu moje mlađe tetke Ele (umrla 1938). On je bio šokiran saznanjem da su stari u Beogradu, ali je reagovao prisebno i racionalno: rekao je mojoj majci da plati ucenu, a on je rešio da sve stavi na jednu kartu. Otišao je Iliji Paranosu (koga je od pre rata znao po sportskoj liniji, a mislim da su se poznavali još iz školskih klupa) i sve mu ispričavao. Ne znam koliko iz drugarstva, a koliko zato što je posle Staljingrada hteo da se obezbedi činjenjem usluga, Paranos je odmah naredio da mu iz Centralne prijavnice donesu kartone Jovana i Ruže Zečević, pred Milutinom ih spalio i poslao agente da sačekaju ucenjivača kad bude izlazio iz naše kuće. Ispostavilo se da je to bila čitava banda, pa ih je pohapsio, dao isprebijati i zapretio im da će ih sledeći put pobiti ako ikome nešto zucnu o Zečevićima. Na Milutinov nagovor, majka je otišla da zahvali Paranosu: odnela je svoju vizonsku bundu (srećom dotle neprodatu) kao poklon Paranosovoj ženi. On je na zahvaljivanje odgovorio: „Šta ćete, gospođo, moramo se međusobno pomagati. Svi mi stradamo, neki kao Jevreji, neki kao četnici, neki kao partizani...“ Milutin je nedugo zatim uhapšen i streljan (25. maja 1943), a posle rata je s nedobronamernih strana širena verzija da je stradao zbog tasta i tašte. Verovatno je Paranos na saslušanju pomenuo taj slučaj kao sebi olakšavajuću okolnost, a stvar je posle preokrenuta. Moja majka je odmah posle oslobođenja o svemu napisala opširnu izjavu Udbi (ili još tada Ozni), sugerišući da se Paranosu upiše u plus držanje u toj stvari. Nije pomoglo. Minusi su pretegli i on je streljan. Kad već govorim o tom tipu ljudi, pomenuću i čoveka po imenu Franja Galijan. To je bio ljotićevac, kolega s fakulteta mog ujaka

Vladimira Popsa, a izvesno vreme i advokatski pripravnik u dedinoj kancelariji. Već sam pomenuo da su baba i deda dočekali u Izvoznoj banci tzv. uskršnje bombardovanje. Baba je jedva nagovorila dedu da siđu u podrum, a kada su se po završetku uzbune vratili u svoju sobu, našli su je prepolovljenu bombom. Pokupili su ono što su uspeli dohvatiti s vrata i s koferčedom i denjkom sišli u Čumićevo sokače da sačekaju hoće li se neko pojaviti. Našli smo ih tamo i povelili na Terazije gde je pred velikim kraterom od bombe stajao Galijan, raskoračen, u uniformi sa šlemom i regulisao promet. Zaboravivši se, deda je viknuo: „Galijane, sram te bilo! Šta radiš u toj uniformi!“ Majka je zblanutom čoveku objasnila: „Franjo, ovo su Jovan i Ruža Zečević, izbeglice, prijatelji mojih roditelja.“ Galijan je odgovorio: „Razumem, gospodo, dobro ih čuvajte.“ Nemam pojma šta je posle bilo sa njim.

Krug onih koji su znali za skrivanje Fridriha i Ruže Pops bio je na početku okupacije sveden na dvojicu-trojicu: Pulanića, Čepera, Milana Vladarskog, ali se vremenom neizbežno širio. Reč je o rođacima, prijateljima, čak dalekim poznanicima, sve dobronamernim i poštenim ljudima. Neki od njih su bili hodajuće opasnosti, ne zbog zle namere nego usled brbljivosti, ali tu nije bilo pomoći. U svemu zajedno, često je bilo više sreće nego pameti. Opasnost je postao i sam deda, kod koga su se pojavljivali prvi znaci senilnosti. U „zbegu“ na Konjarniku i Šumicama počeo je nešto slobodnije da izlazi u kratke predvečernje šetnje.

Onda smo i mi postali opušteniji, pa ga puštali da sa zembiljom odlazi do Cvetkove pijace kako bi se osećao korisnim. Tamo se jednog dana posvađao s nekim čovekom u redu za boraniju i izderao se na njega: „Znaš li ti, balavče, da sam ja bio potpredsednik Beogradske opštine!“ Tu se zadesio Tasa Kumanudi, koji je dedu prepoznao po glasu (ne po liku), pa je rekao: „Ako si ti, čiča, predsednik opštine, ja sam kralj Petar.“ Zgrabio ga je za mišku, izvukao iz reda i bukvalno sproveo kući, do barake. Deda nam je sve to ispričao veoma indignirano i celog dana ponavljao: „Šta bi Tasi da se sa mnom onako grubo ophodi?“

Koča Kumanudi sasvim pouzdano nije ni na koji način učestvovao u skrivanju mojih dede i babe, a po svojoj prilici nije do leta 1944. ni znao da su u Beogradu. To je mogao saznati upravo od Tase, a možda i po nekoj drugoj vezi. Posle ravnogorskog kongresa u selu Ba, kod dede se pojavio neki čovek, rekao da ga šalje Koča Kumanudi (koji je lično prisustvovao kongresu) i da mu poručuje da je predviđen za posleratnog ministra pravde (!?), što je deda sasvim lucidno prokomentarisao: „Ni pacov se ne ukrcava na brod koji tone.“

Posle rata je deda prihvatio molbu Kumanudijeve porodice da mu bude branilac na procesu Draži Mihailoviću. Učinio je to ne samo iz

ličnog prijateljstva (bili su drugovi od osnovne škole) nego i iz dubokog uverenja da je optužnica „i politički i pravno neodrživa“. Tokom procesa, on se već prvih dana toliko uzrujavao da mu je po mišljenju dr-a Vandela Tasića pretio moždani udar. Zbog toga je bio prinuđen da se povuče.

Rođaka Kumanudijevih Zora Vladarski, rođ. Milenković (po majci Lekova), bila je školska drugarica moje majke. S mužem Milanom Vladarskim, zastupnikom Šel-gasa, aktivno je učestvovala u prvoj fazi prevođenja Popsovih u Zečeviče. Uostalom, ona nas je povezala sa Tinom Aladžem, a ova sa Nikolom Kolarevićem, dok je Milan „rukovodio“ prurušavanjem (puštanjem brade, promenom načina češljanja, itd.), a zatim izradio fotografije za lažne legitimacije. Vladarski su takođe za sve vreme rata finansijski doprinosili koliko su mogli. To su činili i Merima i Branko Dragutinović, Stana Košanin koja je u Jevrejskoj bolnici obilazila Matildu Deleon, tetku Davida Anafa, a njemu slala pakete u zarobljeništvo (posle rata se udala za njega), Stana Đurić-Klajn (pored toga što je vodila brigu o sopstvenom mužu dru Hugu Klajnu, alias Urošu Klajiću), Rada Bunuševac i njen muž Milan Dedinac (koji je 1943. kao bolestan pušten iz zarobljeništva) i još neki ljudi koji su znali ili naslućivali istinu. Svi su oni prema mogućnostima, ko novcem a ko namirnicama, doprinosili i slanju paketa Jevrejima u zarobljeništvo. Centar za pripremanje, pakovanje i otpremu na železničku stanicu bila je naša kuhinja u Jevrejskoj br. 40, gde je svak donosio ono što je imao. S početka smo slali pakete samo mome ocu Dušanu, ujaku Vladimiru i dvojici-trojici rođaka. Vremenom su „paketšajne“ počeli da nam šalju bliži i dalji poznanici: dr Albert Vajs, Ruben Rubenović (čija nam je supruga pred odlazak u logor ostavila nešto štofova i platna, koliko je bila uspela da izvuče iz radnje pre nego što su postavili komesara), Rafajlo Blam, Liko Ruso, Đorđe Berger i još nekolicina čijih se imena više ne sećam. To je bivala sve veća stavka u budžetu, pa je razumljivo da akcija bez saradnje i pomoći mnogih plemenitih ljudi ne bi bila moguća. Kao što sam već napomenuo, glavni finansijski izvor su bili Ginka Munk (preko Čepera) i Viktor Jamnik, koji su tako reći neograničeno kreditirali.

Većini poštenih i dobrih ljudi moralo je biti jasno da im je to dužnost. Izgleda da je postojao konsenzus oko neke vrste načela koji je moja majka ovako formulisala: „Svak ima prava da preživi i svačija je dužnost da drugom u tome pomogne. Pare su za to tu da budu upotrebljene i do njih se mora doći prodajom stvari, traženjem priloga, pozajmicom odasvud gde ih ko ima. Svejedno je šta se iz kuće prodaje i

koliko se od koga zajmi, jer će se posle rata sve već nekako srediti među ljudima dobre volje. Preživljavanje je glavno, a sve ostalo je sporedno.“

Posle rata je većina prilagača jednostavno otpisala dug, neki su tražili restituciju svoje imovine (zlata ili druge imovine ostavljene na čuvanje), neki su se zadovoljili delimičnom otplatom duga dok ponovo nisu stali na noge, a sa nekima (npr. Jamnikom) izgubljena je svaka veza, pa je vraćanje duga postalo bespredmetno. Deda je za vreme rata podržavao maminu politiku, uveren da će posle rata on moći lično da se svima razduži. Posle se vajkao i od svoje penzije odvajao za otplatu dugova onoliko koliko je mogao. Mislim da ga je situacija u kojoj se našao posle rata više dotukla nego sve ono što je preživeo pod okupacijom. Pretrpeo je dva manja „šloga“, a treći ga je dovršio 25. maja 1948. Baba ga je nadživela do 1961. godine.

Autor ovog napisa, beogradski novinar
Kosta Timotijević, umro je 31. maja 1998.

Silva USKOKOVIĆ

U NAPUŠTENJOJ SEOSKOJ STAJI

Silva Avramović je rođena 15. septembra 1923. u Beogradu u porodici Šemaje i Matilde (rođ. Stefanović) Avramović. Imala je brata Josifa koji je poginuo 24. avgusta 1944. godine.

Po povratku u Beograd, oktobra 1944, nastavlja školovanje i započinje studije na Ekonomskom fakultetu, upoznaje studenta Farmaceutskog fakulteta Milutina Uskovića i udaje se za njega. Iz tog srećnog braka ima dve kćerke: Sonju, farmaceuta, i Draganu, službenika. Ima troje unučadi.

Po mom sećanju živeli smo, moji roditelji – otac Šemaja, majka Matilda – i brat Josif – lepim životom, mislim iznad prosečnog standarda. Živeli smo u roditeljskoj kući u lepom kraju Beograda, u Kajmakčalanskoj ulici br. 26. Moj otac je bio trgovac i imao je radnju u Ulici Nikole Spasića br. 2. Mama je posle udaje ostavila službu, posvetila se domaćinstvu i podizala decu. Brat Josif, nešto stariji od mene, školovao se kao i ja. Rat nas je zatekao uplašene i zbunjene. Moj otac je bio na vojnoj vežbi, ali se vrlo brzo vratio odeven u seljačku odeću. Odmah nam je nabavio lične karte sa lažnim srpskim imenima. Polako, kao i još neki Jevreji počeli smo se pripremati da bežimo. Jednoga ranog jutra izašli smo iz kuće, sve smo razmestili, zaključali, poljubili mezuzu i otad je započela naša Golgota.

Otišli smo vozom u Kuršumliju. Sve četvoro smo imali male nese-sere, nove lične karte sa lažnim imenima, malo novca, po džemper i

veš. Otac je svakome od nas dao cedulju sa jednom adresom, ali ne mnogo jasnom.

Ulazimo u voz, i to svak u drugi kupe. Trebalo je da onaj ko ostane živ ode na adresu koju smo svi dobili. Sišli smo u Kuršumliji. Drhtala sam u strahu da li smo svi stigli. Hvala Bogu, sve četvoro smo bili tu i verovala sam da smo spaseni. Odlazimo u kuću očevog prijatelja Stanoja Stefanovića. Kad nas je ugledao, Stanoje je zagrlio mog oca i rekao: „Šemaja, brate moj.“

Na to mu je otac odgovorio: „Zaboravi, više nisam Šemaja, sad sam Nikola Petrović.“ Tu smo bili nedelju dana, srećni, okruženi dobrim ljudima i bez straha. Međutim, uskoro je četnički vojvoda Kosta Pećanac objavio da se Jevreji moraju isterati, pa smo iz Kuršumlije otišli tužni i nesrećni i krenuli prema Prištini. Ali na našu nesreću, kad smo stigli do Podujeva, uhapšeni smo. Uz neki meni nepoznat sporazum, stražar nas je ipak nešto kasnije pustio da pobegnemo. Naše bekstvo se zbilo noću. Tada odlazimo u Prokuplje u kome nema Nemaca – tu su Bugari. Jednoga dana, pola sata pre policijskog časa, naša gazdarica ulazi u našu sobu i kaže:

„Jedan Bugarin traži Veru“ (moje novo ime sa lažne legitimacije). Preplašena što me traži Bugarin, a još više od toga kako me je otac pogledao, izašla sam s gazdaricom. Bugarski vojnik mi je rekao da sutra dolaze Nemci, kaznena ekspedicija i da sve Jevreje vode u logor. Nismo znali šta da radimo. U Prokuplju se nalazilo osam jevrejskih porodica. Gazdarica nas teši, a novi prijatelj Ilija Joksimović savetuje da bežimo. Ilijina sestra se nudi da nas odvede u obližnje selo Jugovac.

Selo je udaljeno oko 10 kilometara. Nema puta, ide se preko nekih gudura kroz pustoš, a nalazi se ispod Jastrepca. Živeli smo u tom selu u jednoj napuštenoj štali – dole zemlja, gore krov kroz koji se vidi nebo. Svi smo bili u seljačkoj odeći, staroj i dronjavoj. Živeli smo od našeg rada: išli smo u nadnicu da kopamo. Seljaci nemaju novca, ali plaćaju u hrani. Dobro je, bar imamo hleba. Seljaci su inače za nadničare spremali dobru hranu. U nadnicu smo išli tata, brat i ja. Bila sam tužna misleći na mamu, jer smo mi ipak ponešto dobro pojeli, a njoj je ostajala samo proja. Jednom smo morali da okopavamo kukuruz, a mi smo znali jedino za kivan ili pečen kukuruz. Na njivi vidimo neku nisku i slabu stabljiku sa zelenim listom. Otac nas je savetovao da budemo uvek poslednji u vrsti i da gledamo kako drugi rade, pa da tako i mi radimo. Na njivu se ide čim svane. Jednog dana bilo nas je dvanaest nadničara, ja sam bila poslednja, ispred mene brat, pa tata. Ruke su mi bile u žuljevima.

Digla sam pogled da obrišem ruke; prvi put sam imala ašov u rukama. Pogledam u brata i oca i vidim radnike ispred mog oca kako stoje okrenuti prema nama i smeškaju se. Ja upozorim oca, on digne glavu, a svi radnici prasnu u smeh: „Nikola, pa šta to radiš? Pa ti okopavaš trnje.“ Tata se brzo snašao i rekao: „To je zato da se svi malo našalimo.“

Uveče nam je otac rekao da je premro od straha, jer ako vide da ne znamo težačke poslove ostaćemo bez hleba. Mnoge stvari nismo znali o selu, ali smo brzo učili.

Često bi dolazili vojnici pre svitanja i opkolili bi selo. Svi su na nogama, pošto je lajanje pasa bio prvi znak da neko ulazi u selo, a svako domaćinstvo je imalo psa. Došla je Nedićeva vojska i opkolila našu kuću-štalu. Ulazi jedan uniformisani čovek i grubo kaže: „Znamo da ste Jevreji. Dugo ste se krili, dosta ste i živeli, vodimo vas Nemcima.“

Oficir izlazi, mi plačemo i ljubimo se, a mama deli ono malo proje što je ostalo od juče. Uto je ušao drugi oficir i uz blag osmeh upitao zašto plačemo. Mama mu je odgovorila: „Pa ako nas vodite da nas predate Nemcima da nas ubiju jer smo Jevreji, zar to nije dovoljan razlog da plačemo“? Onda je oficir zagrlio mamu i rekao: „Zapamtite šta ću vam reći: imam tajno naređenje da vas sakrijem. To ne zna ni moj kolega.“

Vojska se pokupila i otišla. Za to vreme je celo selo došlo do nas. Svi su vikali: „Ne dirajte naše izbeglice, oni su dobri ljudi.“

Mladi oficir zagrlio mog oca i obrati se seljacima: „Ja sam iz istog mesta odakle su i ove izbeglice. Čuvajte ih, jer teško je ostaviti svoje ognjište.“

Zasad smo, hvala Bogu, ostali živi. Ljubimo se i tata čita molitvu. Ali te iste noći dolazi partizanski komesar iz odreda koji je već odavno bio u blizini. Vode tatu i ispituju ga, sumnjaju da je špijun i pitaju zašto ga grli Nedićev oficir. Održali su i sastanak na kome je moj otac bio okrivljen. Posle duge rasprave osude ga na smrt. Jedna partizanka, predratni komunist, bila nam je naklonjena. Ona se cele noći trudila da dokaže da je Nikola Petrović Jevrejčin, da uopšte nije kriv i da je pošten čovek. Podsetila ih je na to da je moj otac odmah po dolasku rekao ko smo i šta smo. Ako je on uvek bio pošten i iskren, zašto sada da mu ne poverujemo. Partizani su ga zato konačno oslobodili. I ovog puta smo ostali živi.

Jednog prolećnog dana, to je bila već 1943. godina, otišla sam u Prokuplje sa seljankama na pazar. Ponele smo jaja, krompir i luk, a trebalo je i da svratim u apoteku, pošto je mama bila bolesna. Kada sam izašla iz apoteke, prišao mi je jedan uniformisan čovek i zatražio ličnu kartu. Uvek sam bila presrećna kada su mi tražili ličnu kartu jer bi našli

Veru Petrović. Međutim, ovaj vojnik je bez ikakvog objašnjenja iscepao moju ličnu kartu i bacio parčiće na zemlju. Činilo mi se tada da mi je srce pocepao. „Uhapšena si.“ Na moje pitanje zbog čega, odgovorio je: „Čućeš kad dođeš u stanicu.“ Čitaju mi optužnicu:

„Bila si u borbi kod Blaca i ranila si ovog oficira, on te prepoznao...“

Vode me u zatvor. Posle mnogih saslušavanja i ponižavanja, izručili su me Nemcima. Kod Nemaca u Prokuplju bila sam nekoliko dana, a onda su me otpremili u Gestapo u Leskovac, u koji smo stigli oko podneva. Sprovode me četiri nemačka vojnika. Prolaznici zastaju i gledaju, a meni teku suze na oči. Odvode me u samicu, a potom često izvode na saslušanje. Jednom su mi stavili revolversku cev u usta: mislila sam da ću umreti. Oči su mi presušile, ostala sam bez suza, sa gorčinom u srcu i uporno sam ponavljala: „Ja sam Vera Petrović, nemam nikakve veze sa Jevrejima, a nisam ni partizanka.“

Tu sam morala svakog dana da ribam samicu, a posle toga da perem veš nemačkim vojnicima. Tražili su zdrave, jake i mlade da svakog dana donose proju iz pekare. Pleh je bio velik, pa smo redovno išle po dve. Pekar je bio Srbin i uvek nas je sažaljivo gledao.

Silva sa majkom, ocem i bratom

Jednog dana je moja bolesna majka stigla u Leskovac. Ja sam u Gestapou bila već osam meseci. Mama nije nikog poznavala u Leskovcu, nije imala novca, pa kad se smrklo sela je na trotoar da bi sutra otišla do zatvora. Prolaznici su je zagledali i mislili da prosi. Jedna žena srednjih godina je zastala i pitala je da li joj je dobro. Moja mama je moli da produži, da ne pravi gužvu. Žena ipak insistira i mama prihvata

da uđe u kuću kod ove dobre žene jer je sedela upravo ispred njene kuće. Skuvala joj je čaj: „Gospođo, vi ste bolesni, ali vidim da imate i neku veliku brigu.“ Mama je odgovorila: „Da, ćerka mi je već osam meseci u zatvoru u Gestapou, to je u logoru.“ Na to je žena rekla: „Pokušaću da vam pomognem. Ovde stanuje komandant logora koji mi se udvara.“ Moja majka se onda još više uplašila i želela da pobegne, ali ju je dobra žena umirila: „Molim vas ostanite, sutra je Uskrs, pa će dozvoliti i posete logoru.“

Sutradan preko zvučnika čujem: „Partizanka Vera neka izađe iz kruga.“

Šetnja se odvijala svakog dana po pola sata u zatvorskom krugu. Dolazim na poziv i vidim mamu, a nepoznata žena koja je sa njom, grli me i ljubi i predaje mi kolače. To je za mene bilo nezamislivo. Činilo mi se da sanjam, ili da sam skrenula s pameti, da sam šenula, a ova žena me grli, ljubi i šapuće da će biti sve dobro. Konačno mi prilazi i mama, a ona žena razgovara sa Nemcem. Na brzinu šapnem mami da se možemo videti kod pekare, objasnim joj gde je to i u koliko sati ćemo biti tamo. Kod Nemaca je sve teklo po utvrđenom redu.

Posle izvesnog vremena pregledao me je jedan lekar Srbin i upitao da li sam zdrava, ili me nešto boli. Odgovorila sam da sam zdrava i da me ništa ne boli. Ne znam šta je on preveo Nemcima, ali posle dva dana bila sam puštena iz logorskog zatvora.

Nemam isprave, nemam novca, ne poznajem nikog u Leskovcu. Setim se našeg pekara i odem kod njega u nadi da će mi pomoći. Kada sam ušla u pekaru bez nemačkih stražara, pekar se bio uplašio jer je sigurno pomislio da sam pobegla, pa sam mu objasnila da sam puštena. Na moju veliku radost rekao mi da je malo pre toga dolazila i moja majka. Mislila sam da ću vrištati od sreće. Objasnio mi je kuda je otišla. Trčala sam i stalno ponavljala: „Šema Israel, Adonaj eloenu.“

Izdaleka vidim s leđa jednu staricu, moja majka je tada imala samo 44 godine. Glasno vičem: „Mama“, ona se okreće i trčimo jedna drugoj u susret. Plačemo i ljubimo se bez reči.

Odlučimo da odemo u Jugovac. Hvala Bogu, do Prokuplja stižemo bez komplikacija. Sada u Jugovac, ali mama više ne može pešice po bespuću. Ima Boga – jedan seljak na kolima sa upregnutim volovima prima nas i odvodi do Jugovca. Svi se okupljaju da nas vide, tata i brat plaču. Sreća je ušla u naše sklonište, u našu štalu.

Na žalost, nismo se dugo ni radovali ni bili bezbrižni. Stigli su partizani i mobilisali mog brata. A pošto su znali da je gimnazijalac,

odredili su da bude mobilizacioni oficir, što znači da ide od sela do sela i mobiliše mlade seljake. To je već bio avgust 1944. godine. Brat je najpre došao u našu štalu i zamolio me da mu operem vojničko odelo rekavši: „Ostaću na terenu jedno dva-tri dana.“

Selo najbliže Jugovcu bilo je Pašince. U selu svi ustaju kad svane, a ležu kad se smrkne jer nema ni gasa ni sveća. Mi smo poredali i u mraku tiho razgovarali. Svi se molimo da ostanemo zdravi i živi i da prestane rat. Posle kratkog vremena neko doziva moga oca da izađe napolje jer sad već svi viču: „Joca je poginuo!“ Otac kaže: „Ne, on je do sad bio ovde, tek je krenuo odavde.“ U selu je bio još jedan Joca i tata ih šalje tamo. „Ne, Nikola, poginuo je tvoj Joca, Joca izbeglica, evo ga u kolima.“

Moja majka i otac ne znaju više za sebe. Seljaci ih vode u neku kuću. Ja sam sama pored mog Joške. Mnogo seljaka je oko naše štale. Odjednom nešto zakrklja, a ja sva uplašena, ali i srećna vrisnem: „Živ je, živ je!“ Stariji seljaci me odvođe i objašnjavaju: „Ne, nije živ, to izlazi krv iz srca.“

Sahranili smo brata na seljačkom groblju uz sve počasti. Ispostavilo se da je u susednom selu Pašince došlo do nesporazuma i pucnjave među partizanima. Nastradao je samo moj brat. Moj je otac u sebi rekao Kadiš. To je bilo 24. avgusta 1944. godine i rat se bližio kraju.

Čim je Beograd bio oslobođen, u oktobru 1944, tata je uspeo da dobije limeni sanduk, pa smo se vozom u jednom furgonu vratili u Beograd. Brata smo sahranili na Jevrejskom groblju. U oslobođenom Beogradu shvatila sam da smo konačno preživeli rat, da su progoni protutnjali, ali sam se sve češće pitala zašto smo mi Jevreji morali toliko da stradamo. Do juče smo morali da krijemo da smo Jevreji, a sad sam to želela svakom da kažem:

*Znajte svi
koji ste za vreme rata bili u svom domu,
znajte svi vi
koji ste za vreme rata teško živeli
znajte svi vi
da smo mi Jevreji bez krivice krivi,
krivi što smo živi,
bili osuđeni na smrt.
Znajte svi vi
da mi nismo imali prava
ni koliko jedan pas.*

*Znajte svi vi
mi koji smo ostali živi
umemo da cenimo svaki dan,
svaki moment, svaki tren.*

Jer
idemo uspravno

i
kažemo slobodno

Mi smo Jevreji.

Kad smo došli u našu kuću, čuli smo da je kuća bila prodana, a kupac je bio jedan Srbin. Čim je saznao da smo se vratili, došao je, izvinio se i rekao: „Nemci su prodavali, pa da je nisam kupio ja, kupio bi neko drugi.“ Zatim je sve kupoprodajne ugovore pocepao pred nama i rekao mami: „Smatrajte da sam vam čuvao kuću.“

Naš stan je bio velik, pa su partizanske vlasti dodelile polovinu stana jednom borcu.

Ja sam nastavila školovanje i studije na Ekonomskom fakultetu. Upoznala sam studenta farmacije Milutina Uskokovića i mi smo se registrovali, kako se onda govorilo za sklapanje braka. Iz braka, koji je bio veoma srećan, imam dve kćerke: Sonju koja je farmaceut kao i njen otac i Draganu koja je bankarski službenik. Imam unuka Milutina koji nosi ime moga muža, ali on živi u Holandiji i oženjen je Holandankom. Imam i unuku Zoranu koja je student četvrte godine farmacije i imam i najmlađeg unuka Radeta. Moj muž je umro 1993. godine. Bio je dobar suprug, brižan otac, nežan deda. Poštovao je moju veru, a ja njegovu. Poštujući moje jevrejsko poreklo, svi moji unuci bili su na školovanju u Izraelu.

PREKO OGRADE OD BODLJIKAVE ŽICE*

Dragutin Brandajs je rođen 1912. u selu Čalma, Sremska Mitrovica, od oca Sigmunda i majke Berte, rođene Bencl. Imao je braću Julijusa i Rajka i sestre Evgeniju, Roziku i Lauru koji su zajedno sa roditeljima stradali u holokaustu. Posle rata bio je službenik i direktor jugoslovenskih banaka, direktor firme »Geneks«, a potom Combik Ges. m. b. H. u Beču do svog penzionisanja 1978. Ima sina Branka iz braka sa Bosiljkom Cvetić.

U Podgoricu stižu putnici iz Beograda i od njih čujem da Jevreji nose žute trake i da rade na raskrčivanju ruševina. Mene ipak sve vuče mojima u Zemun jer neću da ih izneverim; šta se desi njima neka se dogodi i meni. Prijatelji su mi izvadili propusnicu za putovanje i tako sam 9. maja 1941. stigao u Zemun.

Moji roditelji i supruga me grde što sam se vratio, a ja ih tešim: „Radiću kao i drugi, ništa mi neće faliti.“ Posle dva dana registrujem se kod nemačke policije koja mi odmah dodeljuje posao: sa grupom Jevreja čistim zapašene klozete u nemačkoj kasarni. Stanje se kasnije

* Svedočenje pripremljeno na osnovu intervjua koji je Jaša Almulji, nekadašnji predsednik Jevrejske opštine u Beogradu, obavio sa Dragutinom Brandajšom za US Holocaust Memorial Museum u Vašingtonu.

popravlja jer sam određen na rad u bivšu Konjičku školu gde čistim konjušnice i timarim konje. Tešim se da će sve to uskoro proći, a imam to zadovoljstvo da se svakog dana viđam sa svojima.

Krajem decembra 1941, ustaška policija u Zemunu me privremeno oslobađa od nošenja žute trake pošto sam oženjen nejevrejkom Ninom čiji je očuh Ličanin, a majka Ruskinja. Ali noću između 28. i 29. jula 1942, ustaše odvođe zemunske Jevreje u Jasenovac, a među njima i moje stare roditelje zbog kojih sam se vratio u Zemun. Te noći osećam se nesigurno i spavam kod prijatelja. Posle nekoliko dana počeli su hapšiti i Jevreje koji su bili u braku sa pravoslavicima, ali nisu dirali one u braku sa katolicima.

Pod nogama mi je gorelo, osećao sam se kao miš koga vijaju, pa beži iz ugla u ugao prostorije. Ljude koji su mi pružali utočište uhvatio je strah, jer je najavljen dolazak pokretnog ustaškog prekog suda u Zemun, pa tu nisam više mogao ostati. Plan da otputujem u unutrašnjost Hrvatske sa falsifikovanom legitimacijom izjalovio se, a javljeno mi je da me traži policija. Jedini otvoren put vodio je u Srbiju.

Tih dana su se mnogi mladi ljudi u Zemunu javili za rad u Borskom rudniku, kod nemačke organizacije TOT da bi se sklonili od odođenja u vojsku, ili drugih neprilika. Supruga Nina me uz pomoć sustanarke Mare Bulić prijavljuje za rad i uspeva da za mene dobije propusnicu za prelazak u Beograd, a u Beogradu i dozvolu za odlazak u Bor. To sve nije bilo jednostavno pošto nisam želeo da putujem zajedničkim transportom sa drugim radnicima jer bi me Zemunci mogli prepoznati. Trebalo je dobiti dozvolu da putujem sam.

U Beogradu nisam hteo da se zadržavam jer me je put vodio u Zaječar kod izvesnog Veljka Perovića koji je ranije svraćao kod moje sestre i šuraka. Međutim, voz je polazio tek sutradan izjutra, pa sam krenuo da potražim gde ću prenoćiti. Da mi tzbina nije bila uhapšena, mogao sam kod njih prespavati. Otišao sam kod Dragog Grahovca, pašenoga moga brata od strica, a kad su me oni videli, veoma su se uplašili. Pitao sam da li bih mogao prenoćiti samo jednu noć, ali su odgovorili da nema mesta. Potpuno sam ih razumeo, bilo je to krajnje opasno jer je skrivanje Jevreja tada kažnjavano smrću. Tako se moja situacija pogoršavala jer je padao mrak, a ja još nisam uspeo da se smestim. Uto na ulici sretnem jednog dobrog poznanika iz Zemuna koji se mnogo obradovao što sam živ, ali se začudio kako sam se usudio da pređem u Srbiju. Zamolio sam ga da prenoćim kod njega, na šta je on rekao: „Znaš, nas je veoma mnogo, a svake noći Nemci blokiraju poneki deo grada i vrše pretrese. Moraš me razumeti.“ Već je bilo pola osam uveče, a samo do

osam je dozvoljeno slobodno kretanje. Tada sam otišao do najbližeg poznanika Duška Stefanovića (sada je profesor Ekonomskog fakulteta u penziji) koji je pre rata bio činovnik u inspektoratu Hipotekarne banke. Bili smo prijatelji iz mladih dana, veslali smo zajedno u zemunskom klubu „Galeb“ i išli na skijanje na Taru, Kopaonik, Avalu i Košutnjak, i to među prvim skijašima u Srbiji počev od 1932. godine. „Duško, ja nemam kud i moram kod tebe prenoćiti.“ Tu noć sam proveo kod njega i izjutra otputovao.

Uveče sam stigao u Zaječar, a sutradan ujutro sam našao Veljka Perovića, poznanika moje sestre i šuraka, ali se on nije obradovao ovom susretu. Ostavio me je na ulici, a ja u Zaječaru nisam nikog poznavao. Opet sam se vratio Peroviću i objasnio mu da ne mogu raditi u Boru jer tamo ima mnogo zemunskih Nemaca koji me mogu prepoznati, a ima i drugih koji me možda neće prijaviti, ali će nekom ispričati da su me videli i to će saznati oni koji to jedva čekaju, pa je onda sve gotovo. Nekoliko puta sam dolazio Peroviću i desilo se da je jednog dana bio prisutan i jedan činovnik Saveza zemljoradničkih zadruga. On mi je rekao da je njima potreban činovnik za zadrugu u Negotinu, ali da moram u Beogradu izvaditi legitimaciju kao izbeglica jer sam mu se predstavio kao izbeglica Srbin iz Srema. Meni je posao odgovarao, ali teško je bilo vratiti se u Beograd pošto sam od isprava imao samo odobrenje za putovanje u Bor i falsifikovanu legitimaciju na ime Danila Krsnika, izvađenu u Zemunskoj opštini, a ta legitimacija je važila jedino u Hrvatskoj. Međutim, nije bilo drugog rešenja, pa sam se vratio u Beograd, ali izbegličku legitimaciju nisam uspeo da izvadim pošto je trebalo da dovedem dva svedoka. Opet sam noćio kod prijatelja Duška Stefanovića i sastao se sa Ninom koja je bila očajna jer nismo našli izlaz iz neprilika.

Ponovo sam otputovao u Zaječar zajedno sa Ninom jer je ona čula da nam neki Rus može naći posao, ali ni od toga nije ispalo ništa. Opet sam se obratio Veljku Peroviću i on me je poslao kod nekog Majcena iz Maribora, koji je bio blagajnik nemačke firme Karl Kuč. On me je zaposlio u selu Metovnici, na pola puta između Bora i Zaječara i tu sam radio kao evidentičar pri utovaru peska u vagone. Sredinom novembra 1942. stiže u selo i moja supruga Nina koja je u Zemunskoj opštini takođe nabavila lažnu legitimaciju, pa joj u Metovničkoj opštini izdaju isprave na ime Nina Krsnik. Iz sela uglavnom nismo izlazili i možda bismo tu relativno mirno proživeli do oslobođenja da me nemačka firma nije 1. maja 1943, premestila na rad u svoj magacin, udaljen četiri kilometra od Bora. Morao sam prihvatiti premeštaj, ali sam nastavio da spavam u Metovnici. U Bor nikako nisam hteo da idem, nego sam svakog dana putovao na posao.

U magacinu je bilo zaposleno oko dvadesetak radnika iz raznih krajeva Srbije. Kad sam se zbližio sa njima, rekao sam im da ne treba da pozdravljaju Nemce hitlerovskim dizanjem ruke pošto su to neki činili. Tumačio sam im razne članke iz novina, a radio-vesti sam saznavao od dvojice omladinaca koji su radili sa mnom. To su bili Stojanović, maturant iz Zaječara koji je streljan u Nišu u oktobru 1943, i Šaljić iz Negotina, poreklom iz Crne Gore, koji je docnije pobjegao u partizane i posle rata postao novinar.

Izgleda da je Gestapo pratio moj rad jer su 1. oktobra 1943. u 18 časova, kada sam se spremao da krenem, u magacin ušli jedan nemački oficir i jedan vojnik, uperili oružje u mene i rekli da sam uhapšen. Oficir mi je uzeo isprave i počeo vikati: „Kako ste se usudili da prigrabite dokumenta jednog hrvatskog vojnika?!“ Bile su to isprave moga kolege iz Jugoslovenske udružene banke u Beogradu, Hrvata Dominika Krsnika koji je bio mobilisan u domobransku vojsku. Ja sam promenio ime Dominik u Danilo da bi izgledalo kao srpsko, a čak sam nabavio i njegovu krštenicu. Kada mi je nemački oficir rekao da ću već zbog lažne legitimacije „dobiti metak“, bio sam uveren da je sve gotovo. Misli u takvim situacijama lete strašno brzo i mozak radi kao mašina. Ispitivaće me, što znači da za mene nema spasa jer sam znao da su u Srbiji već streljani svi muškarci Jevreji. Staviće me na muke, a ako odmah pokušam da pobjegnem, pucaće na mene i ubiće me, pa neće stići da me muče. Išao sam na dva koraka ispred oficira i vojnika, a do Bora ima četiri kilometra. Stigli smo do prvih zgrada Nove kolonije, a u susret su nam dolazili teški kamioni. Ona dvojica su se verovatno malo opustili, te ja potrcim udesno prema nekim novogradnjama. Mislio sam da će zapucati i biće sve gotovo, ali oni su samo pojurili za mnom vičući: „Halt, halt!“ („Stoj, stoj!“) Međutim, razmak između mene i mojih gonilaca se povećavao, pa sam pomislio da ću im možda umaći, pomešati se sa ostalim narodom i tako me neće naći.

Izbio sam na neku poljanu, a levo od mene je bilo fudbalsko igralište, na kojem je igrana neka utakmica, pa je bilo mnogo sveta. Razmak se povećava, gonioци pucaju iz puške i revolvera, ali meci padaju levo i desno od mene. Nastala je uzbuna, te je narod sa igrališta počeo bežati na sve strane. Levo od mene na nekoliko stotina metara, nalazio se bunker sa ruskim vojnicima „vlasovcima“ koji su takođe zapucali. Stigao sam do nekih baraka, Bor nisam poznavao, a iz njih su izlazili nemački vojnici. Neki se obraćaju meni, pitaju zašto se puca, a ja im na nemačkom odgovaram da gonimo jednog čoveka. Oni potrcāše za mnom, verovatno misleći da sam policijski agent. Oficir iza mene više

na nemačkom: „Držite ga, držite ga!“ Vojnici oko mene se začudiše i opet me zapitaše šta se to dešava. Ja im ponovo odgovaram da je jedan pobegao, pa svi i dalje trčimo, ali jedan nemački vojnik me ipak za svaki slučaj uhvati za rukav. Moji gonioци stalno viču da me treba zaustaviti. Hvataju me i drugi vojnici i sada čekamo da stignu ona dvojica. Bio sam obliven znojem, a oficir još oznojeniji i crven kao rak. Dreknuo je: „Das ist ein Jude“ („To je jedan Jevrejin“) koji je hteo da pobegne. Kad počеше pesnicama da udaraju po meni, pomislio sam da će me na licu mesta dotući, ali nisu.

Odveli su me u Gestapo, u ćeliju i posadili me na sečivo daske tako da mi noge ne dodiruju patos; ruke su mi bile vezane na leđima, a noge privezane za ruke. Najviše me je tukao oficir koji me je jurio, a ostali su pomagali. Postavili su stražu i u ćeliji i ispred nje. Te noći je dolazio oficir četiri puta da me tuče. Sutradan kad sam morao u klozet, držala su me dva vojnika jer nisam mogao da stojim na nogama.

Uhapšen sam u petak, a u nedelju su me vezanog odvezli u Zaječar, kako rekoše na moje „poslednje putovanje“. Odveden sam u logor za taoce i smešten u samicu u kojoj nije bilo slamarice. U utorak 5. oktobra 1943. počelo je saslušavanje. Po njihovom tvrdjenju, ja nisam bio ni Danilo Krsnik, ni Dragutin Brandajs, nego neki Ariš Taoresku, rumunski Jevrejin koga Gestapo već dugo traži zbog špijunaže. Oficir feldžandarmerije, koji je u privatnom životu bio trgovac kolonijalnom robom u Hamburgu, nije dozvolio svom pomoćniku Nemcu iz rumunskog Banata da me tuče. Ja sam priznao da sam Jevrejin i saopštio svoj pravi identitet, pa su me vratili u ćeliju u kojoj je vladala atmosfera ljudi osuđenih na smrt. Iz tog logora za taoce vodili su ljude na streljanje kad god bi se u tom kraju dogodilo nešto za šta je nemačka komanda propisala odmazdu. U logoru nije bilo maltretiranja pošto su svi zatvorenici bili predviđeni za odstrel. Bilo je vašiju i miševa, a hrana oskudna: jednom dnevno dobijani su neki čorbuljak i komad proje. Ja sam proju stavljao u usta, a zatim je bacao preko žice vučjacima da bi se privikli na mene. Računao sam da iz logora postoje samo dva izlaza – ili streljanje ili bekstvo. Tokom mog boravka u logoru, na streljanje su odvedene dve grupe. Kad god bi u hodniku čuli Nemce, svi u našoj sobi bi počeli da se krste kao pred rastanak od života.

Pobegao sam 21. decembra 1943, kad je najkraći dan u godini i rano se smrkava. Cela esesovska jedinica Nemaca iz Banata bila je na terenu, a u logoru su ostala samo trojica esesovca: jedan na jednom kraju hodnika, drugi na drugom i ključar. Ona dvojica stražara na hodniku otvorila su jednu ćeliju i razgovarala sa zatvorenikom, njihovim kažnjenim Nemcem, a ključar je sam pratio grupu iz moje sobe, najpre do

klozeta koji se nalazio pozadi, pa zatim oko zgrade do česme koja se nalazila ispred zatvorske zgrade. Ja sam krenuo sa grupom u klozet, ali sam tamo i ostao. Izašao sam tek kad je ključar otišao sa grupom zatvorenika do česme odakle se nije moglo videti moje bekstvo. Pošao sam pravo na bodljikavu žicu visoku pet metara, uspeo da se prebacim preko nje krvavih ruku i legao u jarak koji opkoljava logor. Reflektori na četiri strane upereni na zgradu bili su upaljeni. Puzao sam jarkom do spoljne žičane ograde koja je na jednom mestu bila privremeno otvorena jer je građen bunker. Tu sam ustao, prešao preko drumca i već se našao van grada jer je logor za taoce bio smešten u bivšoj artiljerijskoj kasarni na tadašnjoj periferiji Zaječara. Bio sam već odmakao kad su prilikom prebrojavanja zatvorenika otkrili moje bekstvo i počeli da ispaljuju svetleće rakete.

Posle osamdeset i dva dana provedena u logoru za taoce, uputio sam se u selo Zvezdan, udaljeno četiri kilometara od Zaječara, kod moga poznanika Čedomira Markovića, zemljoradnika. Njega sam upoznao u selu Metovnica, gde sam bio evidentičar za organizaciju TOT, a on kulučio na prevozu šljunka. Zvezdan je selo naseljeno Srbima poreklom sa Kosova. Na radu sam upoznao mnoge meštane i prijatelji se sa njima, pa su me pozivali o praznicima i ja sam išao kod njih. Često sam se viđao sa Čedomirom, njegovom ženom Stanom, dvojicom sinova i njegovim roditeljima koji su još uvek nosili staru kosovsku nošnju. Čeda je služio vojsku u Kraljevoj gardi, voleo je kralja i opredelio se za četnike koji su ga i mobilisali. Kada sam po mraku stigao do njega, rekao mi je: „Dobro je da si stigao pre nego što su postavljene seoske straže.“ Rano sutradan poslali smo dvojicu seljaka u Metovnicu po moju suprugu koja je pobjegla iz stana pre nego što je Gestapo došao po nju.

U to vreme su istočnu Srbiju držali dražinovci, pa je Čedomir morao da moj slučaj prijavi četničkom komandantu sela. Ovaj se izvinio, ali je rekao da mene i suprugu mora sprovesti u komandu brigade pošto oni koji nisu iz tih krajeva ne mogu boraviti u selu bez znanja više komande. Dva stražara su nas sprovela preko sela Lubnice do Gornje Bele Reke i tu su nas četnici pretresli. Pale su razne primedbe: da su moje cipele dobre, da nije istina da sam pobjegao iz logora nego da smo pripadali nekoj partizanskoj jedinici koja je razbijena... Prenoćili smo pod stražom i ujutro u pratnji četvorice stražara sprovedeni u selo Zagrađe u kome se nalazila četnička brigada.

Saslušavao me je komandant brigade kapetan Leonid Petrović, a ja sam pokušao da sve objasnim. Srećom, prepoznao me je zamenik komandanta, narednik Boža, bivši žandar koga sam znao sa skijanja na

Kopaoniku. Kapetan me je pustio da sa pratnjom odem po stvari u selo, dok je moja supruga morala da ostane kao zalog u sedištu brigade. U Zagrađe sam se vratio 31. decembra 1943 i hteo da ostanem kod seljaka, ali komandant mi je rekao da mora još proveriti ko sam, da li sam „nacionalan“. Mojoj supruzi je kao mesto boravka dodeljeno selo Leskovac, a ja sam uključen u jedinicu.

Sa jedinicom i sa puškom kretao sam se po zaječarskom kraju oko mesec dana; mnogo se pešačilo i danju i noću, osobito noću. Obilazili smo sela u okolini Zaječara i na periferiji, u bolnici smo preuzeli bolničku apoteku i sve lekove, pa su građani dolazili u jedinicu da traže lekove kojih u bolnici nije više bilo. Jedinica je tada brojala oko šezdeset do osamdeset ljudi.

Sukoba sa Nemcima nije bilo. Mislim da su Nemci u to doba tolerisali četnike, dok su pre toga, za vreme mog boravka u logoru za taoce, streljali i dražinovce. Nemci su ih u logoru kategorisali sa DM. Seljaci nisu vodili nikakve političke razgovore. Pevane su rodoljubive pesme kao na odsluženju vojnog roka, kao i neke nove na nove motive. Verovao sam da se glavni zadatak dražinovaca sastojao u tome da očuvaju Srbiju od prodora partizana i levičarskog pokreta. Nije mi poznato da li je u to vreme bilo partizana u tom kraju, a ukoliko ih je i bilo, onda su to bili pojedinci ili manje grupe bez velikog uticaja.

Za vreme mog boravka u četničkoj jedinici nestale su četiri osobe: jedan žandar za koga su rekli da je „gestapovac“, jedan Rus „vlasovac“ i dvojica bivših zatočenika iz Bora koji su bili uhvaćeni nekoliko dana pre mog dolaska. Ta dvojica su pobegla iz Bora: jedan je bio Hrvat i greškom je stigao do četnika umesto do partizana kuda je nameravao, a drugi je bio mađarski Jevrejin, jedan od onih šest hiljada mađarskih Jevreja koji su bili dovedeni na prisilan rad u Borski rudnik. Kad je četnička jedinica stigla u selo Marinovac pod planinom Tupižnicom, sazvan je zbor seljaka i pokazana su im ova dvojica uhvaćenih. Naređeno im je da pokažu kako se krste, pa se Hrvat prekrstio na katolički način, dok se Jevrejin nije uopšte prekrstio jer nije ništa ni razumeo, a očigledno nije ni znao srpski.

„Eto, vidite, to su partizani, ili se ne krste ili se krste, ali ne onako kako se mi krstimo“ - rekao je starešina. Iste noći su ih zaklali.

Sutradan sam otišao pravo kod komandanta Petrovića i zapitao ga zbog čega hoće da ubiju i mene kad nisam nikom ništa našao učinio, na šta mi je on rekao: „Ko ti kaže da ćemo te ubiti? Sa nama si sigurniji.“ Upitao sam: „A juče ona dvojica?“ Odgovorio je: „Njih je osudio vojni sud, hteli su da odu u partizane.“

Za pravoslavni Božić sam bio u selu Leskovcu kod supruge, a posle nekoliko dana sam dobio zapaljenje zglobova, verovatno zbog ravnih tabana koji su mi u staroj Jugoslovenskoj vojsci odredili sudbinu vojnog činovnika.

Počeo sam da se lečim, ali sam 14. februara morao ponovo da napustim selo. U njemu sam sreo konjičkog kapetana Momu Bogičevića, koga sam poznao još iz Zemuna, i zamolio sam ga da kaže komandantu koju dobru reč o meni. Ja sam u jedinici sve vreme ćopao jer stalni marševi nisu godili mojim stopalima zbog čega je komandant Leonida naredio sanitetskom naredniku da me pregleda. Ovaj nije ništa pronašao, pa je komandant zaključio da zabušavam i da ćopanjem brukam celu jedinicu. Mislim da je to bilo početkom marta kad me je kapetan ponovo pozvao na razgovor i rekao: „Primio sam o tebi vrlo rdave podatke, ali pošto si pobegao od Nemaca neću te dirati“. Odstranio me je iz jedinice i dao mi pismenu preporuku za zaposlenje u jednom rudniku uglja. Ne znam da li je udaljavanje bilo odluka samog Petrovića, ili nekog drugog. Kapetan je inače veoma pazio na to da mu se u jedinicu ne uvuče kakvo nepoželjno lice. Posle rata sam saznao od dvojice seljaka, jednog iz Zagrađa i drugog iz sela Leskovca, da su imali zadatak da javljaju kapetanu sve što govorim, odnosno da li vršim kakvu propagandu. Bio je podozriv prema meni, verovatno pretpostavljajući da sam levičar. Nije imao nikakvog razloga za to jer pre rata nisam bio naklonjen komunistima. Sačuvao sam preporuku koju mi je dao. U njoj je pisalo: „Dragi g. Mile, donosilac ovog pisma Brandes poreklom je Jevrejin. On je do sada bio pod zaštitom naše organizacije. Nije primljen u vojsku zbog njegovog porekla. Ali mu se ukazuje zaštita. Više nema sredstava za život, te mu treba pružiti mogućnost zarade. Molim Vas, zaposlite ga u Vašem rudniku. On je sa ženom, poreklom Ruskinjom. Unapred zahvaljujem i pozdravljam. Vaš kap. L. M. Petrović. 8/IV.“

Preporuku nisam koristio jer je rudnik uglja bio u međuvremenu zatvoren. Određeno mi je da sa suprugom boravim u selu Leskovcu, pa sam radio kod seljaka za hranu i nešto nadoknade u kukuruznom brašnu. Izdavao sam se za izbeglicu pod imenom Danilo Branković, ali je komandant sela, deda Mita znao da sam Jevrejin, a verovatno je to i drugima rekao. Inače su me seljaci dobro primili, komšije su mi vazda nešto doturale, na primer kokoš ili jaja, a ja sam gajio jedno prase. Selo je bilo siromašno i imalo oko stotinu kuća. Samo su trojica mladića pobegla u partizane, a četnici su ranije ubili desetak seljaka zbog veze sa partizanima. Ni ja ni Nina nismo izlazili iz sela, pošto nismo imali nikakvih isprava, a u svakom selu je bilo četnika i četničke milicije.

Nismo se osećali bezbedno i zato što su kružile crne trojke. Kada bi se čulo da su Nemci u blizini, spavali smo po pojatama van sela. Međutim, Nemci su se kretali samo glavnim drumom Knjaževac–Zaječar u povlačenju iz Grčke.

Jednom se poviše našeg sela spustio američki padobranac jer mu je avion bio pogođen na preletu prilikom bombardovanja petrolejskih izvora u Ploštiju, u Rumuniji. Padobranac je bio izbezumljen i pitao: „Where are the Nazis?“ („Gde su nacisti?“) i dodao „I am a Jew“ („Ja sam Jevrejin“), a ja sam ga umirio rekavši: „So am I“ („I ja sam“). Četnici su sve spasene padobrance koncentrisali severnije.

Tako smo Nina i ja životarili u selu sve dok u taj kraj nisu stigli partizani. Prijavili smo se 11. septembra 1944. kao dobrovoljci u 7. brigadu 23. srpske divizije. Posle provere nisu me poslali u jedinicu zbog ravnih tabana, nego sam određen za terenca. Krajem oktobra 1944. sam po molbi premešten u Beograd i tu sam u Komandi grada radio kao finansijski referent.

Jednog dana pozvao me je na saslušanje funkcioner iz Ozne u Komandi grada i upitao kako to da sam kao Jevrejin ostao živ i da li sam saradivao sa Nemcima. Došlo mi je da zaplačem. Zar se sada po oslobođenju moram pravdati što sam ostao živ?

Ubrzo posle oslobođenja počeo sam raditi u privredi. Penzionisan sam kao predstavnik „General-eksporta“ u inostranstvu.

Imao sam mogućnost da se odužim nekima koji su mi tokom rata pomogli. Jednom sam primio pismo od Ljubiše, sina Čedomira Markovića kod koga sam se sklonio u selu Zvezdan posle bekstva iz logora u Zaječaru. Iz pisma sam saznao da je Čedomir kao četnik osuđen na robiju. Moja druga supruga, Bosa Cvetić, inače predratni komunist, intervenisala je kod narodnog poslanika zaječarskog sreza, pa su Čedomira pustili na slobodu. Dvadeset godina kasnije, prilikom jednog službenog puta, svratio sam u Zvezdan i posetio kuću Markovića. Bila je to velika, zajednička radost.

Samuilo KALDERON

MOJI NAJTEŽI DANI U OKUPIRANOM BEOGRADU

Samuilo Kalderon je rođen u Beogradu 1905, a bio je jedan od retkih Beograđana koji je okupaciju 1941–45. proveo u Beogradu pod tuđim imenom. Od završetka rata do poslednjeg dana života radio je u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije. Umro je u januaru 1986. Ostavši bez porodice i bez svih rođaka sem nećaka u Sloveniji, prigrlio je Savez kao svoj dom, a ljude koji su u njemu radili kao svoju porodicu. Oni su ispunjavali njegov samački život pored još jedne velike ljubavi – ljubavi prema operi. Za izvanrednu vrednoću, savesnost i odanost jevrejskoj zajednici upisan je u Zlatnu knjigu Keren Kajemeta. Svoju napisanu priču o skrivanju za vreme nemačke okupacije ostavio je Jevrejskom istorijskom muzeju osamdesetih godina.

Nemci su po dolasku izdali naredbu da se svi Jevreji moraju javiti policiji na Tašmajdanu. Prijavljivale su se kompletne porodice koje su morale da naznače tačnu adresu stanovanja. U mojoj porodici su tada bili majka Bukas, sestra Debora Pardo, rođena Kalderon, snaha Ermoza Kalderon, rođena Kario, braća Aron, Moša i Leon i njihova deca Nela, Paula i Isak, kao i drugi rođaci. Prilikom prijavljivanja moje porodice, ja sam uspeo da to izbegnem i nisam se prijavio, pa su moji zbog toga bili veoma zabrinuti i stalno su mi prebacivali da će zbog

mene biti streljani. Ja sam odgovorio da dokle god sam slobodan ne želim da me iko vodi u evidenciji, a ako me uhvate neka rade šta hoće.

Kad je moja porodica bila odvedena u logore, ja sam se izdvojio i otišao od kuće. Niko me kao Jevrejina nije hteo niti smeo primiti, tako da sam se skrivao u jednoj nedovršenoj građevini kod Cvetkove mehane. Razmišljao sam na koji način da dođem do dokumenata na ime jednog Srbina, mog najboljeg prijatelja i školskog druga koji je umro 1938. godine. Pošto sam znao gde je sahranjen, otišao sam na groblje i sa njegovog spomenika uzeo potrebne podatke: ime i prezime, godinu rođenja, ime majke i oca. Tada sam otišao u Upravu grada i zatražio duplikat njegove prijave na ime Đorđa Markovića, rekavši da sam to ja, ali da su mi dokumenta izgorela prilikom bombardovanja. Kad sam dobio prijavu, otišao sam u jednu ustanovu kod Kalemegdana (verovatno neko odeljenje policije – prim. red.). Posle rata je u toj zgradi bila biblioteka. Zatražio sam ličnu kartu na ime Đorđa Markovića i uspeo da je dobijem, pa sam odmah krenuo da nađem krov nad glavom. Imao sam sreću da u Ulici gospodara Vučića broj 84 dobijem stan kod jedne starije gospođe, ali sa još dvojicom stanara, izbeglica iz Hrvatske, od kojih je jedan bio kasapin, a drugi džambas, trgovac konjima.

Nigde se nisam zapošljavao i izbegavao sam javna mesta u strahu da bi me neko mogao prepoznati. Uglavnom sam išao od trafike do trafike i kupovao cigarete, mada ja ne pušim, pa sam ih prodavao seljacima na pijaci po 1.500 tadašnjih nedićevskih dinara za paklicu. Od toga sam plaćao kiriju i nabavljao nešto hrane.

Jednom prilikom sam odlučio da odem tramvajem do mog stana, do Cvetkove mehane. U prepunom tramvaju našao se i jedan čovek koji me je prepoznao i rekao: „Zdravo, Mošo!“, na šta su se svi putnici okrenuli prema nama. Odgovorio sam da ga ne poznajem i da se on sigurno prevario jer ja nisam osoba za koju me smatra. Uspeo sam da na sledećoj stanici izađem iz tramvaja i spasem glavu! I on je tada sišao i pitao kako to da ja nisam Mošo, pa sam ga se jedva oslobodio rekavši da me ostavi na miru jer ga ne poznajem.

Negde u septembru 1943. bio je veoma lep dan, a kako sam svakodnevno izlazio uz objašnjenje da idem na posao, otišao sam u Ulicu kralja Aleksandra. To se desilo u vreme kad je tamo vršena velika racija, pa su agenti uhvatili i mene, oduzeli mi ličnu kartu i prijavu i naredili da se moram javiti u 12 sati u VIII kvart. Otišao sam tamo, bilo nas je oko desetak, a svak je po pozivu ulazio kod pristava, pa je došao red i na mene. Nisam znao da je on pristav nego sam ga nazvao „članom kvarta“, na šta se veoma uvredio i to mu je bilo dovoljno da me kazni sa 30 dana zatvora. Negde oko ponoći sam sa ostalim kažnjenicima

prebačen u policiju i tu bio smešten u veliku salu punu kažnjenika. Plašio sam se da ne sretnem nekog od zatvorenika koji me možda pozna. Na svu sreću sam i dalje ostao Đorđe Marković. Pošto sam bio bolestan nisam bio određivan na rad, nego sam ostajao da čistim prostoriju, istresam i perem kible, a ostalo vreme sam zgrčen, gladan i bolestan ležao na golom patosu. Prošlo je i tih trideset dana, pušten sam iz zatvora i uputio se u svoj iznajmljeni stan. Na nesreću, gazdarica me je odjavila bojeći se vlasti. Ponovo su počele peripetije: opet u policiju, gde sam morao ponovo da se prijavim i da sa otpusnom listom iz zatvora dokumentujem svoje odsustvovanje. Nastavio sam i dalje da kupujem cigarete i da se od toga izdržavam. Išao sam sve do Ripnja da bih kupio malo kukuruznog brašna i doneo koje drvo za ogrev. Videvši da sam pošten čovek, da se razlikujem od ostalih stanara koji su bili pijanice i problematični ljudi, gazdarica me je veoma cenila i zato sam delio sa njom svaki zalogaj.

Jedan od mojih najtežih doživljaja za vreme okupacije i skrivanja pod tuđim imenom u Beogradu desio se onda kad sam bio pozvan na regrutaciju. Otišao sam u kancelariju u blizini Tašmajdana gde je vršeno prijavljivanje. Pošto sam strepeo da ću biti podvrgnut lekarskom pregledu, prethodno sam otišao kod jednog poznanika koji je radio u policiji, inače rođaka Monija Lazara, da se sa njim posavetujem. On mi je rekao da ukoliko budu išta pitali zbog toga što sam obrezan, da kažem da sam imao sifilis, pa da sam zbog toga imao hiruršku intervenciju i zato izgledam kao obrezan. Na komisiji je pored lekara bio prisutan i nemački oficir, a lekar je bio obavezan da ga upozna sa stanjem svakog pregledanika. Tom prilikom sam na pitanje lekara odgovorio onako kako mi je savetovao Ninković i dobio potvrdu na kojoj je sa jedne strane napisano na srpskom, a sa druge na nemačkom da sam bolestan. Tako sam bio oslobođen.

Sutradan sam ponovo morao da se prijavim Upravi grada gde se nalazio Vojni odsek. Kad sam došao na red, službenik koji mi je oduzeo ličnu kartu prepoznao me je, pošto je bio Dorćolac i otišao je kod šefa. Potom me je pozvao da uđem, a šef me je upitao: „Da li je tačno da vas ovaj moj kolega poznaje i da ste Židov?“ Odgovorio sam: „Da sam Jevrej, zar mislite da bih došao ovamo da se prijavim? Ovaj vaš službenik se prevario i zamenio me sa nekim svojim poznanikom.“ Na to je šef pozvao službenika i upitao ga da li imam isprave na ime Marković i prijavu na isto ime, a ja sam dodao da imam i potvrdu da sam bolestan. Potom se šef ponovo obratio službeniku i rekao: „Kolega, on ima sve isprave i ima potvrdu da je bolestan. Zavedite ga u spisak, u rubriku

bolesnih.“ Potom sam pušten da odem, ali sam bio veoma zabrinut jer je taj službenik imao moju adresu i mogao me je prijaviti Gestapou. Dobio bi nagradu, a ja bih bio uhapšen. Na sreću, a verujem i po save-tu svog šefa koji je bio predusretljiv, nije to učinio.

Teški dani okupacije, glad, bolest, bežanje od svih i od svakog do-veli su me do toga da sam po oslobođenju teško oboleo. Gazdarica kod koje sam stanovao za sve vreme okupacije nije znala šta sam po narod-nosti, ali je njena komšinica preko puta bila Jevrejka udata za Srbina, pa joj je odmah po oslobođenju rekla da sam Jevrejin.

Posle oslobođenja sam počeo da radim u Savezu jevrejskih opšti-na Jugoslavije. Niko od mojih se nije spasao sem jednog nećaka, sina mog pokojnog brata Leona, koji je sa majkom Slovenkom otišao u Ma-ribor i tamo dočekaoslobođenje.

Moju nekadašnju gazdaricu sam obilazio više puta, odnosio joj po-klone i pomagao je. Umr-la je nepune dve godine nakon oslobođenja.

IX

DECA
KOD PLEMENITIH LJUDI

PREKINUTO DETINJSTVO

Iris Zonenšajn je rođena u Slavonskom Brodu 2. decembra 1929. godine kao jedino dete Mirte, rođ. Fuks, i Filipa Zonenšajna. Njena najbliža rodbina stradala je za vreme holokausta.

Posle rata je završila gimnaziju u Beogradu i Poljoprivredni fakultet u Zemunu. Radila je u Institutu za kukuruz u Zemun Polju, a 1956. se iselila u Izrael. U Ber Ševi je radila u školi kao profesor matematike do svog penzionisanja. Udala

se za Emila Frajlaha, poreklom iz Sarajeva, i ima dvoje dece i šestoro unučadi. Živi u Ber Ševi.

Rođena sam u Slavonskom Brodu u decembru 1929. od majke Mirte Fuks i oca Filipa (Tiki) Zonenšajna, stručnjaka za drvo u drvnoj industriji u Našicama.

Rasla sam bezbrižno okružena brigom i pažnjom roditelja, bake i dede, u atmosferi snažnih osećanja pripadnosti jevrejskom narodu jer je moj deda Rudi Fuks bio veoma aktivan u cionističkom pokretu.

Detinjstvo mi je prekinuto u mojoj dvanaestoj godini kad su posle okupacije 1941. počela odvođenja u ustaške logore. Sa majkom, bakom i ostalim ženama i decom iz Slavenskog Broda odvedena sam u februaru 1942. u logor Stara Gradiška. Nakon izvesnog vremena sprovedeni smo u logor Đakovo.

Zahvaljujući nastojanju Jevrejske opštine u Osijeku, neka deca su spasena iz tog logora tako što su dodeljena pojedinim porodicama na

čuvanje. Na taj način sam i ja izašla iz logora i dodeljena na čuvanje jednoj hrvatskoj porodici u Slavonskom Brodu. Porodica Srdar koja me je primila učinila je to u dogovoru s mojom majkom. Kod Srdarovih su moji roditelji ostavili i neke vrednije stvari na čuvanje. Živela sam kod njih pod imenom Mira Seljan kao kćerka njihove sestre. Stanovali su na periferiji grada, tako da ja nisam imala priliku da idem u grad gde bi me neko mogao prepoznati, a često su me odvodili kod rođaka u obližnje selo Pleternicu, ali sam vreme uglavnom provodila u kući, skrivena od pogleda okoline.

*Iris Zonenšajn od 1956. živi u Izraelu, u gradu Ber Ševi. Na fotografiji
– Iris na beduinskoj pijaci u okolini ovog grada*

Imala sam 15 godina kad se rat završio i kad sam postala svesna toga da se moram brinuti sama o sebi pošto su svi moji stradali. Završila sam Poljoprivredni fakultet u Zemunu i 1956. godine iselila se u Izrael, gde i danas živim u Ber Ševi.

Zabeležila: dr Eta Najfeld

Rea ŽIVKOVIĆ

SEĆANJA NA RAT

Rea Živković Rajs je rođena 23. novembra 1932. godine u Sarajevu. Otac, arhitekta ing. Isidor Rajs, je bio rođeni Sarajlija, a majka dr Kete, rođ. Pođebrat, je svoj život započela u Pragu. Otac je stradao u Jasenovcu uoči proboja u aprilu 1945, a majka verovatno posle rasformiranja logora Đakovo. Očeva majka je umrla od tifusa u Đakovu 10. juna 1942, a deda sa očeve strane je okončao život u Jasenovcu već 1941. godine. Cela majčina porodica u Češkoj je stradala po raznim logorima Evrope.

Studirajući vanredno bila je zaposlena u „Jugometalu“, potom u CK SKOJ-a. Po završetku studija je dve godine radila kao nastavnik engleskog jezika u osnovnoj školi, a od 1961. do svog penzionisanja u Ministarstvu za informacije Srbije.

Udala se za Duška Živkovića 1959. godine. Ima dvojicu sinova, Marka (1961) i Boru (1966), obojica su na postdiplomskim studijama u Americi, i dvoje unučadi.

Imala sam devet godina kada je započeo rat. Sećam se mnogih događaja, raznih ljudi i situacija. Sećanja su, naravno, delimična i pomešana s pričama i kasnijim saznanjima, ali dosežu daleko u prošlost.

Veoma dobro se sećam stana u Sokolskoj ulici u Sarajevu i znam da je to bio stan u zgradi koju je moj otac projektovao. Naš stan je bio i namešten sasvim drugačije od stanova kojih se sećam iz tog razdoblja kod bake ili rođaka. Bio je trosoban, a tata je u okviru stana imao i svoj

arhitektonski biro. Nameštaj u dnevnoj sobi nije bio od furnira nego je bio ofarban u crveno, na podu je bio tanak tkani vuneni tepih, nije bilo mnogo ukrasa, ali se ne sećam slika na zidovima. Spavaća soba je bila velika, a u njoj tri ležaja – ne klasična spavaća soba sa bračnim krevetima. Ležaji su bili pokriveni dušecima u tri dela koji su preko noći okretani. Posteljina je držana u „sanducima“ ispod dušeka. U sobi je bio jedan omanji orman, a sve ostale stvari su se nalazile u visokim plakari- ma koji su se protezali celom dužinom dugačkog hodnika.

Moja mama je bila Čehinja, pa kad se udala za tatu došla je iz Pra- ga u Sarajevo. Imala je lepu crnu kosu, crne oči, otmeno držanje i pam- tim je kao smirenu i odmerenu osobu. U Pragu je završila studije filo- zofije na Karlovom univerzitetu, a u Sarajevu je brzo naučila naš jezik i radila u jednoj firmi. Zapamtila sam je sa knjigom u ruci; donosila je knjige iz biblioteke koja se nalazila iza knjižare „Minerva“. Sećam se da je išla da uči španski jezik i da pravi rukavice jer je pred rat smatra- no korisnim da svak nauči i neki zanat. Ona je izabrala da nauči praviti kožne rukavice! Često sam prekidajući svoju igru dolazila mami i do- nosila papirić ili končić kako bih ga stavila u knjigu da zna gde je pre- kinula čitanje. Smestila bih se na njeno krilo i tražila da se igra sa mnom. Sećam se da me je učila engleski i francuski.

Sarajevo je za mamu bila potpuno nova sredina, ali mislim da se veoma brzo navikla, uklopila i prilagodila. Lepo je primljena u porodi- ci moga tate, a sarajevska porodica je prihvatila i prašku porodicu. Oso- bito su voleli moju baku iz Praga i zvali je „Goldige“ (Zlatna).

Mama se upoznala sa tatom tokom njegovog boravka u Pragu, kad je on nakon završenih studija arhitekture u Zagrebu otišao u Prag na specijalizaciju. Posle samo nekoliko nedelja poznanstva odlučili su da se venčaju. Veridba je obavljena u Pragu na koju je došao i moj deda sa jed- nom ćerkom. Tada je mama dobila verenički prsten koji je nekim stica- jem okolnosti sačuvan do danas i za mene predstavlja veliku vrednost.

Sećam se kako je mama jedne večeri sedela, čitala jedno pismo i plakala, a tata ju je zagrlio i tešio. Bila je reč o rdavim vestima iz Praga; naime, mamina porodica je bila u opasnosti od Nemaca, ili je već bila odvedena u logor. Velika porodica iz Češke je provela izvesno vreme u Terezinu, a zatim su svi završili u Aušvicu.

Pre dolaska hitlerovaca u Prag, više puta smo posetili maminu fa- miliju. Nejasno se sećam nekih scena i događaja, ali se sećam odlazaka kod prabake. Ona je ležala u krevetu, ali me je svakog dana na njenom noćnom stoliću čekala „Nestle“ čokolada u sjajnom crvenom omotu. Jednog jutra, toga se dobro sećam, u krevetu više nismo zatekli prabaku

i svi su bili uznemireni. Tada nisam shvatila šta se dešava; baka je toga dana umrla.

Tata je mnogo radio, ali nas je vodio na izlete svojim kolima. Sećam se vrelog peska kod Boračkog jezera, sećam se šumskih jagoda koje smo brali u šumi iza sanatorijuma na Palama (koji je tata projektovao). Najjasnije se sećam čestih boravaka kod bake i dede i okupljanja cele porodice u petak uveče ili prilikom praznika. Bilo nas je dosta dece i uvek je bilo zabavno i veselo. Znam da se baka držala košer-ishrane, a ja sam volela da jedem šunku, pa zato nisam smela jesti za stolom iz tanjira nego za stolicom iz papira. Preko dana smo se mi deca igrali na velikoj terasi u bakinoj kući. U istoj kući se nalazila i velika radnja, čistiona i farbaona „Reiss“, a deda je sem ove radnje imao i nekoliko filijala u gradu. Pored čišćenja i farbanja odeće radili su i plisiranje tkanih i presvlačenje dugmadi.

Pošto je mama radila, mene je čuvala jedna Nemica. Ja se toga ne sećam, ali kažu da sam sa njom naučila veoma dobro nemački jezik i odlično ga govorila. Mama je sa mnom govorila nemački, a ja sam joj, sećam se, odgovarala na srpskom.

Kada sam malo porasla i pošla u školu počela sam da učim balet u privatnoj školi moje strine Anike, takođe Čehinje koja se lepo slagala sa mojom mamom. Obe su imale iste probleme da se prilagode novoj sredini, steknu nove navike i uklope u novo društvo. Učila sam da sviram klavir i harmoniku, obožavala sam Aniku i volela da igram. Dobro se sećam časova baleta i priprema za javne nastupe, kao i prve i jedine predstave „Kolegijuma Artistikuma“ koja je održana u Sokolskom domu. Sećam se kostima, čak i nekih koraka iz dveju priča u kojima sam imala uloge. One su bile zapažene i zabeležene u nekoj istoriji sarajevskog baleta! Tada sam imala jedva osam godina.

Svi su veoma dobro znali šta se dešava u Evropi, a imali smo i dosta informacija o tome šta se desilo sa porodicom u Češkoj. Jedna naša rođaka koja je pobjegla iz Češke pred ulazak nacista živela je kod nas. Sve se znalo, ali se ipak čekalo. Srećom, jedan deo porodice je uspeo da pobjegne na vreme iz Sarajeva u Split i da se spase. U Sarajevu smo ostali samo mi, baka i deda. Tata je dobio neku pismenu potvrdu kojom mu se garantuje bezbednost, pa me je jedne noći probudio i pokazao mi papir uz uveravanje da smo sada bezbedni i da nam se ništa ne može desiti. Dobio je i uveravanja svojih prijatelja i kolega da će ga zaštititi.

U jesen 1941. bila sam učenica trećeg razreda osnovne škole. Jednog dana se usred časa u učionici pojavio visok krupan čovek sa fesom na glavi, prišao učiteljici i nešto joj rekao. Ona je onda pogledala mene

i rekla: „Rahel, moraš brzo kući.“ Iznenadila sam se i uplašila jer nisam ni slutila zbog čega me ovaj čovek vodi kući. Inače sam ga poznavala, bio je portir ili liftboj u zgradi u kojoj smo stanovali.

Pred kućom se nalazio veliki kamion pokriven cirađom, a pred kamionom su stajali muškarci, žene i deca bez reči. Zatim su počeli ulaziti u kamion, a svak je nosio neki zavežljaj, kesu ili kofer. U stanu sam zatekla mamu i njenu prijateljicu, koja je stanovala kod nas, kako pakuju hranu i još neke stvari, a u hodniku su stajali nepoznati ljudi i požurali nas da krenemo. Povelili su nas u logor. Tata je bio na poslu i njegova nisu našli; ostao je skriven kod prijatelja. Kamion nas je odveo u kasarnu nedaleko od naše kuće. Tu smo našli baku i dedu i mnogo naših rođaka i prijatelja. Pojednostosti ovog desetodnevnog boravka u kasarni se slabo sećam, samo znam da je vreme bilo lepo i da smo se mi deca igrala u dvorištu kasarne.

Posle deset dana su nas sve poslali kućama, pa smo se vratili u Sarajevo. Naš stan je bio zapečaćen i stoga smo otišli kod babe i dede. Posle nekoliko dana, tata je izašao iz svog skloništa u uverenju da je opasnost prošla i da nas niko više neće dirati.

Jedne nedelje posle ručka dok smo sedeli za stolom i bezbrižno razgovarali pojavio se ustaša sa fesom. Tata mu je pokazao pisma i potvrdio, ali on nije hteo ni da pogleda ni da razgovara nego je zahtevao da odmah krenemo. Dole na ulici je opet čekao kamion pun onih istih ljudi sa kojima smo proveli deset dana u kasarni i koji su verovali da je opasnost prošla kad su nas pustili da se vratimo kućama. I ovog puta su nas povelili u istu kasarnu. Mi deca smo već spavali na našim torbama kad su uveče došli tata i deda da se pozdrave sa nama. Odvojili su sve muškarce, strpali ih u voz i odveli u nepoznato. Kasnije smo saznali da su sprovedeni u Jasenovac. Bila sam bunovna, probuđena iz prvog sna, pa se u stvari nisam ni pozdravila s tatom koji me je ljubio i grlio, nego sam samo napola otvorila oči da bih ponovo zaspala. Jedino se sećam da sam kroz san čula plač i komešanje među odraslima.

Znam da je deda zajedno sa grupom starijih ljudi bio nateran da uđe u Savu i da su ih tamo držali sve dok nisu malaksali i popadali u vodu. Tata je kao arhitekta imao drugačiju sudbinu. Radio je u „crtioni“ u arhitektonskom birou, što bi trebalo da znači da se nije smrzavao kao ostali, da nije išao na rad u močvaru i na nasip, da verovatno nije fizički zlostavljan i da nije previše gladovao. Imam nekoliko dopisnica koje mi je pisao tokom 1944. godine; tražio je duvan, saharin i voće. Iz kazivanja preživelih logoraša iz Jasenovca dobila sam dosta informacija o tome kako je tata živeo. Do poslednjeg trenutka, do pred kraj rata i oslobođenja Jasenovca, verovao je da će ga spasiti jedan kolega arhitekta

koji mu je bio šef i komandant. Međutim, ubijen je 21. aprila 1945, dan uoči proboja iz logora.

Nas su čekali prljavi furgoni. Povelili su nas u nepoznatom pravcu i putovali smo beskrajno dugo. Dosta smo stajali na otvorenoj pruzi, vreme je prolazilo, a da nismo uopšte znali koliko smo dana i noći proveli gurajući se u zagušljivim vagonima. Mesta za ležanje nije bilo, jedva i za sedenje jer su vagoni bili prepuni žena, dece i starica. Hrane naravno nije bilo, vazduh je bio težak, a nismo mogli da izlazimo ni kad je voz stajao kako bismo obavili prirodne potrebe. Samo nekoliko puta su se vrata iznenada otvorila i nepoznati ljudi su nam davali osveženje i nešto hrane. Verujem da je to bilo u organizaciji Jevrejske opštine ili Crvenog krsta. Jedanput su nas pustili i da izađemo. „Ne možeš proći kroz ja – idi kroz okolo“, vikale su žene, gurale se i žurile da ponovo uđu u vagon kao da je vraćanje u njega značilo neku sreću. To su bile starije žene koje su govorile ladino i nisu dobro znale naš jezik, pa smo se tada tome smejali. Teško mi je da procenim koliko su nas dana tako vozili. Najzad smo saznale da nas ustaše vode u Loborgrad, ali tamo nije bilo mesta za transport i vratili su nas u Sarajevo.

Putovali smo u vagonima treće klase i sedeli na drvenim klupama sa nadom da će nas opet pustiti. Niko nije hteo da veruje i niko nije mogao da shvati šta nam se dešava i da nam nema spasa. Na dan kad smo bili nadomak Sarajeva bio je moj rođendan (23. novembar) tako da mogu odrediti kada nam se sve to dešavalo (moji datumi se inače ne slažu sa datumima koje pominju drugi logoraši, ali to u ovom slučaju i nije toliko važno). Transport su smestili u osnovnu školu na Marijin dvoru, na nekoliko metara od zgrade u kojoj smo stanovali i odakle su nas odveli u logor. Smeštaj je bio dobar, prijatelji su nam doneli jorgan, a Nemci su nam donosili hranu u kazanima. Mi deca smo se igrali u školskom dvorištu i slobodno odlazili u posete porodicama koje su stanovale u krugu škole.

Posle nekoliko dana, opet pokret. Ponovo se pakujemo i odlazimo u nepoznato, opet u furgonima i opet ne znamo koliko će to trajati. Najzad stižemo u Đakovo i ulazimo u veliku zgradu na sprat. Sve je prazno, na zemlji je prostrta slama, a mi pokušavamo da se smestimo. Neko počinje da sakuplja stari hleb da bi već za večeru dobili poparu. Ujutro nas pred zgradom u dvorištu paromlina čekaju dugi stolovi i na njima lavori sa vodom za umivanje, a ima i dovoljno klozeta. Tako nas je dočekala Jevrejska opština iz Osijeka koja je pripremila paromlin za naše novo boravište.

Opština u Osijeku, kao i ona u Vinkovcima, uspela je da se dogovori sa ustašama da odobre izlazak izvesnog broja dece iz logora. Moja mama je odlučila da me pošalje u Osijek. Glavni organizator ove pomoći logoru i inicijator akcije da se izvuče što veći broj dece bila je Juliška Kraus, što sam saznala kasnije. Ona je poznavala moju mamu sa jednog predratnog letovanja na Trebeviću i nagovorila je da me pusti, uz obećanje da će me dati u porodicu koja će me dobro paziti i spasiti.

U rano zimsko jutro, po mom sećanju bio je 7. decembar 1941, nas oko tridesetoro dece postrojene u dvorištu pozdravlja se sa majkama, bakama i tetkama. Svi nas grle i ubeđuju da ćemo se uskoro videti, da će nam dopustiti da ih posećujemo. Mama i ja smo se kratko poljubile u nadi da ćemo se uskoro videti. Pošto smo već bili na izlasku iz dvorišta okrenula sam se i videla da mama plače. Požurivali su nas da nastavimo do železničke stanice.

Danas shvatam koliko su to bile hrabre i srčane majke. Trebalo je imati snage i odlučiti da se pošalje svoje dete u neizvesnost, sa malim ili nikakvim izgledima da ga ikada ponovo vide. Pored muka kroz koje su prošle, tuga zbog rastanka sa decom bila je neizreciva.

Stigli smo u Osijek u nedelju posle podne. To je za mene nepoznat grad, dočekuju nas nepoznati ljudi, odvođe nas u Jevrejsku opštinu i nude čaj i sendviče. Koliko se sećam, niko od nas dece nije ništa jeo. Oko nas je sad još više ljudi koji su došli da „izaberu“ dečaka ili devojčicu. Svak je birao dete prema uzrastu i polu kako bi se lakše uz svoju decu brinuo i o tuđem detetu. Ja sam jedina znala da idem u porodicu Šmukler i po mene je došla njihova mlađa ćerka Rut; gospođa Kraus je to već bila ugovorila. Kod kuće su me čekali gospođa Julija, njen muž dr Vili i starija ćerka Belica. Rut je imala 14, a Belica 18 godina. Najpre su me odveli u kupatilo da skinu sve sa mene i da me dobro okupaju. Tu sam doživela prvi šok. Stidljivo sam prošaputala: „Ja se neću ovde kupati, voda je prljava.“ I, zaista, voda u Osijeku je bila žuta, kao blatnjava. Koristili su bunarsku vodu za jelo i piće, a voda iz vodovoda je bila tamnožuta. Ipak su uspeli da me nagovore, okupali me i odveli u „dečju“ sobu da spavam. Moji novi domaćini otišli su u drugu sobu, a mene su ostavili da sama spavam. Tek kada sam ostala sama shvatila sam šta mi se desilo. Odvojili su me od mame, doveli u nepoznat grad, kod nepoznatih ljudi. Počela sam plakati, najpre tiho, pa sve glasnije dok nisam počela vikati: „Poludeću u ovoj kući, poludeću bez moje mame.“ Nekako su me umirili i obećali da ću sutradan otići kod mame, pa sam zaspala. Isto se ponovilo i sledeće noći i tako još nekoliko noći. Danju je bilo lakše, ali noći su bile teške i čim bi me ostavili samu u krevetu dolazilo je do krize. Pošto nisam htela ni da jedem, a bila sam

bolesna od dizenterije, počeli su ozbiljno da razmišljaju šta da rade. Dizenteriju sam donela iz logora, ali nisam htela da priznam da sam bolesna jer sam se bojala da će me odvesti kod lekara. Međutim, ipak se sve polako sredilo.

Dr Vili Šmukler je bio poznat i uvažen očni lekar, a studije je završio u Beču. Bio je izuzetan čovek, obrazovan, inteligentan, veoma strog prema sebi i prema drugima. Od svih nas je zahtevao bespogovornu i strogu higijenu, što se kod njega ponekad graničilo s preterivanjem. Zahtevao je da stalno peremo ruke i nije dozvoljavao da diramo bilo šta što je on smatrao da je prljavo. Išao je za svakim i vatom i alkoholom brisao kvake koje bi neko drugi pipnuo. Išao je za nama u kupatilo i otvarao nam česmu da ne bismo „prljavim“ rukama dirali ono što je „čisto“. Morali smo da slušamo i najzad se na to navikli kao na nešto sasvim prirodno. Da nije bio tako uporan, verovatno bi se tokom rata zarazili boleštinama kojima smo bili izloženi.

Julija Šmukler, koju smo zvali teta, bila je Ruskinja, inače snažna ličnost, umešna, snalažljiva i vredna. Kako nisu imali pomoćnicu u kući, a nas je već bilo mnogo, ona se prihvatila svih poslova: kuvala je, prala, spremala, a za vreme rata naučila je da radi i neke seoske poslove bez poteškoća i komentara.

Mlađa kćer Rutika je bila zrela za svoje godine, veoma samostalna i komunikativna, dok je starija Belica bila smirena, tiha, ozbiljna i uzdržana. Nekoliko nedelja po dolasku u Osijek počela sam posle prebrođene krize da se navikavam na svoju novu porodicu. „Privila“ sam se uz tetu jer mi je bilo potrebno mnogo topline i razumevanja, a teta je sve to umela da mi pruži. Veoma sam se vezala za nju, stekla sam sigurnost i pomagala joj u kućnim poslovima.

Jevrejska opština u Osijeku organizovala je školsku nastavu za sve nas. Upisali su me u treći razred osnovne škole.

Sa drugim transportom stigla je iz logora u moju novu porodicu i Betika, mala crna devojčica iz Sarajeva. Nije znala koliko ima godina i još je piškila u krevetu. Porodica Šmukler je prihvatila Betiku na isti način kao i mene. Sa trećim transportom stigao nam je i jedan dečak, ali ga je na njegovu nesreću, nešto kasnije odvela njegova tetka. Čuli smo da je dečak sa celom porodicom odveden u logor i svi su stradali.

Jednog dana se u kući Šmuklerovih pojavio gospodin Maestro koga sam poznavala iz Sarajeva jer je bio učitelj u mom zabavištu. Doneo je propusnicu za put da me odvede u Split kod strine Anike i strica Neđe (Ani i Natan Rajs). Iako sam mnogo volela i Aniku i Neđu, ipak nisam bila sigurna da želim otići kod njih. Tek sam se bila privikla na

porodicu Šmukler i prebrodila prvi užas rastanka sa mamom, a već je trebalo da ih ostavim. Teta Julija i onkl Vili bili su zbunjeni i zamolili su gospodina Maestra da dođe po odgovor posle podne jer je od mene očekivano da sama odlučim. Moj odgovor je i posle podne bio – ne. Šmuklerovi nisu hteli da me nagovaraju, da se kasnije ne bi kajali ukoliko bi mi se usputno nešto desilo. Rat je besneo po celoj zemlji i svako putovanje je bilo krajnje opasno.

Sa mamom sam se dopisivala logorskim dopisnicama. To su bile duple karte – jedna je bila ispisana maminim rukopisom, a druga je otkidana i na njoj je odgovarano. Imala sam mnogo maminih dopisnica, ali sam morala sve da ih uništim pre odlaska iz Osijeka. Želeli smo da sakrijemo činjenicu da smo Betika i ja deca iz logora, pa je čuvanje karata iz logora moglo biti rizično. Svuda smo predstavljane kao Šmuklerova rođena deca. Teta nikad nije htela da je zovemo „mama“, pa smo samo naučile da joj kažemo „ti“, a pred drugima je nikad nismo oslovljavale.

Slikali su me i poslali fotografije mami u logor i rođacima Aniki i Neđi u Split. Bila je to lepa fotografija i sigurno je mnogo značila i mami i rođacima u uverenju da sam dobro čuvana i negovana. Ova fotografija je mnogo kasnije odigrala i jednu zanimljivu ulogu u istočnoj Bosni.

Kad se pročulo u Osijeku da su počeli odvoditi Jevreje iz grada, mi smo spakovali najnužnije stvari, seli na zavežljaje, kese i kofere i čekali da se svakog trenutka pred kućom zaustavi kamion i da iz njega izađu ustaše. Bio mi je poznat ceo postupak. Međutim, kada je to saznala koleginica moga tate, koja je znala da sam kod porodice Šmukler, došla je po dra Vilija i zajedno su otišli u grad. Vratili su se na vreme pre ustaša, a dr Šmukler je držao u rukama nalog za premeštaj u istočnu Bosnu. Određeno mu je selo u koje treba da ode sa porodicom i započne lečiti sifilis. Umesto u logor krenuli smo vozom u Gračanicu i poneli sve stvari, nameštaj, čak i klavir. Smestili smo se u praznu školu u selu Doborovci nedaleko od Gračanice. Bilo je dosta prostora, naravno ne i tekuće vode i kanalizacije, ali zato mnogo miševa. Dr Šmukler je uz pomoć ćerke Belice opremio ordinaciju u selu, dobio je nešto lekova i špriceva i započeo veliku akciju lečenja endemskog sifilisa. Ovom bolešću bili su nasledno zaraženi svi stanovnici tog muslimanskog sela.

Stanovnici su odmah krenuli da se leče, pa je bilo mnogo posla ne samo za doktora Vilija nego i za nas ostale. Kad je dolazio na pregled da mu uzmu krv, ili da dobije injekciju, svaki bolesnik je donosio poklon doktoru: žene su donosile po dve jabuke ili tri paprike, grozd ili zavežljaj pasulja. Inače je bilo potrebno mnogo umešnosti i truda da se

uspostave prisnije veze sa seljacima. Oni su nas prihvatili, cenili i, mi-slim, voleli, pozivali su nas u goste i priređivali nam ručkove.

Kuće muslimana su bile veoma čiste i uredne. Prema običajima, oni su se izuvali pred vratima i samo u čistim čarapama ulazili u kuću, a prali su se nekoliko puta dnevno. Kad se mujezin oglasi na minaretu, svi se hvataju ibrika, peru noge i umivaju se. Devojke i žene su nosile zarove kad iziđu, ali kod kuće su bile otkrivene. Nije bilo porodice koja nije bila zaražena sifilisom, pa je trebalo umeti da se sačuva od zaraze, a održava veza sa njima.

Sećam se kako smo jednom došli na ručak kod nekog uglednog meštana gde su nas dočekali veoma lepo. Oprali smo ruke i potom ušli u jednu veliku sobu u kojoj su bili samo muškarci i mi gosti, a žene su služile. Oko okruglog niskog stola, sinije, posedali smo na pod. Svako je dobio kašiku, a ručak je služen iz jedne posude iz koje su svi jeli. Posuda je stavljena nasred sinije i svak je svojom kašikom trebalo da zahvata jelo. Najpre smo dobili supu. Dogovorili smo se da mi prvi počnemo zahvatati našim kašikama pre nego što bilo ko drugi umoči svoju kašiku. Teta Julija i onkl Vili gledali su u nas decu i pazili da li se ponašamo onako kako su nas učili. Sa pitama koje su služili naizmenično, slatku pa slanu, bilo je lakše. Uzimali smo parče po parče i nismo morali da dodirujemo tuđe koje su drugi doticali svojim kašikama. Na kraju su doneli alvu. Nisam više mogla da jedem i ostavila sam svoju kašiku pred sebe. Domaćin koji je sedeo do mene, iz velike ljubaznosti, je zahvatio alvu svojom kašikom, stavio je u moju kašiku i ponudio me da jedem. Svi pogledi su bili uprti u mene. Šta da uradim, kako da reagujem i kako da odbijem domaćina, a da ga ne uvredim? Uspelo je, ali je bilo napeto.

Ma koliko smo se čuvali i držali po strani, neke pozive nismo mogli da izbegnemo. Bilo je važno da zadobijemo njihovo poverenje, naklonost i poštovanje. Od njih nam je zavisio život. I teta Julija i onkl Vili pokazali su u tome mnogo umešnosti i hrabrosti.

Rat je vođen u neposrednoj blizini i Nemci i ustaše su se sve više približavali. Počeli smo da razmišljamo o odlasku iz sela, što dalje od Gračanice. Sećam se ustaškog satnika Ibrahima koji nas je često posećivao. Rutika je skrenula pažnju na sebe jer je bila vesela, dopadljiva i veoma umešna u stvaranju kontakata. Jednog dana nam je Ibrahim predložio da nam pomogne da pobegnemo iz sela znajući da nam preti opasnost. Obezbedio je dovoljno zaprežnih kola i iste noći smo natovarili gotovo sav nameštaj i krenuli u pravcu Trebave. Ibrahim je obezbedio da mirno pređemo na tzv. „četničku teritoriju“ gde je trebalo da

bude bezbednije jer tamo nisu dolazili ni Nemci ni ustaše. Bili smo daleko od svakog puta, svake pruge i nikakva regularna vojska nije tu svraćala.

Stanovnici Skipovca i Zelinja nisu imali svoju četničku vojsku, ali su se bojali partizana. Nisu nas pitali ni ko smo ni zašto smo došli, a doktor im je bio potreban. Tamo nije bilo sifilisa, ali je bilo tuberkuloze i tifusa.

Pamtim nekoliko događaja iz toga vremena. Moj stric Neđo nas je posetio u Skipovcu. Znao je da smo u istočnoj Bosni, pa kad je njegova partizanska jedinica stigla do našeg sela upitao je jednog čoveka, koji je inače radio u Skipovcu kao terenac i obaveštavao partizane o vojnim položajima i stanju na terenu, da li poznaje dra Šmuklera. Terenac mu je iz džepa izvadio moju fotografiju iz Osijeka, onu istu koju smo iz Osijeka poslali u Split još 1942. godine. Dobio je tačno obaveštenje gde se nalazimo, pa čim se ukazala prilika poslao nam je poruku i pozvao da se sastanemo.

Rea (levo) u Osijeku 1941. ili 42. Posle izlaska iz Đakova slika poslata majci u logor i rođacima u Splitu. Desno – snimak iz aprila 1945.

Bilo je to jednog toplog letnjeg popodneva. Svi smo se odmah brzo uputili do prilično udaljene kuće, uzbuđeni i radoznali kakav će biti susret posle toliko vremena, a pogotovo nakon toliko mnogo događaja!

Susret je bio uzbudljiv. Sećam se da smo Neđo i ja stali za trenutak jedno naspram drugog i istovremeno upitali: „Kako to izgledaš tako ošišan?“ Neđo je imao predivnu gustu crnu kosu, a ja lepu kovrdžavu gustu kosu. Sada smo oboje stajali ošišani do glave i pošto smo se zakratko pogledali, brzo smo se zagrlili. Uskoro je došlo i do drugog susreta. Sećam se da smo upravo seli da ručamo kad se Neđo pojavio

jednog dana na belom konju i sa titovkom i crvenom petokrakom. Iznenadili smo se i obradovali, ali i uplašili. Bila je to luda hrabrost: sa titovkom na glavi doći u četničko selo.

U Skipovcu smo stanovali u zasebnoj kući. Imali smo dovoljno prostora, vodu smo donosili sa bunara, a klozet je bio u dvorištu. Leto smo bolje podnosili i lakše se snalazili za hranu. Bilo je mnogo voćnjaka i divljeg voća, pa ako nije bilo ničega za ručak mogli smo otići u nečiji šljivik i najesti se šljiva. Svakog dana smo odlazili u veliku šumu i sakupljali drva, lomili suve grane, vezivali ih u snopove i vukli kući pripremajući se za zimu.

Zime su bile duge i oštre. Nismo imali dobru obuću i danima nismo mogli da izlazimo na sneg i blato. U jednom trenutku sam jedino ja imala prave zimske cipele koje mi je doneo Neđo, a ostali su izlazili samo kad je zemlja bila smrznuta jer su imali opanke. Bila sam spremna da radim sve kućne poslove, bila sam jaka i spretna, znala sam da perem veš, da kuvam. Donosila sam kofe pune vode iz bunara.

Sećam se da jedne zime nismo imali ni pšeničnog ni kukuruznog brašna, pa smo kuvali suv kukuruz i to jeli umesto hleba.

Da ne bismo trošili dragoceni gas za osvetljenje odlazili smo, naročito zimi, rano u krevet. Ponekad smo spavali sve šestoro u jednoj sobi. U tim zimskim večerima su nam teta i onkl Šmukler dugo pričali o svom životu i događajima iz njihove mladosti. Onkl Šmukler je veoma često pevao operске arije, pa sam ih polako i ja zavolela. Moglo bi se reći da je to bio moj prvi susret sa operom!

Ne sećam se da je iko od nas bio ozbiljno bolestan. Onkl je naše male tegobe rešavao veoma jednostavno: držao nas je u krevetu ako smo bile prehladene i stavljao na dijetu ako smo imale pokvaren stomak jer lekova nije bilo. Negde potkraj rata, teta se ozbiljno razbolela, a onkl je konstatovao da su u pitanju bubrezi. Opet stroga dijeta i ležanje. Pošto je dugo ležala, jedan deo kućnih poslova morali smo mi deca podeeliti među sobom.

Nekoliko puta smo se selili iz jedne kuće u drugu, iz jednog sela u drugo. Poslednju zimu 1944/45. godine dočekali smo u selu Zelinje. Stanovali smo kod popa koji nam je ustupio dve sobe. Tada je onkl Šmukler već bio u partizanima. Mi smo ostali u selu zbog bolesne tete, a naš položaj je sada bio mnogo teži. Naime, neko je uvek mogao da upre prstom u nas i da kaže da je doktor otišao u partizane i da smo mi partizanska porodica. Stanje se dodatno pogoršalo kad su u selo počele nailaziti četničke jedinice. Rat se bližio kraju, pa su četnici iz Crne Gore bežali od sve žešćih napada partizana. U razdoblju od nekoliko meseci

bili smo pod unakrsnom vatrom i danju i naročito noću. S jednog brda su pucali partizani, sa drugog četnici. Bilo je raznih ljudi, dolazili su u kuću, pretili, tražili da ih smestimo kod nas, tražili hranu. Bilo je i pijanih i grubih, bilo je i hvalisanja i pričanja o ratnim uspesima, klanjima i paljenjima kuća. Osećali smo se nesigurno i shvatili da moramo pobeći. Srećom su i dr Šmukler, koji je bio na Majevidici, i Neđo, koji se takođe nalazio u blizini, organizovali da nas partizani prevedu na oslobođenu teritoriju. Sledećeg jutra probudila sam se u nekoj sobi ležeći na patosu, a pored nas je bio i dr Šmukler. Dakle, bili smo opet zajedno, izgleda spaseni u poslednjem trenutku.

To je moglo biti u martu 1945. godine. Nešto kolima, nešto nekim drugim prevozom, preko Tuzle, Šapca i Loznice stigli smo u Beograd 1. aprila 1945. godine. Toga dana smo sve šestoro stigli na Cvetni trg, pred kafanu „Složna braća“. Kako nam je tada prijao paprikaš za doručak! Došli smo u ranu zoru u grad u kome ću započeti novi život.

Dr Šmukler i Belica su otišli da potraže strica Neđu i pronašli ga u trenutku kad je krenuo na službeni put. Došao je da nas vidi i brzo nas sve odveo u hotel „Astoriya“ u kome su i oni stanovali. Tu smo mogli da se osvežimo i dobro naspavamo posle višednevnog putovanja. Anika je toga dana bila zauzeta i tek uveče je došla u hotel.

Šmuklerovi su se već drugog dana preselili u jednu sobu u Jevremovoj ulici, Betika je smeštena u dom za decu koja su ostala bez roditelja, a ja sam najednom ostala sama u hotelskoj sobi. Anika i Neđo su radili, pa sam ceo dan bila sama i tugovala. Nisam poznavala Beograd i nisam mogla sama da se krećem. Ubrzo je i taj problem rešen tako što me je Anika smestila u obdanište Crvenog krsta i upisala u školu.

Bila sam veoma nesrećna što su me odvojili od Šmuklerovih, plakala sam i tugovala, osećajući bol sličan onome kad su me odvojili od mame, pa sam noćima plakala. Kad sam počela da se sama snalazim u gradu, gotovo svakodnevno sam išla da ih posetim. To je trajalo sve do njihovog odlaska u Osijek, da bih docnije preko raspusta odlazila kod njih i sa njima provodila leto, ili bar deo letnjeg odmora.

Kako je vreme odmicalo, tako je bivalo sve jasnije da su mama i tata stradali u logoru i da nema više nade da se oni iznenada pojave. Dugo sam maštala da će se to ipak desiti.

To su mnogo pre mene saznali Anika i Neđo, pa su još pre dolaska u Beograd odlučili da me usvoje. Neđo me je jednim pismom pripremao na to dok smo još bili na putu za Beograd. Prilikom susreta u Bosni, Neđo me je upitao da li pristajem da posle rata budem njihova ćerka i već tada sam im rekla da i ja to želim. Kad se rat završio imala sam dvanaest i po godina.

X

POD ZAŠTITOM

Debora OSTOJIĆ

BILA SAM U LOGORU NA SAJMIŠTU

Debora Kabiljo je rođena 6. aprila 1915. u Derventi u porodici Blanke, rođene Atijas, i Davida Kabilja. U porodici je bilo petoro dece, braća Jozef i Samuilo i sestre Sarina i Rifka. Holokaust su preživela samo braća i ona.

Studirala je prava u Beogradu i posle treće godine studiranja, 1936. udala se za Milana Ostojića, koji je umro 1973. godine.

Posle rata je živela u Beogradu do 1947, zatim u Prijedoru, a od 1949. u Sarajevu. Od početka rata u BiH, od 1992. živi kod kćerke u Beogradu.

Ima sina Kamenka i kćer Gorjanu i četvoro unučadi.

Bila sam zatočenica u logoru Sajmište u Beogradu. Koliko mi je poznato, jedna sam od veoma malog broja preživelih svedoka stradanja jevrejskih žena i dece u tom nacističkom logoru. Iako imam više od 80 godina, mnogi događaji i ličnosti su mi i danas u živom sećanju, a dosta toga sam i ranije zapisala.

Na Sajmište sam dovedena 9. decembra 1941 godine iz logora na Banjici sa jednom grupom Jevrejki. Inače sam dovedena kao politički zatvorenik zajedno sa svojim suprugom i grupom zatvorenika iz Smederevske Palanke. Tu sam čula da se otvara logor za jevrejske žene i decu, u šta u početku nisam poverovala.

Jednog dana je u našu sobu upao šef logora Banjica Vujković sa nekoliko gestapovaca i počeo da proziva Jevrejke, iz čega sam zaključila da je taj logor zaista osnovan. Pošto je moj četvorogodišnji sin ostao

u Smederevskoj Palanci, sam u tuđem svetu, a ne sluteći o kakvom je logoru reč, naknadno sam se prijavila, iako nisam bila prozvana jer sam bila pod srpskim prezimenom (moj muž je bio Srbin). Mislila sam da je to dobra prilika da budem sa svojim detetom i da nikakav logor za žene i decu ne može biti gori od zloglasne Banjice u kojoj sam čamila kao politički zatvorenik. Bio je dovoljan samo jedan jedini dan na Sajmištu, pa da shvatim u kakvom sam se paklu našla. Zato sam odustala od namere da dovedem dete. Ali nisam više bila ni sa suprugom koji je ostao na Banjici, a ni sa detetom koje je ostalo među tuđim ljudima.

Što se tiče ostalih Jevrejki na Banjici, neke su kao i ja bile politički zatvorenici (Olga Alkalaj¹, Frida Berman iz Bosanskog Broda, pod imenom Mila Radunović-Laban), a neke su, kako su pričale, na Banjicu došle tako što su ih Gestapou predali oni kojima su platile da ih izvuku iz Beograda (majka i ćerka Loni i Roza Ast, gospođa Dajč², čijeg se imena ne sećam, ali mi je pričala da joj je muž bio trgovac drvetom, Grasja Gabaj).

Kad smo stigle na Sajmište zatekle smo gotovo pun veliki paviljon u koji je smešteno nas nekoliko, a ostale su odvedene u mali paviljon, gde su kasnije došle jevrejske žene i deca iz Niša. Odmah su nas prebacili u karantin gde smo boravile i spavale na nekom položenom plotu. Uz nas su bili i Cigani.

Posle petnaest dana vratili su nas u paviljon i razmestili po blokovima. Bilo je 46 blokova na tri nivoa. Donji „sprat“ se nalazio oko jedan metar iznad poda, u drugi se ulazilo preko stepenica, a treći je bio kao neograđena terasa i jedino se na njemu moglo uspraviti. Paviljon je bio popločan velikim kamenim pločama. Plafon visok, a prozori mali, razbijeni još od bombardovanja. Stoga je bilo veoma hladno, iako su postojale neke zidane peći koje su ložene kad je bilo drva. A drva, kao i hleb, prenosile su žene preko zaleđene Save.

Hrana – tek da se preživi – parče hleba ili proje veličine šibice. Za ručak je dobijana slaba čorba od pasulja, kupusa ili krompira, a često se dešavalo da ga nestane. Krompir je bio smrznut, pa se posle odmrzavanja brzo kvario. Bez obzira na to, svi smo ga jeli, pa su se mnogi razboleli od dijareje. Oporavak je bio težak i spor. Higijenski uslovi svodili su se na

1 Jedna beogradska ulica nosi ime Olge Alkalaj.

2 Reč je o Augusti Dajč, supruzi ing. Emila Dajča koji je prihvatio mučan i težak zadatak predstavnika jevrejske zajednice u Beogradu za vreme nemačke okupacije. Njihova kćer Hilda Dajč, student medicine, radila je u Jevrejskoj bolnici i odatle dobrovoljno otišla u logor na Sajmištu, smatrajući da joj je tamo mesto da bi pomagala bolesnima.

nekoliko česama i improvizovane nužnike odakle su se izlivala fekalije. Sve je to ukazivalo na skoru likvidaciju logora.

Život u logoru je u svakom pogledu bio strašan. Neke žene su tukli i šišali; najpotresnije je bilo kada su pretukli jednu grupu dečaka koji su se provukli ispod žice i otišli po hranu u Zemun. Kad su se pred večer vratili, Nemci su ih tako isprebijali da su ih majkama vratili polumrtve. Zlikovci su mogli biti sigurni da više niko neće izlaziti iz logora. Imali su već veliko iskustvo u postupanju prema zatvorenicima. Najpre ih izmuče glađu, zatim zaplaše čestim sazivanjem na zbor gde su morali prisustvovati batinanju i prinudnom šišanju. Tako su nas brzo doveli do stanja potpune apatije i beznađa, uz jednu jedinu želju – da što pre dođe kraj (smrt).

Porodica Kabiljo na okupu, pre holokausta (Debora treća s leva u gornjem redu)

Najuspešniji je bio psihološki trik sa proturanjem lažnih vesti. Jedna od njih je bila da se ide u Poljsku na rad. Mnogi su u tome videli spas za sebe i svoju decu. Trebalo je samo biti miran, strpljiv i čekati. Neki su gledali u karte i u pasulj, a svima se „video“ put i svako dobro na tom putu. A put je zaista bio pred nama jer su dušegupke već uveliko spremene.

Moja najpotresnija sećanja vezana su za decu u logoru. U bloku pored moga bila je gospođa Mandil, čije ime nisam upamtila, sa sinčićem koji je upravo progovorio. Prvo što bih čula svakog jutra bio je dečiji plač: „Mama, beba ...“ (hleba). Kad stigne sledovanje i majka mu da hleb, plač se nastavlja: „Mazi, mama, mazi ...“ (maži). Ne znam kako je majka uspevala da ga umiri, ali meni i danas u ušima odzvanja njegovo tužno plakanje.

Duboko u sećanju ostala su mi malo veća deca. Ona bi se skupila u sredini našeg paviljona i onda bi igrala i pevala: „Ašafan ceo dan / Igrati se može / Još malo pa ćemo / Skočiti iz kože!“ Stajala su u krugu, igrala dvoje po dvoje, a ostali su pljeskali rukama. Parovi su se stalno menjali. Ali kako je vreme prolazilo, pesma je bivala sve ređa i tiša.

Osim male ambulante, u kojoj je bio lekar Jevrejin čijeg se imena ne sećam, imali smo kancelariju u kojoj je radio Mile Demajo, takođe logoraš. Pošto sam bila udata za Srbina rekli su mi da se sa njim posavetujem o mogućnosti da budem puštena. Kad je čuo da mi je muž na Banjici rekao mi je da to nigde ne prijavljujem, da ćutim i čekam. Gospodin Demajo je bio veoma cenjen i na mene je ostavio izuzetno dobar utisak. Bio je pametan i plemenit čovek. Na žalost, i on je završio kao i ostali u tom logoru.

Sećam se jedne lepe mlade žene u poodmakloj trudnoći koja se u logoru i porodila. Nije bila Jevrejka, ali je bila udata za Jevrejina. Ona se sama prijavila za logor jer je, kako je rekla, želela da bude tamo gde su njen muž i njegov narod.

Veoma mlada bila je i Grasja Gabaj. Pričala mi je da je svoju dvogodišnju devojčicu Dženi ostavila kod porodice Lukić. Oni su imali radnju za uramljivanje slika. Kada je saznala da izlazim zamolila me je da obiđem dete i da zamolim Lukiće da detetu ne menjaju ime. Otišla sam čim sam puštena, ali Lukići nisu bili kod kuće. Verovatno su bili u susedstvu jer se jedno dete igralo pred kućom. Devojčica je bila dobro odevena. Na pitanje kako se zove odgovorila je da se zove Nada Lukić.

Razmišljala sam šta da uradim: da li da ponovo potražim Lukićeve, ili da dete, kome je očigledno bilo dobro, ne uznemiravam. Opredelila sam se za ovo drugo misleći da će Grasja lako doći do svog deteta ako se ikada vrati. Tada nisam znala kakvu će sudbinu doživeti ljudi iz tog logora i mislim da je malo ko to mogao i da nasluti. Inače, Lukići nisu imali svoje dece. Posle rata sam se interesovala da li ima preživelih iz porodice Gabaj, ali nisam našla nikoga³.

3 Grasja, mlada Jevrejka iz Soluna, udala se u Beogradu za Haima-Miku Gabaja. Muž joj je mobilisan uoči rata, poginuo u prvim borbama aprila 1941. Nemajući od njega vesti, a očekujući njegov povratak, nije se sa dvogodišnjom ćerkicom Dženi priključila porodici svog muža kad je njegova majka sa dvema ćerkama, zetovima i četvoro unučadi napustila Beograd. Svi su se spasli i posle rata nastanili u Buenos Airesu u Argentini. Grasja je ubijena u logoru Sajmište. Uz ljubav i negu gospođe Lukić Dženi je preživela. Danas i ona živi u Buenos Airesu, gde je zasnovala svoju porodicu. Nije nikada zaboravila svoju spasiteljku koju je redovno u Beogradu posećivala i pomagala do kraja njenog života. (prim. red.)

Olga Alkalaj je došla sa nama sa Banjice, gde je bila politički zatvorenik. Na Banjici je bila mučena, a na Sajmište je stigla potpuno izmrcvarena. Zнала sam je sa Banjice i preko Fride Berman. Kada sam, negde u januaru, dobila upalu pluća, lekar iz logorske ambulante dao mi je neke lekove, a posle i jedan limun. Odnela sam ga Olgi Alkalaj koja se oporavljala od banjičke torture. Kada sam dobila pismo od moga muža, koje mi je doturila gospođa Ruso koja je toga dana radila na ledu, otišla sam u mali paviljon do Olge da joj ga pročitam. U pismu me je muž obavestio da je pušten sa Banjice sa celom grupom iz Smederevske Palanke i da je podneo zahtev vlastima da budem puštena iz logora kao žena „arijevca“. Olga se veoma obradovala mome izlasku. Kada sam joj rekla da bih ostala još tu kada bih znala da će svi izaći rekla mi je: „Idi, samo idi, odavde niko neće izaći.“

Debora Ostojić pred rat

Zanimljiv je slučaj Blanke Levi iz Zenice, udate Milanović, koju su svi zvali „subotarka“. U doba kad su Blanku i druge Jevreje iz Niša odvodili u logor, Blankin muž je bio na putu. Znajući da uskoro izlazim zamolila me je moja rođaka Rifka Baruh, rođ. Atijas, iz Niša, koja je sa Blankom bila u istom paviljonu, da odem u adventistički dom u Beogradu i da javim Blankinom kumu da obavesti njenog muža gde se one u stvari nalaze. Blankin muž, naime, nije imao pojma šta se s Blankom dogodilo. U međuvremenu su u logoru već počele prozivke i odvođenje kamionom dušegupkom. Blanka se nije odazvala ni na jedan poziv. Samo je sedela i molila se čitajući Bibliju. Svi su je terali i gurali da se javi. Mислеći da se ide u Poljsku, ona je govorila: „Neću da umrem u tuđoj zemlji, hoću da umrem ovde i neću nigde da idem.“

Jedan po jedan transport je odlazio, a Blanka je sedela i čitala Bibliju. Najzad, već pred samu likvidaciju logora, njen muž je stigao i spasao je u poslednji čas. Blanka tada nije znala ko je odneo poruku za njenog muža, niti sam ja znala za koga radim. Čudan sticaj okolnosti je hteo da se s Blankom sretnem posle više od 40 godina. Slučajan spontan razgovor u kupeu voza, koji je išao iz Sarajeva u Beograd, otkrio je i Blanki i meni u kakvoj smo vezi i omogućio nam da se tek tada, 1985.

godine i lično upoznamo. Blanka je inače poreklom iz Zenice, a posle rata je živela u Banji Koviljači.

Margita Olujić i Frida Radunović-Laban izašle su nešto ranije od nas ostalih koje smo bile udate za „arijevce“. Nama trima (Ružici Petrović, meni i trećoj čijeg se imena ne sećam, ali znam da je držala poslastičarnicu u ulazu u Akademiju nauka) saopšteno je 24. februara 1942. da smo puštene – sećam se da je istog dana stigao i jedan transport iz Niša. Ali pošto su nas mnoge zatvorenice molile da primimo i poneseimo njihove poruke odlučile smo da prenoćimo i da izađemo tek sutradan. Osim toga, bila je to i prilika da još jednom uzmemo hranu i da je ostavimo pačenicama koje ostaju u logoru.

Loni Ast me je zamolila da se javim njenom sinu Izidoru Astu u kibucu Šaar Haamakimu u Palestini, što sam odmah i učinila. Poruka se odnosila na vredne stvari koje je ona ostavila kod nekog Injaca koji je radio u jednoj radnji sa metražnom robom u Knez Mihailovoj ulici, a stanovao u Ulici cara Uroša. Izidor Ast mi se nije javio. Posle dosta godina me je tražio, ali ja više nisam živela u Beogradu. Kasnije sam čula da je poginuo u jednom od izraelsko-arapskih sukoba.

Među pridošlima iz Niša bila je i moja rođaka Rifka Atijas, kćerka Isidora Atijasa iz Bugojna, udata za geometra Baruha iz Niša, a sa njom i njena rođaka Rifka Salom, kćerka Kuće Saloma iz Bugojna, takođe udata za geometra iz Niša, sa kojom je bio i njen jednogodišnji sin, dok je kćerku ostavila kod bake u Bugojnu.

Sećam se da mi se jednog dana javila sestra Dijane Levi iz Banjaluke. Videla sam i Floru Levi, kćerku obučara Levija, takođe iz Banjaluke, koja je tu bila sa svojom svekrvom.

Sećam se i gospođe (ali ne i njenog imena) koja je imala kuću na početku Ulice vojvode Babunskog, odmah iza kafane „Babunski“, kod tramvajske stanice preko puta „Liona“.

Sećam se, sećam se ... Sećanja su teška i večno će pritiskati moju dušu jer se mogu porediti samo sa „... ožiljkom na duši koji nosi svako ko je jednom ležao u zatvoru“ (Crnjanski, „Seobe“).

Lili TIŠMA

POD OKUPACIJOM U ZAGREBU I VUKOVARU

Lili Štraus je rođena u Zagrebu 27. jula 1912. godine u porodici Regine, rođene Herman, i Josipa Štrausa, veterinara, koji je radio kao inspektor u Ministarstvu poljoprivrede Kraljevine Jugoslavije. Njen ujak je slikar Oskar Herman. Ima sestru Aniku Štraus, udatu Kovač, koja je sa petoro dece preživela Drugi svetski rat. Majka Regina je na žalost stradala u Jajincima kraj Beograda 1942. godine.

Posle rata je radila u Predsedništvu Vlade FNRJ, potom u Turističkoj agenciji „Putnik“, pa u „Jugobanci“, i do penzionisanja kao sekretar Instituta za matematiku Univerziteta u Novom Sadu. Udala se 1963. za Teodora Tišmu.

Iz braka sa Bogomirom Hermanom, koji nije bio Jevrejin, ima kćerku Maju Herman, udatu Sekulić, doktora književnosti, koja trenutno živi u Njujorku.

Nemačku okupaciju Jugoslavije i stvaranje ustaške tzv. „Nezavisne Države Hrvatske“, najneposrednije i najbolnije sam osetila kroz odvođenje u logor majke Regine (Bebe) Štraus, rođene Herman, i hapšenje supruga Bogomira Hermana.

I danas, sa bremenom godina, imam pred očima majčin lik i njene duboke tamne oči koje su znale da planu ljutinom, ali su nas – oca,

sestru i mene – za 44 godine koliko su nas gledale, dovoljno toplo grejale da ih nikad ne zaboravimo, baš kao ni njen baršunast mecosopran koji smo svakog petka i subote s radošću slušale u vukovarskom hramu.

Moja majka Regina je uhapšena u februaru 1942. u Beogradu. Tu smo živeli još od 1934. sa ocem Josipom Štrausom koji je bio generalni inspektor Ministarstva poljoprivrede. Kad mi je otac umro 1935, majka je ostala da živi u Beogradu zahvaljujući očevoj penziji. Težinu bola zbog hapšenja majke i njenog odvođenja u logor na Sajmište, a zatim na stratište u Jajincima, odakle se nikad nije vratila, uvećava saznanje da je njeno hapšenje bilo posledica anonimne prijave nekog suseda koji je bacio oko na našu baštu.

Moj suprug Bogomir Herman, poreklom Nemač, publicist, bio je član Komunističke partije Jugoslavije od njenog osnivanja u Vukovaru 1919. To je bio čovek vrlo postojanih načela zbog kojih je u životu često plaćao visoku cenu. Ja sam se kao supruga i njegov životni saputnik, pored svih teškoća koje je donosilo poštovanje tih načela, ipak osećala sigurnom i zaštićenom jer sam ga doživljavala kao duboko ispravnog čoveka. Takav je bio i otac našoj kćerci Maji koja je bila njegov centar sveta.

Mog supruga je stvaranje ustaške države zateklo u Vukovaru u kome je imao oca, majku i braću. Ustaške vlasti su znale za njegova politička opredeljenja, ali ga je njegovo nemačko poreklo, bar privremeno, spaslo težih posledica. Međutim, na njega i još nekolicinu Vukovarčana sličnih uverenja, stalno se pazilo i samo je čekao pogodan trenutak za hapšenje. A taj trenutak je došao kad se ustaška vlast stabilizovala i kada je hapšenje ljudi sa komunističkom prošlošću bilo znak saradnje sa nemačkim vlastima. Bogomira su uhapsili krajem aprila 1941. i sa grupom političkih uhapšenika sproveli u Koprivnicu, u prolazni logor iz koga se odlazilo u Jasenovac. Srećna okolnost je bila ta da je u Koprivnici živio njegov prijatelj dr Branko Oberhofer sa suprugom Teom, takođe lekarom, inače kćerkom koprivničkog rabina. Dr Oberhofer je bio zadužen za pregled uhapšenika i odmah je kod Bogomira „konstatovao“ upalu slepog creva. S tom dijagnozom ga je držao u bolnici što je duže mogao, ali su ga ustaše ipak odvele u Jasenovac u decembru 1941. godine.

Mi supruge uhapšenih Vukovarčana smo se dogovorile da svaka od nas jednom mesečno nosi hranu za sve svoje dok su oni bili u Koprivnici, odnosno u Staroj Gradiški. Prilikom nošenja hrane u Staru Gradišku bila sam prvi put i ja uhapšena, ali i ubrzo puštena. Izgleda da nisu detaljno ispitivali moje poreklo. Ali i ta jedna noć u zatvoru bila je

dovoljna da sagledam dugačke kolone Srba, Jevreja i Cigana koje odlaze nekud daleko, ne znajući kakva ih sudbina očekuje.

Ipak, moje nemačko prezime (koje sam udajom preuzela od muža) nije više pružalo zaštitu.

Moje redovne posete Bogomiru i slanje paketa izgleda da su nekom postali sumnjivi i ja sam prilikom prve sledeće posete bila opet uhapšena. Provela sam noć u zatvoru u Staroj Gradiški, a sutradan puštena bez posebnih ispitivanja. Vratila sam se u Zagreb sa zebnjom, predosećajući da se na ovome neće završiti.

Lili Herman 1944. godine; desno: njena majka – Regina Beba Štraus

U Zagrebu sam stanovala kod porodičnog prijatelja dra Koporca, a hranila se kod ujaka dra Antona Gotliba i njegove supruge Anke. Znajući za Bogomirovo slabo zdravstveno stanje pisala sam ocu svog supruga, Franji Hermanu, moleći ga za pomoć i pri tom za slanje pisama koristila ime moje druge ujne Micike Gotlib, naivno verujući da njeno nemačko prezime i pre svega njena katolička vera mogu biti manje sumnjivi.

Bila je nedelja hladnog maja 1942. kada je neko usred porodičnog ručka oštro zalupao na vrata ujakovog stana. Ušao je ustaški policajac i izgovorivši moje ime, naredio da odmah pođem sa njim. Sećam se da

sam na sebi imala tamnoplavi kostim sa zaštrikanim zlatnim dugmadima. U prvom trenutku sam pomislila da bi bilo dobro da ih i sačuvam kao neku vrstu novca ako ostanem u zatvoru, ali sam od toga odustala jer bi mi ih sigurno oduzeli prilikom pretresa.

Ulazeći u kola, sa zaprepaščenjem sam primetila da se u njima već nalazi moja ujna Micika. Bilo mi je jasno da su uhvaćena pisma koja sam ja pisala navodeći njeno ime kao pošiljaoca. Zato sam tešila uplašenu Miciku, uveravajući je da se njoj ne može ništa desiti. Miciku su zaista odmah pustili, a mene odveli u podrum na saslušanje. Prvo saslušanje obavila je žena islednik, a ispitivanje je bilo kratko i odnosilo se samo na lične podatke. U policijskoj stanici sam ostala do uveče, kad me je jedan policajac poveo prema železničkoj stanici. Na moju molbu dozvolio mi je da svratimo do stana dra Koporca da bih se presvukla u nešto toplije. Tu sam zamolila služavku da moj kostim odnese tetki Anki.

Kada je voz krenuo, shvatila sam da idemo u Jasenovac. Prenoćili smo na jasenovačkoj stanici. Ujutru su me odveli u predlogor u kome sam sve do uveče čekala na saslušanje. Ispitivala su me dva ustaška policajca. U pratnji jednog ustaše poslali su me u neki stari mlin u blizini da tu prenoćim. Mlin je bio na sprat, a klozet se nalazio neposredno pored moje sobe. Moj sprovodnik mi je predložio da zajedno spavamo kako bi mi, navodno, bilo toplije. Trgla sam se iznenađeno i odgovorila kako sam ja poštena hrišćanka koja voli svog muža i po cenu života ga ne bi prevarila. Reakcija ustaše bila je sasvim neočekivana s obzirom na okolnosti. Pocrvneo je i samo tiho rekao: „Oprostite“. Kasnije mi je doneo jastuk i čebe, a sutradan hranu i voće što ih je poslala njegova žena kojoj je pričao o meni.

U toku boravka od nekoliko dana u tom mlinu susrela sam se sa Adom Klajn, sestrom blizakinjom Huga Klajna, dugogodišnjeg Bogomirovog i mog prijatelja. Sa Adom su bila i njena deca. Kad god sam mogla doturala sam im hranu koju mi je ustaša donosio od svoje žene. Na žalost, ni Ada ni njena deca nisu se vratili iz logora.

Posle nekoliko dana boravka u predlogoru u Jasenovcu, ponovo su me sproveli u Zagreb, u zatvor na trgu N. gde su me ispitivala dvojica istražitelja. Dobro se sećam te scene: njih dvojica me gledaju nadmoćno, s podsmehom, i odmah mi podmeću list hartije uz zahtev: „Navedite svoje porijeklo i vjeroispovjest prije nego što ste se udali za Bogomira Hermana.” Znala sam odavno da će mi to pitanje biti postavljeno pod ovim ili sličnim okolnostima. Pred oči su mi sasvim jasno izašli likovi mog oca Josipa i nežne majke Regine kako idu u koloni bez povratka i, najzad, mog dragog bledog i bolesnog supruga. Napisati „katolik” u

nekoj slaboj nadi da bi mi to možda poštedelo život bila bi izdaja ova tri draga bića, a moj život, bude li ga uopšte i bilo, postao bi prazan i bezvredan. Uzela sam pero i odlučno u rubriku upisala „Židovka“, a oni su to crvenom olovkom podvukli do kraja stranice!

Iz zatvora na trgu N. odveli su me u zatvor na Savskoj cesti i naredili da sa svim ostalim zatvorenicama stojim u hodniku. Satrvena umorom podigla sam pogled u jednom trenutku i prepoznala Hansa Celinščaka, malog neuglednog Hanziku, dugogodišnjeg neuspelog udvarača moje prijateljice Zlate Šik, kako sada u ustaškoj uniformi ide hodnikom prema meni. Prepoznavši me namignuo mi je i na izgled osorno viknuo: „Vi ćete još večeras biti strijeljani!“ Prošao je pored mene i počeo da proziva ostale zatvorenice. Te večeri sam pomislila da će mi neko ujutro doneti svež hleb i toplu kafu. I zaista, ujutru se pojavio ustaša sa lončetom tople kafe, parčetom hleba i pitanjem ko je Ljiljana Harvej. Shvativši da je reč o meni ustala sam i prišla mu. Rekao je da mi to šalje gospodin Celinščak i da će on ponovo doći po mene da me vodi kod njega na saslušanje. Podelila sam kafu i hleb sa ostalim zatvorenicama kojima je to bio prvi topao obrok posle mnogo dana.

Ubrzo je isti ustaša došao po mene i odveo me kod Celinščaka. On me je smirivao uz obećanje da će učiniti sve da mi pomogne. U zatvoru na Savskoj cesti ostala sam sve do kraja jula 1942, kada sam puštena.

Po izlasku iz zatvora nastanila sam se kod gospođe Jančić, majke moje drugarice Dragice Kajfeš, supruge dra Kajfeša koji je bio asistent kod mog ujaka dra Antona Gotliba. U toku leta 1942, moj suprug Bogomir je sa grupom zatvorenika koji su imali nemačko prezime prebačen iz Jasenovca u Vukovar, sa obavezom da se tri puta dnevno javlja policiji.

Boravak kod gospođe Jančić bio je bezbedan sve do kasne jeseni 1942, kad su ustaške vlasti izdale naredbu da se svi koji su rođeni kao Jevreji moraju prijaviti vlastima kao i njihovi stanodavci pod pretnjom smrtne kazne ukoliko to ne učine.

Morala sam da napustim tu dragu ženu koja je učinila sve da se osećam zaštićenom. Prihvatila sam ponudu svoje drugarice Đine Buterin, udate Šarić, čiji je suprug bio pravnik i svojim vezama u vlastima mogao da pruži zaštitu osobama sa nemačkim prezimenom, da pređem da stanujem kod njih. U međuvremenu, početkom leta 1943, moj suprug je iz Vukovara prebačen u Zagreb da radi u administraciji jedne domobranske jedinice. Istovremeno je bio mobilisan. Šarić je i njega primio na stan i tako smo posle dužeg vremena, opet bili zajedno. Međutim, boravak kod Šarića je postao opasan kada me je prepoznao

ustaški šofer koji je u Vukovaru stanovao kod moje tetke. Uspeli smo privremeno da se sklonimo kod majke Đine Šarić, ali smo bili svesni da moramo tražiti vezu da što pre odemo u partizane. Preko Gotlibovih, upoznala sam šefa bolničkog voznog parka Oberola, za koga sam znala da je bio predratni komunista i da ima mogućnosti da nas prebaci u partizane. Boravak u Zagrebu kod gđe Buterin postao je zaista opasan, naročito posle kapitulacije Italije septembra 1943. Morali smo opet da tražimo sklonište dok ne dobijemo vest od Oberola kada ćemo moći da se prebacimo na slobodnu teritoriju.

Gostoprimstvo nam je, na svoj veliki rizik, pružila gđa Frangeš, supruga dr Frangeša, profesora Zagrebačkog sveučilišta.

I najzad, krajem septembra 1943. Oberol je preko Dubrave uspeo da nas prebaci na slobodnu teritoriju – u partizane.

Pišem ovo da bih svedočila o spletu okolnosti da jedna mlada Jevrejka, udata za Nemca, ostane živa u ustaškom Zagrebu, uspe da ode u partizane i dâ svoj doprinos borbi protiv fašizma, ali pre svega, da bih se zahvalila svima onim koji su mi, izlažući se ličnoj opasnosti, pružili pomoć i zaštitu.

Blanka POLICER

SA MAJKOM KOD PLEMENITIH LJUDI

Rođena je u Županji 28. septembra 1932, lekar mikrobiolog. Živi u Montrealu u Kanadi, a povremeno u Beogradu i okolini Svetog Stefana. Majka Stanislava, rođena Filipović, učiteljica, umrla je 1948. na operaciji u Ljubljani u 39. godini života. Otac dr Stjepan Policer, lekar infektolog, rođen je u Bogojevu 1894. godine. Po oslobođenju je radio u ambulanti SUP-a. Za vreme teških godina Informbiroa se kao lekar ponovo suočio sa ljudskom tragedijom i teškom sudbinom političkih progonjenika.

Iako nije bio njihov istomišljenik bio je rezigniran i ogorčen metodom „prevaspitavanja“, što nije ni krio. Izložen pritisku i svakodnevnom šikaniranju i pretnjama, duboko razočaran u ishod jedne velike ideje za koju se borio, izvršio samoubistvo 3. februara 1951. godine.

Kada je počeo rat 1941. imala sam osam godina. Živeli smo u Derventi, malom bosanskom gradiću. Moj otac lekar bio je pred sam rat postavljen za šefa epidemiološke službe za borbu protiv pegavca koji je u tom kraju bio endemičan. Moja majka nije bila Jevrejka, po majci Hrvatica, a po ocu Srпкиnja. Bila je krštena u katoličkoj crkvi, a pošto se udala za Jevrejina morala je obećati svojoj porodici da će deca rođena u tom braku biti krštena u katoličkoj veri.

Moji roditelji nisu bili religiozni. Jedino što je moj otac tražio bilo je to da mu kćerka nosi ime njegove majke koju je obožavao i veoma rano izgubio. Tako sam dobila ime po mojoj baki Blanki, rođenoj Erenvald, a udatoj za dra Morica Policera, sreskog lekara u Bogojevu.

U Derventi u kojoj smo živeli, stanovništvo je bilo mešovito: bilo je Srba, Hrvata, muslimana i nekoliko jevrejskih porodica, uglavnom trgovaca i lekara. Ne sećam se da me je iko pre početka rata pitao koje sam vere i koje nacionalnosti. O tome se nije govorilo ni u kući, ni u školi, ni na ulici.

Posle šestoprilskog bombardovanja 1941, tata se veoma brzo vratio iz rata i tada sam osetila da je moja porodica u velikoj opasnosti; u kući su vladale velika napetost i zla slutnja. Kada sam otišla da se igram kod moje drugarice Mire Štraus videla sam da su se njeni spakovali kao da se spremaju na put. Njena starija sestra mi je rekla da više ne dolazim jer me mogu odvesti zajedno sa njima. Tada sam shvatila da nismo svi u jednakoj opasnosti. Miru Štraus, moju najbolju drugaricu i parnjakinju iz školske klupe, više nikad nisam videla.

Tata nije išao na posao, ja nisam išla u školu. Igrala sam se sama, ili sa tatom u našem dvorištu. Jednog dana, to je bilo u aprilu, našu omiljenu igru klisa prekinula su dva nemačka vojnika sa crvenom trakom na rukavu. Tata je morao da pođe sa njima, pa se na brzinu pozdravio sa nama. Mama je od tada nosila hranu u ustaški zatvor i redovno se vraćala kući uplakana. Nije ga mogla videti, a nije ni znala da li je dobijao ono što mu je donosila. Ubrzo posle toga čuli smo jedne noći zveku lanaca i viku ustaša; sprovodili su zatvorenike na železničku stanicu. To su bili ugledni ljudi, uglavnom Srbi, a među njima i moj otac. Jasenovac kao logor nije tada još postojao, pa su ih sve odveli u Gospić u kome se nalazio privremeni logor.

Blanka iz mladih dana

Naš prvi sused dr Grinberg ubio se zajedno sa svojom starom majkom pre nego što su došli po njih. Tatin prijatelj i kolega dr Hirš odveden je zajedno sa svojom kćerkom, mladom ženom udatom za Srbina koji je bio u zarobljeništvu. Njihova beba od svega nekoliko meseci bila je data jednoj srpskoj porodici na čuvanje. Te noći kada su odvedeni svi Jevreji iz Dervente odveden je i unuk dra Hirša. Majka je morala da kaže gde se dete nalazi. Nisu ga pošteđeli.

U Županji je živela moja baka po majci, pa smo otišli kod nje uvereni da ćemo tamo biti bezbedni. Jednog dana, mislim da je to bilo početkom 1942, dobili smo pismo od nekog seljaka iz sela Jasenovac. On nam je javio da je tata živ, da se nalazi u logoru i da mu je doturio našu adresu dok je sekao šumu sa ostalim logorašima, a on radio na svojoj njivi u blizini. Stavio je i svoju adresu. Bez mnogo razmišljanja, mama je spremila hranu i toplu odeću i krenuli smo kod seljaka u Jasenovac. Na jasenovačkoj stanici je sve vrvelo od naoružanih ustaša. Bile smo u velikom strahu kao i seljak koji nas je sačekao. Odveo nas je svojoj kući i savetovao da se prvim vozom vratimo u Županju, jer ako bi neko saznao ko smo i zbog čega smo došle mogle bismo i mi završiti „iza žice“. Objasnio nam je da to nije običan zatvor: ko u njega jedanput uđe, taj više nikad ne iziđe, tu ljude muče i ubijaju na najsvirepiji način. Tako smo saznale šta je to jasenovački logor i šta se tamo dešava.

U leto iste 1942. godine videle smo tatu u đakovačkoj bolnici. Kao što je poznato, u Đakovu se nalazio logor za žene i decu. Pošto je tamo izbila epidemija tifusa, logorske vlasti su tatu sa još dva lekara, jednim Srbinom i jednim Hrvatom, poslale da leče logorašice, a takođe su i ustaše u logoru bile uplašene za sebe. Tata je imao kolegu i dobrog prijatelja u đakovačkoj bolnici, ali se na žalost ne sećam imena tog hrabrog čoveka. Zbog straha od epidemije i izvan logora, lekari u đakovačkoj bolnici su imali stalnu vezu sa trojicom lekara logoraša i tako je tata svakog dana u pratnji ustaša dolazio u bolnicu. Tatin kolega nam je pisao i pozvao nas da dođemo u Đakovo. Ustaša koji je bio tatin čuvar proglašen je za „teškog bolesnika“, pa je celo jedno prepodne bio podvrgnut svim mogućim pregledima za vreme dok smo mama i ja razgovarale sa tatom u lekarskoj sobi. Vratile smo se u Županju i nikom nismo rekle gde smo bile.

Logor u Đakovu je bio likvidiran, a tata je zajedno sa drugom dvojicom lekara vraćen u Jasenovac, ali je uspeo da pobegne u partizane. O tome je detaljno pisao dr Nikola Nikolić u svojoj knjizi o jasenovačkom logoru, a mi smo to saznale iz ustaških novina. Naime, ustaške

novine su pisale da su partizani obična banda koju uglavnom čine Srbi i Jevreji, a među navedenim imenima bili su i dr Paja Gregorić i moj tata. Ubrzo posle toga, mama je bila uhapšena i odvedena u zatvor u Vinkovce kod Tolja, čuvenog po svireposti.

Muž mamine sestre bio je oficir u domobranskoj vojsci. Uz njegovu garanciju i potpis da će mama živeti u njegovoj kući i da neće imati nikakve veze sa partizanima bila je puštena iz zatvora, pa smo od tada živeli u Novoj Gradiški u kući moje tetke.

Ja nisam išla u školu, mama nije izlazila iz kuće, a moja sestra od tetke, mojih godina, dolazila je kući iz škole radosna i puna priča. Nisam bila tužna što ne idem u školu. Sećala sam se Županje i škole u koju je moj učitelj dolazio na časove u ustaškoj uniformi i uvek insistirao da upravo ja recitujem pesmice u čast poglavnika i tzv. Nezavisne Države Hrvatske. On je uživao dok sam se ja tresla od straha i odvratnosti. Srećom ga je često zamenjivala učiteljica pošto je on imao „dru- gu dužnost“ u logoru Jasenovac.

Sa tatom smo se stalno dopisivale preko posilnog koji je služio kod moga teče, a bio je rodom iz Podgraca na Kozari. Išao je često na „dopust“ i donosio nam pisma od tate, koji je tada bio lekar u partizanskoj bolnici u Podgracima. Pred oslobođenje smo morali da pobegnemo u Bosansku Gradišku i tu nas je primila jedna muslimanska porodica koja je imala sina u partizanima. Kuća je bila pored samog mosta na Savi, a preko puta, na drugoj obali Save, nalazio se ustaški logor Stara Gradiška. Znala sam da tamo svake noći ubijaju ljude jer su Savom plutala tela seljanki i seljaka sa Kozare, a čini mi se da je najviše bilo ženskih tela. Tela bi se često zadržala u ševaru pored obale, a mi smo ih dugim rakljama oslobađali i puštali niz reku. Mama to nije mogla da radi ćuteći i uvek su iz njenih usta izlazile neke strašne reči koje niko nije smeo da čuje.

Krajem aprila 1945, u toj kući pored mosta smo dočekali naše oslobodioce partizane. Sećam se da su to bili sasvim mladi vojnici, gotovo dečaci, iz okoline Knjaževca, sa Stare Planine.

Jednog dana su na naša vrata bojažljivo zakucala trojica potpuno iscrpljenih, izgladnelih, ali srećnih ljudi. Bili su to logoraši iz Jasenovca koji su učestvovali u proboju logora. Sećam se imena jednog od njih, zvao se Moni Levi. Poznavao je tatu iz logora i ispričao mami jedan događaj: tata je imao kožni kaput postavljen krznom koji je poneo kad je uhapšen, pa ga je imao i u Jasenovcu. Logoraše su često vodili da seku šumu. Ustaša koji ih je sprovodio primetio je kaput i naredio tati da ga

odmah skine. ali je tata malo oklevao, a ustaši se žurilo, pa ga je udario nožem u grudi i skinuo mu kaput. Naišao je Moni Levi i videći da je tata još živ, ali da teško krvari, odneo ga je na leđima u logor i negde sakrio. Donosio mu je krišom hranu, razne otpatke, ljuske od krompira i vodu. Tata nam je kasnije rekao da ga je Moni Levi spasao od sigurne smrti.

Zadržali smo ih u kući nekoliko dana dok se ne oporave toliko da mogu otići tamo gde su naumili. Tada se putovalo uglavnom pešice, seljačkim kolima i ponekad kamionom ako je bilo mesta, a vozovi nisu saobraćali. Mi smo se uputili bakinoj kući u Županju. Putovanje je trajalo dugo i bilo je teško, ali mi smo bili srećni. Više nije bilo onog strašnog straha jer su svuda oko nas bili „naši“. Čuli smo da je tata živ i radovali se susretu sa njim i slobodi.

Vera TOMANIĆ

JEVREJKA U BEOGRADU

*V*era Tomanić je rođena 9. januara 1917. godine u Bistrincima kod Osijeka od majke Elze, rođene Grinvald, i oca Pavla Bluma. Ima mlađu sestru Lili, udatu Alpar koja privremeno živi u Frankfurtu.

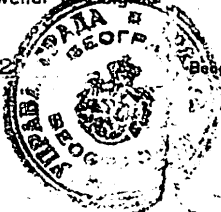
U holokaustu su, od najuže familije, stradali otac, majka, baka Eleonora Grinvald i mamina sestra Berta. Živeli su svi u istom domaćinstvu.

Posle rata se kao supruga aktivnog oficira bavila poslovima u domaćinstvu i vaspitanjem dece. Ima kćer Mirjanu rođenu 1941, sada je dečiji lekar, i sina Rodoljuba, sedam godina mlađeg, koji je inženjer geodezije, četvero unučadi i praunuka Stefana koji je rođen u Jerusalimu.

Zovem se Vera Tomanić, rođena Blum, a potičem iz jevrejske porodice iz okoline Osijeka. U kući su poštovani svi jevrejski praznici; otac je bio veoma pobožan.

Udajom za Srbina 1939. godine dolazim u Beograd. Tu me zatiču bombardovanje 6. aprila 1941. i početak rata i okupacija Srbije. Bila sam pred porođajem i zato sam otišla kod roditelja u Osijek da se tamo porodim. Zatekla sam sličnu situaciju: vladavinu ustaške NDH i Nemaca i sve ono što ta vlast donosi za Jevreje, što znači nošenje žute trake, paljenje sinagoga, hapšenja talaca i odvođenje prve grupe Jevreja u logor Jasenovac.

Početakom 1942. vratila sam se u Beograd u kojem nije više bilo slobodnih Jevreja. Na poziv nemačkih vlasti da se Jevreji moraju prijavljivati odazvala sam se i dobila žutu traku koju sam morala nositi. Pošto mi je muž kao aktivni oficir stare Jugoslovenske vojske bio zarobljenik u Nemačkoj dobila sam specijalnu legitimaciju od „Specijalne policije – Odeljenje za Jevreje“, a na osnovu odredbe Gestapoa za Srbiju. S tim dokumentom mi je dozvoljeno da boravim u Beogradu, uz naređenje da ne smem napustiti grad ni mesto stanovanja. Ovaj dokument sam dobila u Ulici Džordža Vašingtona br. 21, a overen je i u Feldskomandaturi (današnja zgrada Narodnog muzeja kod Narodnog pozorišta). Za dete, kćer Mirjanu, nisam imala nikakav dokument, pa sam je

<p>SPEZIALPOLIZEI Abteilung für Juden</p> <p>BESCHEINIGUNG</p> <p>Die Jüdin <u>TOMANIĆ M. VERA</u> geb. am <u>9.1.1917</u> in <u>Bistrinci</u> wohnhaft <u>Koste Taušanovića 3.</u> kann, auf Grund anlegender Genehmigung des Chefs der Einsatzgruppe der Sicherheits- polizei und des S.D., Abt. IV/3D., vom <u>23.6.1942</u> weiter in <u>Beograd</u> verbleiben.</p> <p>Belgrad, den <u>29.VI.1942</u></p> <p><i>Kilner</i> <i>44 Janiglyastifon</i></p> 	<p>SPECIJALNA POLICIJA Odeljenje za Jevreje</p> <p>OBJAVA</p> <p>Jevrejka <u>TOMANIĆ M. VERA</u> rođena <u>9-1.1917</u> u <u>Bistrinci</u> sa stanom <u>Koste Taušanovića 3</u> može, na temelju priloženog odobrenja GESTAPO-a Odel. IV/3D., od <u>23.6.1942</u> da ostane i dalje u Beogradu.</p> <p>Belgrad, <u>29.VI.1942</u></p> <p><i>Muskar</i> policijski komesar.</p>
---	---

Objava iz 1942. kojom se, na osnovu odobrenja Gestapoa, Veri Tomanić dopušta dalji boravak u Beogradu. Objava je jedini dokument koji je ona sačuvala iz vremena okupacije grada

zbog toga morala kriti. Tek sam 16. oktobra 1943. od Predsedništva ministarskog saveta – Odseka za zbrinjavanje zarobljenika, za sebe i jednu osobu starosti ispod šesnaest godina dobila legitimaciju koja mi je omogućila da se slobodnije krećem, a dobila sam je kao žena ratnog zarobljenika Mirka Tomanića.

U stanu u kojem sam živela je svakog meseca po nekoliko puta dolazila kontrola da proveri da li nekoga ne skrivam, a kontrole su uvek obavljane noću. Moja sloboda je bila veoma ugrožena: i najmanja sumnja bila bi dovoljna da sa detetom budem sprovedena u logor. Stoga sam iz kuće odmah sklonila radio da me ne bi osumnjičili da slušam radio London ili neku drugu „neprijateljsku radio-stanicu“.

Viđala sam moje sunarodnike Jevreje na ulicama kako pod nemačkom stražom raščišćavaju ruševine od bombardovanja. Viđala sam i oglase o streljanju Jevreja kao odmazdu za razne diverzije. Na jednom takvom oglasu naišla sam na ime mog rođaka Ernesta Grinvalda koji je stanovao u Ulici Strahinjića Bana.

Četiri generacije porodice – fotografija poslata 1942. Verinom suprugu Miloradu, koji se nalazio u zarobljeništvu u Nemačkoj

Kada su u junu 1942. dovedena šestorica obolelih oficira Jevreja iz zarobljeničkih logora u Nemačkoj saznala sam da je među njima i moj poznanik apotekar Bela Gutman. Posetila sam ga više puta u bolnici i pokušala da organizujem njegov odlazak u Osijek pošto su osječki Jevreji u to vreme još uvek bili na slobodi. Međutim, ta grupa je posle nekoliko dana odvedena i pobijena.

Život u Beogradu za vreme okupacije bio je zaista težak ne samo usled materijalnih razloga nego i zbog potpune nesigurnosti. Da bih imala od čega da živim rasprodala sam sve što se moglo unovčiti. Uprkos teškoćama uspevala sam da ocu šaljem pakete u koncentracioni logor Jasenovac, ali posle dva ili tri meseca pošto se prestao javljati i ja

sam prestala da mu šaljem pakete. Majci nisam mogla da pošaljem ni prvi paket jer je odmah po dolasku u logor Stara Gradiška ubijena sa ostalim ženama iz Osijeka. Za sve vreme rata slala sam pakete mužu u zarobljenički logor. Tako je prolazio moj život u godinama rata, u brizi i strahu za sebe i dete, za moje u logoru, za muža u zarobljeništvu.

U Srbiji su jedino Jevrejke iz mešovitih brakova ostale na slobodi. Jevreji oženjeni Srpkinjama odvedeni su odmah 1941. i pobijeni. Roditelji i šira porodica od oko sedamdeset članova odvedeni su u Jasenovac, Staru Gradišlu i Poljsku, a porodica moga oca stradala je u Mađarskoj.

Posle oslobođenja se živa vratila jedino moja sestra Lilika.

Ostao mi je i čuvam jedino ovaj dokument s kojim sam kao Jevrejka preživela u okupiranom Beogradu.

Spomenik beogradskim Jevrejima stradalim u Drugom svetskom ratu, podignut na Dorćolu, na obali Dunava, rad vajara Nandora Glida (Snimila: Malvina Humski)

XI

LEKARI

Dr Etelka NAJFELD

SREĆNO, KUME IGORE!

Primarijus dr Etelka Eta Najfeld je rođena 1916. u Slavonskom Brodu od oca Rudolfa Špicera i majke Helene, rođene Adler. Imala je mlađeg brata Zdenka. U holokaustu je stradalo 56 članova njene uže i šire porodice.

Završila je gimnaziju u Slavonskom Brodu i upisala medicinu na Sveučilištu u Zagrebu.

U toku Drugog svetskog rata bila na prisilnom radu u Bosni na suzbijanju endemskog sifilisa. Sarađivala sa pokretom

otpora, a kasnije se aktivno uključila u borbu protiv fašizma.

Nakon rata specijalizovala mikrobiologiju u Higijenskom zavodu Republike Srbije u Beogradu. Bila predavač iz svoje specijalnosti u nastavi za postdiplomske studije. Do svog penzionisanja radila u Beogradu u Zavodu za zdravstvenu zaštitu Republike Srbije.

Ima dvoje dece: sina Igora, matematičara, i kćerku Vesnu, genetičara.

U vreme kad sam ja rođena, moj otac je kao austrougarski vojnik još bio na ruskom frontu. Da bi mogla da preživi, majka je vodila mali dućan mešovite robe i tako izdržavala sebe i mene. Kad se otac vratio nakon rata otvorili su dućan sa tekstilnom robom jer je otac izučio za trgovca tekstilom. Sećam se da su oboje veoma mnogo radili i bili vredni. Ubrzo su stekli dovoljno sredstava da otvore veliki dućan u kojem se moglo naći sve što je potrebno za odevanje i uređenje stana: od igle i

konca do cipela i tepiha, od metražne robe do gotove odeće. Roba je nabavljana uglavnom iz inostranstva: štofovi iz Engleske, svila iz Francuske, platno iz Češke, a konfekcija iz Beča i Pešte. Asortiman je bio kvalitetan i veoma raznolik.

Imala sam brata Zdenka, pet godina mlađeg od mene. Završio je tekstilnu školu u Brnu da bi kao kvalifikovan tekstilac mogao da nasledi roditelje.

Od naših najranijih dana, roditelji su držali nemačku guvernantu ne samo da nas čuva dok su oni radili nego i da nas uči jezik. Kad smo oboje tečno naučili nemački došla je guvernanta koja nas je učila francuski. Roditelji su naglašavali da im je stalo do toga da znamo strane jezike, što je uvek bilo popraćeno s poslovicom „Vrediš onoliko koliko jezika govoriš“. Čini se da su preko nas dece hteli da nadoknade ono što sami nisu uspjeli da dobiju od obrazovanja. Oboje su imali samo osnovnu školu. Neverovatno je kako su umeli da nam u ono vreme pruže svaku mogućnost da dobijemo solidno obrazovanje, kako su to sistematski sprovodili u jednom malom gradu i kako su pri tom umeli da stvore divnu, toplu atmosferu u kući. Roditelji su bili neobično brižni i interesovala ih je svaka sitnica u vezi sa nama. Danas, nakon toliko godina, čini mi se da je moje srećno detinjstvo bilo najveće bogatstvo koje sam dobila u životu i da mi je ono dalo snagu da izdržim sve što me je kasnije snašlo u životu.

U kući se govorilo srpskohrvatski i nemački. Kad su roditelji želeli da kažu nešto što nije trebalo da znamo mi deca govorili su mađarski sa nešto jidiš reči.

Od naše rane mladosti znali smo da smo Jevreji. Čini mi se da nas je majka upozoravala da nam se mogu desiti i neprijatne stvari zato što smo Jevreji. Naime, moj mali rodni grad nije bio lišen antisemitizma. Moglo se to i čuti i osetiti. Sećam se da su kad sam pošla u prvi razred osnovne škole vikali za mnom: „Ćifuti repati, skoro ćete krepati, teško onoj lopati koja će vas kopati!“ Još i danas mi se stegne grlo kad se toga setim. Došla sam kući uplakana i uzbuđena. Moja smirena i mudra majka umela je da me uteši i ohrabri tako da sam svoje jevrejstvo nosila uvek hrabro, čak i prkosno, ne stideći se ni u najtežim trenucima.

U kuću je redovno stizala jevrejska štampa o kojoj se razgovaralo za stolom. Na vidnom mestu stajala je plavo-bela kasica Keren Kajemeta u koju smo mi deca, a naravno i odrasli, redovno ubacivali novac. Mada se o cionizmu nije mnogo govorilo, podrazumevalo se da treba skupljati novac za kupovinu zemlje u Palestini.

Majka je u Brodu imala veliku porodicu, pa su o praznicima, a i nedeljom posle podne dolazili svi k nama. Bilo je uvek lepo i prijatno.

O praznicima, a naročito za vreme Purima, izmenjivane su zdele sa kolačima (to se zvalo šlahmones). Mi deca smo bili maskirani i išli na „Purim-bal“ koji je održavan u kafani „Tri gavrana“ čiji je vlasnik bio Jevrejin. Sećam se da je moj mali brat na jednoj takvoj zabavi recitovao pesmicu iz Hanoara o žutim etrogima iz Palestine. Najlepše sećanje na Purim je uživanje u dobrim kindlama i u obilju kolača.

Veliki praznici su slavljani veoma svečano. Za Roš hašana (mi smo zvali Rašešone) dobijali smo novu svečanu odeću: brat mornarsko odeću, a ja obično somotsku haljinu. Roditelji su postili za Jom Kipur, išli u hram veoma svečano odeveni, sa dunjom u koju su bili zabodeni karanfilići da bi se lakše postilo.

Naš hram je bio veoma lep. Građen je 1895. godine u mavarskom stilu, sa dve kupole i velikom rozetom u sredini, u obliku Magen Davida. Spolja je bio obložen žutom ciglom, a od ulice odvojen ogradom od kovanog gvožđa. Unutrašnjost hrama je bila prostrana i mogla je da primi sve članove zajednice. U prizemlju su bile klupe za muškarce, a na spratu galerija za žene i orgulje. Na velike praznike, služba je obavljena uz pevanje kantora Hendla i uz pratnju orgulja i hora po istočnoevropskom liturgijskom ritualu. Celokupan obred je bio veoma svečan, iako članstvo nije bilo naročito pobožno. Kad su ustaše došle na vlast 1941, hram je oskrnavljen i pretvoren u magacin. Neki ljudi su mi pričali da su u njemu držali i konje. Konačno je, pri kraju rata, srušen od bombardovanja.

Majka je imala izvanredan glas. Pevala je i u horu. Sa velikom nostalgijom sećam se nekih jidiš pesama koje sam od nje naučila.

Od doba detinjstva pa sve do moje osamnaeste godine, kad sam otišla na studije u Zagreb, u Brodu je živelo oko četiri stotine Jevreja, većinom trgovaca i zanatlija, ali i lekara, advokata i inženjera. Grad je imao razvijenu industriju, bio je železnička raskrsnica prema Bosni i značajna rečna luka na Savi.

Jevreji su imali veoma aktivnu i dobro organizovanu opštinu cionističke orijentacije. Već 1919. godine održana je konferencija jevrejske omladine u Brodu sa ciljem da se organizuje omladinska organizacija na saveznom nivou. Osim toga su redovno održavana predavanja, priredbe, čajanke, plesovi, na kojima je skupljan novac za kupovinu zemlje u Palestini, za odeću za siromašnu decu i za pomoć bitoljskim Jevrejima – uvek za neki plemenit cilj, a u ime jevrejske solidarnosti. Imali smo govornike koji su umeli da ubede prisutne u opravdanost cilja, pa su sve aktivnosti bile uspešne u svakom pogledu.

Nisam bila uključena u cionistički pokret jer sam imala previše vanškolskih obaveza, ali sam često išla na sastanke Hašomer hacaira. Međutim, moje jevrejsko opredeljenje, sem onog što sam dobila od roditelja, išlo je drugim putem. U gimnaziji smo imali obavezne časove veronauke. U razredu nas je bilo obično troje-četvoro Jevreja. Nastavu veronauke trebalo je da vodi naš rabin dr Lajb Vajsberg koji je došao iz Poljske. Niti je znao dobro jezik, niti je bio dobar predavač, ali ga je često zamenjivala njegova žena dr Ada Vajsberg koja je vrlo dobro govorila naš jezik. Bila je veoma zanimljiv predavač, dobar pedagog i izuzetna ličnost. Dokazala je to i kad su jevrejske žene iz Broda vodili u logor. U koloni prema logoru Stara Gradiška, kuda su po najžešćoj zimi 1941/42. godine vodili žene i decu, mnogi su od zamornog pešačenja po dubokom snegu padali i gubili volju za život; ona je stala na čelo kolone sa svoja dva mala sina i počela da peva, moli i hrabri, iako je znala kakva ih sudbina čeka.

Ta pametna žena upoznala nas je sa jevrejskom istorijom, učila nas je da čitamo i pišemo hebrejski i nenametljivo nam je usadila ljubav prema svom narodu. Ne mogu rečima da izrazim, a niti se više sećam kako je to ona uspevala, no znam da veoma često mislim na nju s poštovanjem i zahvalnošću, ali i sa tugom kao za nekim bliskim.

Maturirala sam 1934. i otišla u Zagreb na studije medicine. Odmah po dolasku upisala sam se u jevrejsku menzu na hranu. Ta menza je predstavljala centar našeg života. Najlepši period moje mladosti proživela sam u njoj, tu sam srela i mog budućeg muža Alfreda Najfelda. On je došao iz Poljske jer se kao Jevrejin nije mogao upisati na Univerzitet u Krakovu.

Boravak u jevrejskoj menzi obogatio me je na razne načine. Tu smo se sreli iz raznih krajeva zemlje: iz Vojvodine i Makedonije, iz Bosne i Dalmacije, Sefardi i Aškenazi, ortodoksi i ateisti, asimilanti i cionisti. Stalno se diskutovalo, ubeđivalo, kritikovalo. Uvek je bilo kao u košnici. Bez obzira na mnoge razlike među nama bili smo duboko povezani i osećali da pripadamo istom narodu. Bilo je to vreme kad je već započela antijevrejska propaganda u Nemačkoj i kada je počeo rat u Španiji. Iz menze je otišlo nekoliko njih da se bore u redovima republikanske Španije. Već su dolazile izbeglice iz Češke i Austrije, a čuli smo i za progone u Nemačkoj. I u Jugoslaviji su počele restriktivne mere 1939, naročito protiv Jevreja koji nisu bili državljani Jugoslavije. Time je bio pogođen moj budući muž, koji je od tada živeo u Zagrebu ilegalno.

U to zloslutno doba počeo je rat. Bombardovan je Beograd. Mi još nismo bili venčani i nismo znali šta da radimo. U nedoumici, moj muž je odlučio da se dobrovoljno javi kao lekar u Jugoslovensku vojsku.

Upravo kad je primao uniformu začula se potmula tutnjava. Nemci su zajedno sa ustašama ušli na tenkovima u grad. Bilo je to 10. aprila 1941. Ulica je bila zasipana cvećem, bombonama i pomorandžama. Stanovništvo je na trotoarima ushićeno klicalo. Mi smo bili zanemeli od muke, nemoći i saznanja šta nas čeka.

Istoga dana je proglašena Nezavisna Država Hrvatska. Ova nemačko-italijansko-ustaška tvorevina bila je uređena prema nacističkim zakonima. Već za nekoliko dana morali smo se registrovati kao Jevreji, da bismo ubrzo morali nositi žute oznake sa Davidovom zvezdom na prsima i leđima kako bismo bili uočljivi sa svih strana. Svakog dana izlazili su neki novi propisi koji su ograničavali naše kretanje, školovanje i pravo na zdravstvenu zaštitu. Oduzimali su nam imovinu, izbacivali nas iz stanova, zabranjivali nam snabdevanje namirnicama osim u vreme kad se više ništa nije moglo nabaviti.

I tako, svakim danom, sve veće stezanje omče, sve teže diskriminacione mere, dok konačno nije došlo ono najgore.

U to vreme su moji roditelji i brat u Slavonskom Brodu bili već izbačeni iz našeg velikog stana u sopstvenoj kući i ubačeni u neki sobičak na tavanu. Otac i brat su odlazili na prisilni rad, čisteći ulice sa ostalim Jevrejima. Nameštaj iz stana, sa klavirom, tepisima, lepim slikama i ostalim dragocenostima razvlačile su komšije kako su stigle i mogle.

U dućanu je postavljen „arijevski“ komesar. To je značilo da vlasništvo nad dućanom preuzima NDH, a komesar treba da dnevni pazar predaje vlastima. Počela je, naravno, krađa robe i prihoda. Ali to više i nije bilo važno jer je nastala borba za goli život. Moj otac je bio na prisilnom radu sve do kraja jula, kada je, vezan žicom oko ruke za jednog Srbina, pod ustaškom stražom prošao kroz Zagreb. Ne sećam se kako sam saznala da će on proći kroz grad, ali sam otrčala na železničku stanicu da ga vidim. U prisustvu ustaša razmenili smo nekoliko reči. Delovao je mirno i sabrano, jedino mu se tresla donja usna. Tako sam ga i zapamtila, više ga nikad nisam videla.

Put do smrti moga oca bio je strašan. To sam saznala od mog ujaka Arnolda Adlera koji je pobegao iz Jasenovca i s kojim sam se srela nakon rata. Moj otac je iz Zagreba odveden u Jastrebarsko gde je bio logor, odatle u Gospić i na kraju u logor na ostrvu Pagu. Tamo su logoraši radili u solanama pod veoma teškim uslovima. Radili su bos, pa su od soli dobili rane na nogama. Zbog neuobičajeno brutalnog odnosa ustaša prema zatočenicima i zbog jauka obolelih, logor je preseljen u Jasenovac na zahtev italijanskih okupacionih snaga. Odmah po dolasku otac je odveden u Gradinu gde je ubijen udarcem malja po glavi.

Gradina je nekada bila srpsko selo na drugoj obali Save, čije je stanovništvo pobijeno, pa su tamo na najbrutalniji i najbestijalniji način vršena masovna ubistva logoraša iz Jasenovca. Taj logor je po zločinima bio sigurno najgori logor u Evropi. Žrtve su ubijane nožem, maljem, sekirama, seckane na komade i bacane u Savu. Krvav zločinački ručni rad.

Brat je nastavio da čisti ulice. Bio je povezan sa pokretom otpora i dobio je zadatak da na železničkoj stanici deli letke. Kakva neoprostiva greška slati Jevrejina, sina poznatog trgovca, da izvrši takav zadatak! Kao da je neko to namerno uradio! Naravno, odmah je uhapšen. U zatvoru je ostao sve dok Jevreje iz Broda nisu odveli u Staru Gradišku – Jasenovac. To je bilo u februaru 1942. Odmah po dolasku u Jasenovac, brat je streljan pod prekim sudom. To mi je rekao ujak.

Majka je ostala sama, u sobičku na tavanu, sve do odvođenja u Staru Gradišku u februaru 1942. Nju sam uspela da vidim u oktobru 1941. na polasku u Bosnu.

U međuvremenu, sa pripremljenim rancima za logor, bili smo u Zagrebu i razmišljali šta da radimo. Pokušali smo da nađemo neku vezu sa „šumom“. Ustanak se još nije bio razvio, a u gradu nismo našli nikoga da bi nas povezao sa bilo kim. Izlazak iz grada sa žutom trakom bez propusnice ili dozvole za putovanje bio je potpuno nemoguć. Bespomoćno smo čekali. U to vreme je Jevrejima bilo zabranjeno da se leče u bolnicama i drugim državnim zdravstvenim ustanovama, pa je Jevrejska opština u Zagrebu organizovala svoju zdravstvenu službu. Moj muž se odmah prijavio i dobio potvrdu da su on i članovi njegove porodice zaštićeni od logora. Tada smo rešili da se venčamo. Naše venčanje je bilo poslednje koje je obavio zagrebački nadržabin dr Gavro Švarc. Nakon toga je odveden u Jasenovac i ubijen.

Hajka protiv Jevreja postajala je sve intenzivnija. Već u maju je odvedeno 165 omladinaca u logore. Svega njih petoro se spaslo. Onda su pohapsili jevrejske advokate. Neke su odveli u logor u Gospić, a neke su privremeno pustili. Zatim su na red došli jevrejski lekari. Opet su neke pustili, a neke odveli u logore. Tako su se ustaške vlasti poigravale sa našim nervima i našim životima dok nisu smislile tzv. kontribuciju. Jednog dana objavljen je oglas da Jevreji treba da sakupe 1.000 kg zlata kako bi se time iskupili od odvođenja u logore. Svi smo skidali prstenje i dali sve što smo imali da bismo se otkupili. Zlato je prikupljeno, a Jevreji su odvedeni u logore (Jevrejska opština u Zagrebu ima tačan podatak koliko je zlata prikupljeno).

I tako, svakim danom nešto novo, sve gore od gorega, sve nova izbacivanja iz stanova, nova odvođenja i streljanja.

Jednog dana smo čuli da se traže jevrejski lekari da idu u Bosnu radi lečenja endemskog sifilisa koji je bio raširen među muslimanskim stanovništvom. Ideja je potekla od dra Miroslava Šlezingera (Schlesinger) epidemiologa, a prihvaćena u Ministarstvu zdravlja. Moj muž se odmah prijavio i mi smo u oktobru 1941. dodeljeni na rad u Dom zdravlja u Tuzli. Na putu za Tuzlu zastali smo u Brodu da vidimo svoju majku. Bio je to strašan susret. Ne znam o čemu smo razgovarali i ne znam da li smo uopšte imali ideju kako da je spasavamo.

Došavši u Tuzlu dobili smo raspored da radimo u selima oko banovićkih rudnika. Kao nezavršen lekar radila sam sa mužem. (Nedostajala su mi dva ispita koja kao Jevrejka nisam mogla da polažem.) Trebalo je svakog dana ići u drugo selo. Da bismo bili bliže terenu preselili su nas u selo Živinice. Iz tog sela je u 5 sati ujutro polazila šumska železnica do rudnika. Po snegu i kiši ustajali smo svakodnevno u 4 ujutro da bismo stigli na voz kojim smo putovali do rudnika u otvorenim vagonima za ugalj. Na leđima smo nosili lekove i materijal potreban za rad. Od rudnika smo išli pešice ili jahali na konjima da bismo stigli do sela gde nas je čekalo oko 150-180 bolesnika. Rad je bio iscrpljujući, i fizički i psihički.

Naš boravak na terenu bio je regulisan nekim dokumentom po kome smo mi i članovi naše porodice zaštićeni od odvođenja u logor. Međutim, pokazalo se da taj dokument ne štiti od logora jer je bar sedam lekara iz grupe odvedeno i ubijeno po logorima. Nepotrebno je napomenuti da smo svi bili pod prismotrom i da je svakog časa neko od nas pozivan u ustašku policiju radi navodnih veza sa partizanima. Bilo bi isto tako netačno tvrditi da nismo imali vezu. Svi smo želeli da pomognemo narodnooslobodilačku borbu koliko god možemo, što dokazuje činjenica da su se svi lekari sa sifilis akcije, pre ili kasnije, uključili u narodnooslobodilačku borbu.

U međuvremenu, bio je to februar 1942, moja majka je odvedena u Staru Gradišku, a potom u logor Đakovo. Na osnovu našeg zaštitnog dokumenta, odmah smo podneli molbu da se oslobode moji roditelji i brat. Odgovor na molbu glasio je da su moj otac i brat umrli prirodnom smrću u Jasenovcu, a da se moja majka oslobađa iz logora Đakovo i da sa ovim odgovorom mogu da odem po nju. Odmah smo doveli majku koju je bilo teško prepoznati; oslabila je trideset kilograma. No, to nije bilo najgore. Noćima je imala košmarne snove. Doživela je da se na železničkoj stanici u Brodu sretne sa svojim bratom koji je u paralelnoj kompoziciji sa njenom za Gradišku odlazio u logor Jasenovac. On ju je vidio

kroz prozor i viknuo: „Mama!“ Prepoznala ga je po glasu, ali ne po liku, jer je bio toliko izmenjen nakon zatvora da nije imao nijednog zuba!

Bila je svesna toga da neće videti ni njega ni mog oca, iako to glasno nije nikad izgovorila. Stalno je imala potrebu da priča o svemu što je doživela u Staroj Gradiški, a naročito je često govorila o zlodelima katoličkog sveštenika Miroslava Filipovića-Majstorovića. On je pred svima klao i ubijao srpske žene i decu sa Kozare, otvarao branu na Savi i puštao vodu u podrume zatvora da se žene i deca udave. Krici i jauci umirućih trebalo je da budu upozorenje živima na ono što ih čeka.

Naš život u prisustvu moje majke i naše novorođene devojčice Irine tekao je nešto smirenije. Pored njih smo imali osećanje da imamo nekog svoga. Ali ne zadugo!

Direktor zavoda u Tuzli i naš prijatelj i zaštitnik dr Luka Šimović pozvao je moga muža i rekao mu da smesta treba da se selimo iz Živinica u Bosansku Krupu. Saznao je u policiji da se sumnja da saradjemo s partizanima (što je, doduše, bila istina) i da je došla nekakva prijava iz Slavenskog Broda protiv mene. Na brzinu smo spakovali naše ležajeve, najnužnije posuđe, potrпали se u teretni vagon (za 6 konja i 40 vojnika) i putovali oko 30 sati do odredišta. Bilo je to u junu 1943. godine.

Bosanska Krupa je mali grad na Uni koji je bio čas u rukama partizana, a čas u rukama ustaša i Nemaca. Bilo je to važno strateško mesto sa pretežno srpskim stanovništvom koje je postepeno ubijano. Pošto su partizani imali u obližnjim srpskim selima Podgrmeča dosta slobodnih teritorija, to je u Krupi bilo dosta vojske – ustaške, domobranske i nemačke. Nedaleko je bio i Drvar u kome se nalazio i partizanski Vrhovni štab. U tom osinjaku našli smo se i mi. Moj muž je radio kao sreski lekar jer drugog nije bilo, sa ambulantom punom lekova. Stan su nam odredili preko puta neke ustaške jedinice kako bi nas mogli nadzirati.

Nije prošlo mnogo vremena kad je u kuću stigla seljanka Milka i donela flašu mleka. Odbila sam da kupim mleko jer ga nisam naručila, ali ga je ona uporno nudila sve dok nismo ostale same, kad mi je rekla zašto ga nudi. Naime, u kukuruznom zupušaću nalazi se poruka za mene. Ona je u stvari bila kurir Podgrmečkog partizanskog odreda, a poruka je bila poziv za saradnju. Poziv smo prihvatili i uspostavili vezu preko Milke. Saradnja se sastojala u tome da se šalju lekovi i da se obaveštava o kretanju, broju i vrsti vojnih jedinica. Dobili smo šifru pomoću koje smo obaveštavali o svemu što je moglo biti važno. Poruke su bile upletene u kosu, ili smeštene intravaginalno. Ta srpska seljanka je smatrala svojom ljudskom dužnošću da to radi jer su joj ustaše ubile sve muške članove porodice.

U toku tog rada doživeli smo niz teških trenutaka. Jednom je policija upala u naš stan i izvršila premetačinu tražeći kompromitujući materijal kako bi nas mogla uhapsiti. Drugi put su poslali poruku da će nas uhapsiti jer je stigla prijava iz Bihaća protiv nas.

I tada je došao 29. maj 1944. godine. Već od ranog jutra tog divnog sunčanog dana čula se potmula tutnjava savezničkih letećih tvrđava. Sluteći zlo, moj muž je odlučio da treba da se sklonimo iz grada jer bi mogla biti bombardovana pruga prema Bihaću. Otišao je u selo da potraži smeštaj za nas. Kuća u kojoj smo stanovali bila je na dnu strmine jednog brda kroz koje je bio izgrađen tunel za železnicu. Majka i ja smo odlučile da iziđemo iz kuće i da se sklonimo u neki drveni letnjikovac, tek toliko da ne budemo u kući. Počelo je bombardovanje. Kao da se zemlja otvorila, sve se treslo, ništa se nije videlo. Kad se sve stišalo, kraj mene su ležale mrtve moja majka i naša devojčica, pokrivene zemljom koja se sa brda sručila na njih. Pokušala sam da ih otkopam rukama. Nisam mogla, a bilo je i prekasno. Onda je stigao moj muž. Bili smo očajni.

Otkopali smo ih, zavili u čaršave i sahranili na rubu muslimanskog groblja. Sudbina se sa nama okrutno i ironično poigrala! Bombardovanje Krupe izvršili su Amerikanci i Englezi, naši saveznici! U tom napadu nije niko poginuo, nijedan nemački ili ustaški vojnik, jedino su stradale dve Jevrejke: moja majka logoraš i naše dete od dve godine. Ne znam kako smo to izdržali.

Međutim, stvarnost nas je prodrimala. Pri bombardovanju slomljen mi je lakat, pa mi je muž stavio gips na ruku. Osim toga bila sam gravidna u osmom mesecu. Bombardovanja su nastavljena i mi smo svakog dana bežali u tunel da se sklonimo. Jednog dana se od bombardovanja zapalio voz koji je ulazio u tunel. Nastala je panika, ljudi su padali između zidova tunela i voza, drugi su po njima gazili da se spasu od dima i vatre. I ja sam pala, ali me je muž povukao za slobodnu ruku i uzviknuo da se beži u pravcu vatre koja je jenjavala. Tako me je spasao. Ne znam kako smo izašli, ali znam da smo rešili da idemo u partizane. Već mnogo ranije smo javili našoj partizanskoj vezi da smo pod prisilom i da nam pretili hapšenje, a iz Podgrmečkog odreda su stalno pomerali naš izlazak tvrdeći da u Krupi nemaju drugu obaveštajnu vezu sem nas. Ali, mi više nismo mogli da izdržimo. Osim toga bližio se moj porođaj koji bi samo još više komplikovao odlazak u partizane. Na kraju, u dogovoru sa štabom odreda, utvrdili smo dan i mesto izlaska. Kod jednog srušenog tenka, na putu prema Bosanskom Novom, u mestu

Otoka, mi ćemo prolaziti konjskim kolima, a znak raspoznavanja će biti moja desna ruka u gipsu.

Iznajmili smo kola sa konjima i našli prikladan razlog za putovanje: naime, ja treba da idem u Bosanski Novi u bolnicu na rentgen da se proveri da li mi je ruka u gipsu dobro nameštena. Može se desiti i da ostanemo nekoliko dana i zato nosimo nešto odeće i stvari za dete ukoliko bih se u međuvremenu porodila.

Krenuli smo rano ujutro i na nekoliko stotina metara pre dogovorenog mesta spazili patrolu nemačkih vojnika kako obilazi prugu. Moj muž je rekao kočijašu da ubrza vožnju jer će uskoro i avioni početi da bombarduju. Tek što je ošinio konja, iz žbunja su istrčala trojica u čudnim uniformama, sa crvenom petokrakom na kapama. Pitali su: “Jesi li ti taj doktor? Drugarice, pokaži desnu ruku!” Počeli su brzo da rasprižu konje koji su im bili potrebni. Nastala je užasna trka prema šumi u brdu jer patrola samo što nije stigla. U toj trci su sve naše stvari ostale u kolima, sva dokumenta, porodične slike i stvari za dete. Pošto nisam mogla da trčim, a na mestu događaja je nastala intenzivna pucnjava, neki od vojnika me je uzeo na leđa i sa mnom jurio uzbrdo prema guščoj šumi. Moj muž je trčao sa konjima sve dok pucnjava nije prestala. Tada su nas stigli i vojnici koje ranije nisam videla, a koji su branili naš izlazak. Ne znam kako i gde, ali su našli neka kola. Upregli su naše konje, a mene smestili u kola. Krenuli smo brzo kako bismo što pre stigli dublje u slobodnu teritoriju pošto je pretila opasnost da nemačka patrola pozove pojačanje. U toj trci sa vremenom, vojnik je bičem ošinio konje koje nije poznao, ovi su poleteli niz neku strminu i kola su se prevrnula. Našla sam se pod kolima sa raskrvavljenom kožom na nogama, sa rukom u gipsu i bolovima u stomaku. Počeli su trudovi. Opet su me smestili u kola, upregli konje i vozili dalje. Iza kola je koračao moj muž spuštene glave, duboko zabrinut.

Konačno smo stigli do štaba Podgrmečkog odreda koji je bio smešten u kući sa dve prostorije, u selu Srednji Dubovik ispod Grmeča. Već je bila noć.

Vojnici zaštitnici štaba smestili su se da spavaju na slami po podu, a meni su ustupili jedini krevet u kome je neko već prethodno spavao. Krevet je bio prestrt komušinom i prljavim čaršavom od konoplje. Vojka je ležala na podu. Nije se čula nijedna reč, svetla nije bilo sem jedne baterije u džepu moga muža. Počeo je porođaj, trudovi su bili sve češći i, konačno, oko tri sata ujutro rođen je moj sin. Nisam mogla da ga vidim sve dok nije svanulo. Tada sam ugledala jedno malo i prljavo stvorenje, s vaškom na glavici. Ujutro smo već morali da krenemo dalje, dublje u slobodnu teritoriju, a trebalo je medicinski zbrinuti i moju

razderanu kožu. Mene i sina su natovarili na volujska kola. Uz pratnju vojnika krenuli smo prema bolnici. Volujska kola su se sporo kretala po grbavom putu; mene je sve bolelo i samo sam razmišljala kako da pod tim uslovima sačuvam dete. Moj muž je hodao iza kola. Nismo ništa govorili. Nakon svega što smo prošli, svaki razgovor je bio izlišan.

Sunce je upeklo, bio je 28. jun, a mi smo se kretali po planinskom terenu bez drveća. Tada je počeo razgovor između mene i vojnika Jove. „A, je li, drugarice, kako će se zvati maći?“ (U dijalektu Bosanske krajinje, maći znači maleni.) „Ne znam, Jovo, ali mora na slovo „I“. Uпитao je: „A zašto na slovo „I“?“ Odgovorila sam: „Jer se moja kćerka koja je poginula pre mesec dana zvala na slovo „I“.“ Dok smo tako razgovarali setih se imena Igor i rekoh mu da će se tako zvati. Uto je on spazio da je dete veoma crveno od sunca i topline, otišao do jednog oraha, otkinuo veliku granu i učvrstio je nad glavom deteta, i rekao: „Pa, neka ti je lijepa 'ladovina', kume Igore!“

Nakon dugog i mukotrpnog puta stigli smo do bolnice, gde sam odležala tri-četiri dana dok su mi zbrinuli rane na nogama i gde smo dobili raspored za bolnicu 39. krajiške divizije. Moj muž je postavljen za upravnika bolnice, a ja za lekara tifusnog odeljenja. Komandant divizije bio je Voja Todorović Španac ili Samuel Lerer, naš drug iz zagrebačke menze, jedan od deseterice Jevreja proglašanih za Narodnog heroja Jugoslavije, a referent saniteta je bio dr Jaša Romano.

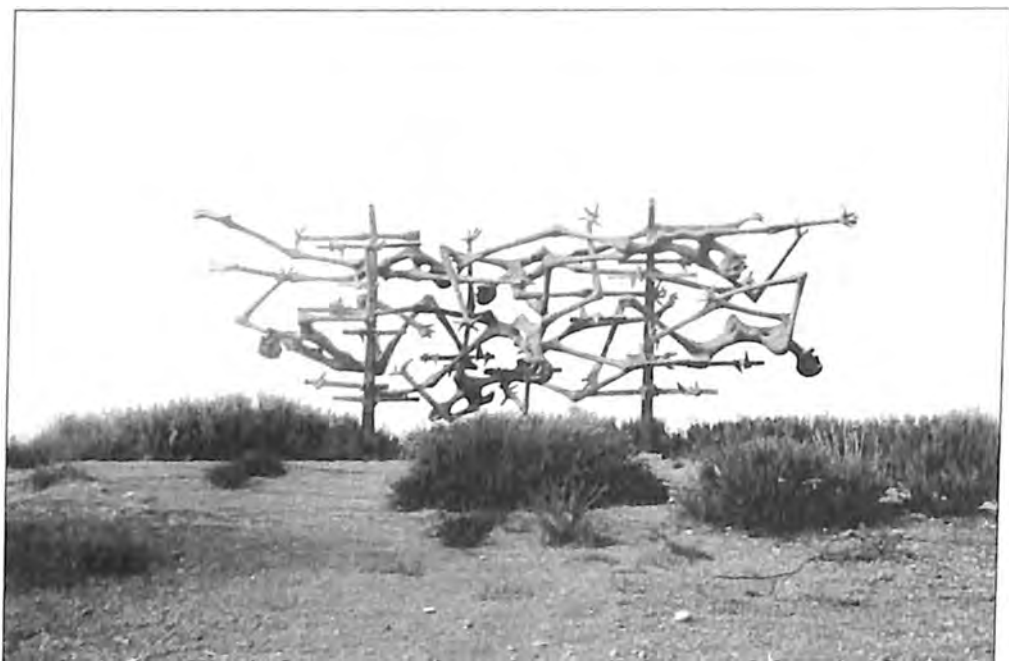
Svi oko mene bili su veoma pažljivi i brinuli i o meni i o detetu. Dok sam radila, jedna bolničarka je čuvala dete. Dobijala sam posebno sledovanje mleka, šećera i svega što je bilo na raspolaganju. Kad smo bili u pokretu, vojnici su mi pomagali da nosim dete, a pri završnim borbama za Zagreb omogućeno mi je da se vozim kamionima ili kolima. Pa ipak, taj put je bio neizrecivo težak i za mene i za dete. Vozili smo se tri dana i tri noći sa zastojima na porušenim mostovima i razorenim putevima, gladni i iscrpljeni. Moj sin je neprestano plakao jer je bio gladan. Nije bilo mogućnosti ni da ga presvučem ni da ga okupam. Ne znam kako sam se snalazila. Konačno smo stigli do mosta na Savi, na ulazu u Zagreb. Obuzelo me je nekakvo čudno osećanje. Ja, proganjana i ponižavana Jevrejka, ulazim u Zagreb sa pobjedničkom vojskom, u grad u kojem sam doživela tolike patnje i muke. Znala sam da nema više nikoga od mojih najbližih. Znala sam da je nestalo sve što mi je bilo drago. Imala sam potrebu da se svetim. Kome nakon toliko mrtvih? I onda me je uhvatio grč od plača.

Ušli smo kamionima u Zagreb i zastali na glavnom trgu. Tu sam zapazila jednu seljanku sa kantom mleka. Prišla sam joj i zamolila da

mi dade malo mleka da nahranim dete. Odgovorila je: „Ako imaš kune (naziv za novac u NDH), bum ti dala mleka.“ Nisam imala kune jer nismo imali nikakvog novca. Bila sam užasno razočarana, ali sam to mogla očekivati. Zagreb je dočekaio partizansku vojsku zatvorenih prozora i dućana, bez saobraćaja i ljudi na ulicama. Bilo je to veoma tužno.

Ostala sam u Zagrebu da položim dva ispita koja su mi nedostajala da završim medicinu i otišla u Beograd. Do svog penzionisanja radila sam kao lekar u Beogradu, gde i sada živim.

Pri završetku ove moje životne priče ostaje mi samo beskrajna tuga i doživotno sećanje na 56 ubijenih članova moje bliže i dalje porodice, na moje drage i bliske drugove iz jevrejske menze kojih više nema i na šest miliona mojih sunarodnika nestalih u dimu i pepelu koncentracionih logora širom Evrope.

Nandor Glid: spomenik žrtvama holokausta, postavljen na Herclovom brdu u Memorijalnom kompleksu „Jad Vašem“ u Jerusalimu

Dr Jelena IŠAH HIDVEGI

IZVUČENA IZ TRANSPORTA ZA TREBLINKU

Jelena Kelner je rođena 21. oktobra 1914. u selu Padina, srez Kovačica, u porodici Jozefine, rođene Kraus i Teodora Kelnera. Bila je jedino dete u porodici. Otac je odveden u nepoznatom pravcu iz Topovskih Šupa u Beogradu 4. oktobra 1941. godine, a u holokaustu je stradao i njen prvi muž Leon Išah, pravnik iz Bitolja, kao i mnogobrojni rođaci.

Posle rata se sa majkom vratila u Beograd. Prijavila se u Higijenski zavod u kojem je radila za specijalizaciju iz oblasti bakteriologije. Prema planskoj raspodeli lekara radila je od 1950. godine u Pirotu, potom u Nišu, 1955. se vratila u Beograd i radila u Institutu za tuberkulozu, a poslednjih dvadeset godina u Železničkoj bolnici kao bakteriolog (kasnije KBC „Dragiša Mišović“). Udala se 1961. godine za inženjera Franju Hidvegija.

Uprava jevrejske zdravstvene službe bila je smeštena u zgradi Saveza jevrejskih opština gde su se morali javiti svi jevrejski zdravstveni radnici u Beogradu: lekari, apotekari, medicinske sestre i ostali. Na čelu te naše zdravstvene službe bio je dr Isak Eškenazi, a upravnik bolnice dr Bukić Pijade.

Moje prvo radno mesto je bila ambulanta u zgradi Oneg Šabata na Dorćolu. Radila sam pored starijih lekara jer je u to vreme trebalo da

budem stažista; tamo je izvesno vreme radila i dr Bukica Levi. Ja sam strahovala za roditelje. Ostala sam sa njima do 15. avgusta 1941, dana kada su isterani svi Jevreji iz Banata. Po povratku u Beograd javila sam se na rad i dobila raspored u Jevrejskoj bolnici organizovanoj u zgradi Jevrejskog ženskog društva u ulici Visokog Stevana br. 2. Jevrejska zdravstvena služba se organizovala po naređenju Gestapoa koji je zabranio da se Jevreji leče u drugim bolnicama ili ambulantama.

Bolnica je s obzirom na ta vremena bila dobro opremljena jer su jevrejski lekari doneli svoje aparate, a apotekari lekove. U bolnici je bilo oko stotinu kreveta. Međutim, teškoće su iz dana u dan bivale sve veće. Koliko je samo bilo nemoćnih Jevreja u Beogradu, koliko je Jevreja moralo da napusti državne bolnice, a koliko je stiglo bolesnih, starih i nemoćnih proteranih iz Banata.

Koliko se sećam, pored ambulante u Oneg Šabatu u Jevrejskoj ulici imali smo još i ambulante u zgradi Saveza, u Zmaj-Jovinoj ulici, zatim u Kosmajskoj br. 19 (u sklopu sinagoge) i na Tašmajdanu, pored zgrade nemačke policijske uprave za Jevreje.

Najveće teškoće nastupile su kad je u Beogradu formiran prvi logor u Topovskim šupama (blizu „Mostarske petlje“ i današnjeg Sajmišta). Tu su sprovedeni Jevreji muškarci, najpre oni koji su proterani i dovedeni iz Banata, a posle desetak dana, tokom septembra 1941, i svi iz Beograda.

Mi lekari smo nastojali da u bolnicu smestimo barem one najugroženije. Sav rad bio je usmeren na to da se stvori što više mesta, da se primi što veći broj bolesnika. I pod tim uslovima se morala pružati medicinska pomoć bolesnicima, pisati istorija bolesti, voditi tačna evidencija svakog primljenog jer su nemačke kontrole bile svakodnevne. Međutim, to nije bila samo kontrola nego okrutan postupak. Razume se da Nemci kontrolori nisu pregledavali pacijente, nego bi samo pokazali prstom na bolesnika za koga su smatrali da nije za bolnicu nego treba da se odmah vrati u logor. Stoga je strah bio stalno prisutan. Iz Gestapoa su uobičajili da iznenada upadnu i odvedu izabrane bolesnike, ali ponekad i bolničko osoblje.

I pored takvih uslova se radilo ozbiljno i savesno. Sećam se da je na nervnom odeljenju ležala devojka koja je imala oko dvadeset godina i bila izbeglica iz Austrije, a iz šabačkog logora je prebačena u bolnicu zbog potpune nepokretnosti. Odeljenje su tada vodila dvojica eminentnih beogradskih neurologa, dr Alfandari i dr Eškenazi. Lečili su je kao da se nalaze na svojim normalnim radnim mestima na klinici. Oni su zaključili da oduzetost te mlade osobe ima psihički uzrok, pa su po svakom cenu želeli da je postave na noge i tako joj olakšaju život.

U to vreme, polovinom oktobra 1941, započelo je i odvođenje Jevreja muškaraca iz logora Topovske šupe, dok su ostali i dalje izvođeni na prinudni rad, na najteže poslove oko raskrčavanja ruševina po Beogradu. Tu se ponekad mogla pružiti neka olakšica davanjem bolovanja i smeštajem u bolnicu. Ta privremena pomoć je omogućila Jevrejima, na žalost ne baš značajnom broju, da organizuju bekstvo iz Beograda.

Od 15. novembra 1941. započelo je sistematsko odvođenje muškaraca iz Topovskih šupa u nepoznato, u nepovrat. Tek kasnije smo saznali da su ih odvodili na grupna streljanja. Žene Jevrejke su bile još „na slobodi“ i mogle su se ograničeno kretati po ulicama do 8. decembra 1941, kad im je svima naređeno da se jave i sve su odvedene u logor na Starom sajmištu. Zima je te godine bila užasna, nemoćnih i bolesnih žena i dece bilo je i previše, a naša pomoć veoma ograničena. Čak i kad smo imale dozvolu da neke dovedemo u bolnicu, mnoge su odbijale da se odvoje od dece i porodice. Bolnica i njeni lekari su nastojali da prime što veći broj bolesnika, posebno dece. Ta dečica su pretežno bila promrzla, često otečena, puna kožnih infekcija, izgadnela. Dečje odeljenje su vodile dr Klara First i dr Eva Sabadoš koje su danonoćno radile na svom odeljenju. I pored mogućnosti da pobegnu, obe su ostale jer im samilost nije dala da ostave svoje male pacijente.

Koliko se sećam, na internom odeljenju je među ostalima radila i dr Nada Kon. Ostala je do kraja u bolnici, do 17. marta 1942, kada su svi bolesnici i lekari umoreni gasom u kamionima „dušegupkama“.

Meni su Nemci dva dana ranije, 15. marta 1942, dozvolili da kao bugarska državljanka napustim Beograd zajedno sa majkom.

Otputovale smo u Bitolj koji je bio pod bugarskom okupacijom. Godinu dana smo živele u većitom strahu, a morale smo obavezno nositi žutu traku sa Davidovom zvezdom. Zaveden je policijski čas, deca su isterana iz škola, a trgovcima, zanatlijama, lekarima i advokatima oduzeto je pravo na rad. Imovina, radnje i trgovine su najpre veoma visoko oporezovane da bi na kraju bile i oduzete. U drugoj polovini 1942, za sve Jevreje je određeno uže mesto boravka. Tako su stvarali geto; i mi u Bitolju smo bili u getu. U to vreme se počelo govoriti o deportovanju Jevreja, pa su neki pobešli u susednu Albaniju, a neki su otišli u partizane. Na žalost, mnogo je veći broj onih koji nisu uspeli da nađu „vezu“ ni za odlazak u partizane, ni za bekstvo preko granice. Stoga je većina od nas odlučila da deli sudbinu sa svojim porodicama.

U noći uoči 11. marta 1943, svi smo bili na nogama, sa spakovanim najnužnijim stvarima, koliko se u dve ruke moglo poneti, i čekali.

Oko pet sati izjutra začula se lupa na vratima. To su bili bugarski policajci i vojnici koji su imali spisak domaćinstava. Prozivajući svakog od nas po imenu izbacili su nas na ulicu. Mladi i stari, uplašeni, zbili su se jedni uz druge, neko je glasno kukao, a većina se savladavala da se panika ne bi povećala. Kada su svi bili napolju obrazovana je kolona od po četvoro lica, a naoružana straža nas je sprovala na železničku stanicu. Pred ulazak u vagone za stoku doživeli smo prvi pretres: svima su oduzeti novac i sve dragocenosti. I mada je pretres izveden veoma temeljno, ipak su pretresi još često ponavljani. U vagone je ubačeno po 50–60 lica i kompozicija je krenula za Skoplje u koje smo stigli oko ponoći. Potom su otvorili vagone i u mraku nas terali da ih što pre napustimo i uđemo u dve zgrade. Nas bitoljskih i štipskih Jevreja bilo je ukupno više od četiri hiljade. Bauljali smo jedni preko drugih pod neprekidnim udarcima bugarskih vojnika, vukli smo svoje stvari, decu, stare i bolesne.

Kad je svanulo razabrali smo da se nalazimo u zgradi Skopskog duvanskog monopola, na železničkoj stanici, a videli smo da se u drugim zgradama nalaze mnogi skopski Jevreji. Razmestili smo se nekako po sobama; u jednoj sobi bilo je i više od petsto duša. Zgrade u kojima smo se nalazili mi i štipski Jevreji bile su zatvorene tog prvog dana jer su Bugari ponovo vršili pretres skopskih Jevreja, pa su nastojali da se ne izmešamo kako im slučajno ne bi nešto izmaklo.

Zatvoreni u vagonima celog prethodnog dana i sada zatvoreni u zgradi koja nije imala klozeta, ljudi su bili primorani da vrše nuždu po hodnicima i stepeništu, tako da je zadah uskoro postao neizdržljiv i jedva se moglo disati. Tek 13. marta su prvi put otvorili kapiju naše zgrade i pustili nas da odemo u nužnik i da se umijemo. Nas više od dve hiljade duša pustili su da sve to obavimo u roku od samo pola sata, zatim su nas ponovo zatvorili, tako da ni polovina nije stigla da se umije.

Puštali su nas napolje svega jedanput dnevno, i to zgradu po zgradu. Oni koji su bili bolesni i nemoćni nisu stizali ni da siđu, a nisu nam davali ni bilo kakvu hranu. To je tako trajalo četiri dana, pa su logorske vlasti tek petog dana uredile kuhinju za logor. Međutim, gotovo niko od nas nije imao tanjir ili zdelu pošto niko nije mislio na te stvari kad smo polazili. Od onoga što smo imali oslobodile su nas grupe koje su bile određene za pljačku. Pod izgovorom da vrše pretres da bi našli skriven novac i zlato, terali su nas da se svlačimo i izuvamo. Jedan pretresa, a po šestorica ili sedmorica uzimaju sve ono što im se sviđa. Uzimali su i lekove od bolesnika bez obzira na to da li je bio u pitanju srčani bolesnik ili šećeraš, a skidali su nam čak i naočari. Kad bi kod nekoga i

našli da je nešto uspeo da sakrije, toga bi te „komisije“ još i dobro istukle. Posle pretresa je svakom ostalo jedino ono što je imao na sebi.

Unutrašnju službu vršila je bugarska okupaciona policija, i to veoma drastično, sprovodeći naređenja stalnim pretnjama da ćemo za neposlušnost odgovarati Nemcima čije je prisustvo u logoru bilo svakodnevno. Bilo je dovoljno da se neko od zatvorenika pojavi na prozoru zatvorske zgrade, pa da to izazove mitraljesku paljbu stražara koji su okruživali logor i budno pratili svaki naš pokret.

Prvi transport skopskih Jevreja krenuo je 22. marta 1943. godine. Dan ranije bilo je određeno 1.600 lica za transport i njima je podeljena hrana za put: sušeno ovčije meso i stari kačkavalj, ali bez vode, uz parče suvog hleba. Pred sam polazak saopštili su da treba da krene još 800 lica, pa su ih doterali na brzinu, ali većina ovih „pridodatih“ nije primila ništa od hrane. Drugi transport je krenuo 25. marta, i to jedna grupa skopskih, svih štipskih i jedna grupa bitoljskih Jevreja. Trećim transportom odvedeno je oko dve hiljade lica, odnosno svi preostali bitoljski Jevreji.

Pred polazak svakog transporta, u logoru je bila zavedena blokada, pa logoraši nisu za to vreme smeli da napuste zgradu. Kompozicija vagona je bila pod nemačkom stražom, tako da se služba bugarske policije završavala pred vagonima, a jevrejske logoraše su od tog trenutka preuzimali Nemci. Bežanje iz logora bilo je onemogućeno.

U vagone su bez milosti ubacivani svi oni koji su određeni za taj transport, a među njima stari, bolesni, žene pred porođajem i deca. U kompozicijama je bilo vagona koji nisu imali ni najmanji otvor za vazduh ni za svetlo.

Iz transporta su izuzeti i pušteni iz logora jedino lekari i apotekari koje su Bugari odmah mobilisali za prisilni rad. Tako su pustili i mene, a puštene su i neke porodice koje su imale špansko državljanstvo jer je Španija bila nemački saveznik. Niko, doslovce niko, iz ova tri transporta makedonskih Jevreja upućenih u Treblinku nije se nikad vratio. Vraćeni su samo spiskovi koje su pedantni nacisti uredno vodili, upisujući sve logoraše sa tačnim podacima, ličnim i porodičnim. Trebalo je da ti spiskovi ostave utisak da se ljudi upućuju negde na rad.

Treblinka je, međutim, bila odredište za logor smrti.

Dr Rafael PIJADE

SA PRINUDNOG RADA DO PARTIZANA

Rođen je u Beogradu, okupiranom od strane Austro-Ugarske 28. juna 1916. Otac Heskija Pijade se u to vreme povlačio sa srpskom vojskom preko Albanije. I majka Rebeka Demajo, i otac su pripadali starim beogradskim jevrejskim porodicama.

Rafael Pijade je završio gimnaziju 1934, a Medicinski fakultet krajem 1940. godine. Zbog predratnih neprilika diplomu je dobio par meseci kasnije.

Po završetku rata ostao je u Jugoslovenskoj armiji još šesnaest godina. Iselio se u Izrael 1963. godine sa porodicom. Njegova majka koja je čudom i sticajem prilika ostala živa, takođe je sa njima došla u Izrael i umrla je 1974. godine. Sada je penzioner i živi sa suprugom Dezi-Dvorom Mandilović, takođe iz Beograda, u gradu Holonu. Ima dve kćerke, Lili i Tildu-Tal, i petoro unučadi.

Rođen sam 1916. u Beogradu na Dorćolu, delu grada u kome su pretežno živeli Jevreji na svoj tradicionalan način, gde su čuvani jevrejski običaji, govoren žudeo-espanjol ili ladino, pevane španske pesme. Sa ocem Heskijom i majkom Rebekom stanovao sam u kući sa velikim dvorištem, sa oko trideset stanova. U krugu su bile sve prizemnice, svaka porodica je imala sobu i kuhinju, a usred dvorišta nalazila se

česma sa dve slavine. Za nas decu, to je bio centar sveta – centar naših tuča i igara, a za naše majke informaciona stanica, mesto poverljivih razgovora i ponekih sitnih sukoba.

Osnovnu školu i pet razreda gimnazije završio sam u Beogradu, a potom smo se preselili u Skoplje, gde sam završio gimnaziju 1934. godine. Tada smo već živeli u veoma povoljnim materijalnim uslovima, u pravoj domaćinskoj zasebnoj kući. Upisao sam Muzičku akademiju na Praškom konzervatorijumu, ali je otac želeo da postanem lekar, pa sam upisao medicinu na Univerzitetu u Beogradu. Moje bezbrižne studentske godine, uz široku ruku moga oca, vremenski se podudaraju sa usponom nacizma i antisemitizma, najpre u Nemačkoj, a potom i u celoj Evropi uključujući i Jugoslaviju.

Po završetku studija 1940. godine otišao sam da izvršim svoju vojnu obavezu. Naša kasarna se nalazila u krugu Vojne bolnice, a nas je bilo oko 120 mladih lekara, apotekara i veterinara. U zoru 6. aprila 1941. izvršen je vazdušni napad Nemačke na Beograd. Tako je započeo rat. Nakon nekoliko dana dobili smo naredbu za pokret. Uskotračnom železnicom, preko Valjeva i Užica, vozili smo se prema Sarajevu. U sarajevskoj Vojnoj bolnici saznali smo za kapitulaciju zemlje. Tu je bilo sakupljeno ljudstvo iz svih mogućih jedinica, te gomile oružja i vojne spreme. Naš komandir nas je okupio i rekao da se pod njegovom komandom nalazi kamion pun novčanica, a on će ih podeliti svima nama jer je pravednije da mi dobijemo taj novac nego da ga se dočepa okupator. Sa primljenim novcem, moj verni drug i prijatelj dr Maksim Aruesti i ja odlučimo da odemo u čaršiju i da kupimo građanska odela. Vratili smo se u kasarnu i iste večeri kroz ogradu krenuli prema železničkoj stanici da otputujemo u Beograd. Uz put se pružala žalosna slika: prevrnuti topovi, razvaljena kola, mrtvi konji... Jednom rečju, slika teškog poraza. Istim putem vratili smo se gotovo do Beograda, stigli smo do Topčidera i tu se rastali. Maksim je otišao svojoj kući, a ja nekim poznanicima na Čukaricu. Dr Aruesti je radio u Jevrejskoj bolnici na Dorćolu u Beogradu sve do onog dana kad su Nemci u rano zimsko jutro upali u bolnicu i uz udarce i psovke isterali sve bolesnike i lekare na ulicu. Tamo ih je već čekao kamion. U vožnji do Jajinaca, svi bolesnici i lekari ugušeni su gasom, a među njima i moj prijatelj Maksim.

Kod mojih prijatelja na Čukarici proveo sam samo nekoliko dana i saznao za mnoge strahote koje je načinio okupator. Odlučio sam da odem u Skoplje, pa sam krišom krenuo pešice do obližnje železničke stanice u Ralji. Tu sam sačekao voz i uz mnoge peripetije krenuo prema Skoplju u kome su bili moji roditelji.

Nekoliko sati nakon ulaska Nemaca u Skoplje, jedan „dobar sused“ doveo je štab neke nemačke jedinice u naš stan. Nemci su odmah izbacili moje roditelje na ulicu. Više nikad nismo ušli u naš stan.

Rafaelovi roditelji na venčanju – fotografija iz 1915. godine

Nekoliko nedelja po dolasku u Skoplje dobio sam poziv da se hitno javim u gradski sanitet. Tamo sam zatekao još neke lekare i apotekare – ukupno nas je bilo 25 osoba. Potrpali su nas u kola sa konjskom

zapregom i odvezli u sela da vakcinišemo stanovništvo jer su se pojavile zarazne bolesti. To je trajalo oko mesec dana. U to vreme je Bugarska već dobila deo Jugoslavije i postala okupator u Makedoniji. Posle toga su mi nove okupatorske vlasti uručile naređenje o građanskoj mobilizaciji sa zadatkom da suzbijam zarazne bolesti, da vršim depeduklaciju (istrebljivanje vašiju prokuvavanjem odeće u kazanima), masovnu vakcinaciju i zaprašivanje endemskih žarišta protiv malarije. Svakog jutra bio sam obavezan da se upišem u knjigu u policijskoj stanici da sam prisutan, da nisam pobeo. Bio je to prisilan rad. Tako je počela moja odiseja kretanja iz sela u selo, iz kasabe u kasabu širom Makedonije, Bugarske i delova Grčke pod bugarskom okupacijom. Bio sam izolovan i usamljen, daleko od mojih bliskih i bez ikakvih vesti o njima. U toj usamljenosti imao sam, kasnije sam to saznao, i sreću. Naime, bio sam na spisku za transport u Treblinku, ali me nisu našli kod kuće. To je bilo početkom marta 1943, kada su Bugari sve makedonske Jevreje poslali u smrt – u koncentracioni logor Treblinka. Niko se iz tog prvog transporta nije živ vratio.

Tek početkom 1944. uspostavio sam vezu sa grčkim partizanima i doturao im nešto lekova i sanitetskog materijala.

Jedinu radost u toj izolovanosti pričinjavalo mi je posmatranje ogromnih vazdušnih savezničkih formacija kako preleću nebo na putu za istočnu Evropu. Zvuk njihovih motora bio je najpriyatnija muzika.

Početkom septembra 1944, kada su sovjetske jedinice stigle na granicu Bugarske, u Sofiji je došlo do prevrata – sloboda je bila blizu i za mene posle toliko dana prisilnog rada i internacije. Strepeo sam šta ću zateći kod kuće. Prva briga bili su mi roditelji. Oni su se pravim čuđom i sticajem srećnih okolnosti spasli deportacije u Treblinku. Odmah sam ih smestio kod rođaka u blizini Sofije jer su bugarski Jevreji, za razliku od makedonskih, izbegli prisilnu deportaciju u Treblinku ili Aušvic.

Hodajući Sofijom u poderanim cipelama, bez čarapa i u iznošenim pantalonama, slučajno sam zastao na ulazu u reprezentativni hotel „Bulgaria“. Odjednom se tu zaustavio jedan oveći automobil sa jugoslovenskom zastavom. Iz njega je izašao Vlado Popović, moj školski drug i „cimer“, kolega iz studentskih dana i bivši španski borac. Sada je bio u uniformi jugoslovenskog generala. Zastali smo za trenutak u nedoumici, ali smo se odmah prepoznali i radosno pozdravili. General me je uveo u hotel i tu sam mu na brzinu ispričao svoju ratnu priču.

Moj drug je pozvao svog adutanta i kazao mu da donese jednu vojnu uniformu. Dajući mi uniformu rekao mi je: „Od danas si borac Narodnooslobodilačke vojske.“

Rafael Pijade iz partizanskih dana

Tako sam u jednoj hotelskoj sobi usred Sofije ušao u redove partizana. S generalom Vladom Popovićem vratio sam se u Jugoslaviju i u Skoplju se prijavio vojnoj komandi. Kao lekar postavljen sam za referenta 50. partizanske brigade koja je delovala na Kosovu.

Tek tada sam saznao da sam u ratu izgubio jedinu sestru Liličku. Ona je bila u Beogradu i čuvala našeg dedu Rafajla i baku Lunu. Nemci su ih sve ugušili 1942. u „dušegupki“ – u „vožnji“ od Sajmišta do Jajinaca.

Mnoge užasne pojedinosti o holokaustu nisam tada još znao. Nisam znao za milione jevrejskih žrtava. Uspomene na izgubljene su zaista preteške, a vreme prolazi:

*Često se vraćam na minule dane,
I tada me zapljusnu uspomene mnoge.
Hteo bih da točak vremena bar na trenutak stane.
Osećam tada kako oko mene kruže
Senke onih kojih davno nema,
Prave mi društvo, razgovaram, pričam,
Znam i sad mi se ista vizija sprema.
Ne bojim se toga, naprotiv, drago mi je,
Kakvih je krasnih ljudi među njima bilo,
S njima u društvu vratiću se nazad
I verujete biće mi zaista milo...*

EPILOG

Goran BABIĆ

O DIMU POVRH KREMATORIJA, O DIMU OPĆENITO

(pogovor za zbornik uspomena na holokaust)

Danas je nedjelja, 28. 1. 2001. godine. Sjedim u šupi, u drvarnici, okružen bukovim kladama, u dnu dvorišta u Ulici Džordža Vašingtona, kućni broj 13, na Dorćolu, u Beogradu, na plastičnoj žutoj stolici na koju sam prethodno odložio stare časopise. Imam dvoje naočale; one bez dioptrije, s fotoosjetljivim staklima od kojih je lijevo polomljeno, i one s nekakvom dioptrijom, koje sam kupio za jednu deutsch marku na buvljoj pijaci, ali im je otpala drška za lijevo uho. Hladno je, pada kiša, traperice su mi poderane na koljenima, ali to je sad i ovdje, među mladim svijetom moderno.

Imam 57 godina i unuka od 16 godina, koji se na dalekom Islandu bavi kompjuterskim poslovima o kojima ništa ne znam. Pušim, premda ne bih smio ni trebao, jeftine cigarete „Partner“, proizvedene u Makedoniji koja je sad strana država. Ispred sebe, na oveloj cjepanici, koju nisam u stanju razvaliti ni velikom sjekirom, držim opsežnu poratnu monografiju Alana Baloka o Hitleru s pogovorom Dragog Milenkovića. Otkako sam počeo vitlati sjekirom, cijepajući drva za kaljevu

peć, ovdje su me u dvorištu susjedi počeli uvažavati, cijeniti i poštivati. Očito da je sjekira uvjerljiviji argument od literature. Uostalom, tako je mislio i Hitler, a i onaj Dionizije iz Sirakuze nešto prije njega.

Redakcija knjige „Mi smo preživeli“ odlučila je, navodno jednoglasno, da upravo ja, ovakav, napišem pogovor za zbornik sjećanja na holokaust. Kroz otvorena vrata šupe proviruju dva mačeta i njihova gladna majka. Ambijent je prikladan, maltene idealan za takav posao, jer – upravo se navršava 60 godina otkako je ovdje u ovom gradu ubijeno dvoje Jevreja koji su mi mogli mnogo pomoći u životu ako ni zbog čega drugog a ono zbog toga što bi mi bili djed i baka. Ovakom, rođen sam poslije njihove smrti o kojoj bih sad, okružen nepojamnom starudijom, kakvu ni Leonid Šejka ni Andy Warholl nikada nisu vidjeli, trebao napisati suvisao tekst. Tekst dostojan Hane Arendt ili bar Elija Vizela, koji se nije družio s Heideggerom, ali sa drugima jest.

Ali ja sam na tu temu, što bi Krleža rekao, već koješta dao. Mora da u njoj, u samoj koncepciji holokausta, u ideji o holokaustu, ima nešto što izaziva moju pažnju, što provocira i zaokuplja. Zašto bih, inače, o tome mrčio hartiju? Možda je u pitanju suočenje sa srazom apsolutne Moći i apsolutne Nemoći, u čemu, opet, kao posrednici ili medijumi sudjeluju mržnja i strah. Mržnja na strani moći i strah, naravno, na strani nemoći.

Koja je razlika između jednog groba i masovne grobnice? Ako pod masovnom grobnicom zamislimo holokaust, odnosno njegov učinak i rezultat (ovjekovječen, recimo, između ostalog, i onom scenom, zabilježenom filmskom kamerom, u kojoj bager gura na ogromnu gomilu hrpu neidentificiranih ljudskih kostiju), zar nije svaki grob svakog pojedinca ona najmanja mjera, ona jedinica mjere zločina? Pri čemu valja uzeti u obzir da iza npr. Krematorija nisu ostali ni grob pojedinca ni masovna grobnica, pa, što nije beznačajno, ni dim, razvejan uglavnom po prostranim njemačkim zemljama. Smrt čovjekova, njegova nasilna smrt, smrt bilo kojeg pojedinca jest, dakle, u krajnjoj liniji, što se mene tiče, ujedno i smrt kolektiva, naroda, nacije, čovječanstva. Jer je svaka, i „najmanja smrt“, tek karika u beskonačnom lancu naše ukupne smrti.

Stoga i storija o holokaustu koji se dogodio modernoj civilizaciji korenspondira s grčkim mitom, sa starim sumerskim, jevrejskim ili egipatskim spisima, s prvim tekstovima u kojima se raspravlja o smislu ljudske egzistencije.

Kiša sve jače pada, mačke su potpuno mokre, ali im to ne smeta toliko koliko glad. Moja očajna današnja pozicija, emigrantska sudbina opterećena kojekakvim problemima, dugovima, neimaštinom i svim njezinim posljedicama, u suštini je upravo briljantna u usporedbi sa situacijom u kojoj su se, ponavljam – u ovom istom gradu prije 60 godina, maltene preko noći, nailaskom nacizma našli, zatekli vrlo bogati roditelji moje majke. Njih, naime, ni bogatstvo nije spasilo. Švabu, gestapovca (?), koji je baku na Sajmištu ugurao u kamion sa smrtonosnim plinom, ni najmanje nije impresionirao pa čak ni zanimao njezin Bösendorfer glasovir i njeno pijanističko umijeće. Prevedeno – rasizam i disciplina bijahu jači od pohlepe za zlatom, te već zbog toga (da se ništa drugo ne pominje) holokaust nije obično grabežno umorstvo s eventualnim umišljajem koliko god da nacisti ni od toga nisu zazirali, a što se najbolje vidi kad se raširi lepeza njihovih zločinstava koja počinje pljačkom židovskih dućana i stanova da bi završila šišanjem pred vratima plinske komore. Uostalom, da apsurd bude veći, nije Gestapo poharao njenu praznu kuću. Prazna kuća – je li to Srejovićevo pusto polje? Holokaust, naime, pretpostavlja ispražnjen i od ljudi očišćen Lebensraum. U tom smislu, on je stara pojava bilo da je riječ o Jevrejima ili nekome drugom. Jer su Jevreji, unatoč nevjerojatnim žrtvama, ipak preživjeli za razliku od bezbrojnih danas bezimernih plemena, vjera i naroda. Ali šest miliona mrtvih! Hej, Gospode, šta uradiše ovi tvoji dolje? Ova djeca tvoja, zločinci i žrtve.

Kad sve saberem, nisam, u životu, odviše držao do nacije. Ne mogu reći nikako, to ne bi bila istina, ali npr. od činjenice da sam (i) Jevrej, ne samo da nikad nisam imao ništa, tj. nikakvu praktičnu korist, čar ili dobitak, nego sam Jevrej bio samo i isključivo onda kad mi je bilo najteže. Znači li, opet, to da mi je tad bilo teško zbog jevrejstva? Da se ne bismo zapetljavali ponovo u polemiku Karla Marxa s Brunom Bauerom, pisanu u jesen davne 1843. godine (ali i da ne bismo zaboravljali ono što se, istine radi, zaboraviti ne može i ne smije) navedimo tek fragmente rečenice iz Engelsovog članka

„O antisemitizmu“ objavljenog pedeset godina kasnije, u maju 1890. u Beču, Berlinu i Münchenu: „Antisemitizam je... reakcija srednjovekovnih društvenih slojeva koji propadaju na moderno društvo... i služi samo reakcionarnim ciljevima pod prividno socijalističkim plaštom; on je jedna vrsta feudalnog socijalizma, i s njime mi ne možemo imati nikakve veze.“ Tako je pisao Fridrih Engels, onaj Engels koji je rekao: „Uostalom, časopis 'Gartenlaube' je i od mene napravio Jevrejina i ako bih morao da biram, onda bih svakako radije bio Jevrejin nego 'gospodin fon'!“

Sva sjećanja (i knjige sjećanja) su neobično slična i neobično različna. Slična je matrica jer je uvijek neko biće jednog dana uhvaćeno, uhapšeno, uhićeno, zarobljeno i strpano u logor, žicu, arest, tamnicu i hapsanu. Tu je biće provelo dan, sedmicu, mjesec, godinu ili više, i vidjelo, doživjelo i upamtilo zlo počinjeno njemu i zlo počinjeno drugima. Nekako je preživjelo i dočekalo slobodu. Sad se sjeća, piše ili govori. Ostavlja trag za sobom. Njegove uspomene postaju jedina stvarnost i jedina realnost. Jer su oni stražari, one ubojice i zločinci, nestali, uhvaćeni ili pobjegli, preobučeni u mirne građane u nekom Paragvaju ili Boliviji ili, kao Artuković, čak u Californiji. A različna je u sjećanju samo bol. Lični, neprenosiv gubitak. Strah, žalost i užas koji se sruči na pojedinca. To što se ne može testamentom ostaviti nikome.

Naočale mi povremeno spadaju, mačke su nestale, cigareta dogorijeva, noge prožimaju trnci zbog neudobnog položaja, kiša sve jače dobuje po limenom krovu drvarnice u kojoj, šćućuren na Dorćolu (o kojem je pisao Haim Davičo), sitnim rukopisom ispisujem retke o nesreći. S druge strane tankog zida od cigli, moje dvije male kćeri, upisane u Jevrejsku opštinu, vježbaju na klaviru. Kakav ih život čeka? Hoće li se i one, neminovno, suočiti sa zlom koje neće jer ne može nestati?

Kolike sam knjige pročitao a da govore o logoru, o smrti i uništenju? Razgovarao s preživjelim logorašima, bilježio njihova sjećanja, razmišljanja o čovjeku u Nepodnošljivom. O sreći, nadi, ponosu, hrabrosti i dostojanstvu. Ali, kažu svi koji su takli dno, sve se na kraju svede na jedno, na glad. Sve priče, sjećanja, uspomene i obziri mogu se svesti na isto – ili ćeš pojesti ili ćeš biti pojeden. Ostalo je laž, hipokrizija,

licemjerje. Ostalo su olakšavajuće okolnosti, nepodnošljive tegobe u ranom zločinčevu djetinjstvu. Možda su Bormann, Mengele i Eichmann doživjeli neku traumu u predfebrilnom stanju. Grč majčine placentе dovodi izgleda dvadesetak godina kasnije do čuvenih potpisa koji ubijaju milijune.

Nema nikakve razlike između nas i mačaka. Jednako smo gladni, jednako kisnemo i, da bismo opstali, moramo rađati potomstvo. Uvijek će se naći neko da nas tamani. A pronaći će i valjano opravdanje, legitiman razlog. Što god mi o tome napisali. Jer je holokaust vječit, a čovjek smrtan i nemoćan. I sasvim dobar za smrt, idealan za iščeznuće.

SADRŽAJ

UVOD	7
I SA PARTIZANIMA	9
Mina Kovačević: <i>Iščekujući kraj mučenja</i>	11
Rahela Altaras: <i>Uz pomoć dobrih ljudi</i>	18
Haim Mejuhas: <i>Put u neizvesnost</i>	23
Judita Krivokuća: <i>Probuđeno zlo</i>	32
II PREŽIVELI PROBOJ IZ JASENOVCA	47
Josip Erlih: <i>Dečak u logoru</i>	49
Eduard Šajer: <i>Miris krematorijuma</i>	60
III PREŽIVELI LOGORE AUŠVIC, BERGEN-BELZEN, BIRKENAU, SAJMIŠTE, ĐAKOVO	77
Eva Timar: <i>Iz anektirane Mađarske u nemački logor</i>	79
David Perlštajn: <i>U Aušvicu pod brojem 62183</i>	89
Vera Kon Alkalaj: <i>Ožiljci na srcu i duši</i>	93
Piroška Perinović: <i>Pod rukom dr-a Mengelea</i>	102
Judita Levi: <i>Sećanje na dane užasa</i>	107
Silvio Maestro: <i>Bosi po šljunku</i>	117
Nada i Vlado Salzberger: „ <i>Leteća ekipa</i> “ općine Osijek	121
IV POD ITALIJANSKOM OKUPACIJOM	131
Josef Itai-Indig: <i>Djeca bježe</i>	133
Dr Jakov-Jakica Altaras: <i>Sa djecom preko Jadrana</i>	142
Bojana Jakovljević: <i>Kroz Kavaju i Feramonti</i>	149
Haim Mile Pinkas: <i>Što pre preko Atlantika</i>	161
Aleksandar Mošić: <i>Jevreji na Korčuli</i>	179
Albert Alkalaj: <i>Slikar izrastao u logoru</i>	192

V	POD MAĐARSKOM VLAŠĆU	197
	Teodor Kovač: <i>Stražar u ulozi spasioca</i>	199
	Darko Fišer: <i>Rana sjećanja...</i>	209
	Agnesa Eremija: <i>Oradea, Novi Sad, Budimpešta</i>	216
VI	U BORSKOM RUDNIKU	223
	Pavle Šosberger: <i>Kažnjavanja uz ropski rad</i>	225
	Zoltan Biro: <i>Jevrejski lekari u borskom logoru</i>	236
VII	PREKO KOSOVA I ALBANIJE	239
	Rebeka-Beka Hara: <i>Od Prištine do Bergen-Belzena</i>	241
	Luci Petrović: <i>Izbeglice</i>	247
	Nisim Navonović: <i>Od jednog do drugog zatočeništva</i>	259
VIII	SKRIVENI U OKUPIRANOJ SRBIJI	265
	Kosta Timotijević: <i>O ratnom skrivanju dr-a Fridriha Popsa</i> ..	267
	Silva Uskoković: <i>U napuštenoj seoskoj staji</i>	277
	Dragutin Brandajs: <i>Preko ograde od bodljikave žice</i>	284
	Samuilo Kalderon: <i>Moji najteži dani u okupiranom Beogradu</i> .	293
IX	DECA KOD PLEMENITIH LJUDI	297
	Iris Zonenšajn Frajljil: <i>Prekinuto detinjstvo</i>	299
	Rea Živković: <i>Sećanja na rat</i>	301
X	POD ZAŠTITOM	313
	Debora Ostojić: <i>Bila sam u logoru na Sajmištu</i>	315
	Lili Tišma: <i>Pod okupacijom u Zagrebu i Vukovaru</i>	321
	Blanka Policer: <i>Sa majkom kod plemenitih ljudi</i>	327
	Vera Tomanić: <i>Jevrejka u Beogradu</i>	332
XI	LEKARI	337
	Dr Etelka Najfeld: <i>Srećno, kume Igore!</i>	339
	Dr Jelena Išah-Hidvegi: <i>Izvučena iz transporta za Treblinku</i> ..	351
	Dr Rafael Pijade: <i>Sa prinudnog rada do partizana</i>	356
	<i>EPILOG</i>	361
	Goran Babić: <i>O dimu povrh krematorija...</i>	363

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

323.12(=924)“1939/1945”

Mi smo preživeli : Jevreji o holokaustu / [odgovorni urednik Aleksandar Gaon].

Beograd : Jevrejski istorijski muzej : Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2001 (Zemun : Ivona). – 370 str. : ilustr. ; 22 cm

Tiraž 500. – Str. 363–367: O dimu povrh krematorija, o dimu općenito : (pogovor za zbornik uspomena na holokaust) / Goran Babić.

940.547.2(=924) (093.3)

a) Jevreji – Progoni – Drugi svetski rat
1939–1945 – U uspomenama

ID=92363020

סנטה SENTA

סומבור

קיקינדה

SOMBOR

KIKINDA

מול

אפאטין APATIN

ורשאץ VRŠAC

אדה ADA

קולה KULA

BAČKI PETROVAC

באצ'קי פטרובאץ

צ'אנטאוויר ČANTAVIR

BAČKO PETROVO SELO

באצ'קו פטרובו סלה

בעצ'יי BEČEJ

NOVI BEČEJ

נובי סאד

נובי בעצ'יי

NOVI SAD

BAČKA PALANKA

באצ'קה פאלאנקא

ורבאס VRBAS

טמירין TEMERIN

טמירין

ז'רנ'יאני ז'רנ'יאני

ZRENJANI

ז'ורניק

רומה RUMA

ZVORNIK

פאנצ'עו פאנצ'עו PANČEVO

שאבאץ ŠABAC

ז'עמון ZEMUN

ז'רעמסקא מיטרוו'יץ SREMSKA MITROVIC